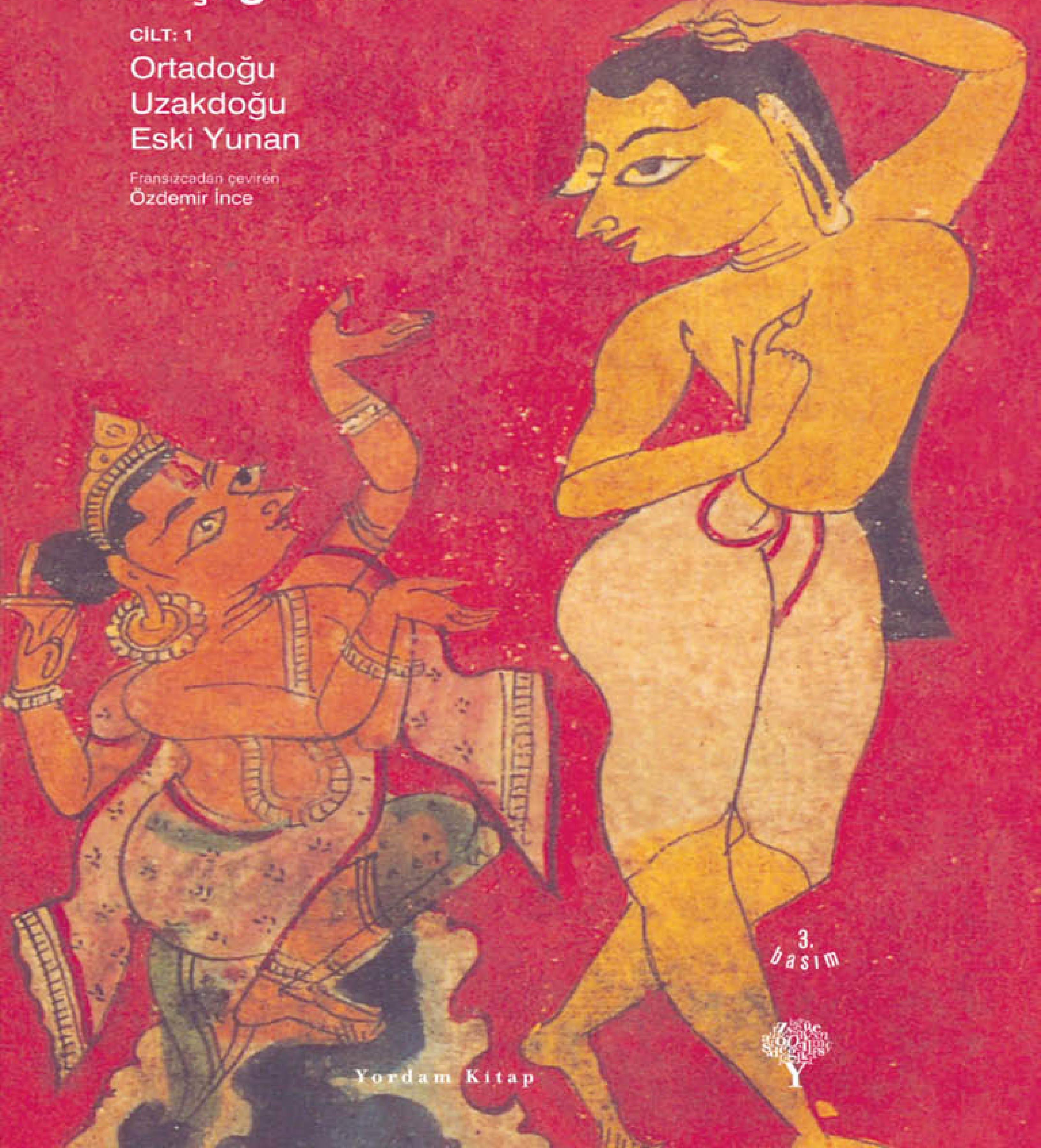
V. Diakov - S. Kovalev

İlkçağ Tarihi

CİLT: 1

Ortadoğu
Uzakdoğu
Eski Yunan

Fransızcadan çeviren
Özdemir İnce

3. basım

Yordam Kitap

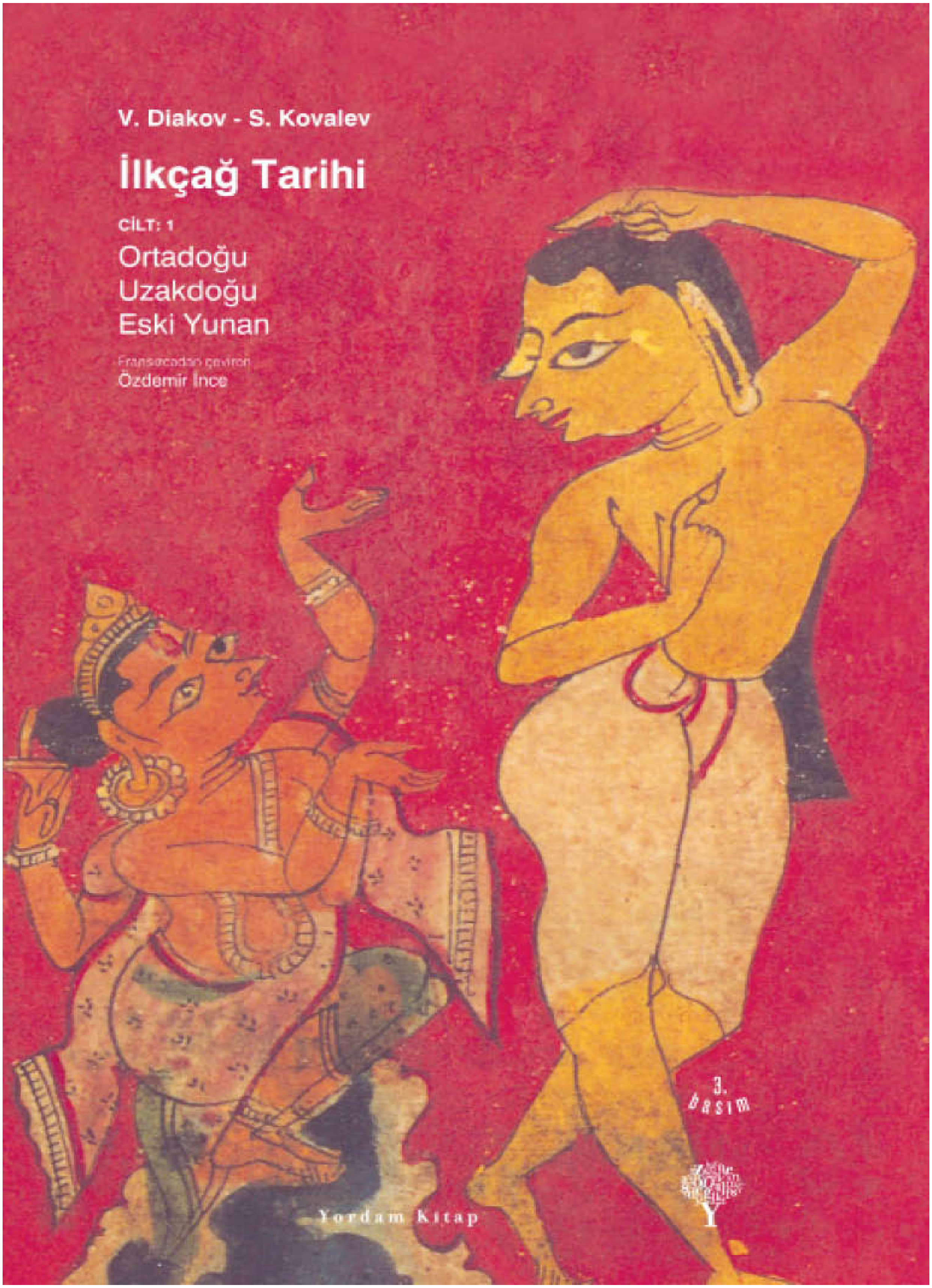
V. Diakov - S. Kovalev

İlkçağ Tarihi

CİLT: 1

Ortadoğu
Uzakdoğu
Eski Yunan

Fransızcadan çeviren
Özdemir İnce

3. basım

Yordam Kitap

YORDAM KİTAP

Eserin ilk basımı:
Mayıs 1987, V Yayınları, Ankara

İLKÇAĞ TARİHİ-1

Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan

V. Diakov - S. Kovalev

Fransızcadan Çeviren
Özdemir İnce

Yordam Kitap: 47 • **İlkçağ Tarihi** - 1 • V. Diakov - S. Kovalev
ISBN-978-9944-122-39-9 / 978-9944-122-38-2 (takım)
Çeviri: Özdemir İnce • *Düzeltme*: Özlem Maruf-Günnur Aksakal
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Haziran 2008 • *İkinci Basım*: Kasım 2010
Üçüncü Basım: Ağustos 2014

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com • **E:** info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

İLKÇAĞ TARİHİ-1

İLKEL TOPLUM

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. İlkel topluluk düzeni. Tarihin ilk bölümü ilkel topluluk düzeninin doğuşunu, gelişmesini ve ortadan kalkışını inceler. Bu deyimle biz, ilk insan toplumlarının ortaya çıkışından ilk devletlerin kuruluşuna kadar geçen uzun bir zaman dilimini adlandırıyoruz. Sınıflı (köleci, feodal, kapitalist) toplumun tarihinin beş bin yıllık bir zaman dilimini biraz aşmasına karşılık, ilkel topluluk düzeni yüz binlerce yıl yaşamıştır.

İlkel topluluk düzeninin belirleyici özellikleri nelerdir? İlkel toplumda üretim ilişkileri, başta toprak olmak üzere, üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayanmaktaydı. Bunun nedeni de gerekli varoluş olanaklarını insanların tek başlarına elde etmelerine izin vermeyen üretim güçlerinin düşük düzeyiydi. İnsanlar birlikte yaşamak ve çalışmak zorundaydılar ve bu ortaklaşa çalışma da üretim araçlarının ve emeğin ürünlerinin ortaklaşa mülkiyetine yol açıyordu. İnsanların özel mülkiyeti, insanın insan tarafından sömürülmesi ve sınıflar yönünde hiçbir düşünce söz konusu değildi.

İlkel topluluk düzeni, insanlık tarihinin bir evrensel evresidir. Bunun anlamı şudur: Her halk (ulus) bu evreden geçmek zorunda kalmıştır, sınıflı toplum durumu bir başlangıç olmayıp ilkel topluluk düzeninin yıkıntıları üzerine kurulmuş bir düzendir.

İlkel toplumun tarihi çok eski zamanları içerir ve bu dönemin incelenmesi, insanın kökeni, dinin doğuşu, sanatların ve bilimlerin ortaya çıkışı, sınıfların ve devletin oluşumu gibi çok önemli sorunların

aydınlatılmasını sağlar. İnsanlığın aştığı o güç yolu, atalarımızın doğa karşısında verdiği kahramanca savaşımı inceler.

Her tarih gibi ilkel toplumun tarihi de bir bilimdir: Konusu ise ilkel topluluk düzeninin evrim yasalarıdır. Ve biz, bu yasaları, diyalektik ve tarihsel materyalizm sayesinde anlayabiliriz.

Marksizmin kurucuları birçok yapıtlarında ilkel toplum tarihinin sorunları üzerinde durmuşlardır. Marx ve Engels, toplumsal çalışmalarının daha başlarında, 1845-1846 yıllarında kaleme aldıkları *Alman İdeolojisi*'nde, insan toplumunun başlangıcında, insanlar avcılık, balıkçılık, tarım ve ilkel hayvancılıkla geçindikleri sırada, egemen düzenin [boy (tribü)] mülkiyeti, ortaklaşa mülkiyet olduğunu belirtirler. *Kapital*, *Anti-Dühring* ve öteki yapıtları ile ayrıca Marx ve Engels'in mektupları, ilkel topluluk düzeninin çeşitli sorunlarına ilişkin çok değerli açıklamalar içerirler. Engels 1876'ya doğru, insanın ortaya çıkışının karmaşık sürecinin bilimsel ve maddeci açıklamasını veren *Maymunun İnsana Dönüşümünde Emeğin Rolü* adlı kitabını yazdı.

Burjuva bilimi 1880 yıllarına doğru bol miktarda belge toplamıştı; Marx ve Engels bu belgeleri tekrar gözden geçirerek, ilkel toplumun tarihi hakkında bir bireşim (sentez) yapıtı hazırlamaya giriştiler. Bu işi ilkin, Amerikalı büyük bilgin L.H.Morgan'ın bir kitabının bölümlerini inceleyip yorumlayan Marx başlattı. Marx'ın ölümünden sonra, bu çalışmaları Engels sürdürdü ve sona erdirdi; 1884 yılında önemli bir yapıt yayınladı: *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni.* Engels bu kitabında, birçok olgulara dayanarak, ilkel toplumun evriminin temel yasalarını ortaya çıkarır ve bu dönemin eksiksiz bir ilk tarihini verir.

Marx ve Engels, karşı-bilimsel kuramları eleştirmek ve ilkel toplumun evrim yasalarını açıklamakla yetinmezler; aynı zamanda, sınıflar gibi, özel mülkiyet ve devlet gibi kurumların kalıcı değil geçici özelliğe sahip olduklarını gösterirler.

İlkel toplumun bilim çalışmaları Lenin tarafından derinleştirildi. İlkel topluluk düzeninin temel özelliklerine ilişkin önemli açıklamaları, *"Halkın Dostları" Kimdir ve Sosyal-Demokratlara Karşı Nasıl Mücadele Ederler; Tarım Sorunu ve "Marx'ın Eleştirileri"* gibi kitapları ile *Devlet Üzerine* konferansında yer almaktadır.

2. İlkel topluluk düzenine ilişkin bilgi kaynakları: İlkel toplumu incelemenin kendi özellikleri vardır. İnsanlık tarihinin bundan sonraki dönemlerinden birçok ve değişik metinler (yazmalar, yazıtlar, vb.) kalmış olmasına karşın, ilkel topluluk düzeni evresinde yazı bulunmadığı için değişik türde kalıntılar aramak zorundayız.

İlkel toplumla ilgili belli başlı bilgileri bize iki tarih dalı sağlar: *Arkeoloji* ve *Etnografya*. Bunlardan arkeoloji, insanlığın geçmişini maddi kültürün yapıtlarına göre yeniden tasarlar ve yeniden kurar; amacı, bunları araştırmak, tanımlamak ve sınıflandırmaktır. Bu yapıtlar, iş aletlerini, silahları, kapkacağı, konut kalıntılarını, sanat yapıtlarını ve ayin eşyalarını kapsar. Arkeolojik kalıntılar, küçük bir ölçekte bile olsa, geçmişin ideolojisinin belirgin niteliklerini taşır. Arkeologlar eski yerleşim yerlerini (yerleşim merkezleri, köyler) ve mezarları ortaya çıkarırlar, incelerler; buralardaki arkeolojik katmanlarda, yani bazen kalınlıkları onlarca metreyi bulan, hayatın ve insan etkinliklerinin organik ve inorganik kalıntılarının üzerini örten toprak katmanlarında kazılar yaparlar. Bu alanda, jeolojinin, paleozoolojinin ve paleobotanik'in verileri, uygarlıkların kalıtını oldukça tam olarak tanımlamamıza olanak sağlar. Son yıllarda, buluntuların yaşlarını saptamak için, geçmiş bin yıllarda organik kalıntıların geçirdiği değişimleri incelemek ilkesine dayalı fiziko-kimyasal yöntemler geliştirildi. Buna göre, araştırmacılar, kemiklerde, ağaç kalıntılarında, "karbon 14" adı verilen, karbonun radyoaktif izotopunun miktarını ortaya çıkararak (diyelim ki 5500 yılları) mezarın ya da yerleşim yerinin yaşını saptayabilirler.

Etnografya, başta "gelişmemiş" denilen ilkel topluluklarınki olmak üzere, boyların (tribülerin) ve halkların kültür ve geleneklerini inceler. XIX. yüzyılda ve hatta XX. yüzyılın başlarında, Afrika, Amerika, Okyanusya'nın birçok bölgesinde ve Rusya'nın bazı kesimlerinde, ilkel topluluk düzeninin direngen kalıntılarını koruyan ilkel topluluklar yaşamaktaydı. Bu ilkel toplulukların sayıları, bundan iki bin yıl önce, Heredot, Strabon, Tacitus ve kendi konularında ilginç şeyler aktaran öteki ilkçağ yazarları zamanında çok daha fazlaydı.

Etnografya; üretimi, maddi kültürü, toplumsal düzeni ve halkların manevi hayatlarını inceler ve kalıntılara göre ilkel toplumun özelliklerini yeniden tasarlar; bu nedenle etnografik veriler, ilkel toplumda ailenin,

yönetici kurumların, sözel ve hukuksal geleneğin tarihini aydınlatabilecek biricik kaynaktır. Zengin bir belge kaynağı toplamak için etnograflar şu ya da bu boylar arasında uzun yıllar boyu yaşamak, dillerini öğrenmek ve geleneklerine alışmak zorundadırlar. Örneğin L.H. Morgan, Senekaların İrokua boyunun konuğu oldu; seçkin Rus gezgini Mikloukho-Maklai, Yeni Gine'de Papualar arasında uzun süre yaşadı, geleneklerini inceledi ve bu insanları sömürgeci baskılara karşı korumak için gayret gösterdi.

Etnografik belgeler ne kadar değerli olurlarsa olsunlar iki önemli kusurları vardır. Bunlardan birincisi şudur: Etnografların hiç incelememiş oldukları en geri kalmış boylar bile uygar uluslarla kurulan ilişkiler sonucu pek çok değişime uğramışlar ve kapitalizmin bozucu etkisi altında kalmışlardır. Gelenek ve kültürleri çoğu zaman eski ve yeninin garip bir karışımını içerirler.

Nihayet, evrimin değişik aşamalarında bulunan ilkel toplulukları inceleyen bilginler, bunların genel özellikleri hakkında bilgi verirler. Hangi ekonomi, toplumsal ve ideolojik örgütlenme biçimlerinin daha eski olduğu nasıl bilinebilir, aletlerin, konutların, takıların basit bir betimlemesinden toplumun tarihine nasıl ulaşılabilir? Bu engel, arkeoloji ile etnografyanın malzemelerinin ortaklaşa düzenlenmesiyle aşılabilir.

3. İlkel toplumun tarihinin evreleri. Binlerce yıl boyunca, ilkel toplum çok önemli ekonomik ve toplumsal değişimler geçirdi. Bu nedenle, tarihini birkaç evreye ayırmak gerekir. Bunun hangi ilkeye göre yapıldığını görelim.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Danimarkalı arkeolog Ch. Thomsen, buluntuların sınıflandırılması konusuna üç "çağ" düşüncesini getirmişti: Aletlerin yapımında kullanılan temel maddenin niteliğine göre Taş Çağı, Bronz Çağı ve Demir Çağı. Tarih öncesini çağlara ayırmak için bu ilke kabul edildi. Daha sonra, bu çağların her biri kendi içinde dönemlere ayrıldı: Örneğin, Taş Çağı, taşın işleniş tarzı ve aletin yapılış amacına göre, Paleolitik ("eski taş"), Mezolitik ("orta taş") ve Neolitik ("yeni taş") dönemlerine ayrıldı. Bu dönemlerde evreler (erken ve geç Paleolitik) ve maddi kalıntıların toplamının özelliklerine göre aşamalar ya da uygarlıklar halinde tekrar bölünürler; aşama adını tipik nesnelerin (chelléen, acheulléen, moustérien) bulunduğu yerden alır.

Dünyanın bütün arkeolog ve tarihçilerinin kabul ettiği bu sınıflandırma yadsınmaz yararlar sunar. Ama tek yanlı olması bakımından kınanabilir, çünkü ilkel dönem tarihinin evreleri arasındaki farkı, aletlerin yapıldığı maddenin özelliğine ve işleniş tarzına indirgemektedir. Bu da bizi tarihin mekanikçi yorum ve tekniğin gelişmesi ile toplumun gelişmesinin birbirinden ayrılması tehlikesine götürür. Oysa, aynı arkeolojik evre, çoğu zaman, toplumsal evrimin çeşitli düzeyinde bulunan halklarla ilgilidir: Örneğin Bronz Çağı'nda, başka yerlerde ilkel düzen çökerken, bazı bölgelerde tarım ve hayvancılık daha emekleme döneminde ve klan düzeni yürürlükteyken, daha başka bölgelerde sınıflara bölünmüş ve gelişmiş bir toplum oluşmuş durumdaydı. Hiç kuşkusuz bu üç tip toplumu aynı tarihsel döneme bağlamak olanaksızdır.

Başka bir sınıflamayı, *Eski Toplum* adlı kitabında, 1880'e doğru, L.H. Morgan önerdi. Bu sınıflama, birinciden farklı olarak, teknolojik ölçütle yetinmez ve her dönemin maddi kültürünün genel özelliği üzerine oturur. Morgan, ilkel toplum tarihini iki döneme ayırır: *Vahşilik ve barbarlık*. Birincisi ok ve yayın bulunmasıyla tamamlanır; ikincisi, çömlekçiliğin bulunmasıyla başlar, tarım ve hayvancılığın doğuşu ve gelişmesini kapsar. Bu iki dönem de üç aşamaya ayrılır: Aşağı Aşama, Orta Aşama, Yukarı Aşama.

Engels, Morgan'ın bu sınıflandırmasını *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı yapıtında kullanır. Ama bu sınıflamanın yetersizliğini kabul eder ve yeni belgelerin toplanmasının bir başka yöntemin bu sınıflandırmanın yerini almasına yol açacağını ileri sürer.

Sovyet bilginleri, ilkel toplumun tarihinin Morgan'cı bölünüşünün eskidiği, arkeoloji ile etnografyanın son uygulamalarını artık karşılamadığı düşüncesindedirler; ne var ki herkesin kabul edebileceği bir çözüm yolu henüz bulunmuş değil.

Bütün tarihçiler, insanın biyolojik oluşumunun tamamlandığı sürece, ilkel toplum tarihinin başlangıcında ayrı bir yer vermek konusunda birleşiyorlar, bunu zorunlu görüyorlar; bu sürece *ilkel sürü dönemi* adı veriliyor.

İlkel sürü döneminden sonra *klanlar düzeni* geliyor, bu düzenin doruk noktasında genel anaerki "matriarcat" ve kadın-erkek eşitliği yaşanmıştır.

Nihayet, üretim güçlerinin gelişimi, hayvancılığın, saban tarımının ve madenlerin (bronz, demir) işlenmesinin ortaya çıkışı, sömürünün ilk tohumlarının ve özel mülkiyetin belirdiği yeni bir dönemin başlangıcını belirliyor; anaerki'nin yerini babaerki "patriarcat" alıyor ve klan demokrasisi de devletin kuruluşu için gerekli ortamı hazırlayan askerî demokrasiye dönüşüyor.

Hiç kuşkusuz, toplumsal ilişkilerin niteliğine dayalı bu sınıflama da şu anda bir varsayım olarak ele alınmalıdır.

Evrelere bölünme, tarihsel sürecin düzenlenmesinin açıklanmasına olanak sağlıyor. Bir başka zor iş de şu ya da bu dönemin mutlak kronolojisinin yapılmasıdır. Çoğu zaman, tarih öncesinin şu ya da bu evresinin başlangıç ya da sonunu tam olarak saptamanın olanaksızlığıyla karşı karşıya kalıyoruz: Zamanın akışında geriye doğru gittiğiniz oranda kesin kronoloji giderek belirsizleşiyor.

4. Tarih yazıcılığına toplu bakış: İlk insanların yaşamına ilişkin düşünceler uzun süre belirsiz kaldı. İlkçağ yazarları insanlığın başlangıcında varolduğu kabul edilen bir "altın çağ" efsanesini tekrarlıyorlar, ya da ellerini, dişlerini ve sopalarını silah olarak kullanan hayvan yaratıkları anlatıyorlardı. Ortaçağ'da, kilisenin egemenliği, ilkel zamanlara ilişkin bilimsel düşüncelerin gelişimini engelledi: Dinbilimciler, ilk insanlar olan Adem ve Havva'nın Tanrı tarafından yaratıldıklarını öğretiyorlar ve kilise de yetkisiyle, bunların cennetten kovuluşlarını, tufanı ve İncil'in öteki safyürek öykülerini onaylıyordu. Gelişmemiş ulusların geleneklerine ilişkin bilgiler, uydurma şeylerdi: Kimi zaman bu insanlar köpek başlı, hatta başsız, gözleri göğüsleri üzerinde tasarlanıyordu.

Ancak, Kolomb ve Magellan'dan başlayarak (özellikle Kracheninnikov, Pallass, Miller gibi kâşifler), gelişmemiş halkların hayatını Avrupalı bilginlere tanıtan, XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar yapılan büyük coğrafi keşifler, etnografyayı başlatarak ve ilkel tarihin üzerine düşünmeye yol açtılar. XVIII. yüzyılın başında, Kuzey Amerika Kızılderilileri arasında yaşayan misyoner Lafitau, bunların geleneklerinin Avrupalıların çok eski geçmişini açıklayabileceği düşüncesini ortaya atan ilk insan oldu. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın ortalarına kadar, tarih öncesi döneme ilişkin keyfî

varsayımlarla yetindi bilim. Yazının bulunmasından önceki döneme ait gizeme kesinlikle nüfuz edemeyeceğimizi ileri süren birçok kuşkucu, incelemelerden vazgeçmekten söz ediyordu.

Dördüncü Zaman'ın başlarına ait hayvan fosilleri arasında (insan yapısı) aletleri ortaya çıkaran ilk arkeolojik kazılar (1830'lara doğru İngiltere'de McEnery ve 1840'a doğru Fransa'da Bocuher de Perthes), ilkel dünyanın arkeoloji ve antropolojisinin temellerini atmalarına, nazari varsayımlardan tarih öncesi topluma ilişkin ciddi belgelere geçişi sağlamalarına karşın, içten bir düşmanlık tavrıyla değilse bile inanmazlıkla karşılaştılar. Ancak Darwin'in bulgularından sonradır ki, bilginler McEnery ile Boucher de Perthes'in çalışmalarının gerçek değerini anladılar.

XIX. yüzyılda burjuva tarih bilimi, ilkel topluma ilişkin bilgilerin dizgeleştirilmesine (sistematize edilmesine) büyük katkılarda bulundu. İsviçreli hukukçu J. J. Bachofen, anaerkil dönemin ve bunun ardından gelen ataerkil dönemin varlığını kanıtlamak için İlkçağ yazarlara başvurdu. L.H. Morgan, kendiliğinden (spontane) bir materyalizmin yandaşı olarak, klanlar düzeninin özelliğini çözümledi; insanlığın evriminin bütünlüğü düşüncesini destekliyor ve Kuzey Amerika Kızılderililerinin toplumsal örgütlenmesi incelemesine dayanarak Greklerin ve Romalıların tarihsel gelişimlerini açıklamaya çalışıyordu. Fransız bilgini G. Mortillet ile İsveçli arkeolog O. Montelius, Taş ve Bronz Çağlarının belgelerinin sınıflandırılmasının ilkelerini koydular. Rus bilgini M. Kovaleski ataerkil toplulukluğu inceledi ve anaerki ile günümüz tek eşli ailesi arasında geçici bir biçim olduğunu kanıtladı.

XX. yüzyılın burjuva etnograf ve arkeologları, ilkel toplumun tarihine ilişkin çok zengin belgeler topladılar, bu da onlara, kendilerinden öncekilerin bilinen olgu eksikliği nedeniyle zorunlu olarak yaklaşık boyutlarda kalan birçok kuramsal açıklamalarını aydınlığa kavuşturma olanağı sağladı. Morgan ile Mortillet'nin, insan toplumunun evrimine ilişkin bir tek biçim göstermelerine karşın, XX. yüzyıl bilginleri, insanın ve hatta Paleolitik dönem insanının gelişiminin birçok ve karmaşık biçimlerini göstermek olanağı buldular. İngiliz tarihçisi G. Clark kendisinden önce yapılan çalışmaların bir dökümünü çıkardı ve Mezolitik dönemden

başlayarak Avrupa’nın çeşitli ilkel topluluklarının ekonomisinin ve hayatının gelişmesini gösterdi.

Ama, XIX. yüzyıl bilginlerinin insanlığın evrimine ilişkin şematik düşüncelerini geliştiren bazı emperyalizm dönemi burjuva tarihçileri, evrim ilkesini kesin olarak inkâr ettiler. Alman etnografı F. Graebner’in ortaya attığı kültürel alanlar kuramına göre, insan kültürü, zaman içinde gelişecek yerde, yalnızca mekânda değişmektedir ve bütün insanlık bir donmuş kültürel alanlar toplamından başka bir şey değildir. Alman bilgini O. Menghin, karşı-devrimci düşüncelerini açıklamak için arkeolojiye başvurdu. Verileri çarpıtmak pahasına da olsa, ilkel toplumun tarihini, çeşitli kültürel ortamlara ait boyların göçlerinin sonucu olarak gösteriyordu. Bu kuramlar, ilkel toplum tarihini “ari ırkın” sözde sefer ve fetihlerinin büyük başarısına dönüştüren G. Kossinna’nın açıkça gerici görüşleriyle sonuçlandı.

Birçok burjuva etnografı, özel mülkiyetin, insanın insan tarafından sömürülmesinin, kadının ailede ve toplumdaki ast rolünün ve kapitalist düzenin birçok çirkinliklerinin sürekli ve değişmez niteliğini “ortaya koydu”; onlara göre, insan toplumunun en eski aşamalarında da sınıflar vardır. Burjuva etnografyası kimi zaman sömürgelerdeki emperyalist baskıların haklı gösterilmesine hizmette bulundu.

XX. yüzyılın A. Hrdlicka, J. Lips, F. Boas gibi ilerici arkeolog ve etnografları bu gerici kuramlara karşı savaştılar ve geçmiş yüzyılın evrimci geleneklerini savundular, G. Childe gibi ilerici bilginler bu yolda büyük çalışmalar yaptı.

Sovyet tarihçileri, tarih öncesi dönemin incelenmesinde büyük başarılar elde etti. Arkeolog V. Gorodtsov, P. Efimenko, A. Brussov, T. Passek, B. Kouftine, S. Kisselev, V. Ravdonikas ve ötekilerin yapıtları, ilkel toplumun ilk aşamalarından başlayarak sınıflı toplumların doğuşuna kadar geçen binlerce yıl boyunca çeşitli bölgelerde tarihin izlenmesine olanak sağladı. Tarih öncesi dönemin temel süreçlerinin kuramsal yorumu için sayısız belgeler sundular.

I. Roguinski, V. Bounak, M. Nestourkh gibi antropologlar, insan toplumunun başlangıç evresinin ciddi incelenmesi için vazgeçilmez bir öğe olan insanın kökeninin aydınlatılmasına katkıda bulundular; ayrıca ırkların

oluşumu sorununu da incelediler ve ırkçı kuramın çürüklüğünü kanıtladılar. Kafatası kemiklerine göre insan yüzünün tasarımını yapan M. Guerassimov'un yöntemi tarih öncesi bilgisine yardımcı oldu. Guerassimov binlerce yüzyıl önce yaşamış insanların yüzünü temsil eden birçok portre yarattı.

S. Tolstov, M. Kosven, D. Olderogge, S. Tokarev gibi etnografların çalışmaları, ilkel topluluk düzeninin incelenmesine önemli katkılarda bulundu: Tarım ve hayvancılığın kökeni, dinlerin doğuşu maddeci bir anlayış içinde kavrandı; anaerkinin insanlık tarihinin evrensel bir evresi olduğu kanıtlandı; klanlar düzeninin yıkılışının ve komşuluk topluluğunun vb. oluşumunun somut özellikleri biliniyor artık.

İKİNCİ BÖLÜM

İLKEL SÜRÜ KLANLAR DÜZENİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1. İnsanın ortaya çıkışı. İnsanlık tarihi, insanın ve insan toplumunun ortaya çıkmasıyla başlar. İdealist bilginler, insanla hayvan arasında aşılmaz bir sınır bulunduğu kuramını desteklediler. Bu kuram, Tanrı'nın insanı "kendi görünüşü"ne benzeterek yarattığını söyleyen İncil efsanesine dayanıyordu. Darwin buna insanın gelişmiş bir anthropomorphe maymunlar soyundan geldiği varsayımıyla karşı çıktı. Daha sonraki bulgular onun düşüncesini doğruluyor ve Üçüncü Zaman'ın sonu ya da Dördüncü Zaman'ın başında, insanların atası kabul edilebilecek bu tür maymunların gerçekten varolduğunu kanıtlıyor.

Aynı şekilde, Afrika'nın güneyinde, Australopithéque adını alan üstün bir maymun türünün kemikleri bulundu. Bu maymunlar ağaçlı ya da yarı çöl bozkırlarda yaşıyorlar, arka üyeleri (ayakları) üzerinde yürüyor ve her boydan hayvan avlıyorlardı; saldırı ve savunma için, sopa ya da iri kemikler kullanıyorlardı; et yemek, ayakta duruş ve nesnelerden yararlanmak için ön üyelerin (ellerin) kullanımı beyinlerinin büyümesine yol açtı.

Australopithéque'nin doğrudan atamız mı yoksa insanın oluşumunda bir "yan dalı" mı temsil ettiği sorunu henüz bir çözüme bağlanmış değil. Kesin olan şu: Kemikleri eski dünyanın birçok yerinde ve özellikle de Kafkasya'da bulunan fosil insan bu tür maymunlardan geliyor. Dördüncü Zaman'ın başında (bir milyon yıl önce) ilkel insan sürüsü, bu insanımsılar (anthropoideler) sürüsünün arkasından geldi.

Maymunun insana dönüşümünün gerçekleştiği yer ateşli tartışmalara yol açtı: Bazı bilginler, söz konusu sürecin birbirine koşut olarak birçok yerde birden meydana geldiğini ve insanların çeşitli maymun soyundan türeyebileceklerini ileri sürerek çokoluşçuluk kuramını ortaya attılar. Sovyet bilginleri bu kanıda değiller, Asya'nın güneyini, Yakın Doğu'yu, Kafkasötesi'ni ve Afrika'nın geniş bir kesimini içine alan çok geniş bir alanda maymunun insana dönüştüğü kanısındalar; bilimlerin günümüzde bulunduğu düzey bu sürece daha bir belirginlik kazandırıyor.

Bazı araştırıcılar insanın ortaya çıkışını rastlantısal ve dış nedenlere bağlıyorlar. Örneğin, akademi üyesi P. Souchkine belirleyici etken olarak ormanların yok oluşunu gösteriyor: Maymunun yerde yaşamak zorunda kalışı, üyelerinin (kol ve bacaklarının) farklılaşmasında ve dikey durumda yürümesinde bir etken olabilir. Bu kuram, maymunun insana düzenli bir şekilde dönüşümü kuramını kabul etmemektedir.

Olgunun gerçekten bilimsel bir açıklaması, *Maymunun İnsana Dönüşümünde Emeğin Rolü* adlı yapıtında[1] Engels tarafından yapıldı. Engels, "Emek insanı yarattı" diye yazar. Ama insanın bu işi nasıl başladı? Maymunlar tıpkı Australopithequé'in yaptığı gibi bir taşı ya da bir sopayı kullanabiliyorlardı, ama hiçbiri en ilkel aleti yapmayı başaramadı. İş, alet yapımıyla başladı.

İlkel aletlerin yapımı, ön ve arka üyelerin görevleri arasında bir farklılaşmaya yol açtı. Alet yapımı ön üyelerin özel görevi durumuna geldi ve bu da bunların yeteneklerini geliştirip el'e dönüşmelerine yol açtı. Bu nedenle el… "yalnızca iş organı değil, *o aynı zamanda işin ürünüdür"*[2]

İnsanın elleri işin işlevinde uzmanlaştıkça, dikey durumda yürüme alışkanlığı giderek pekişti ve bu da iş için özgürleştirerek elin gelişimine katkıda bulundu ve öte yandan gırtlağın ve ses tellerinin gelişimini kolaylaştırdı. Fosil insanların kemiklerinin incelenmesi, kol ve bacakların farklılaşmasının kafatasının evriminden önce gerçekleştiğini göstermektedir; bu da Engels'in insanın ortaya çıkışında işin rolüne ilişkin düşüncesini çok iyi kanıtlamaktadır.

2. Fosil insanlar. Pithécanthrope adı verilen en eski fosil insanın kalıntıları 1891-1894 yıllarında Java'da bulundu. Daha sonra burada daha

başka örneklerin de kemikleri bulundu. 1925'e doğru, Çinli arkeolog Pei Ouen-tchoung, Pekin yakınlarındaki Chou Koutien mağarasında, Sinanthrope adı verilen fosil insanın 25 örnek dolaylarında kemik kalıntılarını keşfetti. Sinanthrope'a yakın varlıkların ayrı ayrı kemikleri ve özellikle çene kemikleri ile dişleri orta Vietnam'da, Afrika'nın güneyinde ve Almanya'da Heidelberg yakınlarında ortaya çıkartıldı. 1954 yılında, Fransız arkeologları, Atlanthrope adı verilen bir tarih öncesi insan tipinin kalıntılarını Cezayir'de buldular.

Fosil insanların doğrudan soyundan gelenler Neandertal insanın tipine sahip olan insanlardır. Bunlara bu adın verilmesinin nedeni, kalıntılarının 1956 yılında, Düsseldorf yakınlarındaki aynı adlı bir vadide bulunmasıdır. Neandertaller eski dünyada yaşıyorlardı. Kalıntılarına Java'da, Afrika'da, Yakın Doğu'da ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde de rastlanıyor. Bunların kalıntılarına SSCB topraklarında da rastlandı: 1924 yılında, arkeolog G. Bontch-Osmolovski iskelet kalıntılarını Kırım'da Kiik-Koba mağarasında buldu; 1938-1939 yıllarında, A. Okladnikov, Özbekistan'ın güneyindeki Deşiktaş mağarasında bir çocuğun kemiklerini buldu.

Fosil insanlar bugünkü insandan açık bir alın ve basık bir kafatası yapısıyla ayırtedilir; gözlerinin üzerinde gür kaşlar vardı, yüz kemikleri çıkıktı, çenesi yok gibiydi. Çarpık bacaklarıyla yürüyordu ve öne doğru eğilerek hızla koşuyordu; elleri ayak yapısına benziyordu, yani baş parmak günümüz insanınkine göre daha az hareket yeteneğine sahipti. Bununla birlikte, yürüyüşleri ve kafataslarının oylumuyla üst maymunlardan ayrılıyordu. Oylum bakımından, Pithecanthrope'un beyni (900 cm^3) dolaylarında) gorilinkini ya da Australopitheque'inkini çok geride bırakır; Sinanthrope'un beyni daha da oylumlu (1.200 cm^3'e kadar) ve Neandertal insanınkisi ise (1.400 cm^3 dolaylarında) günümüz insanının ortalamasına (1.400-1.500cm^3 arası) yakındır.

Australopithéque'den farklı olarak, fosil insanlar yalnızca nesneleri (sopa ya da kemik) kullanmakla kalmıyor, alet yapmasını da biliyorlardı. Bu nedenle, Sinanthrope'ların ve Neandertal insanların kalıntılarının yanında, taştan yapılmış ilkel aletler de bulunur. Birçok yerde, arkeologlar, bu aletleri insan kemik kalıntılarından ayrı da buldular.

Pithécanthrope'ların, Sinanthrope'ların yaşadığı döneme Erken Paleolitik dönem adı verilir.

3. Erken Paleolitik dönem. Dördüncü Zaman'ın başlarında, insan toplumu oluştuğu sırada, yeryüzünün iklimi daha yumuşak ve daha nemliydi. Avrupa, içinde bugün soyları tükenmiş olan machairodus'ların (1) proboscidien'lerin (2) ve gergedanların yaşadığı subtropikal ormanlarla kaplıydı. Ama giderek iklim sertleşti: Kuzeyden gelen buzullar ilerlemeye başladılar. Avrupa ve Kuzey Amerika'yı kalın bir buz katmanı kapladı. Buzullar Alpler'den ve Himalaya'dan iniyorlardı. Buzulların hemen sınırında başlayan subtropikal ormanların yerini, içinde tüylü mamutların, ren geyiklerinin ve yaban atlarının otladığı tundra aldı. Erken Paleolitik dönem, Dördüncü Zaman'ın (Pléistocene) başından buzulların maxima yayılımının sonuna kadar (yaklaşık olarak kırk bin yıl önce) olan süreyi kapsar.

Paleolitik dönem zanaatçılığı çok basitti. Sopaların dışında, keskin kenarlı taş parçaları kullanılıyordu. Yavaş yavaş, çakmak taşından, bir kilodan daha ağır çeken badem şeklinde muştalar yapmayı öğrendiler. Bunları başka bir çakmak taşını kullanarak yapıyorlardı. Bu ilkel alet, ağaç kazık yapımında, kök çıkarmada, inleri yıkmada, yaralı hayvanları öldürmede kullanılıyordu; hiç kuşkusuz avda pek kullanmıyorlardı bunları, çünkü bir lobut ya da bir sopa bu işe daha uygundu. Bundan başka, insanlar kesici çakmak taşı levhaları da yapıyorlardı.

Yavaş yavaş deneyimler birikti ve teknik gelişti: Değişik yerlerde ve değişik şekillerde, insanlar daha küçük ve daha ince aletlerin yapımına geçtiler. Neandertal insanların başlıca aletleri üçgen levhalar oldu: Sivri ucu kesmek ve delmek için, raspa kesimi vurulan hayvanı boğazlamak için. Av aletleri ağaçtan yapılmış çatallar ve mızraklardı.

Pithecanthrope'ların büyük bir olasılıkla ne belli bir konutları, ne de giysileri vardı. Yırtıcı hayvanlara karşı uzun süre ağaçları sığınak olarak kullanmış olmalılar. Ama sonunda kötü havalardan korunmak için siper yerleri kullanmayı öğrendiler, sonra derilerini yatak uçları tutturulmuş bir tür paltoya benzeyen giysilerinde kullandıkları yırtıcı hayvanlardan ele geçirdikleri mağaralara yerleştiler.

Erken Paleolitik dönem insanları ateş kullanmayı öğrendiler. Belki ilkin doğal ateşi koruyup yararlandılar, sonra iki çakmak taşını birbirine çarparak ya da iki sopayı birbirine sürterek ateşi elde ettiler. İşin güçlüğü insanları ateşi özenle korumaya yöneltti.

Ateşin kullanımı çok önemliydi: İnsanı soğuktan ve etobur hayvanlardan koruyor, yiyecekleri pişirmeye yarıyordu. Ateşin elde edilmesi "…insana ilk kez bir doğa gücü karşısında egemenlik sağladı ve böylece onu hayvan dünyasından kesinlikle ayırdı."[3]

4. İlk insan topluluğunun gelenekleri ve toplumsal örgütlenme. Etnografların inceledikleri en gelişmemiş insan toplulukları, Erken Paleolitik dönemin fosil insanlarından çok daha gelişmiştir. Bu nedenle, ilk insan topluluklarının yaşamları ancak arkeolojik malzemelere göre bilinebilir ve bunun sonucu olarak toplumsal örgütlenmelerine ilişkin düşüncelerimiz çok eksik ve varsayımsaldır.

Erken Paleolitik dönemin insanı, toplayıcılık ve avcılıkla yaşıyordu. Meyveler, kökler ve tohumlarla besleniyor; küçük memeli hayvanları, kertenkele ve böcekleri yakalıyordu. Büyük hayvanları avlamaya erken başladı: Arkeologlar, tarih öncesi yerleşim yerlerinde, ilkel aletlerin arasında, çoğu iliğini almak için yarılmış mamut, bizon, at ve geyik kemikleri buluyorlar çoğu zaman. İlkel insan hem etçil hem de otçuldu, bu özelliği onun hemen hemen her yerde yaşayabilmesine olanak sağlamıştır.

Hayatı çok zordu: Dördüncü Zaman'ın başlarında, ne koşu hızı ne de vücut gücü bakımından etobur hayvanlarla yarışacak durumda değildi. Her an açlıkla ya da bir hayvanın pençesinde ölümle karşı karşıyaydı. Buzulların ilerlemesi doğaya karşı verdiği savaşımı daha da yoğunlaştırdı. Fosil insanlar iki nedenden dolayı hayatta kalıp başarı kazandılar: İlkin, çoktan alet yapabilen varlıklardı artık; sonra, daha başından itibaren toplu olarak hareket edebiliyorlardı.

Bir aletin yapımı da ancak ortaklaşa mümkündür; çünkü üretim alanında sonradan edinilen yetenekleri ve ilkel deneyimleri ancak topluluk koruyup güçlendirebilir ve kalıtsal iletimi o sağlayabilir. Avda, özellikle büyük hayvanların avında, hayvanlar ateşle ürkütülüyor ve taş atarak bir uçuruma ya da bataklığa sürülüyordu; bunu hep birlikte yapıyorlardı.

Erken Paleolitik dönem insanlarının topluluğuna ilkel sürü adı verilir. Hiç kuşkusuz bu topluluklar az sayıda ve değişkendi: Topluluk üyeleri başka sürülere geçebilirlerdi. Başlarında, erkek ya da kadın, bir kılavuz vardı. Bu toplulukta özgür cinsel ilişki egemendi, ama bu, hiç kuşkusuz, az ya da çok sürekli çiftler olasılığını ortadan kaldırmaz.

Aletlerin ilkel biçimi, ekonominin düzeyi, doğaya karşı verilen amansız savaş, bütün bunlar, ilkel sürüde, bazen hayatta kalmak için girişilen kanlı kavgalarla sonuçlanan ve hayvan ataların kalıtı “hayvansal bireycilik”e yol açıyordu. Ayrıca yamyamlık da söz konusuydu.

Aşamalı olarak, insan topluluğunun toplumsal örgütlenmesi güçlendikçe ve üretim olanakları çoğaldıkça hayvansal içgüdüler zayıfladı. İlkel sürü ve ilkel topluluk ilk insanların “hayvansal bireyciliği”nin önüne geçmiştir.

5. Düşüncenin ve dilin doğuşu. Düşüncenin doğuşu, insanların üretici eyleminin sonucu olmuştur. Sopa ya da taşın içgüdüsel kullanımından, ne kadar ilkel olurlarsa olsunlar, alet yapımına geçiş insanın düşünülmüş etkinliğine, bilince yol açmıştır. Kazanılmış üretim yetenekleri insanın ilk deneyimlerini oluşturmuş ve onun zihninde kalmıştır.

Çalışma ortaklaşa olduğu için, ilkel düşünceye tipik özelliğini veren, üretim kazanımlarının bekçisi topluluk olmuştur: İlk zamanlar, insan kendini topluluktan ayırmıyordu.

Dil, düşünce kadar eskidir. “…Dil, aynı şekilde başka insanlar için de var olan pratik bilinçtir, demek ki benim için de vardır, benim için de gerçektir. Ve dil de, tıpkı bilinç gibi, ancak gereksinimden, öteki insanlarla ilişki gerekliliğinden doğar.” diye yazar Marx ve Engels([4]). Sesle saptanmamış olsalardı, ilk genel bilgiler toplulukta ortaya çıkmazdı. İnsanlar arasındaki ilişki ve ortaklaşa çalışma, dil olmasaydı, olanaksız olurdu.

İlkel dillerin yapısına ilişkin hiçbir somut bilgimiz yok. Bilim adamı V. Bounak, üretim deneyimleri toplandıkça, dikey duruş ve alt çene kemiğinin küçülmesi sayesinde gırtlak geliştikçe, bu dillerin oluşmaya başladığını tahmin etmektedir. Bu diller, sayıları çok sınırlı bir sözcük dağarcığından daha doğrusu tek heceli, yalıtık ve çok anlamlı cümlelerden oluşuyordu. İlkel insan, dile yardımcı olarak el-kol hareketlerinden yararlanıyordu.

6. Erken Paleolitik dönem insanlarının dinsizliği. Burjuva bilginleri, insanın ortaya çıkışının daha başlarında doğaüstü güçlere inandığını ve Yüce Bir Varlık'a yani Tanrı'ya saygı gösterip onu kutsal saydığını ileri sürerler. Avusturyalı papaz ve etnograf P. W. Schmidt ve çırakları *promonothéisme* kuramını, yani tek Tanrı'ya ilkel inanç kuramını savunurlar ve bu inançta, ilkel insanın ruhuna kutsal birlik düşüncesini esinlendirmiş olan Tanrı'nın varlığının kanıtını görmek isterler. Oysa, bu kuram, insan psikolojisinin evrimiyle ilgili olarak bilinen her şeyle çelişmektedir. Birey, dünyanın açıklamasını tasarlamak yerine günlük besinini elde etmekle uğraştığı, bütün vaktini bu işe harcadığı için, insanın ilk düşünceleri ancak iş yöntemlerine bağlıydı. Ayrıca, beynin ağır gelişiminin bu denli soyut kavramları kavramasına engel olacağını da dikkate bile almıyoruz. O insanın, dinsel inançları, kendi kişiliğine ilişkin, çevresindeki doğaya ilişkin tuhaf düşünceleri yoktu. Fosil insanın, hiç değilse Pithécanthrope ve Sinanthrope'un dinsizliğinden söz edebiliriz.

Neandertal insanının herhangi bir şeye tapıp tapmadığını bilmek son derece karmaşık bir sorun olup bilim adamları arasında bir tartışma konusudur. Arkeolog A. Okladkinov'a göre, Erken Paleolitik dönem sonu mezarları, Neandertal insanlarda ilkel din düşüncelerinin doğuşunu kanıtlamaktadır. Bu mezarlar konut olarak kullanılan mağaralarda düzenleniyordu; ceset için kazılan çukurlarda et için de yer vardı. Görünüşe göre, ölüler için tasalanıyorlar ve onları canlılar gibi yerleştiriyorlardı. Ama düşünceleri bunun ötesine geçmiyordu ve Neandertal insanlar ölümlerini hiçbir doğaüstü güce bağlamıyorlardı.

Hayvana tapınmanın ilk kavramları bu sırada ortaya çıktı. Deşiktaş mezarının çevresinde dağ keçisi boynuzları vardır; bazı mağaralarda, çevresine taş dizilmiş ayı kafatasları bulunmuştur.

Zaten, dinlerin kökenine ilişkin veriler son derece az ve belirsizdir. Tapınmanın ortaya çıkışının ilk yadsınmaz tanıkları bir sonraki döneme, Geç Paleolitik döneme aittir.

7. Geç Paleolitik döneme geçiş. Arkeolojide kabul edilen sınıflandırmaya göre Erken Paleolitik dönemden sonra Geç Paleolitik dönem gelir (çağımızdan 40-12 bin yıl önce).

Bu dönem boyunca, iklim koşulları birçok kez değişti. Buzullar geri çekildiler, Avrupa ile Güney Sibirya’nın iklimi ılımanlaştı. Daha sonra buzullar tekrar geldi, bu dördüncü ve son, ötekilere oranla daha güçsüz olan saldırı iklimi gene sertleştirdi. Ren geyikleri Akdeniz, Kırım ve Kafkasya’da geniş alanlara dağılırken mamutlar yok oldular.

Geç Paleolitik döneme geçişte, üretimin ve toplumsal örgütlenmenin niteliğinde olduğu kadar insanın fiziksel yapısında da önemli ilerlemeler gerçekleşti. Çağdaş biyolojik tip *Homo Sapiens* oluşumunu tamamladı; insan topluluğunun teknikleri ve ekonomisi gelişti. Bu dönemde, özellikle alet yapmaya yarayan aletler, tahta ve kemikten ya da tahta ve çakmak taşından bileşik aletler ortaya çıktı; insanlar, yapay ve ısıtılmış barınaklarda yaşamak için mağaraları terk ettiler; yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi kuruldu: İlkel klanlar; ve nihayet sanatların ortaya çıkışı. Ne var ki, İ. Roguinski ve V. Iakimov gibi bilimadamlarına göre, Geç Paleolitik döneme geçiş, Neandertal insandan *Homo Sapiens*’e geçiş, tarihsel önem bakımından Australopitheque tipi maymundan Pithecanthrope tipi fosil insanlara geçişten daha az önemli bir nitel sıçramadır. Yeni nitelikli geçiş, Erken Paleolitik dönemin sonunda insan toplumunun evrimiyle hazırlanmıştı.

Doğu ve Batı Avrupa’nın Geç Paleolitik dönem kalıntıları üretici güçlerin gelişimini kanıtlamaktadır. Bu dönemin teknikleri kendisinden önceki döneminkileri çok aşmıştır; yüzeyi artık perdahlanarak düzeltilen çakmak taşı aletlerin yapımı gelişti: Keskin ve sağlam kenarlı simetrik bir alet elde etmek için bir kemik çubuk yardımıyla çakmak taşı parçaları ince levhalar halinde çıkartılıyordu. Taşın dışında kemik ve boynuz da işleniyordu.

Yiyecek sağlamak için kullanılan aletler çok çeşitliydi: Temreni mamut dişinden ya da çakmak taşından mızraklar, boynuzdan hançerler, av ve balık avı için zıpkınlar, öldürülen hayvanların derisini yüzmek ve deriyi işlemek için raspalar ve levhalar yapılıyordu; kemik iğnelerle hayvan derisi giysiler dikiliyordu. Çakmak taşından kalemler boynuz ya da kemik işlemek için kullanılıyordu.

Büyük av sürülerinde avlanma olağanüstü bir boyut kazandı: Arkeologlar yerleşim yerlerinde bol miktarda ganimet kalıntıları keşfettiler. Predmost’ta (Çekoslovakya) bin mamutluk bir kemik yığını bulundu. Bu dönemin

sonuna doğru balık avı da geniş boyutlarda yapılıyordu. Üretimdeki bu ilerlemeler, Erken Paleolitik dönemin zengin katmanında eşsiz bir tanığına sahip olduğumuz daha yerleşik bir yaşam tarzını göstermektedir.

İnsan, sundurma, kulübe ve toprağa kazınmış barınaklar gibi yapay barınaklara yerleşmeye başladı. Sovyet arkeologları (P. Efimenko, S. Zamiatnine ve ötekiler) Don kıyılarında ve başka yerlerde Geç Paleolitik döneme ait kulübeler buldular. Düz zeminli, oval biçimli konutlardı bunlar. Üzeri toprak kaplı bir damı mamut uyluk kemikleri taşıyordu. Evin ortasında, hayvan kemiklerinin yakıldığı bir ya da birkaç ocak vardı. Evlerin yanında, Ren geyiği etini ve öteki yiyecekleri saklamak için çukurlar kazıyorlardı.

SSCB topraklarında, Geç Paleolitik dönem kalıntıları Kafkasötesi'nde, Kırım'da, Dinyepr ve Don havzalarında, Sibirya'da bulundu.

Buzul bölgelerinden uzakta yaşayan boyların kültürü özel nitelikler gösteriyor. Kuzey Afrika'da, Capsa uygarlığı adı verilen bir uygarlık gelişiyordu (Tunus'ta bugünkü Gafsa); kuzeyin avcı ve balıkçılarının tersine Capsa insanları özellikle toplamayla yaşıyorlardı; aslan, leopar gibi yırtıcı hayvanlara saldırmaktan korkmuyorlardı, ama ekonomilerinde en önemli yeri yenilebilir yumuşakçaların, kaplumbağaların, devekuşu yumurtalarının vb. toplanması tutuyordu. O dönemde, Akdeniz'in doğusunda, Kırım'da ve Kafkasya'da benzer ekonomik koşullar vardı.

8. Klanın kuruluşu. Üretici güçlerin aşamalı gelişimi ve yerleşik hayata geçiş insan topluluğunu pekiştirdi ve bu da "hayvansal bireycilik"e engel oldu. İlkel sürü yerini daha gelişmiş bir toplumsal örgütlenmeye bıraktı.

Sürünün yapısı başlıca üç yönde gelişti. İlkin, emeğin üretkenliğinin gelişimi insanlara, sayıları daha az topluluklar halinde birleşme olanağı sağladı, bunlar ilkel sürüden kopmuşlardı ama onunla olan ekonomik ilişkilerini sürdürüyorlardı. Bu topluluklar birbirlerini akraba gibi kabul ediyorlar, yardımlaşıyorlar ve birbirlerini karşılıklı olarak kendi av bölgelerine davet edebiliyorlardı.

Nihayet, ilkel insanlar söz konusu topluluk içinde evlilik ilişkilerini yasaklayacak noktaya geldiler. Dıştan evlenme (exogamie) adı verilen bu

önlem ekonomik gelişmeye sıkı sıkıya bağlıdır. Evlilik artık yalnızca bir biyolojik olgu değil, kuralları toplumca saptanan bir kurumdur.

Dıştan evlenme ancak belli bir evrede yerleşebildi, çünkü ilkel sürü başka ilkel sürülerle ilişkisi olmayan kapalı bir topluluktu. Dıştan evlenme, anne ve oğul toplulukları birbirlerini akraba saymaya başladıktan ve bu toplulukların üyeleri kendi aralarında evlenmeyi sürdürdükten sonra mümkün olabildi. Demek ki, olumsuz ilkenin, yani bir topluluğun içinden evliliğin yasaklanmasının dışında, dıştan evlilik bir olumlu ilkeyi içermektedir: Başka ama belirli bir topluluğun üyeleri ile evlenmek zorunluluğu. İki akraba topluluğu artık karşılıklı evlenme geleneğiyle bağlanıyorlardı: Ancak kabul edilmiş bir topluluğun temsilcisiyle evlenilebiliyordu. Büyük bir topluluğun sınırları içinde evlenmeyi zorunlu kılan geleneğe içten evlenme (endogamie) adı verilir.

Böylece dıştan evlenmeci klanla birlikte, iki akraba topluluktan oluşan içten evlenmeci soy (tribü) meydana çıktı. Engels bu çift örgütlenmeyi, klana dayalı dıştan evlenmeci toplumun ilkel biçimi olarak görür. Bunun çok yüksek gelişmişlik düzeyindeki kalıntılarına rastlanıyor: Etnograflar bu kalıntıları, Türkmenler, Evenkler, Kırgızlar, Karakalpaklar gibi çağdaş halklarda gözlemlediler. Boy’un dıştan evlenmeci toplulukları azar azar çoğaldı.

Bu evrede evlilik bir grup halinde evlilik’tir, yani bir topluluğun bütün kadınları, soyun başka bir topluluğunun erkeklerinin gerçek ya da olabilir eşidir. Bu düzenin, az ya da çok sürekli, geçici çiftlerin oluşumuna engel olmamasına karşın, kimsenin eşi üzerinde özel bir ayrıcalık hakkı yoktu.

Etnografların incelediği gelişmemiş topluluklarda, örneğin Avustralya’da, grup evliliğinin kalıntıları saptandı, evlilik yoluyla birbirlerine bağlanmış ve bunun sonucu ikiye (ya da dörde) bölünmüş boylara rastlandı; bu duruma Rusya’da XIX. yüzyılın sonunda, “Narodnaia Volia” saflarındaki eylemleri yüzünden Uzak Doğu’ya Çar hükümeti tarafından sürülmüş olan L. Sternberg Nivkhe’lerde (Guiliak’lar) gözlemledi.

Sonunda, ilkel sürünün yapısı doğal işbölümünün gelişmesi sonucu karmaşıklaştı. Yaşa göre işbölümünün insan toplumunun ortaya çıkışından itibaren var olması mümkündür, ama erkekler ve kadınlar ekonomide aynı

rolü yüklenmişlerdi. İşin cinsiyete göre bölünmesi ancak Erken Paleolitik dönemin sonunda gerçekleşti: Erkekler, toplamayı kadın ve çocuklara bırakarak ava yöneldiler. Arkeolog P. Efimenko, Neandertal insanların aletlerinin iki değişik cinse ait olduğunu varsaymaktadır: Kesici çakmak taşını erkekler bıçak olarak kullanıyorlardı, çakmak taşı levhaları ise kadınların aletiydi.

Etnograflar, yaş ve cinsiyete göre işbölümünün çeşitli gelişmemiş toplumlarda bulunduğunu ileri sürüyorlar. Örneğin, Avustralya'da kadınlar ve çocuklar doğanın nimetlerini toplar ve balık tutarken erkekler avcılıkla uğraşıyorlardı. Bunun sonucu olarak boyun kadın ve erkekleri arasında belli bir ayrım ortaya çıktı: Erkekler ayrı yerde oturuyorlar, aynı yemekleri yemiyorlar ve değişik bir lehçe konuşuyorlardı. Bunun dışında, işbölümü ilkesi, toplumsal deneyimlerin aktarıcıları olan bir bölük yaşlıyı boyun başına geçiriyordu.

Geç Paleolitik dönemin başında insan topluluğu ilkel sürü yapısını yitirdi: Üretici güçlerin ve işin bölünmesi geliştikçe sürü yerini daha gelişmiş bir örgütlenmeye bıraktı: *Klana (sop'a) dayalı topluluğun ilkel biçimi*'ne.

9. Çağdaş insanın biyolojik tipinin oluşumu. Geç Paleolitik dönem insanı fiziksel olarak Neandertal insandan ayrılır. İskeletinin yapısı tam anlamıyla dik durumda yürümeye uygundur; beyninin oylumu (1.400 cm^2) atasının kafatasının oylumunu pek geçmez, ama biçimi değişmiştir; kafatasının yan, alın ve şakak bölümleri, yani toplumsal bir varlık olarak insanın ayırt edici özelliği olan konuşma yeteneğinin gelişimiyle ilgili bölümler önemli oranda büyüdüler. Bunun sonucu olarak, kafatası dolikosefal (uzun kafalı) biçimini aldı, alın genişledi, kaşlar azaldı. Nihayet, alt çene kemiği küçüldü, çene biçimlendi ve bunun sonucu olarak konuşma dili gelişti.

Burjuva bilimi, *Homo Sapiens*'in Neandertal insanla aynı zamanda yaşadığını, çok eski dönemlerde ortaya çıktığını birkaç kez kanıtlamaya girişti. Burjuva tarihçileri bu girişimleriyle çağdaş insanı atalarından ayırmak ve ortaya çıkışını bir mucize olarak göstermek istiyorlardı. Oysa "akıllı insan" doğrudan doğruya, Erken Paleolitik dönemin Neandertal

insanından gelmektedir. Günümüzde, değişik geçici özellikleri olan birçok Neandertal iskeleti biliyoruz. Bunlardan biri, arkeolog A. Formozov tarafından 1953 yılında Kırım'da Staroselie'de bulundu.

Birçok etken, modern insanın biyolojik türünün gelişimini açıklamaktadır. Avın yoğunlaşması ve et yiyeceklerin oranındaki artış, atalarımızın fiziksel gelişimini kolaylaştırmış olmalı; üretici etkinliğin karmaşıklığı düşünme ve konuşmayı geliştiriyordu; "hayvansal içgüdü"nün aşamalı gerileyişi ve sürünün içinde cinsel ilişkilerin sınırlanması da insan varlığının evrimine katkıda bulunuyordu. Bu süreç, *Homo Sapiens*'in ortaya çıkışıyla tamamlandı.

Geç Paleolitik dönem insanının birçok ırksal tipi vardı. Avrupa'da, Cro-Magnon (Güney Fransa'da bulunan bir mağaranın adı) adı da verilen "Europoide" tipi yaşıyordu; bu tipin kalıntıları SSCB topraklarında da bulundu. Cro-Magnon insan uzun boyluydu, geniş bir yüzü, kartalsı burnu, belirgin bir çenesi vardı. Afrika'da (Güney Sahra'da) ve Güney Avrupa'da (İtalya), günümüz négroide ırka çok yakın tipte insan isketletleri bulundu. Geç Paleolitik dönemin Négroide'leri, aralarında yukarı Don havzası da olmak üzere Doğu Avrupa'da belirli bir süre yaşadılar. Çin'de, yukarı Chou Kou-tien mağarasında ve Sibirya'da mongoloide tipi insanın kalıntıları bulundu.

Irklar sorunu çok derin bir ideolojik ve politik sorundur. Kapitalist dünyanın gerici bilginleri, öteki uluslara karşı yapılan saldırı ve uyruklaştırma eylemlerini haklı göstermek için ırk kuramına başvurdular. Aşağı ve üstün ırkların varlığını ileri süren sözde bilimsel kuramlarını savundular. Burjuva tarihçiler bu kuramı düzmece anlayışlarla "açıklamaya" kalkıştılar. Kimileri, ırkların her zaman var olduğunu ve Avrupa'da her zaman çağdaş tipte insanların yaşadığını ileri sürdüler ve Negroide'lerin ve öteki "aşağı" ırkların Pithecanthrope, Sinanthrope ve Neandertal insan gibi daha az gelişmiş türlerden türediklerini savundular.

İlerici bilimadamları, üç büyük insan ırkının (negro'ide, europo'ide ve mongolo'ide) ancak dış ve ikincil (derinin rengi, gözlerin biçimi, saçlar, vb.) özelliklerle birbirinden ayrıldıklarını ortaya koydular. Kafatasının oylumu, ellerin yapısı, zihinsel ve fiziksel yetenekler üçünde de aynıdır. Hiçbir ırk ötekinden üstün değildir.

İlerici bilginler ırkların tarihsel evrimin sonucunda oluştuğunu ortaya çıkardılar. Eski Dünya'nın çeşitli yerlerinde bulunan Neandertal insanlar kendi aralarında, bu bölgelerde daha sonra ortaya çıkan ırkların birbirlerine benzerliklerinden daha çok benzemektedirler. Bunun sonucu olarak, ırk tiplerinin Geç Paleolitik dönemde ortaya çıktığı anlaşılıyor.

Irkların oluşumu nasıl açıklanabilir? Bazı bölgeler arasında, Erken Paleolitik dönemden itibaren, doğal koşulların özelliklerinden ve özellikle alet yapımında kullandıkları malzemeden ileri gelen maddi kültür farklılıkları gözlemleniyor. Bu farklılıklar, bir ortaklaşa ekonomik düzende, Geç Paleolitik dönemde çoğaldı. Sovyet arkeologu S. Zamiatnin, bu dönem süresince, maddi kültürlerinin özel nitelikleriyle üç büyük bölgenin sivrildiğini belirtiyor: Afrika; Akdeniz, Buzulaltı Avrupa ve Çin-Sibirya bölgeleri. Bu bölgeler, şu ya da bu nedenle, Geç Paleolitik dönemin başında birbirlerinden yalıtılmış durumdaydılar, bu da aralarındaki kültürel farklılığı kanıtlamaktadır. Bu bölge insanlarının birbirlerinden yalıtık durumları, zorunlu olarak, şu ya da bu bölgenin doğal koşullarına belli bir ölçüde bağlı, dış ve ikincil farklılıklarının aşamalı olarak birikmesine yol açtı.

Bu nedenle, çağdaş insanın biyolojik türünün oluşumu bundan sonraki arkeolojik dönemlerde doruk noktasına ulaşacak olan klana dayalı insan topluluğunun ortaya çıkışına denk düşmektedir.

1 F. Engels, *Dialectique de la Nature*, Ed. Sociales, Paris 1955, s. 171.

2 F. Engels, agy, s. 173.

3 F. Engels, *Anti-Dühring*, Ed. Sociaels, Paris 1956, s. 147.

4 K. Marx, *Oeuvres philosophiques*, t. VI, Paris 1937, Alfred Costes éditeur, s. 168-169.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLKEL TOPLULUK DÜZENİNİN EN YÜKSEK AŞAMASI

1. Anaerkil topluluğun temel özellikleri. İlkel toplumun en yüksek aşamasında, başlıca toplumsal biçim, klana dayalı topluluktu, yani ekonomik ve tinsel çıkarlar, aynı kökenden geliş ve akrabalık ilişkileriyle birleşmiş bir topluluktu. Dıştan evlilik temel yasa olduğu için, içten evlilikcil boyun öteki klanlarıyla ilişki olmaksızın var olamazdı klan.

Grup evliliği düzeninde ortaya çıkan ilkel klan topluluğu ancak anaerkil, yani ana yönünden akrabalık ilişkilerine dayalı bir topluluk olabilirdi. Birçok kadının birçok erkekle cinsel ilişki kurduğu grup evliliğinde babalık konumu belirsizdi. Çocuk annesini tanıyor ama babasını bilmiyordu. Dıştan evlilik gereği, akrabalar zorunlu olarak değişik klanlara ait olduğu için, çocuk her zaman annenin klanından sayılıyordu ve babanın akrabası sayılmıyordu.

Ana tarafının klanı, klan topluluğunun çıkış noktasıdır ve sonuç olarak, insan toplumunun evriminin kaçınılmaz bir evresidir. Anaerkil dönemde, kadın ekonomik ve toplumsal yaşamda erkeğe eşittir.

Burjuva tarihçiler, Engels'in desteklediği bu görüşü çürütmeye çalışırlar. Örneğin, Alman etnografı H. Schurtz, "etkin ve yaratıcı ilkenin sahibi" erkeğin her zaman ailenin reisi olduğunu, anaerki'nin bir sapaklıktan başka bir şey olmadığını kanıtlamak istedi. Kadının ast konumunun sürekli bir durum olduğunu "kanıtlamayı" amaçlayan bu gerici savlar olgulara ters düşmektedir.

Klanlar düzeninin en yüksek aşaması Mezolitik dönemde gerçekleşmiş ve Neolitik dönemde sürmüştür.

2. Üretim güçlerinin gelişimi. Mezolitik dönem ve Erken Neolitik dönem. Geç Paleolitik dönemin sonundan itibaren, buzullar geri çekilmeye başladı ve o zamana kadar stepler ve tundralarla kaplı geniş Avrupa ve Asya toprakları gür bir orman örtüsüyle örtüldü. Geç Paleolitik dönem avcılarının yararlandığı büyük otobur sürüleri ya yok oldular ya da kuzeye çekildiler. Buzul Çağının sonu (çağımızdan yaklaşık olarak on iki bin yıl önce) ve ormanların genişlemesi, sürek avının alışılmış koşullarını ortadan kaldırdı: İnsan, ufak av hayvanı ve geyik gibi sürücül olmayan hayvanları avlamak zorunda kaldı. Bu olumsuz koşullar, zengin mamut avcılığı döneminde kabul edilmiş olan yerleşik yaşam tarzını olanaksızlaştırdı: Av peşinde göçebelik yeniden zorunlu hale geldi.

Bu da en başta av aletlerinin geliştirilmesini zorunlu kılıyordu. Bu nedenle, Geç Paleolitik dönemden itibaren Capsa insanlarında ve onlara yakın olan boylarda ortaya çıkan ok ve yay, Mezolitik dönemde (M.Ö. XII-VI bin yıllarında) zıpkının ayağını kaydırarak her tarafa yayıldı. Yay, mızraktan daha yetkin bir alettir. Fırlatılan ok hedefe daha emin ulaşır, ulaşmaması durumunda bir başka ok fırlatmak olanağı vardır. Yay ve ok kuş avında başarılı olur.

Mezolitik dönem yerleşim yerlerinde, çok sayıda, ağaç ya da boynuz saplı üçgen, yamuk ya da çember parçası biçimli küçük taşlar bulunmuştur; bunlar hiç kuşkusuz ok ucu olarak kullanılıyordu.

Bu evrede avcılığın önemli bir başarısı köpeğin evcilleştirilmesi'dir. Bulunan en eski evcil köpek kemikleri Geç Paleolitik döneme (Afontova Gora, Krasnoiarsk yakınlarında) ulaşmaktadır. Kırım'daki Mezolitik yerleşim yerlerinde sık sık köpek kemiklerine rastlanır. İnsanın kendine alıştırıp evcilleştirdiği ilk hayvan köpektir.

Avın azalması insanı yeni besin kaynakları aramaya zorladı. Toplamacılık tekrar önem kazandı: Yenilebilir yumuşakçalar, meyveler, ceviz, yabanarısı balı vb. toplanmaya başlandı. Kıyı bölgesi klanlarında, "mutfak artığı" adı verilen çeşitli yerlerde ortaya çıkartılan büyük kabuk

yığınlarının tanıklık ettiği gibi, yumuşakça toplamacılığı en önemli ekonomik etkinlikti.

Erken Neolitik dönemin başlangıcında (M. Ö. V. bin yıla doğru) balık avcılığı büyük bir önem kazandı. Kara ve deniz avcıları, deniz ve ırmak kıyılarına, göllerdeki adalara yerleştiler ve barınaklarını kıyı yakınlarında kazıkların üzerine kurdular. İnsanlar ağacın işlenmesini bu dönemde geliştirdiler: Sallar, tekneler, kütükten barınaklar yaptılar.

Buzullar geri çekildikçe, avcılar ve balıkçılar yeni bölgelere yerleştiler: Avustralya'nın ve Amerika'nın (Behring boğazından geçerek) nüfuslanması Mezolitik dönemde gerçekleşti; kuzeye doğru ilerleyen insanlar, Mourmansk yakınlarında Kuzey Buz Denizi'ne ulaştılar.

Etnografyanın verileri, Mezolitik ve Erken Neolitik dönem ilkel toplumları daha somut bir biçimde tasarlamamıza olanak sağlıyorlar, çünkü incelenen gelişmemiş topluluklarda bunların kalıntıları bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz bunlar uzun bir tarihsel yol aştılar; toplumsal ilişkileri ve ideolojileri, toplumun ilkel biçimlerinden ve anaerki'nin en yüksek aşamasında oluşan ideolojiden önemli ölçüde farklıdır. Ama olumsuz doğal koşullarda, ilkel bir teknik ve ekonomiyi korudular ve kimi zaman da Paleolitik dönem aletlerine dönüş yaptılar.

En gelişmemiş etnik topluluklar, 1880 yıllarına doğru İngiliz sömürgeciler tarafından kökü kazınan Tasmanyalılar, Avustralya yerlileri, Fuegienler, Güney Afrika'nın zencileri ve bunların benzeri öteki boyların insanlarıydılar. Bazıları balıkçılık olmak üzere, devşirme ve avcılıkla geçiniyorlar ve olumsuz koşulların değişime uğrattığı klanlar olan küçük topluluklar halinde yaşıyorlardı.

Bunların en iyi tanınanı Avustralyalılardır.

Avda bumerang kullanıyorlardı. Bu aleti fırlatmak için, vuruşun gücünü artıran özel bir aletten yararlanıyorlardı. Ayrıca taş balta da kullanıyorlardı.

Bu insanlar, avcılık dışında, kuğu yumurtası, salyangoz, kurbağa ve kök topluyorlardı; bir etnografın dediğine göre, üç yüze yakın yenilebilir bitki tanıyorlardı.

Yaş ve cinsiyete göre işbölümü yürürlükteydi: Erkekler avlanıyor, kadınlar ve çocuklar ellerindeki sopayla toprağın üstünde ve altında yiyecek arıyorlardı. Balık avı ve kara avı genellikle toplu yapılıyordu.

Avustralya anakarasının olumsuz doğal koşulları, insanları, su ve yiyecek peşinde sürekli olarak yer değiştirmeye zorluyordu; soğuk ve rüzgârdan korunmak için, ağaç dallarından ve okaliptüs kabuklarından daha sağlam kulübeler yapacak yetenekleri olmasına karşın siperlik ya da derme çatma kulübe yapmakla yetiniyorlardı. Çok ilkel giysileri, çoğu zaman, bellerine tutturdukları bir ot demetiydi.

Avustralyalılar, “yabancılar”a yasak olan belli bir “besin bölgesi”nde yer değiştiren kırk dolaylarında insandan oluşan topluluklar halinde yaşıyorlardı. Topluluğun başında yaşlılardan biri bulunuyordu.

3. Geç Neolitik dönem. Geç Neolitik döneme özelliğini taşın yeni işlenme tekniği verir. Cilalama, delme ve biçme (doğrama). Cilalama işi üzerine ıslak kum dökülen kapak taşları üzerinde yapılıyordu. Delme işi ilkin elle, daha sonra yay kirişiyle çevrilerek çakmak taşından matkap ya da borular (dirençli kamış ya da oyuk kemik) yardımıyla yapılıyordu; matkabın ucuna ıslak kum dökülüyordu. Cilalama ve delme çok uzun zaman gerektiren bir süreçtir: İyi bir baltanın bu yöntemle yapımı birkaç yılı alabilirdi. Ayrıca o dönemin aletlerinin çoğu eski yontma yöntemiyle yapılıyordu.

Geç Neolitik dönem boylarının çoğunluğu av, balıkçılık ve toplama yoluyla yaşamayı sürdürüyorlardı.

Yeryüzünün birçok bölgesinde, uzun süre, maddi kültürleri Neolitik dönem niteliğini sürdüren boylar yaşadılar. Örneğin, XVII. yüzyılın sonunda, Kazak gezgini V. Atlassov, düzenleri bütün ayrıntısıyla daha sonra tanınmış kâşif K. Kraçeninkov tarafından aktarılacak olan İtelmen’lere rastladı. İtelmen’ler balta yapıyor ve balıkçılık, avcılık ve toplamacılıkla geçiniyorlardı. Çok sayıda sağmal köpek yetiştiriyor ve tahkim edilmiş yerleşim yerlerinde göçebe bir yaşam sürüyorlardı.

Etnografik belgeler, ilkel boyların avcılık, balıkçılık ve toplamacılığıyla ilgili eksiksiz bir bilgi vermektedir. Av büyük bir çaba, ustalık ve soğukkanlılık gerektiriyordu. Uzun süre pusuda bekleniyor ve uzun mesafelerde avın izi sürülüyordu. Avcılar her türlü tuzak yapıyorlardı: Üzeri toprakla örtülü kapan çukurları, ufak bir sürtünmeyle avın üzerine düşüp ezen kütüklerle düzenlenen aygıtlar; kuşlar ve geyikler için ağlar. Hayvan

postu giyerek ava gizlice yaklaşmayı ve sesine öykünmeyi biliyorlardı. Kuzeyli avcıların önemli başarıları, avlarını karlı bölgelerde izlemelerini kolaylaştıran kayağın bulunuşudur.

Balık avı için, akarsular üzerine kurulan bendlerden, ağ ve olta iğnelerinden (Mezolitik dönemden itibaren) yararlanıyorlardı; balığı, balık sepeti, sopa ve zıpkınla yakalıyorlardı.

Toplamanın gelişimi, J. Lips'in "toplamalar" adını verdiği boyların oluşumuyla sonuçlandı, Mezolitik dönemin başından itibaren Akdeniz'in doğu havzasında, yabanıl tahıl başaklarını toplayan "natufienne" adı verilen bir uygarlığa (M.Ö. VI. bin yıl) mensup topluluklar oturuyordu; bu boyların sayısı Neolitik dönemde daha da çoğaldı.

Etnografya bize, düzenli olarak yaban çeltiği hasadı yapan ya da sedir fıstığı, meşe palamudu toplayan "toplamalar"ın geleneklerini çok iyi tanıtıyor. Meşe palamutlarının olgunlaşma döneminde, Kaliforniya Kızılderilileri bütün köycek meşe ağaçlarına gidiyorlardı: Erkekler palamutları sopalarla düşürüyorlar, kadınlar sepetlerle taşıyıp kabuklarını çıkartıyorlar, azık yapmak için kurutuyorlardı; bu kuruttukları palamutları, ağaçların ya da kazıkların üzerine yaptıkları kulübelerde saklıyorlardı. Dövülmüş meşe palamutundan peksimet yapıyor ya da sepetlerde kaynatıyorlardı. Toplayıcılar, başta mayalandırma olmak üzere taneleri korumanın çeşitli yöntemini biliyorlardı. Hiç kuşkusuz, av önemli bir besin kaynağı oluşunu sürdürüyordu.

Öte yandan, Geç Neolitik dönemde tarım ve ilkel hayvancılık başladı.

Alman coğrafyacı ve etnografı E. Hahn, tarım ve hayvancılığın ortaya çıkışıyla ilgili olarak, bu ilerlemeyi dinsel düşüncelerle açıklamak amacıyla bir idealist kuram çıkardı. Ona göre, hayvancılığın kaynağı hayvana tapınmaydı ve kutsal hayvanın evcilleştirilmesiyle başlamış olmalıydı. Tarıma gelince, besleyici toprağa tapınmadan çıkmıştı, toprağı sürme ise verimli toprağa tapınma yöntemiydi.

Toplayıcıların "yabanıl hasat"ının yerini giderek ilkel tarıma ve bitki yetiştirmeye nasıl bıraktığını anlamak için dinsel törenlere başvurmaya gereksinimimiz yok bizim; insanlar, yapay-seçim, melezleme ve elverişli koşulların yaratılması (toprağı kabartıp yumuşatma, sulama, ıslah) yoluyla türleri yavaş yavaş iyileştiriyorlardı. Başlangıçta, çiftçiler toprağı toplamada

kullanılan sivri sopayla sürüyorlardı; daha sonra çapa icat edildi. Toplayıcılar biçme bıçağını ve havan elini buldular.

Mil bakımından zengin, taşkın sularının altında kalan bataklık toprakları ekiyorlardı çoğu zaman. Bol su içmiş verimli toprak iyi ürün veriyordu. Başka yerlerde, bu amaçla, ormanlara el atıyorlardı: Çalılar ve korular taş baltayla kesiliyordu ama büyük ağaçları bununla kesmek olanaksızdı; ağaçların kabuklarını yüzüyorlar ve tarlaların içinde ölen ağaç gövdelerini daha sonra yakıyor ve küllerini gübre olarak kullanıyorlardı. Birkaç yıl sonra, toprak yorulunca bir başka yerde tarla açıyorlardı. Buna orman açma tarımı adı verilir.

Hayvancılığın kaynakları daha az belirgin. Her halde, yerleşik bir yaşam tarzı gerektirir ve büyük bir olasılıkla toplamacılarda ortaya çıkmış olmalı. Başlangıçta yakalanan hayvanlar canlı bir yiyecek yedeği oluşturuyorlardı: Bu hayvanları kapalı tuttukları yerlerde bir ikisi beklenmedik bir biçimde alışmış olmalı. İnsanların tutsak hayvanları çoğaltmaya başlamalarına kadar çok zaman geçti. Bununla birlikte, yabanıl hayvanların alıştırılmasının pek öyle ekonomik değeri yoktu; gerçek hayvancılık, hayvanların evcilleştirildiği, yeni ve evcil ırkların üretilmesiyle başladı. İnsanın bilinçli etkinliğinin sonucu olan bir geçiş çok ağır gerçekleşti.

Toplamacılıktan doğan ilkel tarım özellikle kadının payına düştü. Avdan kaynaklanan hayvancılığa gelince, niteliği gereği erkeğin işi oldu. Böylece, ekonominin iki dalının gelişmesi, cinsiyete göre işbölümünü daha da hızlandırdı.

Tarım ve hayvancılık başlangıçta tohum halindeydi. Ekonomik evrim ve üstünlükleri Neolitik dönemde pek ender gözlemleniyor. Ama ne olursa olsun, tarihin yeni bir evresinin başlangıcıdır.

“Ekonomik alan”ın yandaşları, örneğin Alman etnograf O. Menghin, tarım ve hayvancılığın aynı yerde oluştuğunu ve buradan başka yerlere dağıldığını ileri sürerler. Oysa, toprağın işlenmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi Eski ve Yeni Dünya’da değişik yerlerde başladı.

Tarım ve hayvancılığın ilk merkezleri Kuzeydoğu Afrika’da, İran’ın batısında ve İndus vadisindeydi. Nil vadisindeki, çağımızdan beş bin yıl önceye çıkan Geç Neolitik dönem kalıntıları, Kuzeydoğu Afrika’nın yerleşik insanlarının koyun, inek, domuz yetiştirdiklerini, arpa ve buğday

ektiklerini kanıtlamaktadır. Bununla birlikte, avcılık ve balıkçılık önemini sürdürdü.

SSCB topraklarında, tarım ve hayvancılığın en eski izleri Türkmenistan'da, Anaou tepesinin katmanlarında (M.Ö IV. bin yılı) keşfedildi, burada inek, domuz ve koyun kemikleri ile arpa ve buğday kalıntıları bulundu. IV. ve III. bin yılların sınırlarında, tarım Kafkasötesi'nde ve Urallar'da ortaya çıktı: "Ok" adlı (Urallarda Nijni–Teguil yakınlarında) Neolitik yerleşim yerinde bulunan kemik ve boynuzdan yapılmış kazmalar, tarih öncesinin eski dönemlerinde burada tarım yapıldığını kanıtlamaktadır.

Çağımızdan üç bin yıl önce, Avrupa'nın bazı boyları, buğday, arpa, darı, mercimek, bezelye, havuç ve hiç kuşkusuz patates yetiştiriyorlardı. Yakın Doğu halkları da o dönemde birçok sebze ve meyve tanıyorlardı: Hurma, zeytin, asma, incir, bal kabağı, soğan, sarımsak, marul, susam.

Orman bölgelerinde yaygın ilk evcil hayvanlar domuz ve inekti; koyun yetiştirmek daha sonra başladı.

Amerika ve Okyanusya'nın gelişmemiş halkları uzun süre ilkel tarım yaptılar ama alıştırılmaya uygun hayvan bulunmaması ve öteki olumsuz doğal etkenler nedeniyle hayvancılığa girişemediler. Örneğin, değerli bilgin Mikloukho–Maklai'nin incelediği Yeni Gine'nin Papou'ları sebze tarımıyla uğraştıkları için İtelmen'lerden daha gelişmiş durumdaydılar. Brezilya'nın birçok avcı boylarında tarım belirtileri vardı; Kuzey Amerika'nın bazı Kızılderililerine gelince, fasulye, mısır, bal kabağı ve tütünü biliyorlardı.

4. Klanlar düzeninin en yüksek aşamasında aletler ve silahlar. Arkeolojik ve etnografik veriler, klanlar düzeninde insan toplumunun belli bir noktasına kadar bize bilgi veriyor. Bu çağın insanı, kabaca yontulmuş muştadan başka aleti olmayan fosil atalarına göre kesinlikle üstündür. Birçok kuşağın deneyimi çeşitli ve karmaşık aletlerin yaratılmasına yol açtı.

Alet ve silahlar başta çakmak taşı olmak üzere çeşitli taşlardan, ayrıca ağaç, boynuz, kemik, deniz kabuğu, lif, deri, vb. şeylerden yapılıyordu. Avda her türlü alet kullanılıyordu. Mızrak ve kargıların sivri uçları taş ya da kemiktendi; vuruşun şiddet ve uzaklığını güçlendirmek için Avustralyalılarınkine benzer fırlatma tahtaları kullanılıyordu. İlginç bir

buluş da Avustralyalıların ve bazı Hindistan ve Kuzey Amerika halklarının kullandığı bumerang'dı: Bumerang havada dönerek giden ve kurbana birden darbe indiren kıvrık bir ağaç parçasıdır; atış boşa gittiği zaman avcıya geri dönenleri de vardır.

Ok ve yay bu dönemin en çok kullanılan silahlarıdır. Tek parça ağaçtan basit yaylar olduğu gibi, kemik, ağaç ve boynuz ağızlı daha karmaşıkları da vardı. Çok değişik olan boyutları bazen insan boyuna da ulaşıyordu. Kirişleri hayvan lif ve bağırsaklarından yapılıyordu; genellikle ağaç ya da kamıştan yapılan okların ucunda havada uçuşu düzenleyen tüyleri ve taş ya da kemikten temrenleri vardı. Değişik atış şekilleri vardı. Örneğin kuşlara nişan almak için avcılar sırtüstü yatıp yayı bacaklarının arasına alıyor ve kirişi elleriyle geriyorlardı. Birçok boy oklarını zehirliyordu, Kuzey Amerika Kızılderilileri yangın oku kullanıyordu.

Av ve savaş silahları arasında henüz bir ayrım yoktu: Kızılderililer "tomahawk"larını ev baltası olarak da kullanıyorlardı. Özellikle askerî nitelik savunma silahlarında görülüyor: Ağaçtan, örme dalardan, deriden, hurma yapraklarından ve kamıştan değişik biçim ve boyda yapılan kalkanların amacı savunmaydı.

Tarım araçlarının çeşidi daha azdı. Toprağı kazmayla kazıyorlardı, bu kazmalar budaklı ağaçlardan yapılan basit aletler olabileceği gibi, ağaç saplı, taş ya da geyik kemiğinden yapılmış ağızlı olanları da vardı. Hasatta bıçak, ağaç ve kilden yapılmış oraklar kullanıyorlardı. Oraklara kesici bir ağız takıyorlardı. Buğdayı sopalarla dövüyor ve tohumu öğütmek için havan (dibek) kullanıyorlardı.

Neolitik dönem insanları, hemen hemen hepsi cilalanmış özel araçlar yapıyorlardı: Çapalar, baltalar, bıçaklar, keserler, vb.; cila baltası taşı kavrayan kıvrık bir ağaç sapa uyarlanıyor, sonra bir kolan ya da ziftle tutturuluyordu. Kesici balta düz bir sapa takılıyordu. Büyük ağaç kesimini sağlayan bu araçların ortaya çıkışı, konut yapımının evrimini ve ağaç işleme sanatını kolaylaştırdı.

Kumaş yapımı önce kirmenin, sonra da dokuma tezgâhının bulunmasıyla başladı; Nil vadisinde bulunan Neolitik dönem kalıntıları bunu kanıtlamaktadır; giysiler kemikten yapılan iğnelerle dikiliyordu.

Göçler sırasında insanlar yüklerini sırtlarında taşıyorlardı; en basit ulaşım aracı köpeklerin çektiği kızaklardı, bunların üzerinde çadırlarını, ilkel kap kacaklarını taşıyorlardı. M.Ö. IV. binden itibaren yük hayvanı olarak eşekler kullanılmaya başlandı. Irmak ve göllerde kullanmak için, Mezolitik dönemden itibaren, ağaç gövdeleri oyularak yapılmış ya da tahta ve ağaç kabuğundan tekneleri vardı.

5. Konut, kap kacak, giysiler. Paleolitik dönemde kullanılan toprağa oyulmuş kulübe, iklimi ılımlı bölgelerde, Neolitik dönemde de başlıca konut biçimi olarak kaldı.

Bundan başka, deri ya da kayın ağacı kabuğuyla, tropik bölgelerde palmiye yapraklarıyla örtülen çadırlar vardı. Daha sonra, duvarlı, çatılı, dikdörtgen ya da oval biçimli evler yapılmaya başlandı. Avrupa'nın ılıman bölgelerinde oturanlar evlerini genellikle kütükten yapıyorlardı; kimi zaman duvarlarını katılaşmış bir kil ve gübre karışımından yapıyorlardı. Evlerini, ekin sapı, kamış, kayın ağacı kabuğu ve ot yığınlarıyla örtüyorlardı, suların akmasını sağlamak için çatılar eğik yapılıyordu. Balkan yarımadasında evlerini kerpiçten yapıyorlardı; Girit'te kalker bloklarından yapılan evlerin damları su toplamak amacıyla düzdü. Sıkıştırılmış topraktan yapılan zemine kayın ağacı kabukları ya da hasır seriliyordu.

Yırtıcı hayvanlardan ve düşmanlardan korunmak amacıyla evlerini genellikle bataklık bölgelerde, göllerde, bazen de kuru kesimlerde direklerin üzerine kuruyorlardı. Kazıkların üzerine ağaçtan bir taban oturtup bunun üzerine kulübelerini yapıyorlardı. İsviçre'de yapılan kazılar, sakinleri Neolitik dönem aletleri yapan, tarım ve hayvancılıkla yaşayan "gölevleri"nin kalıntılarını gün ışığına çıkardı.

İlk barınakların ne kapısı, ne de pencereleri vardı: Giriş yerini basit bir hasır örtüyordu. Ama Neolitik dönemden itibaren, Yakın Doğu boyları taş yuvalarda dönen tahta kapılar kullanmaya başladılar. Ocak konutun içindeyse dumanın çıkması için bir çıkış deliği yapıyorlardı yukarıya. Lamba (yağ kabına batırılmış bir fitil) ya da ağaç yongası kullanıyorlardı aydınlanmak için.

İnsanlar yerde, ağaç dalları, hayvan derileri, hasırlar üzerinde ya da hamaklarda yatıyorlardı. Yastık yerine başın altına bir ağaç destek ve bazen

uygun bir biçimde yapılmış peyke koyuyorlardı. Kuzey bölgeler yatağı ancak Neolitik dönemde tanıdılar. Hasırların ya da hayvan derilerinin üzerine oturuyorlardı; peykeler de oldukça eskidir.

Kap kacak, bakırdan, ağaçtan, örülmüş dallardan ya da ağaç kabuğundandı; oyulmuş bambu gövdeleri ve asma kabağı da kap olarak kullanılıyordu. Ama ancak çömlekçiliğin (seramik) keşfi düzenli olarak yemek pişirmeye olanak sağladı; bu da yemek çeşitlerini çoğalttı ve yiyecekleri daha sindirilebilir duruma getirdi. Çömlekçiliğin en eski yöntemlerinden biri, halka halka ya da sarmal biçimde üst üste konan, kumla karışık kili işlemekti. Bu yöntemle yapılan kaplar ateşte pişiriliyordu. Bunların dibi sivri ya da yuvarlak oluyordu.

Çömlekçilik sanatını kadınlar yapıyordu. Bazı uluslarda, kadınların mutlak bir sessizlik içinde kaplarını yaptıkları kulübeye erkeklerin yaklaşmaları bile yasaktı. Demek ki çömlekçilik, işin cinsiyete göre bölünmesinde yer alıyordu.

Kilden kap kacağın ortaya çıkışı daha yerleşik bir yaşam tarzını göstermektedir, çünkü bu ağır ve kırılgan kapları sık sık taşımak olanaksızdı.

Giysiler insanları soğuk ve yağıştan koruyordu. Bunların en eski biçiminde kemer, kolsuz palto, önlük ve etek yer alıyordu; öte yandan bu kılık bütün uluslararasında yaygın değildi. Örneğin, Fuegien’ler önlerine bir önlük takıp omuzlarına fok derisi atıyorlardı. Daha sonra –ve yalnızca bazı bölgelerde– mintan kolları ve pantolon ortaya çıktı. Ama pantolonun paçaları ayrı ayrı hazırlanıyor ve özel bir tutturucuyla tutturuluyorlardı. Ceket ve tek parça pantolon tarih olarak daha yenidir. Çok değişik giysi malzemeleri doğal koşullara bağlıydı: Deri, ağaç yaprağı, ağaç kabuğu, saz kullanılıyordu; iplikçilik ve dokumacılığın bulunmasından sonra, giysiler yün ve ısırgan, keten, kenevir, pamuk gibi bitki liflerinden dokunan malzemelerle yapılmaya başlandı.

Kullanıma giysiden sonra giren ve bazı bölgelerde kullanılan ayakkabı kösele ve deriden, bazen de ağaç ve kenevir kabuğundan yapılıyordu.

6. Üretimin örgütlenmesi. Klanlar düzeninin doruk noktasında, üretimin temel biçimi ilkel elbirliği (kooperasyon, ortaklaşa çalışma), yani klan

üyelerinin ortaklaşa çalışmasıydı. Sürek avı, ağla balık avlama, örgütlü toplama gibi işler ancak topluca yapılan işlerdi.

İlkel tarımın güçlenmesi, çalışmanın ortaklaşa özelliğini ortadan kaldırmak şöyle dursun, onu daha da güçlendirdi. İlkel araçlarla (tarla açmak için balta, toprağı kabartmak için ağaçtan çapa ya da basit bir sopa) toprağı işlemenin zorluğu güç birliğini gerektiriyordu.

Toprağın ortaklaşa işlenmesi yöntemi tarımla uğraşan bütün halklarda yürürlükteydi; Yeni-Gine Papou'ları önce toprağı sivri sopalarla kabartıyorlar, bu işi yapan erkeklerin arkasından ilkel bel kullanan kadınlar geliyor, bunların arkasından gelen çocuklar toprak keseklerini elleriyle ufalıyor ve taşları ayıklıyorlardı. Bundan sonraki bütün çalışmalar (ekim, çapalama, örtme, parazitlere, kuşlara ve kemirgenlere karşı koruyuculuk ve hasat) genellikle kadınlara düşüyordu ve bu da kadınlar tarafından ortaklaşa yapılıyordu.

Ortaklaşa üretim ortaklaşa mülkiyeti koşullandırıyordu.İnsanlar av alanlarını klanın ortak mülkü olarak kabul ediyor ve burayı çağrısız konutlara karşı kesinlikle yasaklıyorlardı. Konutlar klana (ya da klanın bir kesimine) aitti, bazen bazı araçlar (büyük tekneler, balık ağları) da klanındı; başlangıçta, sürü hayvanları da ortak mülkiyetti. Nihayet, etnografik belgeler, kimi halkların (örneğin Nivkheler, Evenkler) ateşi klanın mülkü saydığını ve ancak hısımlarına verdiklerini kanıtlıyor.

Ama araçların birçoğu kişisel mülkiyetteydi. Yay ve oklar, kazmalar, baltalar, vb. bu araçları yapıp kullananlara aitti. Takıların durumu da böyleydi. Bir süre sonra hayvanlar da bu kapsama girdi. Bununla birlikte iş araçlarının, hayvanların ve takıların kişisel mülkiyeti, temel üretim aracı olan toprağın ortak mülkiyetine bağımlıydı. Kişisel eşyalar istenildiği gibi aktarılamazdı: Miras genellikle klanın içinde kalırdı; domuzunu boğazlayan biri akrabalarına et vermek zorundaydı; kimse bir şey biriktiremezdi, çünkü kamuoyu fazla olanın klan üyeleri arasında paylaştırılmasını isterdi.

Ev işlerinin de ortaklaşa bir özelliği vardı. Genellikle yüz kadar insanın barındığı evlerde oturuluyordu. Büyük konutun ilk biçimine örnek, S. Tolstov'un rökonstitüsyonunu yaptığı, Amou-Daria'nın aşağı kesimlerinde bulunan Kelteminar uygarlığının konutlarıdır; yuvarlak biçimli büyük bir

kulübeydi, ortasında sürekli olarak ateş yanıyordu. İki-başlı aileler[5] çevre kesimlerdeki ocaklarda yemeklerini pişirip bunların yanında yatıyorlardı.

Aynı dönemde, Tuna ve Ren nehirlerinin ormanlık bölgelerinde yaşayan ve toprağı kazma ile işleyen, Orta Avrupa Neolitik boyları uzunlukları 35 metreye kadar evler yapıyorlardı. M.Ö. III. bin öncesinden başlayarak konutların boyutları aşamalı olarak küçüldü ve Neolitik dönemin sonunda en çok rastlanan tipte konut kil yığınlarından yapılan küçük kulübelerdi.

"Uzun evler"in sakinlerinin gelenek ve ev yaşamlarını etnografyadan öğreniyoruz. Morgan, İrokuaların, sayıları 5-20 arasında iki-başlı ailelerin gruplar halinde, ağaç kütüklerinden yapılmış büyük evlerde yaşadıklarını anlatır. Her aile, üzerinde ocakların bulunduğu bir merkezî koridora bakan bölmelerde yaşıyordu. Büyük topluluk ev işlerini ortaklaşa yapıyordu; av, balık avı ve tarım ürünleri ortaklığın yararlanmasına sunuluyordu. Ama İrokualarda üretimin kişiselleşmesinin başlangıcı gözlemleniyordu, yay avcılığı insana tek başına besin sağlama olanağı veriyordu. Sebze tarımı kısmen bireyseldi, bu nedenle aileler arasında pay dağıtımı yapılıyordu. Bununla birlikte klan, toprak mülkiyeti üzerindeki haklarını koruyordu; evlenen her yerli genç, ortak topraktan ayrılan ama başkasına aktarılamayan bir pay alıyordu.

Demek oluyor ki, klanlar düzeninin en yüksek aşamasında egemen olan ortaklaşa üretim ve ev işlerinin ortaklaşa yapılmasıydı; ama üretim güçleri geliştikçe üretim bireyselleşti, bu da iki-başlı ailelerin birbirlerinden ayrılmalarına yol açtı. Geç Neolitik dönem Tuna tarımcılarının küçük kulübeleri bunu kanıtlamaktadır. Bununla birlikte, temel üretim araçlarının mülkiyeti klanın elinde kaldı.

Başlangıcı Paleolitik döneme dayanan cinsiyete göre iş bölümü, yeni ekonomi biçimlerinin gelişmesiyle giderek daha da güçlendi. Av ve hayvancılık işleri erkeğin payına düşüyordu; kadın, toplama, toprağın işlenmesi, ev işleri ve çömlek yapımıyla uğraşıyordu. Bunun sonucu olarak, yerleri ve şenlikleri ayrı olan erkek ve kadın ortaklıkları oluştu.

7. Anaerkil klan. Toplumun temel birliği anaerkil klandı. Tarım ve çömlekçilik kadının ekonomik rolüne daha da önem kazandırıyordu ve

klanlar düzenin en üst aşamasında, kadının kimi zaman erkeğe oranla daha önemli bir yeri vardı.

Morgan'ın gösterdiği gibi, İrokuaların gelenekleri kesinlikle anaerkil özelliklere sahipti; evlilikten sonra, koca karısının klanına geçiyor ve onun "uzun ev"ine yerleşiyordu. Eğer erkek yiyecek payını sağlamakta tembellik ederse, kalabalık bir ailenin babası olsa bile, etkili bir teyze ya da bir yaşlı onun lehinde şefaatta bulunmazsa klandan atılabiliyordu. İrokuaların çocukları annenin klanına aitti.

Klanlar düzeninin doruklarında, iki-başlı aile güçlenmişti ama bununla birlikte toplumun yönetici birimi değildi. Dıştan evlilik gereği babalar değişik klanlardan geldiği için ailenin dağılmasından sonra mallar iki topluluk arasında paylaşılıyordu. İki-başlı ailenin genellikle besin sağlayacak toprağı yoktu. Bu ailede mallar ayrı kalıyordu; koca ekonomik çıkarlar bakımından çoğu zaman kendi klanının üyelerine bağımlıydı ve onların üretim etkinliklerine katılıyordu. Bu nedenle aile sallantılı ve geçici bir evlilik birliği oluşturuyordu; evlilik özel bir işlem gerektirmeden yapılıyor ve çiftlerden birinin isteği üzerine kolayca bozulabiliyordu. Grup evliliğinin kalıntıları, yasal zina, *levirat* (dul kadının ölü kocanın erkek kardeşiyle evlenme zorunluluğu) ya da *sororat* (dul erkeğe karısının ölümünden sonra onun kızkardeşiyle evlenmesi için tanınan hak) şeklinde devam ediyordu.

Klan üyeleri birlikte oturuyorlar ya da "anaerkil büyük aileler" adı verilen birçok çift oluşturuyorlardı. Hepsinin belirlenmiş hakları vardı. Kadın ve erkeklerin hepsi kendi şeflerini seçiyor ve gerektiğinde görevden alıyorlardı. Askerî komutan savaş süresi için seçiliyordu. Klan üyeleri yardımlaşma ve birbirlerini korumakla yükümlüydüler. Klanın dinsel bayramları, kendi yeraltı mezarlıkları vardı.

Daha yaygın bir örgütlenme biçimi, birçok klandan (başlangıçta çift sayılı) oluşan *fratri* (kabile) idi. Fratri bölünmüş büyük bir klan biçimiydi. Genel kurullarda ve ortak bayramlarda fratri üyeleri arasında dayanışma söz konusuydu; savaş sırasında, fratri bir savaş birliğine dönüşüyordu. İlkel toplum zincirine göre bundan sonra gelen halka, komşu bölgelerden tarafsız bir bölgeyle (genellikle orman) ayrılan bir toprağı, kendi dili ve ayrı bir dini olan tribü (boy) geliyordu. Klan başkanlarını, askerî şefleri kapsayan tribü

meclisi savaş ilan ediyor ve barış yapıyordu ama kararların her zaman oy birliğiyle alınması gerekiyordu. Genel olarak bir klan başkanı olan tribü başkanının büyük yetkileri yoktu.

Başkanın saygınlığı kişisel niteliklerine bağlıydı: Avcılık yeteneği, savaşta yiğitlik, bilgelik, konukseverlik, vb. Yetkileri kalıtsal değildi; bu yetkiler maddi güce değil, genel onamaya dayanıyordu: Başkan her zaman görevinden alınabilirdi. Başkalarından daha varlıklı olmayan başkan, av ganimetlerini ve tarım ürünlerini klanın öteki üyeleriyle paylaşmak zorundaydı, bu da onun otoritesini güçlendirmeye katkıda bulunuyordu.

Ev işlerinin yönetimini üstlenen, anaerkil büyük ailenin üretim etkinliğinin gerçek örgütçüsü durumunda olan kadına karşı büyük bir saygı gösteriliyordu; başkanlar bile kadınları dikkate almak zorundaydılar.

Klan örgütü tamamen demokratikti: Herkes klanda özgür ve birbirine eşitti. İlkel insanlar, haklar ve ödevler arasında bir ayrım yapmazlardı. Üretim, toplantılara ve sefere katılmak bir hak olduğu kadar ödevdi. Bu etkinlik gönüllü bir etkinlik olmasına karşın, katılmayı reddediş bireyi toplum dışına atan bir küçülmeyle sonuçlanırdı. Ama bu dönemi ülküselleştirmek yanlış olur. Üretim güçlerinin yetersizliği, doğaya karşı girişilen savaşta kişiliğin ezilmesi, zayıf doğan çocukların öldürülmesi gibi acımasız geleneklere yansıyordu.

Klan ve tribü kapalı kurumlardı. İç uyuşmazlıkların, klan üyelerinin oluşturduğu meclis tarafından çözümlenmesine karşın, bir başka klanın üyesine karşı yapılan bir hakaret öc almaya yol açıyordu: Bütün klan hakarete uğrayanın savunmasını üstleniyordu. Tribü daha da kapalıydı. Onun dışında kalan her şey yasadışıydı.

İlkel toplumda savaştan söz ederken, gerici burjuva yazarları, kafa derisi yüzme, kafatası avcılığı, yamyamlık, işkence, vb. hikâyeleri öne sürüp “kan dökücülük”ün altını çizmeye bayılırlar. Oysa, başlangıçta çok ender olan bu tür olaylar, tribüleri birbirlerine karşı kışkırtmayı amaçlayan Avrupalı sömürgecilerin etkisiyle çoğalmıştı. Papou’ların barışçı mizaçlarından söz eden Mikloukho-Maklai haksız değildir.

Burjuva bilginleri ilkel toplumda savaşların rolünü abartıyorlarsa, bunun amacı, bu savaşların her zaman var olduğunu kanıtlamak ve böylece insanlık dışı kışkırtıcılık ideolojisini haklı göstermek içindir. Gerçekte,

savaş doğal bir olgu değildir. Örneğin, Avustralyalılar hemen hemen hiç döğüşmezlerdi ve kavgaları, işin kötüye gideceğini anlar anlamaz araya giren yaşlıların gözleri önünde olurdu. Bu nedenle, bu “savaşlar”da pek ender kan dökülürdü. Klan düzeninin doruk noktasına ulaştığı dönemin sonuna doğru silahlı çatışmalar çoğaldı ve daha acımasızlaştı. Yerleşik yaşam tarzı belirginleştikçe ve yiyecekler yığıldıkça, kendi toprağına kapalı tribü komşularına karşı daha düşmanca davranmaya başladı. Savaşları çoğu zaman yakıp yıkmalar ve kıyımlar izliyordu. Klan köylerinin artık kazık tablayalarla çevrilmesi ya da erişilmesi güç yerlerde kurulmaları boşuna değildir.

Bazen, yenilenler, zafer kazanan tribünün bir klanına katılıyorlardı. Tören sırasında, tutsaklardan biri, anaerkil soydan akrabalığı simgelemek için dudaklarını yaşlı bir kadının göğsüne hafifçe dokunduruyordu.

Klan düzeninin darlığı, nihayet, geleneklerin bireyin çıkarlarını bastırmasında, özgürlük ve girişim ruhuna engel olmasında kendini gösteriyordu. Bundan sonraki evrimin ilkel topluluk düzeninin yıkılmasına yol açması zorunluydu.

8. Klanlar düzeninin doruk noktasında tinsel kültür. Üretim güçlerinin gelişmesi insanın tinsel (manevi) güçlerini geliştiriyordu. Kara ve balık avı gereçlerinin yetkinleşmesi, hayvanların alıştırılması ve bitki yetiştirme, taş delgi, bıçkı ve cila işlerinin ilerlemesi, ev yapımı, çömlekçilik, dokumacılık; bütün bunlar, insanın teknik deneyimini genişletiyor ve zihin gücünü zenginleştiriyordu.

İnsan düşüncesinin gelişmesi kendini özellikle soyut düşüncelerin oluşmaya başlamasıyla belli etti ve buna hesap sanatının öğrenilmesi büyük katkıda bulundu. Tarihin ilk dönemlerinde insanlar ancak iki ya da üçe kadar sayabiliyorlardı, daha fazlası pek enderdi. Üstün bir bellek hesabın yerini bir yere kadar tutuyordu: Sürüdeki her koyunu, her meyve ağacını anımsıyorlardı, ama henüz koyunların ya da ağaçların sayısıyla ilgili soyut kavramları yoktu. Hesap ancak düşüncenin evriminin oldukça ileri bir evresinde gelişebildi.

Üretim alanında kazanılan deneyimin dil üzerinde doğrudan bir etkisi oldu. Bilimadamları, dilin bir toplumsal olgu olarak doğuşunu ve özelliğini

açıkladılar ve gelişiminin karmaşık güçlüğünü ortaya koydular. Hiç kuşkusuz insanın üretim etkinliğine sıkı sıkıya bağlı olması nedeniyle, üretim alanında meydana gelen değişikliklerin etkisinde kaldı dil. Başlangıçta, dil, soyut düşünce gelişmediği için somut özelliğiyle belli oluyordu. Etnograflar gelişmemiş çağdaş ulusların dillerinin soyut kavramlar bakımından yoksul olduklarını belirtiyorlar: Ağaç, hayvan, kuş vb. türleri (ve aynı zamanda örnekleri) tanımlayan birçok sözcükleri olduğu halde, bu dillerde çoğu zaman “balık”, “ağaç”, “hayvan” gibi sözcükler eksiktir. Bu betimleyici özellik dil bilgisel yapılarında, örneğin, çekimlerde ikil ve üçüllerin kullanılmasında, nesne türlerinin (sınıflarının) çokluğunda görülür. İş kazanımlarının gelişmesi sözcük dağarcığını çoğalttı ve dil bilgisel yapıyı yetkinleştirdi. Düşüncenin evrimi giderek soyut kavramları getirdi.

Kuşaklar boyu toplanan deneyim, ilkel insana çevre ortamda yönünü doğru saptamasına olanak sağladı: Avcı bıraktıkları ize bakarak hangi hayvana gereksinimi olduğunu anlıyordu. Erkek mi yoksa dişi mi, genç ve sakınımsız mı, yoksa yaşlı ve kurnaz mı? Avın bütün alışkanlıklarını bilen avcı, tuzaklarını uygun yerlere büyük bir beceriyle kuruyordu. Hayvanların davranışları ona ilkbaharın yaklaştığını haber veriyordu. Belleğin saptadığı olgular arasındaki birçok ilişki ve ortaklıklar ilkel insanın deneyimlerini oluşturuyordu.

İnsanın deneysel bilgileri, kendi varlığına ilişkin düşünceleri, çevresindeki dünyaya ilişkin düşünceleri işte böyle gelişti. Steplerde, ormanlarda yaptığı uzun yürüyüşler onu yıldızlara yönelmek ve bunun sonucu olarak “yıldız haritası”nı, yıldızların gökyüzündeki konumunu bellemek ve belleğinde tutmak zorunda bıraktı. Kumun ya da ağaç kabuğunun üzerine ilkel coğrafya haritaları çizmeyi oldukça çabuk öğrendi.

Tarım, insanı, işlerini tam zamanında yapabilmesi için, örneğin ekim için dikkate alması gereken mevsimlere alıştırdı; mevsimlerin gözlemlenmesi ilkel bir takvimin yapılmasına yol açtı, hiç kuşkusuz, bunlar genellikle ay takvimi olduklarından aylar birbirine eşit değildi.

Hastalıkları iyileştirmek için bitkilere ve masajlara başvurdular. Ama bu ilkel, yalnızca göreneğe dayalı ilaçlar henüz insan vücudunun somut bilgisine dayanmıyordu.

Bu kuşaktan öteki kuşağa deneyim biriktirerek, insanlar yavaş yavaş bir bireşime ulaşmayı başardılar: Etkilerinin nedenini anlamadan keskin zehirler yapmayı öğrendiler.

Klanlar düzeni boyunca yazının ilk biçimi yavaş yavaş biçimlendi: Piktografi (resim-yazı).

İlkel insanlar siyah lekelerle kaplı bir at çizerek hayvanlardaki şarbon hastalığını dile getirmek istiyorlardı. Başka yazı biçimleri de vardı: Küçük levhalar, düğümlü ipler. Her işaretin belli ve bilinen bir anlamı vardı. İlk yazı biçimlerinin ortaya çıkışı soyut düşüncenin önemli bir gelişimini kanıtlamaktadır.

Üretim alanındaki deneyim ve klanın ya da tribünün bilimsel bilgi tohumları yeni kuşaklara eğitim yoluyla aktarılıyordu. Klanlar düzeni döneminde eğitimin de genel özelliği vardır: Kız ve erkek çocuklar yaşlıların gözetimi altındaydı. Çocuklar çabucak bağımsızlaşıyorlar ve başta av olmak üzere klanın üretim etkinliğine erkenden katılıyorlardı. Av çocukların olağanüstü sabır ve beceri gösterdikleri bir sınav gibiydi. Kongolu çocuklar ellerindeki yemlerle saatlerce kımıldamadan pusuda bekleyebilirler: Ama ellerine kuş konunca çevik bir hareketle onu tutabilirler.

Kazanılmış iş yetenekleri, beden eğitimi, sağlık bilgisi, ilk bilimsel bilgiler ve klanın töreleri, ilkel toplumda eğitimi oluşturan konulardı. Yeniyetmelik çağa gelince erkekler ve bazen de kızlar “giriş” adı verilen bir dizi sınavdan geçiyorlardı. Bu sınavlar şenlikler dönemine rastlıyor ve…

Bir tür ayindi bunlar. Bu törenler sırasında delikanlıların klan ve tribünün törelerini bildiklerini kanıtlamalarının dışında acıya karşı dayanıklı olduklarını da göstermeleri gerekiyordu: Kamçılanıyorlar, dizleri kırılıyor, vücutlarında derin yaralar açılıyor, bazen de üzeri yaş dallarla kaplı yakmalığın üzerinde, ısı ve dumana karşın, yaşlılar bu işkenceyi durduruncaya kadar yatmak zorunda kalıyorlardı. Yalnızca, girişi başaranlar klanın yüzde yüz üyesi oluyorlar, giriş sınavında başaramayan zayıflar ise toplum tarafından küçük görülüyordu.

İlkel toplumda plastik sanatların ilkel örnekleri ortaya çıktı. Karanlık mağara köşelerinde, ölgün ateş ışığında, sanatçılar çok renkli resimler yaptılar: Öldürülmüş atlar, koşan ya da rahatça yatan bizonlar, büyük av

sahneleri... Aynı dönemde, fildişi ve boynuzdan, son hızla koşan geyik ya da tuhaf saçlı, arkadan kuyruk gibi sarkan kemerli insan (özellikle kadın) heykelcikleri yapıldı. Mezolitik dönemden itibaren sanatlar gerçekçi özelliklerini yitirdiler: Desenler, temsil ettikleri nesnelere bazen kesinlikle benzemeyen karmaşık işaretlere dönüştü.

İlkel insan takılara düşkündü: Vücuduna dövme yaptırıyor, bilezik ve kolye takıyor, işi dişlerini törpülemeye, derisini ve saçlarını boyamaya kadar vardırıyordu. Konutunu, ev araç gerecini, mutfak eşyalarını sevgiyle süslüyordu. Direkler ve ağaç kap kacaklar yontulup boyanıyordu. Ağaç üzerine yapılan dövmenin ve heykelin çoğu zaman simgesel bir anlamı vardı: Yuvarlak ve girişik bezemeler ailenin öykülerini ve destanlarını özetliyordu.

İlkel müzik ancak etnografyanın verileri yardımıyla bilinebilir. En eski müzik aleti hiç kuşkusuz yaydı: Uçlarından biri yankılanma kutusu görevi yapan ağıza sokuluyor, kirişe bir sopayla vurularak ses çıkartılıyordu. Daha sonra yankılanma için özel bir kutu yapıldı, bu da telli müzik aletlerinin doğuşuna yol açtı. İlkel insanın parmakla çalışan, telli, üflemeli ve vurmalı müzik aletleri de vardı. En yaygın müzik aleti tamtamdı. Müziğe, kimi zaman pandomime dönüşen danslar da eşlik ediyordu.

Sözlü gelenek (folklor) çok zengindi. Her tribünün, dünyanın ve ilk insanların kökenini, tribünün geçmişini, insanın doğayla savaşlarını, canavarlara ve devlere karşı kazandığı zaferleri anlatan efsaneleri vardı.

9. İlkel din. İnsanın, dünyaya ilişkin doğru düşüncelerinin yanında, yanlış, uydurma düşünceleri, başka bir deyişle dinsel inançları vardı. Dinin kaynağını açıklamak amacıyla XIX. yüzyıl İngiliz bilgini E. B. Tylor idealist bir kuram ileri sürdü. Bu kurama göre, dinsel inançlar ilkel insanın derin düşüncelere dalışından, içe dönüşünden ileri geliyordu. İnsan düşleri ve ölümü düşüne düşüne, bir benzeri, vücudunu terk edebilen bir ruhu olduğu sonucuna varmış ve hayvanların, bitkilerin ve taşların da ruhları ya da cinleri olduğunu varsayarak bu düşüncesini bütün doğayı içine alacak biçimde genişletmiş. Gerçekte, din, boş düşüncelerden değil, ama insanın üretim etkinliğinden çıkmıştır: İnsan düşünce deneyiminin yeterince

gelişmemiş olması nedeniyle, onun doğa karşısındaki davranışı hakkında çoğu zaman yanlış düşüncelere yönelinmiştir.

İnsan, klanlar döneminde, dinsel inançlarla birlikte doğmuş olan büyü gücü sayesinde, doğa, hayvanlar ve bitkiler üzerinde doğaüstü bir güce sahip olabileceğini sanıyordu. Avı öykünen pandomimler, birçok gelişmemiş halklarda ta XIX. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Örneğin, İtelmenler balina avından önce hayvanın otlardan bir benzerini yapıp bir kadının sırtına asıyorlardı. Kadın ocağın çevresinde sürünerek dolaşıyor, çocuklar da ottan yapılmış balina suretini parçalıyorlardı. Bu tören av için bir tür güvence sayılıyordu. Kızılderililer bizon avına çıkmadan önce, birkaç gün süren ve hayvanları etkileyip ölmeye razı edeceğine inandıkları danslar düzenliyorlardı. Paleolitik dönem mağaralarına çizilen av sahnelerinin büyüsel bir anlamı da vardı.

En eski ayinlerde her türlü av hayvanı yer alır. Bu tapınma aşamalı olarak geliştikçe hayvan kitlesi (toplamacılıkla uğraşanlar için bitki) arasından belli bir türe karşı, klan kendini bağlı saymaya başlar. Klanın soyundan geldiğini kabul ettiği totem'dir bu. Böylece, totemcilik, bütün avlanılan hayvana tapmalarda olduğu gibi, iyi anlaşılmamış bir üretim sürecine bağlanır.

Her ekonomik topluluğun şu ya da bu hayvan ya da bitki türüne akraba olduğuna inanan Avustralyalıların düşüncelerini biliyoruz. Bu tapınmanın başlıca ayinlerinden biri, "Yiyeceğin bol olsun!" diyerek yaşlılardan birinin erkeklerin karnına özel bir taş sürtmesidir. Demek ki, başlangıçta, üretim etkinliğinin büyü marifetiyle güvenlik altına alınması söz konusuydu.

Ama totemci inançlar, daha sonraki gelişmelerini koşullandıran bir çelişki içerirler: Totem avcının hem av ganimetidir, hem de klanın ortak atasıdır. Demek oluyor ki, bir totemin avlanması bir akrabanın avlanmasıdır ve kutsal sayılan hayvanın öldürülmesi avcıyı tehlikeye atacaktır. Bu ikilem özellikle ayıya tapınmada görünür; ayıya tapan Evenkler ve öteki avcı Sibirya halkları günah çıkartıp öldürülen hayvandan bağış dilerler.

Klanlar düzeninde tapınmanın bir başka temel ögesi "bilici kadın", büyücülük sanatında uzman kadın düşüncesidir. Bu, erkeklerin bir başka klana, hatta klanlara mensup olmalarına karşın, kadınların topluluğun birliğinin simgesi oldukları anaerkil klanın kökenine bağlıdır. Avrupa ve

Güney Sibirya'da bulunan birçok kadın heykelciğinin kanıtladığı gibi, kadının büyüsel güçlerine inanç, Geç Paleolitik döneme kadar gider. Hepsi kadınlara özgü büyü gücünü simgeleyen bu heykelcikler, klanın kurucusu dişi atadan kaynaklanan tapınmaya tanıklık etmektedirler.

Aynı süre içinde, doğayı canlandıran "ruhlara" ya da "cinlere" tapınma inancı da oluştu. Buna animizm (canlıcılık) adı verilir. İlkellerin inancına göre ruh her nesnede bulunan diri bir hayvandı.

Geç Paleolitik dönem insanlarının ölüm hakkında çok belirsiz düşünceleri vardı: Başlangıçta, gerçek dünyayı "öteki" dünyadan ayırtetmiyorlardı. Ölülerden korkma duygusu, yavaş yavaş, ölüleri yumuşatmak, canlıları onlara karşı korumak amacıyla yapılan ayinlerin izinden geldi.

Avcılık ve devşirmeciliğin egemen olduğu dönemde başlıca din olan totemcilik, tarım ve hayvancılık geliştiği sırada yerini daha karmaşık düşüncelere bırakarak ikinci plana düştü. Doğurgan güç olan toprak, anaerki koşullarında, dişi ataya dinsel saygı göstermeyle karışan bir tapınma nesnesi oldu; amacı toprağın verimliliğine katkıda bulunmak, döllenmesinin büyüsel kılgısıyla (pratiğiyle) gerçekleşen (somutlaşan) beslenme kaynağı toprağa tapma'nın kaynağı budur.

Ekonomi ve düşüncenin evrimi, insanı, o zamana kadar bir bütün olarak kabul ettiği doğanın güçlerini ayırt etmeye yöneltti. Kozmik güçlere ve hasadı sağlayan güneş, yağmur, vb. doğasal olgulara büyük bir önem veriliyor, hatta toplumun varlığı bile bunlara bağlanıyordu. Bununla birlikte, doğaya tapma çoğu zaman totemciliğin kalıntılarıyla karışıyordu, güneş-hayvan ya da güneş-kuş gibi karma imgeler bu nedenle oluşmuştur.

Öte yandan, klanlar düzeninin güçlenmesi ölülere tapma'yı değişikliğe uğrattı. Ölüler artık bir an önce kurtulunması gereken düşman bir güç olarak kabul edilmez oldular: Koruyucu atalar olarak sayılmaya başlandılar. Bu olgu, doğa üzerinde belli bir egemenlik kazanan insanın hayvan ataya (toteme) tapmaktan insan ataya tapmaya geçmesinden ileri gelmiştir. İnsanın kardeşlerine (kuşlar, hayvanlar) karşı zaferinin efsaneleri ve insanbiçimcilik (anthropomorphisme) bu dönemde başlar.

Toprağa, doğa güçlerine ve atalara tapınmada bellibaşlı rol kurban ve yakarı'ya geçti. Yakarı bir isteğin doğrudan ifadesiydi: Hayvanların

ruhundan çocuklar ve iyi bir hasat istenir. İlk kurban, teveccühünü kazanmak için ruhu beslemeyi amaçlamaktadır. Chippeway Kızılderililerinin safyürek efsanelerine göre, güneş acıktığı zaman güzel bir oğlana taş atar, bu da güzel oğlanı hasta yaparmış; bir kurban almadan onu iyileştirmezmiş.

Demek ki, başlangıçta, ayinler üretim sürecine bağlıydılar ve amaçları doğayı büyü marifetiyle etkilemekti. Aynı zamanda, gündelik yaşamlarında insanlara egemen olan güçlerin uydurma yansımalarıydılar.

İnsan, sonuç olarak, av, toplama ve balık avındaki başarıyı güvenlik altına almak için doğayı büyü yoluyla etkileyebileceğine inanarak, doğaya olan bağımlılıklarını güçlendirmekten başka bir şey yapmıyordu: Büyü dikkatlerini gerçek gereksinimlerinden başka yere çeviriyor, yaratıcı erkini tüketiyordu. İlkel din, insanın doğa karşısındaki güçsüzlüğünü, kendisinin bizzat yansıması olduğu güçsüzlüğü onaylıyordu.

5 *İki-başlı aile (La Famille apparie):* Bir erkekle bir kadını, az ya da çok uzun bir zaman için birbirine bağlayan evlenme biçimi (çev.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLKEL TOPLULUK DÜZENİNİN DAĞILMASI SINIFLARIN VE DEVLETİN OLUŞUMU

1. Gelişmiş tarım ve hayvancılık. Madenciliğin başlangıcı. Klanlar düzeninin dağılması ve sınıflara bölünmüş toplumun oluşumunun ilk nedeni, üretim güçlerinin ve özellikle ekonomik etkinliğin iki temel kolu durumuna gelen tarım ve hayvancılığın gelişimidir.

Bazı ülkelerde gelişmiş tarım ve hayvancılığın doğuşu Geç Neolitik döneme kadar uzanır; ama yayılmaları Bakır Çağı'yla (Eneolithique "Eneolitik" ya da Chalcolithique "Kalkolitik")[6] başlar. Bakırın işlenmesine Yakın Doğu'da M.Ö. IV. bine doğru başlandı. Avrupa'da bakırın işlenmesine daha sonra III. binde başlandı.

Başlangıçta, insanlar bakırı ham olarak kullanıyor ve soğuk işliyorlardı. Ergime durumunda istenen biçimi alış özelliğinin keşfi, alet yapımında bir devrim yarattı. Eriyik maden kalıplara dökülüyor, soğumasından sonra alet taş çekiçlerle işleniyordu.

Bununla birlikte, daha dayanıklı olmadığı için taşı tahtından indiremezdi bakır. Tarım işlerinde, ağaç kesiminde, hatta bakır işlenirken Neolitik dönemin taş, kemik ve ağaç aletleri kullanılıyordu.

Engels, bu evrede toplumun gelişmesinin iki temel yolu olduğuna işaret eder. Birinci yola örnek olarak Batı yarım kürenin tribülerini verir. Yeni Meksika Kızılderilileri ve bazı başka Amerika tribüleri, İspanyol fethi sırasında, toprağın kazmayla işlenmesi yöntemine dayalı gelişmiş tekniklere

sahiptiler; kadınlar sulanan mısır yetiştiriyorlardı. Kerpiç ya da taştan, beş yüze kadar odası olan geniş evler yapıyorlardı; el işçiliği evresinde kalmış olmasına karşın çömlekçilik önemli oranda ilerlemişti; bakır işlemeyi biliyorlardı.

İkinci yolu ekonomileri gelişmiş hayvancılığa dayanan Eski Dünya'nın tribüleri izlediler; bunlarda tarım yardımcı bir rol oynuyor, yetiştirdikleri darı temel hayvan yemi olarak kullanılıyordu.

Engels'in ölümünden sonra toplanan arkeolojik veriler, bu durumu kanıtlayıp belirginleştirdiler; özellikle Eski Dünya'da, Yeni-Meksika'nınkine benzeyen ve birçok bölgeye (Nil, Fırat, İndus ve Hoang-ho vadileri, Küçük Asya, Balkan yarımadası, Orta Asya-Anaou uygarlığı, Ukrayna) yayılmış olan bir toprak kültürünün kalıntıları bulundu.

M.Ö. III. binlerde, Nil vadisinde, bakırdan bıçak, toka ve olta iğnesi yapmasını bilen ama özellikle sert taştan bıçaklar ve baltalar, ağaçtan bumeranglar ve fildişi eşyalar kullanan yerleşik çiftçiler yaşıyordu. Nil'in suyunu kanallarla tarlalarına götürmeyi öğrenmişlerdi ve toprağın verimliliği ve uygun iklimle birleşen bu sulama, bol hasat ve üretim güçlerinin hızlı gelişimini sağlıyordu. Mısırlıların ilk su çalışmaları oldukça basitti: Suların tarlalara gelişini kolaylaştırmak için Nil'in kıyılarına kanallar açıyorlar ve suyun debisini düzenlemek için bendler kuruyorlardı.

Ama doğal koşulların Enolitik Çağ çiftçilerine sulu tarım yapmak olanağı tanımadığı yerlerde, üretim güçlerinin gelişmesi hiç kuşkusuz daha ağırdı. Çağımızdan üç bin yıl önce, Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'da, Rus arkeolog V. Khvoiko'nun keşfedip başta T. Passek olmak üzere Sovyet bilginlerinin derinlemesine incelediği, Tripolié adı verilen bir çiftçiler uygarlığı vardı. Tripolién'lerin başlıca uğraşı kazmayla toprak işlemekti; ama çeşitli soydan hayvanlar da yetiştiriyorlardı. Kazma ve orakları genellikle taş ve boynuzdan yapılmıştı; bakırdan balta yapıyorlardı. Kerpiçten yaptıkları geniş ve dikdörtgen evler birçok konuttan oluşuyordu; bu konutlardan her birinde, hiç kuşkusuz, ev işlerini ortaklaşa yapan bir büyük anaerkil aile oturuyordu. Köy, bir merkez alanın çevresine yapılmış birçok evi kapsıyordu.

Döşeme eşyasının temel maddesi kildi: Kilden masalar, peykeler, fırınlar yapıyorlardı. Tripolié'nin düz dipli (sivri dipli kaplar ne ocakta, ne de

masada durabilir) toprak kapları çok değişik ve ilginçti. Kaba mutfak gereçlerinin dışında, boyalı, sarmal bezekli, bazen de hayvan figürleri çizilmiş çok sayıda kaplar bulundu.

Bu uygarlığın en belirgin özellikli nesneleri arasında, kadın ataları temsil eden ve temelde kadınlar tarafından yapılan ilkel tarımın koşulları içinde çok doğal olan anaerkini kanıtlayan kil heykelcikler vardı.

Çoban tribüler'in oluşumu daha yeni bir döneme dayanır: Bronz Çağı.

Bakırın kalayla ya da daha başka madenlerle alaşımı olan bronz, çağımızdan üç bin yıl önce bulundu. Bronzdan yapılan aletler bakır aletlere göre daha sağlam ve daha kesiciydi, ama gelişmeleri ağır oldu: Başlangıçta, bu madenden silah ve ziynet eşyası yapımında yararlanılıyordu. Bakır, kalay ve kurşun doğada oldukça enderdir ve çıkartılmaları zordur. Ancak, maden sanayiinin II. binin ortalarında gelişmesi, uzunlukları yüz metreyi bulan maden ocaklarının kazılmasına olanak sağladı. Bu dönemde bronzdan kazma ve orakların kullanılmasına karşın, bu alaşım da, tıpkı bakır gibi, taşı tahtından indiremedi.

Madenden yapılmış aletlerin kullanımı, ağacın işlenmesine katkıda bulundu. Bronz Çağı dülgerleri, kalasları çiviyle çakarak sağlam evler yapabiliyorlardı. Ama daha da önemli bir bulgu arabanın bulunmasıdır, araba ilk kez çağımızdan 3.000 yıl önce Yakın Doğu'da kullanılmaya başlandı. III. binin ikinci yarısından itibaren, Doğu Avrupa steplerinde biliniyordu: Dnyepr nehrinin sağ kıyısında bulunan bir kurganda, o dönemden kalma iki tekerlekli, ağaçtan yapılmış bir araba bulundu. Disk biçimli, kocaman, yekpare tekerleklerinde yuvarlak dingil delikleri vardı. Bu ağır araca öküzler koşuluyordu. Hızlı atların çektiği hafif arabaların yapımına olanak sağlayan parmaklıklı tekerlekler ancak II. binin başlarına doğru bulundu.

Hayvanların yaprak ve meşe palamuduyla beslenerek yılın büyük bir bölümünü ormanlarda geçirdiği eski hayvancılık biçimlerinde sürünün hızlı gelişimine olanak yoktur. Ekonominin bu dalının evriminde, büyük sürüleri kışın yumuşak iklimli vadilerde, yazın da dağlarda otlatan göçebe halkların yapısı etkin oldu. Atın binek hayvanı olarak kullanımı ve arabanın bulunması, göçebe yaşama, başka bir deyişle büyük hayvancılığa geçişin doğal koşullarını oluşturdu. At ve öteki hayvanları yetiştiren ve

devingenlikleriyle diğerlerinden ayrılan Hiksoslar, Kassitler, Aryenler gibi ulusların oluşumu tam olarak Bronz Çağı'na rastlar.

SSCB topraklarında Bronz Çağı'nın belirtisi hayvancılığın gelişmesi oldu. II. binde, Doğu Avrupa'nın ormanlı bölgesinde, Fatianovo uygarlığının sığır, domuz ve at yetiştiren çoban tribüleri yaşıyordu. Karadeniz'in kuzey kıyılarında bile hayvancılık ekonomik temel olmuştu: Tripolién'lerin soyundan gelenler, yerleşik yaşamlarını sürdürmelerine karşın, hayvancılığı tarıma yeğliyorlardı.

Çok aileli büyük kulübelerde oturan ve hayvancılık ve çiftçilik yapan insanların yaşadığı Güney Sibirya'da hayvancılığın yazgısı daha başka oldu. II. binin sonlarında, hayvancılık burada başlıca uğraş durumuna geldi: Step halkı sürülerinin peşinde, arabalarıyla yer değiştiriyordu. Böylece, başlangıçta yerleşik olan ve tarım tarafından desteklenen hayvancılık büyük boyutlu göçebe hayvancılığa dönüştü.

İnsan, demiri bronzdan daha sonra tanıdı. Meteor taşlarından elde edilen demir hiç kuşkusuz III. ve II. binlerden itibaren şurada burada kullanılıyordu, ama gerçek *demir işleyimi* ancak II. binin sonunda başladı. Taş ve bronzu ikinci plana atan bu madenin yayılması çok çabuk oldu. Öteki hammaddeler karşısındaki zaferini onun iki özelliği hazırladı: İlkin, demirden daha sağlam ve daha kesici aletler yapılabiliyordu; sonra, yaygındı (herhalde bataklıklara özgü bir maden filizi olarak) ve çıkartılması büyük çabalar gerektirmiyordu.

Demir işleyiminin gelişmesi insanlara çok sayıda sağlam alet sağladı. Silahların dışında, demirden baltalar, kazmalar, oraklar, kürekler yapıldı. Demir aletlerin kullanımı taşın işlenmesini kolaylaştırdı ve yapı tekniğini geliştirdi. Demirden kazma ve kürek, sürmek ve otlak haline getirmek için geniş ormanlık arazinin açılması ve köklerin temizlenmesi işlerinde çok yararlı oluyordu.

Demir Çağı'nda toprağın sabanla sürülmesi büyük ölçüde yayıldı. Hiç kuşkusuz IV. binde Yakın Doğu'da ortaya çıkan karasaban ağaçtandı, en azından iki bölümden oluşan bu aletin yapımı ancak madenden yapılmış aletlerin kullanımına bağlı olarak dülgerliğin gelişmesinden sonra gerçekleşebildi. Ucu demirli saban ancak Demir Çağı'nın başlarında ortaya çıktı ve tarla açmak için köklerin temizlenmesi zorunluluğu bütün ılıman

iklim bölgelerinde sabanın kullanımını yaygınlaştırdı. İlk yük hayvanları inekler ve eşeklerdi.

2. Ataerkil kölelik. Sulak topraklarda kazmayla yapılan tarla ve meyve tarımı, büyük hayvancılık ve özellikle toprağın sabanla işlenmesi, emeğin verimliliğini büyük ölçüde artırdı: İnsan artık beslenme ve çocuklarının eğitimi için gerekli olandan fazlasını üretmeye başlamıştı. Çiftçi ve hayvancılar, avcı ve balıkçıdan çok daha fazla ürün alıyorlardı; ürünleri kolayca elden kaçabilecek olan avdan daha emindi. Tarımcı boylar, çukurlarda ya da ağaç ambarlarda sakladıkları bol yiyecek üretiyorlardı; hayvancı boylar sürülerinden süt ve et, yün ve deri, konut yapımı için keçe, ısınmak için kemik ve kuru gübre elde ediyorlardı.

İnsan sonunda tükettiğinden çoğunu üretir duruma geldi. Bu da sömürüyü, yani bir insana bir başka insan tarafından üretilmiş olan tüketim fazlalarına sürekli olarak sahip olma olanağını doğurdu. O zamana kadar tutsaklar tanrılara kurban edilmek ya da yenilmek için öldürülürken, ya da klan veya tribüye üye olarak alınırken, emeğin verimliliğinin artması, bunların emeklerinden yararlanılmasına, köle olarak çalıştırılmalarına yol açtı.

Etnografik belgeler bize, ilk sınıfların oluşumu sırasında ortaya çıkan toplumsal ilişkileri anımsatması gereken ilkel köleliği açıklıyor. İlkel kölelik, Kuzey Amerika'nın kuzeybatısında (Vancouver adası, Güney Alaska) yaşayan balıkçı Kızılderililerde çok çabuk gelişti. Bu ilkel topluluklar henüz taş aletler kullanıyorlar ve bakırdan mücevher yapımında yararlanıyorlardı; tarımları geriydi ve başlıca uğraşları balıkçılıktı, ama balığın (sombalığı) aşırı fazlalığı büyük ölçüde artık değer üretmelerini sağlıyordu. Bunun sonucu olarak balıkçılığın yüksek verimi, Kuzey Amerika Kızılderililerinde, köleliğin gelişiminin ekonomik temeli oldu.

Etnografların hesaplarına göre, burada kölelerin sayısı ortalama nüfusun yedide birine, hatta bazen üçte birine ulaşıyordu. Köleliğin kaynağı herşeyden önce savaştı; Kızılderililer geceleri komşularına saldırıyor, kadın ve erkekleri köle olarak götürüyorlardı. Savaşta tutsak alınanlar köle haline geliyorlardı. Ayrıca satın alınan köleler de vardı. Emekleri ekonominin çeşitli dallarında kullanılıyordu: Balıkçılık için bentler yapıyorlar,

teknelerde kürek çekiyorlar, balık temizliyorlar ve ev işlerinin büyük bir bölümünü yapıyorlardı. Ender olarak da daha soylu işlere katılıyorlardı: Balina avı, tekne ve ok yapımı gibi. Köle bütün haklardan yoksundu ve hayatının hiçbir değeri yoktu. Başkanların gömülme törenlerinde kurban ediliyorlardı. XIX. yüzyılın başlarında Alaska'da yaşamış olan Rus denizcisi G. Davydov, gömülme törenlerinde, Kızılderililerin kölelerini dans ettirdiklerini, çocuklar mızraklarla üzerlerine saldırırken köleleri ok yağmuruna tuttuklarını anlatır. Yeni ev yaparken ve yeni başkanın göreve başlamasında da köle öldürüyorlardı; aynı zamanda yamyamlık da söz konusuydu. Bu kıyımlar, savaş tutsaklarının emeğinden yararlanmadıkları dönemin uzantılarıydı. Genç Kızılderililerin akınlarının bir başka özelliği de vardı: Kölelerin barınaklarını yakıp yıkarak onlara karşı bir yıldırma politikası uyguluyorlardı.

Kölelik, insanın insan tarafından sömürülmesinin ilk biçimidir. Ortaya çıkışı, üretim güçlerinin gelişiminden kaynaklanan doğal ve mantığa uygun bir olgudur. Ayrıca, bu dönemde büyük bir ilerleme söz konusudur. Kölelerin çalıştırılması, üretimin daha sonraki gelişiminde kaçınılmaz fazlalıkların birikimine yardım ediyordu; kölelik işbölümünü kolaylaştırıyordu.

En eski kölelik biçimi, ataerkil (ya da evcil) adı verilen kölelik biçimidir; bu evrede, kölenin üretimde henüz bir yeri yoktu, özgür adamın yanında bir yardımcı gibi çalışıyordu. Bu nedenle, bir kulübe, bir domuz sürüsü ya da bir parça toprak sahibi olabilirdi; toplumsal durum bakımından, özgür insandan pek farklı değildi: Özgür insanın giydiklerini giyiyor, çocukları onun çocuklarıyla oynuyordu. Kölelerle özgür insanlar arasında evlenme de şaşırtıcı bir şey değildi: Bu yalnızca köle bir kadının özgür bir erkekle evlenip çocuk doğurabilmesiyle sınırlı değildi, fakat erkek köle de özgür bir kadınla aynı evde yaşayabilirdi. Bununla birlikte, köle, yaşamasına ya da ölümüne karar verme hakkına sahip olan efendisinin malı idi.

3. Tecimsel (ticari) üretim. Tarım ve hayvancılığın gelişmesi yalnızca emeğin verimliliğini artırmakla kalmadı, ama ürünlerin düzenli değiş tokuşuna da yol açtı. Daha eski dönemlerde tek tek değiş-tokuşlar

(mübadeleler) olmuştur hiç kuşkusuz, ama bu yöntem az çok ancak bu dönemde yaygınlaştı.

Çoban tribülerin barbar yığınlardan ayrılmasını sağlayan olguda, Engels, klanlar düzeninin doruk noktasındaki yaş ve cinsiyete göre işbölümünden farklı olan, işin ilk büyük toplumsal bölünmesi'ni görmektedir. "Çoban tribüler, diyor Engels, yalnızca daha fazla üretmekle kalmıyordu, ama öteki yiyecekleri de barbarlardan daha fazla üretiyordu."[7] Toplayıcılar ve balıkçılar, komşu çoban tribülerle giderek daha sık ürün değiş-tokuşu yapıyorlardı. İşin ilk büyük toplumsal bölünmesi bu değiş-tokuşları hızlandırdı.

Ama değiş-tokuşlar, zanaatı tarımdan ayıran *işin ikinci büyük toplumsal bölünmesi*'yle daha da desteklendi. Bronzun bulunması, demir minerallerinin işlenmesinin keşfi alet yapımını önemli ölçüde karmaşıklaştırdı. Bakır madeni ocaktan çıkartılıyor, bakır kovalarıyla levhaların üzerine taşınıyor ve taş çekiçlerle parçalanıyor, daha sonra da toprağa kazılmış, kilden yapılmış deliklerden hava alan ocaklara odun kömürüyle birlikte dökülüyordu. Madenden demir elde etmek için, taş ve kilden yapılmış ocaklar kullanılıyordu; bu yöntemle elde edilen maddenin direnç kazanabilmesi için ayrıca dövülmesi gerekiyordu; bunu sağlamak için akkor durumda üzerine odun kömürü dökülerek çekiçle dövülüyordu. Demirci örs, çekiç, kıskaç, makas, törpü, eğe gibi aletler kullanıyordu. Metalurjik sürecin karmaşıklığı, dökümcülerin ve demircilerin uzman olmalarını gerektiriyordu.

Madenciliğin gelişmesi, bütün zanaat tekniklerini daha da karmaşıklaştırdı, bu da mesleklerin birbirinden ayrılmasıyla sonuçlandı. Hindistan, İran, Mezopotamya ve Mısır'da III. binden itibaren, kaplarını elle yapmak yerine bunları "çömlekçi çarkı" adı verilen bir döner disk üzerinde biçimlendiren meslekten çömlekçiler ortaya çıktı. Balkanlarda çark ancak II. binden itibaren kullanılmaya başlandı. Türkmenistan'da bulunan, çarkta yapılmış en eski kaplar aynı dönemden kalmadır. Çömlekçiler toprak kapları pişirmek için özel bir fırın kullanıyorlardı.

Çömlekçilere, dökümcülere, demircilere daha sonra dülgerler, dokumacılar, cevahirciler ve taş yontucular, vb. eklendiler. Böylece birçok

iş kolu ev ekonomisinden ayrılıp uzmanların eline geçti; zanaat, tarımdan ayrıldı.

Daha önceleri, değiş-tokuşların çoğu, tek tek insanlar ve onların kâr ya da zararına değil, ama başkanlar ya da yaşlılar tarafından temsil edilen klanlar arasında yapılıyordu. İlkel değiş-tokuş değişik topluluklar arasında yapılıyordu, çünkü her toplulukta herkes aynı şeyi üretiyordu, bu da doğal olarak iç değiş-tokuşu olanaksızlaştırıyordu. Başta takılar olmak üzere, bakır eşya ve külçe değiş-tokuşu yapılıyordu. Tribüler arası değiş-tokuş gelişince, bunlardan bazıları coğrafi konumları sayesinde, bir aracı rolü oynamaya başladılar.

İkinci büyük toplumsal işbölümü değiş-tokuşun niteliğini değiştirdi, onu tecimsel (ticari) üretime, yani özellikle değiş-tokuşa yönelik ürünlerin yapımına yöneltti. Meslekten zanaatçılar (demirciler, çömlekçiler, dokumacılar, vb.) emeklerinin ürününü başka ürünlerle değiştirerek var olabilirlerdi ancak. Değiş-tokuş bir düzene girdikçe, değer ve fiyat kavramlarının ortaya çıktığı görülür. Başlangıçta, değiş-tokuş keyfe bağlıydı: Bugün iki kaba değiştirilen domuz, yarın altı kaba değiştiriliyordu. Eşdeğerli değiş-tokuş yavaş yavaş yerleşiyordu, bunun yanı sıra mesleklerin gelişimi de giderek hızlanıyordu. İnsan, zanaatta (zaman ve şansın büyük rol oynadığı avcılık, balıkçılık, tarım ve ilkel hayvancılığa göre rastlantıya pek bağımlı olmayan zanaatta), harcanan emeğin niceliği ile üretilen malın niceliği arasındaki ilişkiyi tanımayı öğrenmeye başladı. Zanaatçı, ürünün değerini, bunu üretmek için harcanan emeğin niceliği ile ölçen ilk insandır.

Tecimsel üretim zenginliklerin birikimine katkıda bulundu; bu da stok edilerek korunmaya elverişli mallara gereksinime yol açtı. Buğday, meyveler, balık ve öteki besin maddelerinin saklanması güçtür, oysa hayvan, değerli kabuklar ve madenler bu gereksinimi kolaylıkla yerine getirebilirler. Marx, malların sürümünün, daha gelişmesinin ilk basamağında, bizzat ürünü değil de onun değiştirilmiş biçimini, yani onun “altın krizalit”ini[8] saklama eğilimine neden olduğunu belirtir. İnsanlar doğal biçim ve durumlarıyla yedek mal saklayacak yerde, bunları ender kabuk ya da değerli maden karşılığında değiştirmeye çalışmaktadırlar, çünkü bu ender kabuk ya da değerli madenler de gerektiği zaman, yiyecek, giyecek, araç gereçlerle, vb. değiştirilebilirler. Başka bir deyişle, artık üretim hazine

ve paraya dönüşebilecek niteliktedir. Toplanan zenginlikler ataerkil ailenin gücünün gerçek kanıtıdır.

4. Anaerki'nden ataerki'ne geçiş. Çoban hayvancılığının ve sabanlı tarımın gelişimi ve gene ikinci büyük toplumsal işbölümü, bütün aile ilişkileri düzenini değiştirdi. Engels, bu değişimi aile içinde devrim olarak nitelendirmektedir. Kadının, klanlar düzeninin en üst aşamasında, erkekle aynı haklara sahip olmasına, ilkel tarımcılarda aileyi yönettiği için daha üstün bir yeri olmasına karşın, hayvancılık ve tarımın temel ekonomik dallara ayrılması, çoban ve çiftçi erkeğe toplumda bir üstünlük sağladı. Kadının durumu ev işleriyle sınırlanacak duruma düştü, ki bu ev işlerinin birçoğu da meslekten, erkek zanaatkârların eline geçmişti. Böylece, ancak önemsiz birkaç ev işini elinde tutan kadın üretimden kesinlikle dışlandı. Öte yandan, ev işlerinde giderek daha çok köle kullanılması da kadının konumunu köleninkine yakın bir yere indirgedi. "Evde bile, der Engels, yönetimi eline erkek aldı; kadın yerini yitirip köleleşti ve erkeğin zevkinin kölesi ve basit bir üreme aracı durumuna geldi."[9]

Bazı durumlarda, ne çoban ne de çiftçi olan, ama şu ya da bu nedenden dolayı erkeğin işinin –avcı ya da balıkçı– kadının elinde kalan ev işlerine oranla belirgin bir önem kazandığı halklarda da babaerki kurulmak olanağı buldu. Buna karşın, klanlar düzeninin ilkel tarımın koşulları içinde bozulmaya başladığı yerlerde (örneğin, Afrika tribüsü Achanti'lerde), kadın erkekle aynı konuma, hatta ayrıcalıklı bir duruma sahip olabiliyordu. Ancak, bazı hayvancı halklarda kadın onurlu yerini koruyordu. Örneğin, at yetiştiricisi Sarmat'ların kadınları silah taşıyordu.

Anaerkinden ataerkine geçiş, değişik biçimlerde, yavaş yavaş tamamlandı. Başlangıçta, anaerkil soy sürüyor ve ataerkil soyla birlikte bulunuyordu: Babanın klanının üyeleri, annenin klanının üyeleri, akrabalık haklarını yitirmeksizin, akraba olarak kabul ediliyorlardı. Bundan "avunculat", yani anaerki açısından en yakın erkek akraba olan dayının en önemli rolü oynadığı bir ilişkiler dizgesi çıktı. Artık çocukları eğitmek ve korumak görevi ne anne, ne de babanındı, bu görev annenin erkek kardeşi "dayı"nındı: Babadan daha etkiliydi. Aile konutunun yeri de yavaş yavaş

değişti. Anaerki'nde koca, karısının klanına yerleşiyordu; ataerki'ne geçişte kadın kocanın klanına yerleşti.

Ataerkil ilişkilerin oluşumu, aile konutunun yerini değiştirmekle, akrabalık kavramını değiştirmekle yetinmedi; yeni bir aile türünün ortaya çıkmasına neden oldu: Ataerkil aile. Büyük ataerkil aile, karılarıyla birlikte aynı avluda oturan, yiyecek ve giyeceklerini aynı ambardan sağlayan ve bütün ortak mala sahip olan, aynı babanın soyundan gelen birçok erkekler kuşağından oluşuyordu. Büyük ataerkil aile, anaerkil aileden tek eşli (tek karılı, tek kocalı) aileye geçiştir.

Ataerkil ailenin başında, aile topluluğunun bütün yaşamını yöneten yaşlılardan biri, evin efendisi, bulunur. Evin efendisi genellikle seçilebilir; yetkileri yetişkin kadın ve erkeklerden oluşan aile meclisiyle sınırlıdır, evin efendisi bu meclise karşı sorumludur. Malların devri, aile üyelerine karşı uygulanacak disiplin önlemleri, genç kızların evlenmesi, vb., başlıca görevler bu meclisin yetki alanına girer.

Ataerkil ailede üstünlük erkeğindir. Kadının ast rolü, nişanlının çoğu zaman babasından satın alınmasına gelip dayanan evlilik kurumunda kendini gösterir. Kurulan tek eşlilik yalnızca kadın için söz konusudur: Koca tutsaklar arasından kendine nikâhsız karı alma hakkına sahip olduğu halde, karının sadakatsizliği artık sert bir şekilde cezalandırılmaktadır. Koca karısını dilediği zaman, hiçbir şeye bağlı olmaksızın, babasının evine yollayabilir, ama kadın pek ender durumlarda boşanma hakkına sahip olabilir. Üstelik, kocanın ölmesi durumunda, karısı ya da nikâhsız eşi kimi zaman kurban edilip, at, silahlar ve merhumun sevdiği eşyalarla birlikte gömülebilir.

Kadının yerini yitirişi, kimi burjuva tarihçilerinin ileri sürdüğü gibi, erkeğin "doğal" üstünlüğünden ileri gelmedi; bu durum, ekonomik devrimin bir sonucudur. Bu nedenle Engels şöyle yazar: "Kadının özgürlüğünün gerçekleşebilir olması için, kadının geniş bir toplumsal ölçekte üretime katılabilmesi ve ev işlerine pek az vakit ayırması gerekir."[10]

Öte yandan, ataerkil aile, anaerkil ailenin kalıntılarını korumaktaydı; örneğin, öteki kadınların ve genç kızların çalışmalarını yöneten en yaşlı kadının büyük bir yetkisi vardı.

Ataerkil aile aynı zamanda köleleri de kapsamaktaydı.

Oluşumu ne kadar ağır olursa olsun ataerkil aile düzeni klanlar düzenini kökünden yıktı. Başlangıçta, topluluk ve birliğin ögelerini koruyan bir ataerkil klan vardı: Toprağın klansal mülkiyetini, baba tarafından doğrudan mirasçı yoksa klan içinde ortak mülkiyeti, ataerkil klan koruyordu. Mallar, en başta toprak, klan içinde kalmak zorundaydı. Bu mal ortaklığı bir tür tinsel ortaklığa yol açtı: Bir ucu öç almaya kadar uzanan karşılıklı yardımlaşma görevi, ortak şenlikler, ortak mezarlık. Ama ataerkil klan, anaerkil topluluktan köklü bir şekilde ayrılır, çünkü daha o zamanlar özel mülkiyetin tohumlarını içinde barındırmaktaydı.

5. Özel mülkiyetin doğuşu. İşin verimliliğinin artması üretimin bireyselleşmesini kolaylaştırdı. Zanaatlar bir yana, gelişmiş tarım ve hayvancılık ancak çok ender durumlarda, örneğin sulama kanallarının yapımı ya da onarılması söz konusu ise, basit ortaklaşa çalışmayı gerektirir. Kişiselleşmiş üretim, aile mülkiyetini doğuran ve zenginliklerin bireylerin elinde toplanmasını sağlayan ekonomik ilkedir.

Bu sürecin ilk evresi, Kuzey Amerika'nın kuzeybatısında yaşayan Kızılderililerde gözlemlendi: Klan, akarsulara, av ve devşirme alanlarına sahip olma durumunu sürdürüyordu, bununla birlikte aletler, silahlar, köleler, ırmakların üzerine kurulan balık bendleri, tekneler ve kürkler ailelere aitti.

Bireysel ekonomi çoban ve tarımcı tribülerde daha da gelişti. Hayvancılığın verimi her aileye doğaya karşı savaşım olanağı sağladı. Tarla açmakta kullanılan demir balta ve bir çift öküzün çektiği saban aileye, eskiden ancak eli kazmalı büyük bir topluluğun ekebileceği büyüklükte bir toprağı işlemek olanağı sağladı.

Bireyselleşmiş üretim, üretim fazlasının ailelerin elinde toplanması sonucunu doğurdu, bu ailelerden bir bölümü büyük bir zenginliğe erişti. M.Ö. IV. binin başlarında, Nil vadisinde, ölülerini artık dayanaksız kerpiçten yapılmış mezarlardaki basit çukurlara gömmeyip onlarca odalı, gösterişli mezarlar yaptıran zengin aileler türedi. Sovyetler Birliği'nde zengin ailelerin bulunduğuna tanıklık eden en eski yapı, M.Ö. III. bin yılın sonlarından kalma Maikop kurganıdır. Kazılar, on bir metre kalınlığındaki toprak katmanının altından, giysileri arslan ve boğa işlenmiş altın levhalarla

süslü bir erkeğin kalıntılarını ortaya çıkardı; başında iki altın taç vardı; buluntular arasında, başlangıçta, üzerinde bir sayvanı tutan, boğa heykelcikleriyle süslü altı gümüş direk de bulunuyordu. Gömütte, altın, gümüş ve taş kaplar, bakır eşyalar (bir hançer, baltalar, vb.) ve ayrıca, hiç kuşkusuz ölüye öteki dünyada eşlik etmeleri için cenaze töreni sırasında kurban edilmiş olan iki kadının kalıntıları vardı.

Bu tür kalıntıların büyük bir çoğunluğu, M.Ö. II. binlerden, Bronz Çağı ve hayvancılığın gelişme döneminden kalmadır: B. Kouftine, Trialeti'de (Gürcistan) M.Ö. II. bin yıllarının başlarından kalma çoban mezarlarında yaptığı kazıda, içine ölünün yatırıldığı özel bir araba buldu. Bu mezarlarda, hayvan kemiklerinin, çanak çömleğin yanı sıra, üzerlerine hayvan ve bitki siluetleri işlenmiş altın ve gümüş kaplar da vardı. Bronz Çağı'ndan kalma zengin mezarlar, Karadeniz'e yakın steplerde ve Volga havzasında bulundu.

Başlangıçta, biriken zenginlikler, ailenin özel mülkiyetinde değildi. Konukseverlik ve yardımlaşma yasaları, yeni zenginleri mallarının bir bölümünü tribünün öteki üyelerine bırakmaya zorluyordu: Başkanlar ve yaşlılar, zaman zaman, şölen yapmak ve dağıtmak amacıyla hayvan kesmek zorundaydılar; bir para babası öldüğü zaman, mallarının bir bölümü cenaze yemeğine harcanır, bir bölümü cesetle birlikte gömülür, bir bölümü de klan içinde paylaştırılırdı. Klanlar düzeni geleneklerine ters düşen kişisel zenginlik başlangıçta paylaşılırdı.

Bununla birlikte, zenginliklerin ailenin elinde toplanması, klanlar düzeninin doruk noktasında oluşan kişisel mülkiyetin tersine, başkasının emeğini sömürmeye hizmet eden özel mülkiyet'i doğurdu. Ailenin özel mülkiyeti hayvanları, konutu, hazineleri kapsıyordu, ama toprak uzun süre ortak mülk olarak kaldı. Genel olarak, bir başkasına devredilebilir oluşu, özel mülkiyetin belirleyici özelliğidir: Ataerkil aileye ait olan köleler, hayvanlar, kayıklar, satılmaya ya da değiş-tokuşa elverişli mallara dönüşebilir.

6. Klanlar düzeninin çöküşü. Üretimin gelişmesi, tribünün içinde, başlangıçta bir grup özelliği gösteren eşitsizliğe yol açtı: Tribüde, çeşitli haklarla donanmış gruplar ya da kastlar oluştu. Bu durum işbölümünün bir sonucudur: Marx ve Engels'in belirttikleri gibi, işbölümünün ilkel biçimi

kastlar düzenini doğurur. Gerçekten de, ikinci büyük toplumsal işbölümü, başta demirciler olmak üzere zanaatçıları, kimi yerde hor görülen kimi yerde onurlandırılan ayrı bir kasta dönüştürdü. Savaşçılar da bir kast oluşturabilirlerdi. Böylece, yavaş yavaş, hiyerarşik bir sistem kuruldu.

İster sürü, ister para şeklinde olsun servetlerin oluşumundan sonra özellikle yoğunlaşan üretim fazlasının birikimi, klanlar arasında ve aynı klanın ataerkil aileleri arasında servet farklılaşmasına yol açtı. Bazı büyük aileler en iyi toprak parçalarına, birçok sürüye, çok sayıda köleye sahiptiler. Ötekiler yoksullaştı, hayvanlarını elden çıkarmak zorunda kaldı, kötü hasatlı yıllarda da yokluk çekmeye başladı. Özel mülkiyetin gelişmesi, aynı ailenin içinde de, klanın çöküşünü kolaylaştıran zıtlıklara yol açtı. Bir yandan, aile başkanı ataerkil topluluğun bütün mülküne sahip olmaya, malları yönetmeye ve üyelerinin yazgılarını yönlendirmeye çalışıyordu; bu eğilim, evin efendisinin mutlak otoritesini sağlayarak bütün büyük aileyi sonunda köle düzeyine indirgedi. Öte yandan, sabanlı tarımın gelişimi sonunda gittikçe kişiselleşen üretim, tek tek bireylere kendi tarlalarında çalışmak olanağı sağladı ve büyük aileyi içerden yıktı. Büyük aile kendi içinde, kendi özel mülkiyetleri, kendi konutları, kendi yiyecekleri olan küçük aileler yarattı.

Büyük ailenin parçalanması zorunlu olarak daha önceden gerçekleşmişti: Aşırı büyümüş ataerkil topluluktan, büyüyen ve kendisi de bölünen bir şube topluluk (topluluk şubesi) ayrılmıştır. Özel ekonomi ortaya çıktıkça büyük ailenin bölünüp parçalanması daha da çoğaldı ve kendi mülklerinin sahibi küçük ailelerin sistematik ayrılışına dayandı.

Özel mülkiyetin evrimi mal dağıtma geleneğini giderek ortadan kaldırdı ve oğulların miras hakkını güçlendirdi. Bundan, küçük aile ya da bireysel ailenin erkeğin üstünlüğü ilkesine dayandığı ve baba kökeni kesinlikle belli çocukların doğmasını amaçladığı sonucu çıkmaktadır.

Birçoğu yaşamak için başka yerlere giden küçük ailelere bölünerek topluluğun dağılması, ekonomik bakımdan daha zayıf, daha yoksul topluluklarda özellikle yoğundu. Buna karşılık, zengin topluluklar klan geleneğini sürdürmeye çaba gösterdiler; bunun birçok nedeni vardı ve bu nedenlerden birincisi sahibi oldukları kölelerin içinde bulundukları boyun eğme durumunda kalmalarını sağlamaktı. Bunun sonucu olarak, klanın

üyeleri arasındaki karşılıklı dayanışma, topluluğun çöküşü döneminde bir başka anlam kazandı. Eskiden topluluğun en şanslı üyeleri iş ürünlerini başkalarıyla paylaşmak zorundaydılar, ama zenginlik önem kazandıkça, ürün dağıtan kişiler bunların karşılığı olan armağanlar beklemeye başladılar. Büyük zengin ailelerin başkanları, "potlaç" adı verilen törenler düzenleyip, klan ya da tribünün insanlarına araç gereç, hayvan, deri, vb. dağıtıyorlardı. Bu "armağan"ı alanlar belli bir süre sonra bunları bir "ek"le birlikte geri vermek zorundaydılar. Başka durumlarda, insanlar evin başkan ya da efendisinden borç alıyorlar, ama borçlarını ödeyemezlerse, alacaklının buyruğu altına giriyorlardı. Nihayet, toprak, balık ve otlak bakımından en kısmetli kişi olan klanın başkanı ve zenginleri, kendilerine bedava iş görenlerin yardımlarına da güvenebilirlerdi. Böylece, klanlar rejimin çöküşü ve zenginliğin gelişimi sırasında bozulan dayanışma ilkeleri, zenginlerin yoksulları sömürmesi olanağına dönüştü. Para babalarının, bir süre önce temelinden sarstıkları ilişkileri, korumak istemelerinin nedeni budur, kendi çıkarlarıdır.

Yoksul ev toplulukları başka klanlara giden küçük ailelere bölünürken, klanın geleneklerini koruyan ve hatta yapay olarak sürdürenler zengin ataerkil aileler olduğu için, zenginler doğuştan soylu kimliğine bürünerek toplumdan soyutlandılar. Köklerini anımsayan ve bundan gurur duyanlar onlardır, durmadan yüce ve soylu atalarından söz ederler. Böylece servetleri kalıtsal "soyluluk"a eklenmiş oldu. Bu dönemde soyluluk hep servetle bir arada idi.

Yoksullar, klandan çıkınca, o zamana kadar kendilerini koruyan biricik güç olan örgütün desteğini yitirmiş oldular. Bunun sonucu olarak, zenginlere, soylulara giderek daha bağımlı duruma düştüler: Ekonomik yetersizlikleri ve zenginlerin uyguladıkları şiddet, onları başkanların ve yaşlıların "himayesi" altına soktu, bu da kendilerini sonuç olarak yarı-köle'ye dönüştürdü. Zenginler ve yoksullar arasındaki çelişki artık köleler ve özgür insanlar arasında da belirmeye başlıyordu. Klan ve tribü içindeki servet farklılıkları, sömürü ve karşıtlığı yaratarak başlangıçtaki çıkar ortaklığının yerini aldı.

Ataerkil klandan çıkan bağımsız aileler ilkin birbirleriyle ilişkilerini korudular. Ama servet farklılaşması ve zenginlerle yoksullar arasındaki

karşıtlık, akrabalık bağlarını hiçe indirgedi. Bazen, küçük ailelerin başka bir klana yerleşmeleri çöküşü tamamladı. İlkel ortaklık toplumunun en önemli niteliklerinden biri olan klan ve toprak birliği ortadan kalktı. Yeni topluluklar akrabalığa değil, komşuluk ilişkisine dayanmaya başladı; biz bu topluluklara “komşuluk” ya da “toprak” toplulukları diyoruz

Bu topluluklar, aralarında akrabalık ilişkisi olan ya da değişik klanlardan gelen büyük ve küçük ailelerden oluşabiliyordu, ama her iki durumda da bunların üyeleri birbirlerini akraba olarak kabul etmiyorlardı. Komşuluk topluluklarının ortaya çıkışı, ekonomik etkinliği kolaylaştırdı; bunlar, klanın çöküşü döneminde insanlar arasındaki biricik birlik olanağıydılar. Yapısı klanın bazı özelliklerini koruyordu. Topluluk, örneğin, üyelerinin toprakları üzerinde en yüce hakkı, bazen belirli sürelerde yenilenen dağıtımlar şeklinde ortaya çıkan hakkı kullanıyordu; topluluğun kendi görevleri vardı. Oysa, topluluk ikiciliği (düalizmi), başka bir deyişle, toprağın ortak mülkiyeti ile her ailenin özel mülkiyeti (ev ve avlusu, hayvanlar, araç gereçler) arasındaki çelişkiyi içeriyordu. Komşuluk topluluğunda, “Parçalı tarım ve bunların ürünlerinin özel mal edinilişi, bireye, ilkel topluluğun yapısıyla uyuşması olanaksız bir gelişim sağladı”.

Doğal tarihsel koşullara göre, özel mülkiyetin evrim düzeyi bakımından birbirlerinden ayrılan değişik komşuluk topluluğu tipleri ortaya çıktı.

7. Askerî demokrasi. Klanlar düzeninin çöküşü mevcut toplumsal ilişkileri kökünden değiştiriyordu ve bu çöküş barışçı bir biçimde gerçekleşmiyordu. Marksizmin kurucuları, şiddetin, eski ve yeni, bir topluma gebe her toplumun ebesi olduğunu belirtirler. Doğuştan soyluluğun, kendi zenginliklerini korumayı üstlenecek ve kölelerde yoksulların direncini baskı altında tutacak bir örgüte gereksinimi vardı; yeni ve sınıflara ayrılmış bir toplumun gelişini kolaylaştıracak bir siyasal üstyapıya gereksinimi vardı.

Başlangıçta, bu görevleri erkek gizli birlikleri yüklendi. Zenginliğin kesin bir önem kazandığı bu dönemde, gizli birliklere giriş artık törenle değil, şölen ve dağıtımlarla oluyordu: Babası bir şölen için yeterince domuz boğazlayacak durumda olmayan kimseye birliğin kapılarının açılması olanaksızdı. Demek ki, bu evrede, gizli birlikler yalnızca kölelere ve kadınlara değil, aynı zamanda özgür yoksullara da kapalıydı. Birlik üyesi

olmayan herkese kesinlikle kapalıydı ve bunun sonucu olarak da gizlilik içinde davranmak zorundaydı. Gizli birlikler kendi dışında kalanları yıldırmak, cezalandırmak ve hırpalamak için gerekeni yapıyordu.

Bu birlikler, başta ataerki ve zenginlik olmak üzere toplumsal yaşamın yeni olgularını himayeleri altına aldılar. Üyelerinin mülklerini dokunulmaz (tabu) ilan etmeye hakları vardı ve bunlara dokunanları acımasızca cezalandırıyorlardı. Bunun tersine, birlikten olmayanların mülkü korunmuyor, yağmaya hedef oluyordu. Birlik, kadın ve köleyi eziyor, böylece erkeğin ve efendinin saygınlığını yükseltiyordu; geciken borçları borçlulara ödetiyor, ödemenin yapılmaması durumunda borçlunun mallarına el koyuyordu. Köyler arasındaki uyuşmazlıkları çözümleyecek yüksek mahkemenin görevlerini yapacak duruma geldi. Bu oturumlar sırasında her türlü kan dökme yasaktı. Ama suçlu bulunan köy acımaksızın yakılıp yıkılıyordu: Maskeli savaşçılar meşalelerin ışığında, kaynana zırıltısı gürültüleri arasında köye saldırıyor, halkı hırpalıyor ve hayvanları alıp götürüyordu.

Zenginlerin ve ileri gelenlerin üstünlüğü kendini kabul ettirdikçe, eski klanlar demokrasisi yerini yeni bir siyasal üstyapıya bıraktı: Askerî Demokrasi. Klan gibi o da bir başkan, bir yaşlılar kurulu ve halk meclisi tarafından yönetiliyordu. Ama bir başka özelliği vardı bu kuruluşların.

Büyük başkan en zengin ataerkil ailelerin başkanları arasından seçiliyordu; daha sonra, bu görev şu ya da bu ileri gelen ailenin sınırları içinde kalıtım yoluyla aktarılmaya başlıyordu. İktidarı kişisel saygınlıktan çok zenginliğe, akraba, köle ve haraç ödeyen insanların sayısına dayanıyordu. Otoritesini acımasız bir barbarlıkla destekliyordu. Örneğin, bir Dahome (Batı Afrika) başkanının ölümünde, mezarı kazanlar öldürülmüş, karıları, 80 dansöz ve 50 savaşçı diri diri gömülmüştü; daha sonra on altı ay boyunca kendisine ülkenin işlerini haber vermek için "haberciler" gönderilmişti.

Başkan ve yaşlılar kurulu bütün kararları alıyor ve özellikle savaşçılardan kurulu halk meclisi ise bağırarak, silahlarını şakırdatarak onları dinlemekle yetiniyordu.

Klanın çöküşü dönemindeki siyasal üstyapıya askerî demokrasi adı veriliyorsa, bunun nedeni savaş ve halkın bu amaç doğrultusunda

örgütlenmesinin insan yaşamının olağan işleri durumuna gelmiş olmasındandır. Savaş nitelik değiştirdi: Eskiden sınır çiğnenmesi olayının öcünü almak ya da av alanını genişletmek için savaşılıyordu, oysa şimdi savaşın amacı vurgun ve çapuldu; zenginleşme bir meslek durumuna geliyordu.

Bu savaşlarda, tribü başkanları tarafından seçilen bir komutanın yönettiği tribüler ittifakları kuruldu. Talan ve çapul savaşları bu komutanın bir krallık iktidarına dönüşmeye yatkın iktidarını güçlendirdiler.

Aynı zamanda, komutanın otoritesini önemli ölçüde güçlendiren bir kurumun ortaya çıktığı görüldü: Silâhlı birlik. Çapul savaşı, klandan bağımsız olarak, her tehlikeyi üzerine alarak savaşan özel ortaklıklara olanak sağladı. Başkan, çevresine ganimet düşkünü, akrabalıkla değil, sadakatle birleşmiş insanlar topladı. Bunların arasında hem soylu çocukları, hem de köleler vardı. Birliğinin desteğiyle, askerî şef, sonunda mutlak iktidara kavuştu.

Böylece, klan demokrasisinin yönetici kuruluşları halktan kopup onun karşısına geçtiler: Halka karşı egemenlik ve baskı örgütleri haline geldiler.

8. Devletin doğuşu. Burjuva tarihçiliğinde hiç kuşkusuz devlet sorunundan daha karışık bir sorun yoktur. Tarihçiler, felsefeciler ve hukukçular, devleti, huzur ve güvenliği korumak amacında olan bir örgüt olarak gösterirler. Böylece onu ülküselleştirirler, hangi sınıftan olursa olsun bütün insanların koruyucusu yaparlar.

Gerçekte devlet, "…bir sınıfın bir başka sınıf üzerindeki egemenliğini sürdürmeyi amaçlayan bir araç"tır. Sınıfların oluştuğu toplumlarda ortaya çıkan zorlayıcı bir aygıttır; kuruluşu, klanlar düzeninin kurumlarının çözemediği çelişkileri doğrulamaktadır. Başka bir deyişle, köle ve özgür insan sınıfları kurulur kurulmaz, köleler ile özgür insanlar, yoksullarla zenginler arasındaki karşıtlık ortaya çıkar çıkmaz, bu çelişkileri ortadan kaldıracak yerde, birinin yararı adına ötekilerin çıkarına zarar vermeyi, köleci soylu sınıfın çıkarına köleleri ve yoksulları ezmesi gereken kurumlara gereksinim duyuldu.

Devlet, klanlar düzeninin yıkıntıları üzerinde kuruldu, ama devletin kurumlarını doğuran yıkılan düzenin kurumlarıydı. Bunları birbirinden

ayıran iki özellik vardır: Birincisi, toplumdan kopan ve ona karşı olan devlet iktidarı (bu iktidarın temel direkleri silahlı birlik ile başkanları ve yaşlıları kapsayan yargı örgütü); ikincisi, insanların akrabalığa göre değil de toprak ilkesine göre oluşan birliği.

Devlet iki önemli görevi yerine getirdi: (Başta) halk yığınlarının direncini kırmak ve sınırları genişletmek ya da sınırları komşulara karşı korumak.

Sınıflar arasındaki eşitsizlik ve devlet, kendi ideolojik kanıtlarını dinde buldular. Klanlar düzeninin bozulduğu dönemde, atalara tapma yürürlükteydi ve soylu ailelerde büyük bir ateşli çabayla uygulanmaktaydı, oysa, klanlarından ayrılmak zorunda kalan yoksullar kökenlerinin anısına varıncaya kadar her şeyi yitirdiler. Buradan, zenginler (soylular) ve yoksullar için doğuştan gelen bir yazgı farkı düşüncesi çıktı ortaya. Bazı halklar, yoksulların öldükten sonra hayvana, buna karşın zenginlerin insan biçiminde ruhlara dönüştüğünü düşünmeye başladılar. Bazı tribüler ise, yalnızca zenginlerle yöneticilerin ölümsüz olduğuna, yoksulların ve aşağı sınıfların ruhlarının yok olduğunu bile düşündüler.

Klanlar düzeninin ortadan kalkması sırasında, tribü başkanına tapınma giderek bir hak kimliği kazandı. Başkan artık topluluğun huzur ve güvenliğinin simgesi gibi görünmeye başladı. Bu nedenle başkanda mutlak bir kirlenmemişlik aranmaya başlandı: Vücutça kusurlu olmaması, bir yara izi taşımaması gerekiyordu; ancak özel besinlerle beslenebilirdi, örneğin belli bir sürünün sütünü içebilirdi. Dış görünüşü genel refaha tanıklık etmek zorundaydı: Örneğin savaşçı Zulu tribüleri başkanlarının aşırı şişmanlığıyla gururlanırlardı, bu başkanların çoğunun kendi olanaklarıyla hareket etmesi bile olanaksızdı. Artık başkanlar üretim işleriyle ilgilenmiyor ve bunun belirtisi olarak da tırnaklarını alabildiğine uzatıyorlardı.

Ölen başkanın ruhu, eski uyruklarına yardım edebilmek yeteneğine sahip büyük bir büyü gücü olarak kabul ediliyordu. Bu ruh, görkemli bir saygı ve özel bir tapınma “istiyordu”. Başkanın gerçek varlığının anısı silindikçe, onun ruhuna tapınma, klan ya da tribünün kutsal koruyucusuna tapınma biçimine dönüşüyordu. Bunlar, giderek, güçlü tanrısallıklar olarak düşünülmeye başlandı. Her tribü bunlardan birkaçını kutsal sayıyordu. Eski ilkel inançlarla karışmış çoktanrıcılık’tı bu: İnsana benzeyen koruyucu ata düşüncesi, totem ve doğa güçleri düşüncesiyle karıştı. Tanrının başlangıçta

bir hayvan-tanrı, bir güneş-tanrı, bir ay-tanrı vb. olarak tasarlanmasının nedeni budur.

Böylece, giderek, mesleği tapınmayı yönetmek olan bir kast oluştu. Ruhlara ve atalara daha yakın oldukları söylenen ve bu nedenle de onlar üzerinde etkili olmak ayrıcalığından yararlanan rahiplerdi bunlar. Artık, ruhları yani doğayı etkilemek onların ayrıcalık alanına giriyordu. Görkemli giysiler giyen, muska ve nazarlıklar takan, yüzünü bir hayvan maskı arkasında gizleyen, bir davul ya da bir ayin asasıyla donanmış rahip, toplum ile doğa güçleri arasında bir aracı durumuna geldi. Bu gücü elde edince, kendi tekeline alınca, büyü marifetiyle hayvanlar ve bitkiler üzerinde etkili olmak bağlamındaki ilkel düşünceleri, eylem yoluyla bizzat toplum üzerinde etkili olmaya dönüştürdü. Soylu sınıfın çıkarlarını savunan, üye sayısı az bir kastın ellerinde dinsel tapınma, sınıflara ayrılmış toplumda bir baskı aracı durumuna geldi. İnsana egemen olan doğa olaylarının uyduruk yorumu, soylular tarafından, çalışan kişiyi köleleştirmek, onu doğaüstü güçler karşısında ezmek ve ona yeni toplumsal güçler karşısında boyun eğdirtmek amacıyla kullanıldı. Din bir sınıfın bir başka sınıf karşısında egemenlik aracı durumuna geldi.

Sınıflar ve devlet değişik koşullar ve değişik evrelerde ortaya çıktı. Örneğin, sulama sayesinde, Nil vadisinde yaşayan insanlar, Bronz Çağı'ndan da önce, sınıfların oluşumuna olanak veren bir iş verimliliğine ulaştılar. Bu bölgede ve aynı şekilde Mezopotamya'da, M.Ö. IV. binlerin sonunda, Eneolitik dönemde devlet ortaya çıktı.

Başka yerlerde, tarım ve büyük hayvancılığın evrimi, Hititlerde ve öteki Asya uluslarında olduğu gibi, toplumun sınıflara bölünmesini Bronz Çağı'nda gerçekleştirdi. Ama Avrupa, Asya ve Afrika'da yaşayan ulusların büyük bir çoğunluğunda, klanlar düzeninin yıkılması ve sınıfların oluşması ancak demirin işlenmeye başlamasından sonra meydana geldi.

Yeni Dünya'nın durumuna gelince, Amerika'nın keşfi sırasında, tribülerin ancak küçük bir bölümü (özellikle Meksika ve Peru'da) klanlar düzeninin yıkılış sürecini tamamlamış ve ilk devletlerini kurmuşlardı. Geri kalan kesim henüz demiri bilmiyordu.

6 Sözcüğü sözcüğüne: "Taş ve Bakır" Çağı.

7 F. Engels, "*I'Origine de la familie, propriete privee et de I'Etat*", Ed. Sociales, Paris 1954, s.146.

8 Bkz. K. Marx, *Le Capital*, t. Ilivre Ier. Ed. Sociales, Paris 1950, s.136.

[9] F. Engels, agy, s.57.
[10] F. Engels, agy, s. 148.

DOĞU

İLKEL TOPLUMUN TARİHİ

Coğrafi Zamanlar	Kesin Kronoloji	Dönem ve Evreler	İnsanın ortaya çıkışı	Toplumsal ilişkilerin özelliği
Dördüncü Zaman'ın başı Buzul öncesi evre	Bir milyon yıl önce	Erken Paleolitik Chelleen öncesi	İnsanın ortaya çıkışı	İlkel sürü
Buzul dönemi başlangıcı	40.000'e doğru 100.000'den 40.000'e	Chelleen Acheuleen	Neandertal insan	
Buzulların en geniş düzeyi Buzul döneminin sonu Dördüncü Zaman	400.000'den 100.000'e 100.000'den 12.000'e 12.000'den 6.000'e	Mousterien Genç Paleolitik Mezolitik	Homo Sapiens	Anaerkinin başlangıcı Klanlar düzeninin gelişmesi
	6.000'den 4.000'e 4.000'den 3.000'e	Erken Neolitik Genç Neolitik Eneolitik (Kalkolitik)		Klanlar düzeninin yıkılışı ve Doğu'da sınıfların doğuşu
	3.000'den 2.000'e	Bronz Çağı		Avrupa ve Asya'nın step bölgesinde klanlar düzeninin yıkılışı
	1.000	Demir Çağı		Eski Yunan ve Roma'da sınıfların oluşumu

BEŞİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. Doğu'nun eski ülkeleri. İlk devletler Doğu'da kuruldu. İlkçağ'ın Doğu'su, Mısır'dan Çin'e uzanan ve Asya'nın güney kesimi ile Afrika'nın kuzeydoğusunu kapsayan geniş topraklardır. Burada yaşayan ulusların tarihi bize ilkel toplumların sınıflara bölünmesine dayalı en eski köleci devletlerin doğuşu ve gelişimine ilişkin bilgiler verir.

Söz konusu ülkelerin özel doğal koşullarını verimli vadiler, geniş çöl bölgeleri ve sıradağlar oluşturur. Bu sulak ve büyük vadiler (havzalar) beş tanedir: Kuzey Afrika'da Nil vadisi; Asya'nın güneybatısında, Basra Körfezine komşu Dicle-Fırat (Mezopotamya) havzası; Hindistan'da Ganj ve İndus havzaları ve Çin'de Hoang-ho. Nil havzası batıda Büyük Sahra çölü ile sınırlıdır; Mezopotamya batıda Arap çölüne doğuda Zagros dağlarına sınırdaştır; Hoang-ho havzası kuzey ve kuzey-batıda Moğolistan çöllerine ulaşır.

Bu havzalar tarıma elverişlidir. Kabaran akarsular tarlaları bol bol sular, iklim sıcak, toprak zengin ve işlenmesi kolaydır. Bu nedenle, sabanlı yerleşik tarım başka yerlere göre burada daha erken başladı ve daha çabuk gelişti.

Tarihin akışı içinde, İlkçağ Avrupa ülkelerinin evrimi üzerinde büyük bir etkisi olan en eski uygarlıkları Doğu toplumları yarattı. En etkili uygarlıklar Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları ile Filistin ve Suriye gibi ara ülkelerin uygarlıkları idi. Akdeniz bölgesinde bulunan bu ülkelerin, aralarında Avrupa'nın kıyı ülkeleri de olmak üzere komşularıyla ticaret ve kültür ilişkileri vardı; bu ülkelerde yaşayan tribüler ve halklar, Mısır,

Mezopotamya, Filistin, Suriye ve Hindistan’dan kültür ögeleri aldılar. Bu alıntılar aşamalı bir şekilde Avrupa’nın modern halklarına da geçip Avrupa uygarlığının temelini oluşturdular.

Doğu’nun tarihi, köleci toplum ve devletin oluşumuyla, yani M.Ö. IV. binin sonunda başlar. Geleneğe göre, Doğu’nun tarihini belli bir tarih ve belli bir yüzyılla bitirmemek gerekir: Doğu’nun eski tarihi Pers İmparatorluğu’nun yıkılışına (M. Ö. IV. yüzyıl) dayanırken, Çin ve Hindistan’da, çağımızın (M. S.) ilk yüzyıllarında ortaya çıkan feodal düzenin kuruluşuna kadar ulaşır.

Demek ki, Doğu’nun eski tarihinin ülkesel ve kronolojik çerçeveleri oldukça saymacadır (itibaridir): Bu tarih, genel olarak, M.Ö. II. binde var olan ve Doğu ülkeleriyle ilişki kurmuş bulunan Helenler öncesi Egelilerin tarihini kapsamaz.

Doğu köleci toplumunun ve devletinin, İlkçağ Yunan-Roma’sının özellikleriyle karşıt olan özel nitelikleri vardı.

Bu özel nitelikler şunlardır:

1) Ataerkil köleliğin ve sömürünün yarı-ataerkil biçimlerinin uzantısı olan köleci düzenin zayıf gelişimi;

2) Özel toprak mülkiyetinin zayıf gelişimi ve komşuluk topluluğunun sürekliliği;

3) Esas olarak güçlü bir monarşik iktidarın (“Doğu despotizmi”) oluşturduğu siyasal üstyapı.

Ama bu ekonomik ve siyasal özellikleri belirtirken, bunların her zaman bütün devletlere özgü özellikler olmadıklarını da anımsamak gerekir; daha sonra bunlarda klasik köleci toplumun özelliklerinin ortaya çıktığı görülür. Öte yandan, İlkçağ Yunan-Roma devletleri –özellikle tarihlerinin başlarında– Doğu’nun toplumsal düzenlerinin tipik ögelerinden birçoğunu korurlar. Doğu devletleri ile Klasik İlkçağ’ın devletleri arasında hiçbir ilkesel farklılık yoktur: Bunları birbirinden ayıran ikincil özellikler, bunları aynı toplumsal ve ekonominin içine yerleştirmemize engel değildirler.

Doğu’nun büyük tarihi bir önemi vardır: İlk sınıflı toplumlar burada ortaya çıkmışlar, Yunan ve Roma halkları tarafından özümlenen ve daha sonra çağdaş uygarlığın temeli olan maddi ve manevi kültürün temelleri burada atılmıştır.

2. Doğu'nun eski tarihinin kaynakları. Bu kaynaklar üçe ayrılabilir: Yunan ve Latin metinleri, arkeolojik kalıntılar, Doğu halklarının dillerinde yazılmış metinler.

Oldukça eski zamanlardan beri incelenen Yunan ve Latin metinleri, biraz sonra söz konusu edilecek olan Tevrat ve İncil, XIX. yüzyılın başlarına kadar, Doğu'nun eski tarihinin yeniden kurulmasında ağır bastı. Bunlar, aralarında bazıları Mısır, Suriye ve Mezopotamya'yı gezmiş olan İlkçağ tarihçi ve coğrafyacılarının yapıtlarıdır, ötekiler ikinci el bilginlerinden ya da günümüze kadar gelmemiş kitapların açıklamalı yorumlarından kaynaklanırlar. Bu yazarlar arasında, M. Ö. V. yüzyılda yaşayan, gezdiği ülkelerin gelenek ve göreneklerini gözlemleyip betimleyerek birçok yolculuklar yapmış olan Grek yazarı Herodotos'un özel bir yeri vardır. Herodotos, Mısır ve öteki devletlerin geçmişlerine ilişkin birçok efsaneyi aktarır.

Ama Herodotos'un yazılarının, XIX. yüzyıl başlarının yapıtlarına yansıyan ciddi yanlışları vardır: Herodotos, Pers krallarının çağdaşıydı, ama Mısır ve Mezopotamya tarihinin başlangıç evreleriyle arasında 2.500 yıl vardı; bunun dışında, Doğu dillerini bilmiyordu. Perslerle ilgili olarak verdiği bilgiler gerçekten değerli olmasına karşın, Mısır üzerine anlattıkları yüzeysel, çelişkili ve masalsıdır. Herodotos'un yapıtı, ancak Doğu'nun eski tarihinin en son evresi için kaynak olarak kullanılabilir. Aynı durum daha büyük oranda, şu ya da bu soruna ilişkin olarak tek tek bilgiler veren daha yeni yazarlar (Strabron, Diodoros, Ploutarkhos) için de söz konusudur.

Yunanca yazan tarihçiler arasında, Mısırlı rahip Manethon (M.Ö. III. yy.) ayrı bir yere sahiptir: Tapınakların arşivlerine girmiş ve Grek okurlara ülkesinin tarihini tanıtmak istemişti. Ne yazık ki, kitabı günümüze ulaşamadı, onu ancak daha sonraki yapıtlarda yer alan alıntılardan tanıyoruz. Manethon'un çağdaşı, Mezopotamya tarihini yazmayı deneyen Babilli rahip Berose'ün yapıtlarının yazgısı da aynı oldu.

Demek oluyor ki, İlkçağ yazarlarının metinleri, Doğu'nun eski tarihine ilişkin önemsiz verileri kapsamaktadır; bunlar Hindistan'dan daha da az söz ederler (Hint sarayında Grek sefiri olan Megasthenes'in kitabında M.Ö. IV. ve III. yy. dolaylarında bu ülkenin toplumsal ve siyasal düzenine ilişkin bazı bilgiler vardır); Çin'e gelince, İlkçağ tarihçilerinin bu ülke hakkında hemen

hemen hiçbir bilgileri yoktur. Bu nedenle, Doğu'da yapılan arkeolojik kazıların başlarına kadar, bilginler Doğu'nun tarihiyle ilgili belgelerden yoksun bulunuyorlardı, derinlemesine incelemelere girişemiyorlardı.

Düzenli kazılar, Yakın Doğu'da XIX. yüzyılın ortalarında başladı. Botta ve Layard, Asurlular'ın krallık saraylarını bulguladılar; daha sonra Aşağı Mezopotamya kentlerinin kalıntıları ortaya çıkartıldı. Bu kentlerin arasında Babil ve Lagaş da bulunmaktadır. Mısır'da büyük çalışmalara girişildi, tapınak ve mezarların kalıntıları incelendi.

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında yapılan kazılar Doğu'ya ilişkin bilgilerimizi daha da zenginleştirdi. J. de Morgan, Mısır ve Batı İran'da sınıflı toplumların doğuşundan önceki döneme ait yapılar ortaya çıkardı; İngiliz Flinders Petrie başta Kahun kentinin kalıntıları olmak üzere Mısır'daki kentleri inceledi; Küçük Asya'da, Winckler ve Macridy Bey, Boğazköy yakınlarında Hititler'in başkenti Hattutaş'ı ortaya çıkardılar.

Arkeologların çalışmaları iki savaş arasında, 1920-1930 dolaylarında özellikle verimli olmuştur. Eski Hint uygarlığının (İndus havzasında Mohendjo-Daro ve Harappa kazıları) ortaya çıkartılması; Anian yakınlarında bir kentte ve mezarlarda, ilkel toplum ve sınıflara bölünmüş ilk toplumla ilgili Sumer kentlerinde kazılar yapılması; Akkad kentlerinin (Kiş, Ashnounnak, vb.) incelenmesi; Orta Fırat'ta Mari Krallığının, Fenike kenti Ugarit'in bulunması; Kuzey Suriye'de (Alalah ve Samal kentleri) kazılar yapılması; Doğu'nun tarihine ilişkin düşüncelerimizi büyük ölçüde değiştiren öteki bulguların yapılması, hep bu dönemde olmuştur. Kendisinden öncekilerden çok daha fazla iş yapılan yirmi ve otuz yılları çalışmaları, o zamana kadar bilinmeyen ya da pek az anılan uygarlıkların kalıntılarını ortaya çıkardı.

Bu dönemde Mısır'da önemli bulgular yapıldı: 1922'de bir firavunun el değmemiş mezarı bulundu, bir başka mezar da İkinci Dünya Savaşı'ndan pek az önce Tanis'te ortaya çıkartıldı. Birincisinin (Tutankhamon) ancak birkaç yıl hüküm sürmüş ve genç yaşta ölmüş olmasına, ikincisinin Mısır'ın eski tarihinin sonunda, Yakın Doğu'daki üstünlüğünü yitirdiği sırada ülkeyi yönetmiş olmasına karşın, iki mezarın da Mısır tarihi ve kültürünün incelenmesinde olağanüstü önemi vardır. Sakkarah'ta, en eski Mısır

hükümdar ve ileri gelenlerinin mezarları ortaya çıkartıldı, bunlardan en dikkate değer olanı, elliden fazla odası olan Hemaki'nin mezarıdır.

On yılın bulguları, Mari ve Ugarit, Harappa ve Alalah bulgularıyla boy ölçüşemezler, ama bunlar da eski tarihin bazı sorunlarını aydınlatmaktadırlar. Tell-Hassoun (Asur) ve başka yerlerde yapılan kazılar, tarım ve hayvancılığın başlangıcı ve Yakın Doğu'da kentlerin ortaya çıkışına ilişkin düşüncelerimizi aydınlığa kavuşturmaktadırlar; Gezer, Hatsor, Bet-Tsour ve Filistin'in öteki İlkçağ merkezlerinde yapılan kazılar, Kenanlılar döneminde ülkenin eriştiği yüksek kültüre tanıklık etmekte ve tarihinin yeniden tasarlanmasını kolaylaştırmaktadır. Helouan'da (Mısır), Mısır Devletinin kuruluş döneminden kalma büyük bir yeraltı mezarlığında kazı yapıldı; Çin'de, Anian yakınlarında, M.Ö. II. binin ikinci yarısından kalma büyük bir mezar bulundu.

Sovyet arkeologlarının Kafkasötesi ve Orta Asya'da yaptıkları çalışmalar çok değerli belgeler sağladı: B. Piotrovski, Erivan yakınlarındaki Urartu kalesinin kalıntılarını çıkardı, sonra aynı bölgede, Arine-Berd tepesinin üzerindeki bir başka Urartu kalesinin kalıntılarını buldu. S. Tolstov ve çalışma arkadaşları, çoban tribülerin tarihini ve Orta Asya köleci devletlerinin doğuşunu açıklayan birçok yapı buldular.

Arkeoloji, demek ki, unutulmuş ya da iyi bilinmeyen uygarlıkları açıklayarak, Doğu'nun tarihine ilişkin bilgilerimizi önemli ölçüde zenginleştirdi. Doğu'nun eski kültür merkezlerinde yapılan kazılar, bilgimizi genişletip derinleştiren yeni bilgiler sağlamaktadır.

Kazılar her şeyden önce Doğu'nun ekonomik ve toplumsal tarihini aydınlatan somut yapıları gün ışığına çıkardılar: Araç-gereçler, kap kacaklar, hayvan kemikleri ve öteki kalıntılar, ekonominin evrimini gösterdiler; saraylar ve basit konutlar eski kentin görüntüsünü gözümüzün önüne getirmektedirler. 1954 yılında, o zamana kadar bilinmeyen bir III. sülale firavunu olan Sahmenet'in mezarını bulan arkeolog M.Z. Goneim'in kazıları Mısır'la ilgili ilginç belgeler sunmaktadır. Parrot'nun Mari'de yaptığı çalışmalar bir krallık sarayının Tanrıça İştar'ın bir tapınağının, büyük konak ek yapılarının, bir saray okulunun yanı sıra kerpiç evli yoksul mahallelerinin eski biçimlerine göre tasarlanmasını sağladı. Mari yeraltı mezarlığı aynı zamanda büyük bir servet farklılığına tanıklık etmektedir:

Kerpiçten yapılmış gösterişsiz mezarların yanı sıra taştan yapılmış görkemli mezarlara da rastlanmaktadır. Fayoum vahasındaki Kahun'dan Hoang-ho kıyısındaki Anian'a kadar Doğu'nun bütün eski kentleri bunun benzeri bir görünüm sunarlar.

Ama somut kalıntılar toplumsal ilişkiler hakkında ancak basit bilgiler verirler: Sivil tarih bir yana, köleci toplum, mülkiyet biçimleri ya da siyasal üstyapıya ilişkin ayrıntılı özellikleri öğrenemeyiz. Bu nedenle, metal, taş, kemik, kil tabletler, papirüs, parşömen gibi maddelerin üzerine geçirilmiş yazıların bulunmasına özel bir önem veririz. Doğu halklarının dillerinde yazılmış metinlerin büyük bir bölümü, XIX. ve XX. yüzyıllarda yapılan kazıların sonunda ancak incelenmeye başlandı. Bu metinlerden bazıları (özellikle Çin ve Hint dillerinde)[11] kütüphanelerde saklanan el yazmaları sayesinde tanınabildi; İncil için de durum aynıdır.

Yakın Doğu tarihinin en karmaşık kaynaklarından biri olan İncil, II. binlerden itibaren değişik dönemlerde oluşmuş ve M.Ö. II. yüzyıla doğru toplanmış olan, her türlü (destanlar, yıllıklar, yasalar, tanıtmacı, dinsel ve şiirsel yapıtlar) Sami ve özellikle İbrani gelenekleri derlemesidir. Hiç kuşkusuz en önemli bölümü papazlar sınıfının çıkarlarına hizmet edecek biçimde değişikliklere uğramıştır. İncil önce Yahudilerin, daha sonra Hıristiyanların kutsal kitabı oldu: Uzun süre Allah tarafından gönderildiğine inanıldı. Bu nedenle, İbranilerin ve komşularının tarihleriyle ilgili olarak içerdiği bilgilerin Ortaçağ'da hiçbir kısıtlamaya uğramadan kabul edilmiş olması doğaldır. Ama, Ortaçağ ve feodal dünya görüşüne karşı açılan savaşta gelişen İncil eleştirisi, "kutsal" yazıların içerdiği tekrarların, çelişkilerin ve yanlışların ortaya çıkmasına yol açtı. Bu eleştirinin öncüsü, XVII. yüzyılın büyük maddeci filozofu B. Spinoza oldu; ondan önce, bir XII. yüzyıl bilgini olan Aben-Ezra, İncil metnindeki çelişkileri göstermişti. Spinoza'nın düşünceleri; J. Wellhausen, S. Mowinckel ve daha başka araştırmacılarla tekrar ele alındı; N. Nikolski, A. Radoviç gibi tarihçiler bu bağlamda bir adım daha attılar: Metnin yalnızca yazınsal eleştirisiyle yetinmeyip, her kitabın içerdiği toplumsal düşünceleri, yazarların yapmış oldukları değişikliklerin toplumsal kaynaklarını ortaya çıkarmaya çalıştılar. 1950 dolaylarında Ürdün'de bulunan İbrani parşömenlerinin İncil eleştirilerini destekledikleri görülür; M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl

arasındaki döneme ait olan bu parşömenler, geleneksel Ortaçağ metinleriyle önemli ayrılıkları olan İncil parçalarını da içermektedirler.

Bu da göstermektedir ki, İncil'in verilerinin Yakın Doğu tarihinin (özellikle M.Ö. bininci yıllar) incelenmesinde kullanılabilmeleri için büyük bir dikkat ve sakınımla incelenmeleri gerekmektedir.

Belgesel bakımdan daha önemli olanlar, büyük bir çoğunluğu kazılarla ortaya çıkartılan Mısır, Sumer, Akkad, Hitit, Urartu yazılı belgeleridir. Bu kalıntılardan bazıları (kaya ve duvar yazıları, papirüsler) XVIII. yüzyıl bilginlerince de bilinmekteydiler, ama hiyeroglif yazıları (Yakın Doğu uluslarının çoğunun yazıları için de durum aynıdır) okuma sanatı unutulduğu için bunlar üzerinde araştırma yapma olanağı bulunamadı, bu metinlerin incelenmesinden önce bu yazıların çözümünün öğrenilmesi gerekiyordu.

Üç türlü yazılan Mısır yazısının okunması sorunu 1822 yılında Champollion tarafından çözümlendi. Champollion, aynı isimli Mısır limanında bulunan "Rosette taşı" adı verilen bir yazıdan yola çıktı. Aynı yazı üç kez tekrarlanmıştı: Grek, eski hiyeroglif ve demotik (kaynak bakımından daha yeni Mısır yazısı).

Grekçe metnin okunması, bunun taş üzerine Mısır dilinde (iki kez) ve Grekçe yazılmış ve firavun V. Ptolemaios'un onuruna yayınlanmış bir kararname olduğunu ortaya çıkardı. Yani, Mısır dilinde yazılmış metnin çevirisiydi bu. Kral adlarının "kartuş" adı verilen oval çerçevenin içine alındığı Champollion'dan önce biliniyordu. Champollion, kartuş sayesinde, firavun adını oluşturan hiyeroglifleri belirledi ve böylece Mısır yazısının anahtarını buldu. Aynı yöntemle öteki yazılardaki Kleopatra, Berenice, Alexandre adlarını okudu, sonra Mısır adları olan Thoutmes ve Ramses'i çözümledi. Büyük sayıda işaretleri öğrendikten sonra sözcükleri ve tümüyle metinleri okumaya başladı. Kopt dili (Hıristiyan Mısır'ın dili), Arapça ve İbranice bilgisi bu alanda kendisine yardımcı oldu. Birçok hiyeroglifin anlamını saptadı ve bir Mısır dilbilgisi oluşturdu. O zamandan bu yana Mısır bilimi sağlam temellere oturmaktadır.

Çiviyazısını Grotefend ile Rawlinson çözdü.

Grotefend, direşken kişiliği ve sağlam varsayımlar sayesinde, 1802 yılında, üç tip çiviyazısıyla yazılmış bir Kserkses dönemi yazıtının üst

bölümünü okumayı başardı. Ama bütün işaretlerin anlamını bulamadı. Sorun yarım yüzyıla yakın bir süre dünyanın bütün bilginlerini heyecanlandırdı. En zoru Babil dilinde yazılmış olan metindi, çünkü işaretler heceleri ve sözcükleri temsil ediyorlardı, ayrıca her işaretin birden çok anlamı vardı. Babil çiviyazısı, 1850 dolaylarında, kral Darius'un Behistoun'da bir kaya üzerine üç dilde (Elamca, Eski Persce ve Babilce) yazılmış olan büyük bir yazıtını Rawlinson'ın bulması sayesinde kesinlikle çözüldü. Büyük bir güçlük çıkarmadan okunan Persçe metinde 200'e yakın kral, ülke ve ulus adı yer alıyordu. Bu durum, Rawlinson, Hincks ve Oppert'a ilişkin Persçe bölümü, sonra da Babilce bölümü çözümlemek olanağı sağladı; o sıralar Assurbanipal'ın sarayının kalıntılarında bulunan okul tabletlerinden yararlandılar. Tabletlerin solunda, sözcükleri tümüyle (ideogram) temsil eden işaretler, sağında ise aynı sözcüklerin heceli ve fonetik işaretli karşılıkları yer alıyordu. Mezopotamya'da kullanılan çiviyazısı çok karmaşıktı ve üç türlü (ideografi, hecelere dayalı ve fonogram) yazılıyordu.

Akkad çiviyazısıyla yazıldıkları için Hitit ve Urartu metinleri kolayca okundu; ama bilginler Hitit ve Urartu dillerini bilmedikleri için bunları anlamak güçlüğü söz konusuydu. İngiliz bilgini Sayce, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Urartu yazıtlarını okumaya ve çevirmeye girişti; bu dilin incelenmesine armenolog K. Katkanov, asurolog M. Nikolski ve Sovyet bilgini G. Melikişvili önemli katkılarda bulundu. B. Hrozny Birinci Dünya Savaşı süresince Hititçe üzerine yaptığı çalışmaları sürdürdü; ilk Hititçe sözlük 1952 yılında J. Friedrich tarafından yayınlandı. Günümüzde, Houit ve Hurri çiviyazısıyla yazılmış metinlerin okunmasında büyük aşamalar oldu. Ugerit'te bulunan, Fenike alfabesiyle yazılmış olan tabletler aynı anda dört bilgin tarafından okundu.

Hitit hiyerogliflerini anlamak oldukça güçtü; ama 1950 yıllarına doğru Karatepe (Türkiye)'de yapılan kazılar, bilginlere, M.Ö. VIII. yüzyılda iki dilde (Fenike dilinde ve Hitit hiyeroglifiyle) yazılmış yazıtlar sağladılar. Böylece bu incelemenin ayrılmaz parçası olan dilbilimsel temel elde edilmiş oldu.

Mohendjo-Daro ve Harappa kazıları sırasında kalıntıları bulunan eski Hint hiyeroglifi yazının çözümlenmesine olanak bulunmadı. Aslında,

Doğu'nun öteki eski dilleri konusunda hala yapılacak birçok şey var: Dil bilgisini belirlemek, özel sözlükler hazırlamak, okumanın doğruluğunu denetlemek. Bilginlerin sürekli olarak özel isimlerin ve sözcüklerin yazılışı gibi yapılmış çevirileri de değiştirmek zorunda kalmalarının nedeni budur.

Eski Doğu dillerindeki metinler son derece çeşitlidir. Bunları belli başlı iki bölüme ayırabiliriz: Belgeler ve anlatılar. Belgeler yasalarla ilgilidir. XIX. yüzyıl bilginleri, İncil'de yer alan İsrail hukukunun dışında, İlkçağ Doğu devletlerinin yasalarını bilmiyorlardı. Babil kralı Hammurabi'nin yasaları 1901-1902 yıllarında bulundu. Daha sonra, bilim, Mezopotamya, Hitit ve Asur krallarının öteki yasalarıyla (genellikle parçalar) zenginleşti; son zamanlarda, Touna el-Cebel'de (eski Hermopolis) mülkiyet, kira ve mirasa ilişkin Mısır yasalarının parçaları bulundu.

Belgesel kaynakların çoğunluğunu resmî belgeler oluşturmaktadır: Memur raporları, satın alma senetleri, vasiyetler, mübadele senetleri, kira sözleşmeleri, borç ve emanet senetleri, vb. Aşağı Mezopotamya kentlerinde (Şuruppak, Lagaş, Larsa ve ötekiler) yapılan kazılar sırasında, M.Ö. III ve II. binlerde ülkenin ekonomik yaşamını kavramamızı –sayılarının çokluğu nedeniyle– sağlayan, kil tabletlere yazılı bu tür yüz binlerce belge toplandı. Buna benzer arşivler Hurri kentinde Nuzi'de, Mari'de, Kapadokya'da ve başka yerlerde bulundu. Karmir-Blur kazılarında bazı tabletler çıkartıldı. Persepolis kaynaklı, "hazine" olarak nitelendirilen tabletler yayınlandı son zamanlarda, bunlar henüz pek iyi tanınmayan bir konunun incelenmesine ışık tutuyorlar: Eski Pers'te aracısız üreticinin durumu. Elimize geçen papirüs ve yazılı taş Mısır belgeleri kil tabletlere oranla çok daha az; ayrıca, birçoğu II. binin ortalarına ve daha yeni dönemlere ait. Bunların arasında, Arami dilinde yazılmış, Pers egemenliği döneminden kalma papirüsler de bulunmaktadır.

"Harran envanteri" adıyla anılan belgenin, hayvanlar, sulama araçları ve köleler de içinde olmak üzere Asurlu sömürgecilerin topraklarını kapsayan listenin ayrı bir önemi vardır.

Belgesel kaynaklar, ayrıca, özel kişilerin, memurların, kralların günümüze kadar gelen mektuplarını da kapsamaktadır; sayıca fazla yazışmalardan biri, ekonomik, yönetimsel ve mali konuları işleyen Hammurabi'nin yazışmalarıdır. İki mektup koleksiyonunun, Yakın

Doğu'nun dış politika tarihini anlamamızda çok önemli yeri vardır: Mari krallarının, M.Ö. XVIII. yüzyılın yarısında, Babil, Mari ülkesi ve Asur arasındaki ilişkilere ışık tutan arşivleri ve Tell el-Amarna adı verilen, Suriye kralları, Asur, Babil, Mitanni ve öteki devlet kralları tarafından III. Amenofis ve Akhenaton adlı firavunlara (M.Ö. XV. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başı) gönderilen mektuplar. Bunlar, Akhenaton'un Tell el-Amarna yakınlarında kalıntıları bulunan başkentinin olduğu yerde bulundular.

Tarihsel metinler en önemli anlatı kaynaklarını oluşturmaktadırlar. Bunlar, özellikle, firavunların tapınaklarının dış duvarlarına kazıttıkları, askerî seferlere ilişkin yazıtlardır; Alalah Kralı (M.Ö. XV. yüzyıl) Idrimi'ninki gibi kral özgeçmişleri; XV ve XVIII. yüzyıllarda dış politikasında meydana gelen düşmanlıkları ayrıntılarıyla anlatan Hitit kronikleri gibi.

Bir başka kaynak türü de yalnızca manevi kültür tarihini değil, toplumsal ilişkileri de kavramamıza katkıda bulunan yazınsal metinler, öyküler ve destanlardır.

Sonuç olarak, günümüzde, değişik Doğu dillerinde yazılmış birçok metin bilim adamlarının ellerinin altında bulunmaktadır. Bu metinlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Doğu tarihinin incelenmesinde en önemli yeri bu metinler doldurmaktadır.

3. Doğu'nun eski tarihinin incelenmesi. XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Doğu'nun eski tarihiyle ilgili çalışmalara başlanmasına karşın, bu girişimler doğal olarak başarıyla sonuçlanmadı; kaynak eksikliği şematik ve yüzeysel yapıtlarla sonuçlanıyordu. Ancak, arkeolojik verilerin toplanması ve yazının okunması, bilgilerin, son yüzyılın ortalarından itibaren, kurgusal şemaları bir yana bırakıp, Mısır ve Mezopotamya'nın tarihini somut verilere göre yeniden düzenlemelerine olanak sağladı. İlk Mısır ve Asur bilimcileri genellikle metinleri yorumlayıp yayınlamakla yetiniyorlardı, ama XIX. yüzyılın sonundan itibaren, Ad. Erman, G. Maspero ve öteki bilginlerinki gibi sentez yapıtları ortaya çıkmaya başladı.

Yeni bulunan uygarlıklar ile öteki İlkçağ uluslarının uygarlıkları arasındaki ilişki sorunu bu dönemde ortaya çıktı; bilim adamları bu sorunu, F. Delitzach ve H. Winekler gibi bilim adamlarının ortaya attığı

panbabilizm kuramıyla çözümlemek istediler. Panbabilizm hiç kuşkusuz doğru bir düşünceyi içermektedir: Babil destanlarını İncil mitleriyle (daha sonra da, Hammurabi yasalarının bulunmasıyla Babil hukukunu İbrani hukukuyla) karşılaştıran Delitzach ve Winckler, İncil'de yer alan yasa ve efsanelerin İbrani kültüründen çok daha eski olan Babil kültürünün etkisinde ortaya çıktıkları sonucuna vardılar. İncil'in eleştirilmesine büyük katkılarda bulunan çok önemli bir sonuçtur bu. Ama panbabilciler bu doğru gözlemde (özel olsa bile) durmadılar: Bu gözlemlerini, bütün insanlık uygarlığının Babil'den kaynaklandığını ileri sürerek genelleştirdiler, Mısır, Grek, Çin ve hatta Peru uygarlıklarının beşiğinin Babil olduğunu savundular.

Panbabilciler, sonuç olarak, uygarlığın temel değerlerinin belli bir noktada (Babil'de) yaratıldığı ve buradan bütün dünyaya yayıldığı gibi kesinlikle yanlış bir sonuca ulaştılar.

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl sınırlarında, Winckler'in yapıtlarını yazdığı sırada, eski Sumer kültürü henüz keşfedilmemişti ve bilim adamları Sumer-Babil uygarlığının doğuşuyla ilgili bir şey bilmiyorlardı. Bu nedenle, Winckler'in tanıttığı biçimiyle Babil kültürü mistik bir görünüş kazanmıştı: Tıpkı Athena'nın tepeden tırnağa silahlı olarak, Zeus'un kafasından doğuşu gibi, belli bir dönemde ortaya çıkmış gibiydi.

Başka bir deyişle panbabilciliğin temel yanlışı evrimi yadsımasından kaynaklanıyordu. Emperyalizm döneminde ortaya çıkan bu kuramın en belirgin özelliği budur.

Başta Ed. Meyer olmak üzere birçok bilgin tarafından eleştirildi bu kuram. Ed. Meyer birkaç ciltten oluşan ve Yakın Doğu, eski Yunan ve Roma'yı da kapsayan *İlkçağ Tarihi*'nin (1884-1902) yazarıdır. Meyer'in çeşitli kaynakların incelenmesine dayanan kitabı, birçok ilginç gözlemler içermektedir. Yazar, İlkçağ uluslarının tek evrim yolunu göstermek için kendisine evrensel tarih bakış açısını seçmiştir. Ama yazarın anlayışı yanlıştır, çünkü eski tarihi çağcıllaştırmakta, bu toplumların köleci özelliklerini atmakta ve bunları ilk aşamada feodal, ikinci aşamada da kapitalist olarak göstermektedir. Doğu ülkelerinin eski toplumsal düzenlerinin tarihine aykırı bu yorumu, Mısır tarihinde bir feodal bölünme dönemi ve aydınlıkçı bir mutlakiyet niteliği bulan J.H. Breasted örneğinde

göründüğü gibi daha başka birçok araştırmacının da kapıldığı bir yanılgıdır. İlkçağ Doğu feodalitesi kuramı günümüze kadar yaşamıştır ve yansımaları, L. Delaporte'un *Doğu Akdeniz Ulusları* (1948) gibi E. Drioton ile J. Vandier'nin *Mısır*'ı (1952) gibi kitaplarda görülür.

1917'den bu yana, Batılı bilginlerin eğilimlerinde çeşitlenmeler görüldü: Bu bilginlerden, faşist vakanüvistliğine bağlananlar Doğu'nun eski tarihine ırkçılık anlayışı içinde yaklaştılar ve Hint-Avrupa tribülerini (Ari) ilerlemenin öncüsü üstün bir ırk olarak sundular; öte yandan, despotik monarşiyi düzenlerin en iyisi olarak göklere çıkardılar.

Başka bilginler de tarihin akışına materyalist bir yorum getirdiler ve aynı kaynakların incelenmesi sonucu, eski Doğu toplumunun evriminin ya da siyasal düzeninin özelliklerini kavramaya yöneldiler. Örneğin Th. Jakobson, ilk Sumer devletlerinin siyasal düzenini incelediği yapıtında, Doğu despotizminin ebediliğine ilişkin gerici tezi temelinden sarstı. Günümüzde birçok tarihçi Doğu uygarlığının oluşumuyla yakından ilgilenmektedirler: İngiliz tarihçisi G. Childe'ın yapıtları bu konuyu işlemektedir. Giderek, "Klasik Doğu"nun dışında yer alan Hindistan ve Çin gibi ülkelere daha büyük bir ilgiyle yaklaşılmaktadır.

Ama oldukça önemli sonuçlara karşın, bol belge birikimine karşın çağdaş burjuva bilimi, Doğu'nun eski tarihinin bireşimini yapabilecek düzeyde görünmüyor; 1953 yılında Paris'te yayınlanan *Uygarlıkların Genel Tarihi*'nin ilk cildi ile *Dünya Tarihi* (Berne, 1952-1956), *Uluslar ve Uygarlıklar* (Paris, 1936-1953) gibi kitaplar bu duruma tanıklık etmektedirler. Dine aşırı önem veren idealist dünya görüşü; kölelik, mülkiyet, komşuluk toplulukları, toplumsal mücadeleler sorunlarının önemsenmemesi, durgunluk kuramının korunması, Doğu tarihine ilişkin olarak yazılmış çağdaş yapıtlarının birçoğunun en belirgin özelliğini oluşturmaktadır.

Çarlık Rusya'sında, bazı bilginler İlkçağ Doğu uluslarının tarihiyle biraz ilgilenmişlerdi. Ama aralarından bazıları, eski Doğu dilleri ve arkeoloji alanlarındaki bilgileriyle dönemin Doğubilimcileri arasında en önemli yeri almaktaydılar. B. Touraiev ve V. Golenichtchev gibi Mısırbilimciler bir dizi Mısır metni yayınladılar, Asurbilimci M. Nikolski Kafkasötesinde bulunan,

Urartu Krallığına ait çiviyazısıyla yazılmış yazıtları ve III. binlerin Mezopotamya'sına ait birçok ekonomik belgeleri toplayıp yayınladı.

İlerici bilimin geleneklerine bağlı olan Sovyet Doğu tarihçiliği, en başta toplumsal ilişkilerin niteliği sorunu olmak üzere kesinlikle yeni sorunlarla ilgileniyor. Bu sorun 1930 yıllarına doğru, ama biraz skolastik ve bilgiçce, epeyce tartışılmıştı: Tartışma somut olgular üzerinde değil, Marx'tan yapılan alıntılar üzerinde yapılıyordu. Ama Marx'ın bunları, eski Doğu biliminin kuruluşundan önce yazmış olduğu ve "Asya tipi"[12] yapıdan söz ederken, Mısır ve Babil'i kesinlikle kastetmediği gerçeği dikkate alınmıyordu. Bu skolastikçe Marx yorumu, yanlış "Asya tipi üretim tarzı" kuramıyla sonuçlandı. Bu kuram yanlıştı, çünkü Doğu ülkelerinin evrimin "özel bir yolu"na ve sözde durgunluk varsayımına dayandırılıyordu: Bu kuramın yandaşları, Hammurabi ve II. Ramses çağının "Asya tipi üretim tarzı"nın çağdaş zamanlara kadar sürdüğünü savunuyorlardı. Akademi üyesi V. Strouvo, "Asya tipi üretim tarzı" kuramını çözüme bağlayıp, Mısır, Mezopotamya ve Hititlerdeki toplumsal ilişkilerin köleci niteliğini kanıtlayarak önemli bir iş yaptı. Bununla birlikte, V. Strouve, topluluk üyesi özgür çiftçilere gereken dikkati göstermez. Bu boşluk, eski Sumer ve Mısır'da köleliğin ataerkil bir nitelik taşıdığını ve topluluk üyesi toprak sahiplerinin etkin çalışmalarını dışlamadığını kanıtlayan N. Nikolski ve A. Tioumenev tarafından dolduruldu. Ne yazık ki, bu doğru ilkeler mutlaklaştırıldı: Batılı bilginler, Doğu ülkelerinin köleliğin klasik biçimlerini ve toprak mülkiyetini kesinlikle tanımamış olduklarını ileri sürdüler. Bu bağlamda, Mezopotamya, eski Yunan ve Roma ülkelerinin toplumsal ve siyasal düzenlerinin sanıldığından daha çok benzerlikleri olduğunu kanıtlayan I. Diakonov'un yapıtları çok önemli bir rol oynadı. Strouve, N. Nikolski, Tioumenev, Diakonov araştırmalarını özellikle Mezopotamya üzerine yönelttiler, çünkü bu alanda büyük bir belge birikimi vardı. Öteki Sovyet bilginleri (Adviev, Lourie, Mathieu, Frantsev) Mısır'ı incelediler; Melikişvili, Piotrovski ve Kapantsian'ın çalışmaları Urartu tarihine büyük ölçüde katkıda bulundu. Doğu tarihinin bazı bölümleri (özellikle Hurriler'in, Kalde'nin, Yeni Mısır İmparatorluğu tarihi) henüz iyi bilinmiyor; eski Hindistan ve Çin'in derinlemesine incelenmesi henüz yeni başlamış bulunuyor.

4. Kronoloji. Doğu'nun tarihinin en karmaşık sorunlarından biri kronolojidir. Doğu ulusları olayları egemenlik sürelerine ya da başka rastlantısal ("Durmati'nin, kuruluşunu izleyen yıl" gibi) olgulara göre tarihlendiriyorlardı; genel bir hareket noktası yoktu. Doğu'nun kronolojisini yapmak için, egemenlik süreleri belirtilerek, kral ve hanedan listelerinden yararlanılıyor. Örneğin, oldukça tam olan Asur krallarının bulunan listeleri, M.Ö. 911 yılından itibaren Asur tarihinin olaylarını doğruya yakın oranda tarihlendirmemize olanak sağlamaktadır. Buna benzer belgeler daha eski zamanların kronolojisinde kullanılmaktadır. Bu şekilde, Manethon, Mısır sülalelerinin listesini yaptı ve Turin Papirüs'ü firavunların listesini (hiç kuşkusuz büyük boşluklarla ve bütün Mısır tarihini kapsamayacak şekilde) vermektedir. Bu nedenle, bilginler, ancak M.Ö. III. ve II. bin yılların olaylarının *göreceli kronolojisini* (geliş sırasına göre) yapabiliyorlar; eski metinlerde bazı astronomik olayların anılması kimi zaman bazı tarihsel zamanların *kesin kronolojisini* saptamak girişimlerine olanak sağlıyordu; ama III. ve II. binlerin metinlerinde bu tür bilgiler pek az yer almaktadır. Bazı belgelerin (Tell el-Amarna mektupları gibi) kanıtladığı eş zamanlılık, bazı siyaset adamlarının çağdaş olduklarını ortaya çıkardı ve tarihlerin doğrulanmasına olanak sağladı.

Bütün bu etkenler, örneğin, Hammurabi'nin saltanat süresini M.Ö. XXI. ya da XX. yüzyıla yerleştiren genel bir kronoloji yapılmasına olanak sağladılar. Ama Mari'de bulunan diplomatik yazışmalar ve 1942-1943 yıllarında yayınlanan "Khorsabad krallık listesi", Doğu'nun bütün kronolojisinin gözden geçirilmesine yol açtılar. W.F. Albright'ın kanıtladığı gibi Doğu'nun kronolojisi "kısaldı" ve özellikle Hammurabi'nin egemenliğinin XVIII. yüzyıla denk düştüğü görüldü. Bu sonuç, Hammurabi döneminin toprak eşyaları ile M.Ö. XV. yüzyılın çanak çömleği arasında büyük bir benzerlik bulunduğuna tanıklık eden Alalah ve Ugarit buluntularının katmanbilimsel incelemeleri tarafından doğrulandı. Aralarında 500 yıllık bir fark olduğu kabul edilebilir; ayrıca, Hammurabi dönemi kalıntıları daha yeni bir katmanbilimsel tabakaya denk düşmektedir. Bu katman, Mısır takvimi incelemesinin uzun süredir M.Ö. XIX. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirdiği III. Amenemhet döneminden kalma Mısır eşyalarını içermektedir.

Günümüzde, Doğu’nun kronolojisinin bütün anlaşmazlık konusu olan sorunları çözümlenmeye hazır durumda değildir ve birçok bilgin, W.F. Albright’ın “kısa” kronolojisine S. Simith ile A. Ungnad’ın önerdiği “orta” kronolojiyi yeğlemektedir, ama İkinci Dünya Savaşı’ndan önce kullanılan “uzun” kronolojinin zamanını doldurduğu kesinlikle söylenebilir. Yeni bulgular, hiç kuşkusuz, Mezopotamya ve Mısır kronolojisini daha da kesin bir duruma getirecekler.

II. binlerin öteki ülkelerinin (Hitit, Mitanni, Suriye, vb. krallıkları) kronolojisi henüz yeterince oluşmuş değil; bu alanda, Babil ve Mısır tarihiyle eş zamanlılıktan yararlanılıyor.

11 Bkz. Hint ve Çin’le ilgili bölümler.

12 K. Marx, *Contribution a la critique de I’economie politique.* Editions sociales, Paris 1951, s. 5.

ALTINCI BÖLÜM

SUMER VE AKKAD

1. Mezopotamya'nın coğrafyası. Grekçe, "ırmakların ortasındaki ülke" anlamına gelen ve Dicle-Fırat havzasını kapsayan Mezopotamya, dünyanın en eski devletleri arasında yer alan devletlerin beşiğidir.

Dicle ve Fırat, Doğu Anadolu'nun dağlarından doğarlar. Başlangıçta birbirine yakın olan bu iki ırmak daha sonra birbirlerinden uzaklaşır ve bugünkü Irak'a girince tekrar yaklaşırlar. Mezopotamya adı verilen havza burada başlar. Bu havza ikiye ayrılır, Yukarı ve Aşağı Mezopotamya doğal koşullar bakımından farklıdırlar.

Batıda, Mezopotamya'nın sınırları boyunca Arabistan uzanır, yalnızca kuzeybatı ucunda, Akdeniz'e en yakın bölgede, Asi Nehri havzasına ulaşır. Doğu'da, bütün Mezopotamya boyunca Zagros dağları, kendisiyle İran arasında bir sınır gibi yükselir. Aşağı-Mezopotamya, Basra Körfezi'ne ulaşır. Bu coğrafi durum, ülkenin eski tarihinde önemli bir rol oynadı. Burada yerleşmiş olan uluslar, bu zengin havzayı ele geçirmek isteyen dağ ve step tribüleriyle sürekli olarak savaşmak zorunda kaldılar. Ticari ve kültürel ilişkilere gelince, Mezopotamya ulusları, ilkin Akdeniz ülkeleriyle (Asi Nehri havzasından) ilişki kurdular.

Aşağı-Mezopotamya'nın toprağı alüvyondan oluşmuştur. M.Ö. IV ve I. binler arasında, Basra Körfezi 250 kilometre daha kuzeyden başlıyor, Dicle ve Fırat ayrı yerlerden denize dökülüyordu. Daha eski zamanlarda, hiç kuşkusuz, bugün birbirlerine en yakın oldukları yerde denize kavuşuyorlardı. Aşağı-Mezopotomya'nın alüvyonlu toprakları çok

verimlidir. Ama bu toprakları işlemek için halkın büyük bir çaba göstermesi gerekiyordu.

Başlıca güçlük, yaz aylarının kuraklıklarından ve su taşkınlarından kaynaklanıyordu. İki nehrin taşkınları, geniş toprakları temmuz-ağustos aylarına kadar sular altında bırakıyordu. Taşkın sırasında ve daha sonra, kasım ayına kadar havalar güzeldir; toprak aşamalı olarak kurur ama düzensiz bir şekilde. Yüksek yerlerde çabuk kurur, taş gibi sertleşir ve yarılır; alçak kesimlerde, tam tersine, çekilmeyip bataklıklar oluşturan sular sıtma kaynağıdır. Bu olumsuz koşullarla savaşılmazsa, halk açlığa mahkûmdu, hastalıklardan kırılabilirdi. Mezopotamya'nın eski ve yeni tarihleri bunun bir gerçek olduğunu kanıtlamıştır. Ama İlkçağ'da Aşağı Mezopotamya, kalabalık bir nüfusu besleyen verimli bir ülkeydi; bu çağda, sayısız kuşakların emeğiyle, su taşkınlarına engel olan ve kurak mevsimde su sağlayan bir düzenek kurulmuştu.

Mezopotamya'nın özelliklerinden biri de, ekonomik gelişme için çok gerekli olan maden filizlerine ve temel maddelere (taş, madenler) hemen hemen sahip bulunmamasıydı. Ağaç bakımından da durum aynıydı, meyvesi besleyici olan ama gövdesi yapı işlerinde kullanılmayan hurmadan başka bir ağaç yetişmiyordu. Tek zenginlik kildi: Kilden kerpiç, kap kacak ve yazı tabletleri yapılıyordu.

Yukarı-Mezopotamya'da durum değişiktir, toprak ve iklim başkadır, su baskınları burada daha az zarar verirler. Bu nedenle burada ekonomik yaşam ve gelenekler daha değişiktir.

2. Aşağı-Mezopotamya'da sınıfların ve devletlerin oluşumu. Mezopotamya'nın en eski köyü, ülkenin kuzeyinde, Tell-Hassoun'da bulundu: Köy Neolitik dönemden, M.Ö. V. binlerden kalmadır. İlkel tarım yapılması için yeterli yağış alan bu bölgeye çiftçiler ve hayvancılar yerleşmişti. Birçok bilgin, bu insanların IV. binin başlarında Aşağı-Mezopotamya'ya (Sumer) buradan girdiklerini ve Fırat'ın alt kesimindeki bataklık toprakları değerlendirmeye başladıklarını düşünmektedir.

Sumer'in eski halkı su taşkınlarının erişemeyeceği yüksek yerlere yerleşmişti. Balıkçılık, kazma tarımı ve hayvancılıkla geçiniyor, boyalı seramik ve bakır aletler (zıpkın, bıçak) yapıyorlardı. İnsanlar kil ve

kamıştan yapılmış kulübelerde oturuyor ve mezarlardan çıkan eşyaların benzerliğinin de kanıtladığı gibi toplumsal ve servetsel farklılıkları bilmiyorlardı. Bulunan birçok küçük kadın heykelleri, Sumer'de anaerkilin IV. binin ilk yarısına kadar sürmüş olduğunu gösteriyor.

Sulama kanallarının yapımı, üretim güçlerini büyük ölçüde geliştirdi, çünkü toprağın bataklıklaşmasını önlemenin dışında, tarlaların düzenli olarak sulanmasını sağlıyordu. Fazla su, bendlere ya da göletlere aktarılıyor, kurak mevsimlerde tarlalar bu bendlerden, hatta nehirlerden kanallarla getirilen sularla sulanıyordu. Alçak toprakları su baskınlarından korumak için çevrelerine büğetler açılmıştı. Başlangıçta, sulama işlerini şu ya da bu klan topluluğu yapıyordu, ama geniş boyutlu çalışmaları birçok topluluğun güç birliğini gerektiriyordu.

Üretim güçlerinin daha sonraki gelişmesi, ilkel topluluk düzeninin bozulmasına ve toplumsal sınıfların oluşumuna yol açtı. IV. binin ikinci yarısına ait sanat yapıtları, çarpışmaları, savaş arabalarında yapılan savaşları, tutsak almaları temsil etmektedir. Tutsaklar köleleştiriliyor ve emeklerinden soyluların hizmetlerinde ve sulama düzenlerinin yapımında yararlanılıyordu.

Bu önemli toplumsal ilerlemelere kültürel değişimler eşlik etti. Yazının bulunması (ilkin pictographique yazı), kerpiçten dinsel yapıların yapımı (tapınaklar). Bu dönemden günümüze, av ya da tapınma sahnelerini gösteren çeşitli heykeller ve silindir biçimli mühürler kalmıştır. Mezopotamya'nın ilk insanları, yuvarlandığı zaman nemli kil üzerinde bir iz bırakan bu mühürlerden özel mülkiyet işareti olarak yararlanıyorlardı belki de.

Speiser ve Parrot gibi Batılı tarihçiler, bu ekonomik ilerlemeleri yeni etnik toplulukların istilalarına bağlamaktadırlar: Bunlara göre, dışardan gelen ve yazı, heykel, silindir-mühürleri ve anıtsal mimariyi getiren Sumerlerin istilası bu dönemde olmuştur. Sonuç olarak, aşamalı evrim düşüncesini yadsıyan ve gelişmeyi bir ulusun göğüne bağlayan bu kuram, Aşağı-Mezopotamya'nın ilkel tarımcı halkı ile IV. binin ikinci yarısının Sumerleri arasında bir süreklilik bulunduğunu kanıtlayan Frankfort ve Childe tarafından bir yana bırakıldı. Childe, bu nedenle, bu bölgenin eski halkına protosumeryen tribüler (Sumerlerin ataları) adını vermektedir.

Toplumsal bölünmenin güçlenmesi, Sumer’in güneyinde (III. binlerin başı), Ur krallık mezarlığında bulunan kalıntılarla kanıtlandı. Klan mezarlarından farklı olarak, bu mezarlar birçok odadan oluşan kerpiç yapılardır; mücevherle donanmış ölünün çevresinde, öküz koşulmuş arabalar, silahlı savaşçılar ve iki cinsten köleler vardır. Ur krallık mezarları (ve Mezopotamya’nın öteki merkezlerinin mezarları, Kiş ve Mari gibi) bu ülkede, III. binlerin başlarına doğru devletin oluştuğuna tanıklık etmektedirler.

Başlangıçta, burada, büyük sayıda bağımsız siteler–bağımsız devletler (Eridu, Ur, Şuruppak, Umma, Lagaş, Kiş, Mari, vb.) kuruldu. Bu sitelerde, III. binlerde ayrışık (heterojen) bir halk yaşıyordu. Sumer’in kuzeyinde bulunan Akkad’da ve Fırat’ın orta kesimlerinde, tip ve dil bakımlarından Sumerler’e benzemeyen tribüler yaşıyordu. Bu tribüler bir Sami dili (Akkadça) konuşuyorlardı ve Mezopotamya’nın batısında bulunan ovalarda yaşayan tribülerle akrabaydılar; hiç kuşkusuz, Akkad’ın Samileri batıdan gelmişlerdi.

Bununla birlikte, Sumerler ve Akkadlar, III. binin başlarında, ekonomik gelişim düzeyi bakımından farklı değillerdi: İkisi de ilk aşamasında köleci devletler kurmuşlardı.

3. Sumer ve Akkad’ın ekonomik ve toplumsal durumu. Birçok resmî belge (özellikle Şuruppak ve Lagaş arşivleri kaynaklı) Aşağı - Mezopotamya’nın III. binin ortalarındaki ekonomik durumu hakkında bize bilgiler vermektedir. Tarım, tarlaların düzenli olarak sulanmalarını sağlayan geniş kanal, baraj ve bendler düzeninden oluşan sulamaya dayanmaktadır. Toprak, eşek ya da öküzlerin çektiği ağaçtan yapılmış ilkel karasabanla sürülüyordu; kazma da hala çok kullanılmaktaydı. Buğday sapları hemen başağın altından kesiliyor, hasattan sonra tarlalara hayvanlar sürülüyordu. Başak dövmek için, harman yerinde öküz ya da eşeklere çiğnetiliyordu. Harman yerine yığılan taneler kürekle savruluyor ve ambarlarda saklanıyordu. Taneler daha sonra taş değirmenlerde öğütülüyordu.

En çok üretilen tahıl, ekmek ve bira yapımında kullanılan arpa ve buğdaydı. Bunların dışında, Sumerler, keten, mercimek, susam yetiştiriyor ve susamdan yağ çıkartıyorlardı. Meyve ağaçlarından en önemlisi hurma

ağacıydı; hurmanın gövdesinden kap kacak, liflerinden de ip ve hasır yapıyorlardı; meyvesi çeşitli yiyeceklerde kullanılıyor, suda bekletilen çekirdeği ise hayvanlara yem olarak veriliyordu. Sumer iklimi bağcılığa uygun düşmediği için şarabı kuzeyden ithal ediyorlardı.

Mezopotamya’da hayvancılık da gelişmişti: En eski metinlerde birçok kez koyun sürüleri anılmıştır. Hayvanlar, bataklık otlaklarda, yaylaklarda otluyorlardı; ağılda hayvanlara yem veriliyordu. Et ve süt için sığır besliyorlar, sütten yağ ve peynir yapmasını biliyorlardı; koyun eti ve yünü için yetiştiriliyordu; daha önce de belirttiğimiz gibi eşek ve öküz yük hayvanı olarak kullanılıyordu. Sumerlerin atları yoktu. Nihayet, kümes hayvancılığının (kaz, ördek) önemli bir yeri vardı.

Bunlardan çıkan sonuca bakılacak olursa: Mezopotamyalıların bir bölümünün hala balıkçılıkla geçinmesine karşın, eski besin arama biçimleri (avcılık, balıkçılık) ikinci plana düşmüştü.

Aletler, III. binin ortalarında, hala son derece ilkeldi: Aletlerin büyük bir çoğunluğu taş, ağaç ve kilden yapılıyordu; bakır IV. binlerden itibaren bulunmuştu, ama bronz yapımı ancak III. binin ikinci yarısında öğrenilebildi. Buna karşın, hiç kuşkusuz, Sumer çömlekçiler üretimlerinde ayak çarkı ve fırın kullanmasını biliyorlardı. Dülger ve marangozlar araba ve tekne yapmasını biliyorlar, silahçılar mızrak ve hançer yapıyorlardı. Giysiler yün ve ketenden dokunuyor, silâhlar bakırdan yapılıyordu. Kuyumcular altın, gümüş ve değerli taşlardan ziynet eşyaları yapan birer sanatçıydılar.

Yapı tekniği oldukça geriydi: Basit konutlar kil ve kamıştan yapılıyordu; kerpiç yalnızca tapınak ve sarayların yapımında kullanılıyordu. Bu yapılar konuları mitoloji ve tarihten alınan alçak-kabartmalarla bezeniyordu.

Hiç kuşkusuz, zanaatçı büsbütün tarımdan kopmuş değildi ve ticari mallar durmadan yığılıyordu. Bununla birlikte, III. binden itibaren, Sumerler, dışardan metal, taş, sedir ağacı ve şarap ithal ediyorlardı. Başlıca ulaşım yolları Dicle ve Fırat’tı, ayrıca bunları birbirine bağlayan kanallar da kullanılıyordu. Hafif yükler eşek sırtında taşınıyordu.

Üretim güçlerinin önemli gelişimi sonucu ortaya çıkan en eski sömürü biçimi, kölelerin emeğinin kullanılmasıydı. I. Diakonov’un hesaplamalarına göre (hiç kuşkusuz tahmini), III. binlerin ortalarında köle sayısı, nüfusun

dörtte birini oluşturuyordu ve kadınların sayısı erkeklerinkinden daha fazlaydı. Başlıca köle sağlama kaynakları, savaşlar ve komşu ülkelerden köle satın alınmasıydı (daha az sayıda); ender olarak da çocuk satın alınıyordu. Borç yüzünden özgür insanların köle durumuna indirgenmesi başlangıçta söz konusu değildi. Bu durum ilk kez M.Ö. XXIV. yüzyıl belgelerinde anılmaktadır.

Sumer ve Akkad'da köleliğin ataerkil bir niteliği vardı: Kölelerin üretimde ayrı bir yerleri yoktu, özgür insanla eşit çalışıyor ve çoğu zaman aynı işi yapıyorlardı. Emeklerinden ev işlerinde yararlanılıyordu; sulama şebekelerinin yapımında, sebze ve meyve bahçelerinde de çalıştırılıyorlardı; çoban ve hasatçı köleler de vardı. Büyük bir çoğunluğunun sahibi tapınaklar ve yöneticilerdi, ama aynı şekilde bireylerin de köleleri vardı.

Nüfusun çoğunluğunu topluluk üyesi toprak sahipleri oluşturuyordu. Sumer-Akkad komşuluk topluluğu, sulu tarım gelişince ortaya çıktı: Aşağı-Mezopotamya'da normal ekonomik yönetim, suların düzenli dağıtımına bağlıydı. Bu nedenle komşuluk topluluğu, toprakların yönetiminden çok su kaynaklarının mülkiyetini –nehir ve kanal sektörü– korumakta yararlı oluyordu. Aynı zamanda, yeni sulama şebekelerinin yapımı, barajların açılması ve kapatılması, kanalların temizlenmesi gibi çalışmalar topluluğu güçlendiriyordu, çünkü üyelerin işbirliğini ve ortak çalışmayı gerektiriyordu: Bu işler kısa zamanda tamamlanıyor ve yüzlerce kol gücünün birleşmesiyle gerçekleşiyordu. Aşağı-Mezopotamya'da su mülkiyetinin oynadığı önemli rol, Sumer-Akkad topluluğuna bir su ve toprak topluluğu niteliği veriyordu.

Su ve toprak toplulukları, birçok küçük ve büyük aileyi kapsıyordu; özellikle ülkenin güneyinde anaerkil kalıntıların önemli ölçüde sürmesine karşın, bu ailelerde, saban tarımı ve hayvancılığın ağır basan etkisinin belirlediği ataerkil bir nitelik egemendi. Hayvan ve toprak artık küçük ailelerin mülkiyetindeydi, ama büyük aile ve topluluğun yaygın hakları mülk sahiplerinin haklarını sınırlandırmaktaydı. Bu durum, Şuruppak'ın (M.Ö. XXVI-XXIV. yüzyıllar) satın alma sözleşmelerinde açıkça görülmektedir; buna göre, toprak genel olarak birçok ortak mülk sahibi tarafından satılıyor, buna karşılık akrabalar (ya da komşular) satılan toprak dolayısıyla yitirdikleri mülkiyet haklarına karşılık olarak armağanlar

alıyorlardı. Belgeler bunları, anlamlı “ortak” deyimiyle tanımlamaktadır. Toprak satıcısının büyük aileler, hatta komşuluk topluluğu olduğu sözleşmeler de biliniyor: Hiç kuşkusuz, toprakların bir bölümü komşuluk topluluğu ve büyük ailelere aitti.

Toprakların, hayvanların ve öteki mülklerin toplulukların üyeleri arasındaki paylaşımı eşit değildi: Doğuştan soylular 100’den 300 dekara ulaşan geniş topraklara sahip bulunuyordu. Soylu sınıfa özgü mülkiyet büyük ailelerin elinde bulunuyordu: Klanlar düzenini son aşamasında korumak isteyenler doğuştan soylular sınıfıydı ve bu sınıfın gücü çoğu zaman büyük aile ve klan ilişkilerinin sürdürülmesine dayanıyordu. Soyluluk kendi topraklarında yalnızca köleleri değil aynı zamanda yoksullaşmış akrabaları, bağımlılaşmış özgür insanları çalıştırıyordu.

Tapınakların mülkleri ülke ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu: M.Ö. III. binlerin ortalarına doğru, Lagaş tapınakları, krallığın işlenen topraklarının yarısına yakın bölümüne sahip bulunuyordu. Yüksek ruhban sınıfı soylulardan oluşuyordu ve tapınakların mülkü sonuç olarak doğuştan soylular sınıfının iktidarını pekiştiriyordu.

Tapınakların toprakları iki türlü işletiliyordu: Bu toprakların bir bölümü özgür çiftçilere kiralanıyordu, bu çiftçiler ayrıca hayvan ve ekecek tohum da alıyorlar ve bunların karşılığını ürünle ödüyorlardı; doğrudan doğruya tapınakların denetiminde bulunan öteki topraklar, köleler ve elde edilen bütün ürünü tapınak ambarına teslim etmek zorunda olan, emeğinin karşılığını tahıl ve bazen başka yiyecek olarak alan özgür çiftçiler (“şublugali”) tarafından işleniyordu.

Tapınak kadrosu içinde, çiftçilerden başka zanaatçılar, yazıcılar, şarkıcılar, vb. vardı. Devlet ordusunun önemli bir bölümünü oluşturan bir askerî birlik çıkartılıyordu. Kölelere kiralanan topraklar, tapınağın malı olduğu için bir başkasına devredilemiyordu, ama komşuluk topluluklarında her zaman yürürlükte olan ataerkil ilişkiler, en önemli rollerini yitirmişlerdi burada.

Yüksek ruhban sınıfı, köleler, köleleşmiş özgür insanlar ya da çiftçiler tarafından işlenen topraklardan da pay alıyordu. Soylu sınıf hayvancılıktan büyük gelirler sağlıyor ve tapınağın payından da büyük yiyecek payları alıyordu.

4. Sumer ve Akkad'ın siyasal düzeni. M.Ö. III. binlerin ortalarında Aşağı-Mezopotamya'da birçok küçük devlet vardı. Bu devletlerden Lagaş adıyla anılan devletin topraklarının yüzölçümü (sulanmayan topraklar da içinde olmak üzere) 3.000 kilometre kareydi ve çevreleri surlarla çevrilmiş irili ufaklı on kadar yerleşim merkezini kapsıyordu; toplam nüfusu da 150.000 dolaylarında olmalıydı. Ülkede yirmi kadar tapınak ve çeşitli tanrılara adanmış kutsal yer vardı.

Devletin başında *patesi (*bazı bilginler bu Sumerce adı *"ensi"* şeklinde de okuyorlar), bazen de *lugal* (sözcük anlamı: bey) adı verilen bir hükümdar bulunuyordu. Patesi, genel olarak belli bir soylu aileden seçiliyor ve yerine çoğu kez kendi oğulları geçiyordu. Patesi, baş rahip ve tanrıların vekilliği görevlerini yapıyordu; tapınağın milis kuvvetlerine komutanlık ediyor, başta yapı ve sulama çalışmaları olmak üzere tapınağın ekonomisini yönetiyordu. Başlangıçta, patesi, rahip-kral olarak kabul ediliyordu, bu nedenle, bu düşünceye bağlı olarak, kralın öldürülmesi ya da azli dinsel geleneği, en azından kralın tasfiyesi şeklinde bile olsa, Mezopotamya'da uzun süre devam etti.

III. binlerin ortasında, patesi, henüz devlet topraklarının tek sahibi değildi: Sumer ve Akkad hükümdarlarının, büyük ailelerden ya da komşuluk topluluklarından toprak satın almak zorunda kaldıkları durumlar biliniyor. Patesi, tapınakların topraklarını dilediği gibi de yönetemiyordu.

Kentlerde, gerçek haklarla donanmış halk meclisleri ve yaşlılar kurulları vardı: Bunlar hükümdarı seçiyor (ve belki de azlediyor), adalet dağıtıyor, yönetimsel önlemler alıyor, patesiyle temel politik sorunları (örneğin savaş ilanı) tartışıyor, topluluğa yeni yurttaşlar kabul ediyor, topluluk mülklerini, vb. yönetiyorlardı. Örneğin topluluk çobanı gibi yönetim temsilcilerini atama yetkisi yaşlılar kuruluna aitti.

Ordu hala bir halk örgütü kimliğini sürdürüyordu: Savaşçıları aynı zamanda tapınak topraklarının çiftçileri, çobanları çiftlik kiracılarıydılar. Bütün bunlar, Aşağı-Mezopotamya'da –hiç değilse III. binlerin ortalarına kadar– askerî demokrasinin önemli kalıntılarının yaşamayı sürdürdüklerine tanıklık etmektedir.

Öte yandan, yeni siyasal nitelikler de ortaya çıktı: Nubanda adı verilen ve buyruğu altında birçok yazıcı bulunan bir yöneticinin yönettiği tapınak

yönetimi örgütü ortaya çıktı; patesi'nin özel muhafız örgütü kuruldu. Doğrudan doğruya patesi'ye bağlı olan bu örgüt, askerî demokrasi geleneklerine köklü biçimde ters düşmektedir.

Sulama şebekesinin usçul bir biçimde kullanılması gereksinimi ve bölgeler arasındaki ekonomik ilişkilerin sıkılaşması, Sumer politikasının birleştirilmesi eğilimini ortaya çıkardı. Köleler üzerindeki iktidarın güçlendirilmesi zorunluluğu bu merkezîleşme hareketini yoğunlaştırdı. Bazı devletler hegemonya kurmaya kalkıştı ve çevrelerindeki toprakları epeyce genişlettiler. Kiş ve Ur kralları bu akıma öncülük ettiler, ama Lagaş patesisi (XXV. yüzyıl) Eannatum, rakiplerini yenmeyi ve egemenliğini Mari sınırlarına kadar genişletmeyi başardı. Bununla birlikte bu birleştirmeler sürekli değildi, geçiciydi.

5. Sumer ve Akkad'da toplumsal mücadele. Aşağı Mezopotamya'da sınıfların ve devletin ortaya çıkışı, hiç kuşku yok ki, köleler ve efendiler arasında, yoksullar ve doğuştan soylular arasında çetin bir Savaşıma yol açtı. Köleler ve özgür tarımcılar üzerinde egemenlik şiddet yoluyla kuruluyordu, bu durum üretimi bizzat gerçekleştirenlerin hoşnutsuzluğuna ve direnmelerine neden oluyordu. Öte yandan, geniş mülkleri ve tapınaklardaki ayrıcalıklı konumu nedeniyle güçlü durumda bulunan eski soylu sınıf, askerî seferlerin ve yönetimin ortaya çıkardığı yeni soylu sınıfa karşı çıkıyordu. Ne yazık ki tarihsel kaynaklar bu bağlamda ayrıntılı bilgiler vermiyor.

Lagaş toplumsal sınıfları arasındaki mücadeleyi büyük ölçüde yansıtan metinlerden biri, Kral Urukagina'nın yazıtıdır. Bu metinde, kendinden önceki hükümdar olan patesi Lugalanda'nın, "güçlüler" yararına toplulukların haklarını zarara uğrattığı okunmaktadır. "Eski yasalar"ı çiğnemiş, bütün Lagaş topluluklarına, kendi yararlarına ve rahiplerin yararlarına aşırı vergiler koyan denetçiler yerleştirmiş. Toplanan vergilerden hoşnut kalmayan rahipler halkı düpedüz soymaya başlamışlar. Köylülerin ellerinden hayvanlarını, kümes hayvanlarını, bakır eşyalarını, giyeceklerini, meyve bahçelerinin en iyi ağaçlarını ve meyvelerini almışlar ve cenaze törenleri için çok yüksek ücretler istemeye başlamışlar. Patesi ve yüksek görevliler, en güzel beyaz koyunların yününü kendi tekellerine almışlar ve

adam başına 30 gram gümüş vergisi koymuşlar; hukuki belgeler ve sözleşmeler için de vergiler getirmişler. Urukagina, kendisi tahta geçince (M.Ö. 2370'e doğru), vergileri eski durumuna getirdi, haksız vergileri yasakladı, topluluk denetçilerini görevden uzaklaştırdı. Urukagina, yazıtında "özgürlüğü getirmek"le övünüyor. Ama, bu reformlardan sonra bile, soylu sınıfın, patesinin ortadan kaldırmaya cesaret edemediği büyük bir ekonomik gücü vardı. Komşuluk topluluğu parçalanmasını sürdürüyordu. Kısa bir süre sonra Lagaş bağımsızlığını yitirdi. Bu devletin içinde patlak veren karışıklıktan yararlanan Umma patesisi Lugalzaggisi, Urukagina'ya karşı tekrar savaş açtı, ordusunu yenip Lagaş'ı kendisine bağladı. Bu zafer Umma'yı zamanla bütün Sumer'i boyunduruk altına alacak kadar güçlendirdi. Eski Uruk kentini kendine başkent yaptı.

6. Akkad krallarının egemenliği altında Mezopotamya. Bu arada, ülkenin kuzeyinde Akkad kralları güçleniyordu. Akkad kenti, Dicle ile Fırat arasında, iki nehrin birbirine en yakın olduğu yerde bulunuyordu. Akkad'ın yakınlarında, Fırat üzerinde, Sumerler'in kurduğu ama Samiler'in fethedip büyüttüğü, içinde güneş-tanrı Şamaş'ın tapınağı bulunan Sippar kenti vardı; gene Fırat üzerinde Opis adlı önemli bir merkez bulunuyordu. Sippar'ın güneyinde, gene Sippar üzerinde, Mezopotamya'nın en eski kentlerinden Kiş vardı. Akkad bölgesinde, Dicle ve Fırat arasından batıda Arabistan yollarına, doğuda Zagros dağlarına ulaşan kervan yolu geçiyordu. Akkad'ın merkezi durumu, Sippar ile Opis arasındaki toprakları eline geçirebilirse, kralına önemli yararlar sağlayabilirdi. Akkad kralı Sargon (eski Şarukkin) bu işi ilk kez M.Ö. 2369 yılına doğru başardı.

Sargon, Akkad patesileri soyundan değildi; kendisi yeni bir hanedan kurdu. Hangi koşullarda iktidara gelmiş olduğu tam olarak bilinmiyor. İlkçağın öteki hükümdarları gibi, tarihsel kaynağına ulaşılması çok zor olan efsanelerin konusu.

Sargon kral olunca orduya sırtını dayadı: Profesyonel savaşçılardan oluşan 5.400 kişilik bir ordu kurdu. Sumer tapınak milislerinin sıkışık saflarda savaşan ve uzun mızraklarla düşmanı vuran ağır silahlı askerlerden oluşmasına karşın, Sargon'un ordusunda okçuların büyük bir önemi vardı.

Ordunun büyük bir çoğunluğunu, kendi topluluklarından ayrılmış ve kral tarafından parayla tutulmuş, topraksız insanlar oluşturuyordu.

Bu dönemde, Aşağı-Mezopotamya merkezîleşmeye hazır durumdaydı. Bu olmaksızın, sulamaya dayalı ekonominin gelişmesi olanaksızdı; ticaret, her biri kendi ölçü birimlerine sahip küçük devletlerin sınırlarıyla köstekleniyordu. Nihayet, köleliğin gelişmesi, köle yığınlarını el altında tutabilmek için oldukça güçlü bir örgütlenmeyi zorunlu kılıyordu.

Sargon işe Akkad'ı birleştirmekle başladı. Kiş'in ve bütün Akkad devletlerinin kralı olunca, güneye birçok başarılı seferler yaptı. Lugalsaggisi'yi yenerek Ur ve Lagaş'ı ele geçirdi ve bütün Sumer'i boyunduruk altına aldı. Sargon ve onun ardından gelenlerin iktidarları döneminde ilk birleşik Mezopotamya Krallığı kuruldu.

Akkad, özellikle, "dünyanın dört bölgesinin kralı" ünvanını alan, Sargon'un torunu Narâmsin'in (M.Ö. XXIII. yüzyıl) yönetiminde büyük bir güç kazandı. Mari bölgesinde, Zagros dağlarında yaşayan tribülere ve Elam'ın kentlerine boyun eğdirdi. Birlikleri Doğu Anadolu dağlarına dayandı.

Akkad kralları büyük yapım çalışmalarına giriştiler. Sargon, Kiş kentini yeniden kurdurdu, Akkad sarayını onarttı, birçok tapınak yaptırdı. Sulama çalışmaları çok geniş bir kapsam kazandı: Özellikle Dicle ile Fırat'ı birleştiren büyük bir kanal kazıldı. Bütün bunlar, üyelerinin büyük bir çoğunluğu sarayın çalışmalarına zor altında katılan toplulukların durumunu önemli ölçüde ağırlaştırıyordu. Öte yandan, toplulukları topraklarını satmaya zorlayarak kendi topraklarını genişletiyorlardı. Kralın toplulukların topraklarını satın almasının söz konusu edildiği bir Akkad yazıtı bulundu; topraklar 2.000 hektarı bulan parçalar halinde el değiştirmişti. Satışlara kentlerin halk meclislerinin (kral yazıtlarında özellikle belirtiliyor) karar vermiş olmasına karşın, satış ücreti (tahıl, para, giysi, köle, vb.) genellikle klan yöneticilerine ve akrabalarına ödeniyordu.

Yükümlülüklerin çoğalması, topluluk topraklarının tekelleşmesi, nihayet, yorucu fetih savaşları halkın hoşnutsuzluğuna neden oluyordu. Son belgeler, Sargon'un saltanatının sonlarında iki ayaklanmadan söz ediyorlar. Bir başka önemli ayaklanma da Naramsin döneminde oldu. Bu ayaklanmayı, Akkad krallık saltanatının desteği olan yeni askerî ve

yönetimsel soylu sınıfının nüfuz kazanmasından korkan ve krallık topraklarının kentlerin ve tapınakların zararına genişlemesinden hoşnut olmayan soylular yönetti. Kral, ayrıca, devlet örgütünün merkezîleşmesine düşman olan Sumer patesilerinin de direnmesiyle karşı karşıya kalıyordu.

Narâmsin henüz ayaklanmaları bastırabiliyordu, ama onun ardından gelenler "dört bölge" krallığının birliğini korumayı başaramadılar; iç politika karışıklıklarına dış tehdit de eklendi. 2200'e doğru, Akkad ve Sumer, Mezopotamyalıların "dağların canavarları" adını verdikleri Gutiler'in saldırısına uğradılar. Gutiler Akkad krallığını ezdiler, kentlerini (özellikle kuzeydekileri) yağmaladılar ve halka ağır bir vergi yüklediler. Güney Sumer kentleri bu istiladan daha az etkilendiler ve bağımsızlıklarını aşağı yukarı koruyabildiler. Bu kentler Gutiler'e karşı savaşımı sürdürdüler, onları yenip ülkeden çıkardılar. Bir süre sonra, Sumer ve Akkad tekrar birleştiler, ama bu birleşme Ur'un hegemonyası altında oldu.

7. Ur'un hegemonyası (M.Ö. 2118-2007 arası). Aşağı-Mezopotamya'yı kendi egemenlikleri altında birleştiren Ur kralları, "Sumer ve Akkad Kralları" adını almışlardı; daha sonra, III. Ur hanedanı adını kabul ettiler. Bunlardan en ünlüleri elli yıla yakın egemenlik süren Şulgi'dir. Şulgi, Asur'a boyun eğdirmeyi başardı ve Elam orduları karşısında birçok zafer kazandı.

III. Ur hanedanı döneminde, sulu tarım ve meslekler gelişmelerini sürdürdüler. Sumerler ve Akkadlar, taşkınlar döneminde su altında kalmayan Dicle boyundaki geniş toprakları değerlendirdiler: Bu bölgede, "yüksek tarlalar"a kadar su çıkarmak için özel bir düzen kurdular. Sabanlı tarım artık her yerde uygulanıyordu, toprağı "çizmek"ten fazla bir iş yapmayan karasabanın yerine, toprağı alt üst eden ilkel sabanlardan yararlanıyordu; eşeklerin yerine sabana öküzler koşuluyordu. Sumer'de hurmacılık, Akkad'da bağcılık yapılıyordu.

III. binlerin sonlarında kalan metinlerde, bronz, çömlek, marangoz, dokuma atölyelerinden, maden, yün, odun, vb. ambarlarından söz edilmektedir. Tarım ve mesleklerin evrimi tecim mallarının üretimini geliştirdi ve ülkenin değişik bölgeleri arasındaki ilişkiyi yakınlaştırdı.

III. binlerin sonunda gerçekleşen ekonomik ilerleme, iki ekonomik ve toplumsal eğilime neden oldu. İlkin, ister yüksek topraklar olsun, ister doğal olarak sulanan topraklar olsun, toprak özel mülkiyeti sağlamlaştı. Topluluğun mülkleri giderek büyük ve küçük ailelerin ellerine geçmeye başladı, bu da doğal olarak her türlü servet eşitsizliğine yol açtı. Birçok insan toprağını yitirdi, ücretli işçi ya da büyük mülk sahiplerinin topraklarında çalışan küçük kiracı durumuna düştü, bazen de kendisine en düşük düzeyde yiyecek, giyecek sağlayan ve çalışma koşullarını saptayan bir sözleşme ile kendini sattı.

Tecim mallarının çoğalmasının sonucu olarak ortaya çıkan faizciliğin gelişmesi, özgür insanların durumunu daha da ağırlaştırdı; faizciler (özellikle rahip ve rahibeler) meyve bahçelerine, toprağa ve taşınmaz mallara yatırım yaptılar; büyük faiz karşılığında yoksullara buğday, para ve kerpiç verdiler; borçlarını ödeyemeyen borçlular köle düzeyine indi: Ya kendisi alacaklılar hesabına çalışacak ya da yakınlarından birini çalıştıracaktır.

Özel mülkiyetin gelişmesi, III. Ur krallarının çıkardığı yasalarla onaylandı. III. binlerin sonlarına ait olan bu yasalar son zamanlara kadar bilinmiyordu. Hanedanın kurucusu tarafından yazdırılan yasa kısa bir süre önce bulundu.

Bir başka eğilim de sarayın ekonomisinin sağlamlaştırılmasıydı. Kendilerinden öncekilerin siyasetlerini sürdüren III. hanedan kralları, tapınakların topraklarını ellerine geçirip büsbütün kendi yönetimlerine bağladılar. Aynı şekilde topluluk mallarının büyük bir bölümü de hükümdarın eline geçti. Üzerlerinde birçok kadın kölenin ve “guruşi”lerin çalıştığı latifundiyalar (çok geniş özel topraklar) kuruldu.

Guruşiler (savaş tutsağı ya da yerliler) bütün yıl krallık topraklarında çalışıyorlardı ve kendi üretim araçlarından yoksun bulunuyorlardı.

Guruşilerin dışında, saray, özellikle hasat mevsiminde özgür gündelikçiler kullanıyordu.

Guruşiler ve köle kadınlar kralın atölyelerinde hizmet görüyorlardı.

Krallık ekonomisinin ve kralın toprak mülkiyetinin güçlenmesi, ülkenin politikasının merkezîleşmesine katkıda bulunuyordu. Sumer ve Akkad kentlerinde patesilerin iktidarı hemen hemen ortadan kalkmıştı: Artık kral

tarafından atanan ve görevden alınan bir memurdan başka bir şey değillerdi; böylece, eski soylu sınıfın torunlarına son darbe indirilmiş oluyordu. İktidarlarını sağlamlaştırmak için, III. Ur hanedanının kralları, kendi kendilerine tanrı payesi verdiler: Şulgi ve oğlu kendilerini tanrı ilan ettiler. Bu dönemin sanat yapıtlarında çoğu zaman Sumer ve Akkad hükümdarlarının krallık iktidarlarının simgelerini taşıyan tanrılar vardır.

Ama krallık ekonomisinin sınırsız gelişimi, özgür işçilerin bütün haklarından yoksun guruşilere dönüşmesi, faizcilik ve borç yüzünden köleleşmenin çoğalması krallığı zayıflatıyordu. Şulgi'nin ardından gelenler komşuların baskısına güçlükle engel olabiliyorlardı: Ur krallarının boyunduruğunu kabul etmiş olan Elam bağımsızlığını elde etmiş ve saldırıya geçmişti; batıda, bir Sami dili olan Amoritçe konuşan göçebelerin Suriye çölünden ülkenin içlerine doğru ilerledikleri görüldü. 2007 yılında, Elamlılar Sumer kentlerini yıktılar ve hanedanın son kralını tutsak ettiler. Daha sonra Amorri'ler Akkad ve Sumer kentlerinde birçok özerk hanedanlıklar kurdular.

YEDİNCİ BÖLÜM

BABİL

1. Babil İmparatorluğunun kuruluşu. III. Ur hanedanının düşüşünden sonra, Amorri'ler Aşağı-Mezopotamya'ya yerleştiler. Başkentleri İsin ve Larsa olan iki krallık kurdular. İsin krallık iktidarının ilginç bir belgesi, Sumerce yazılan Lipitiştar yasasıdır. Biraz daha kuzeyde, Mari ve Aşunnak Krallıkları vardı. Aşağı ve Orta-Mezopotamya'ya egemen olmak amacıyla bütün krallıklar kendi aralarında savaşıyorlardı. Ama hiçbiri tasarılarını gerçekleştiremedi: Ülkenin büyük bir bölümü, M.Ö. XIX. yüzyılda kurulmuş olan küçük Amorri Krallığının, Babil'in hükümdarları tarafından birleştirildi. Babil kralları, Dicle ve Fırat'ın yaklaştığı noktada, Orta Doğu'nun ticaret yollarının birleştiği yerde kurulmuş olan bu kentin elverişli durumundan yararlandılar; ayrıca, siyasal durum Babil krallarının işini kolaylaştırıyordu: Mari ve Aşunnak, gittikçe güçlenen Asur'a karşı yaptıkları savaşların sonunda zayıf düşmüşlerdi; öte yandan, Larsa, Elam saldırılarına karşı durmak zorundaydı.

Eski Babil İmparatorluğu'nun yaşadığı dönem (M.Ö. 1894-1595 arası), Mezopotamya tarihinin önemli bir bölümüdür. Mezopotamya'nın güney kesimi, 300 yıl boyunca, ekonomik gelişme ve siyasal etki bakımından yüksek bir düzeye ulaştı. İlk Amorri kralları döneminde küçük, önemsiz bir kent olan Babil büyük bir ticari, kültürel ve siyasal merkez oldu ve bu yönetici niteliğini, uğradığı felaket ve talihsizliklere karşın, Helenistik döneme kadar korumasını bildi.

Babil iktidarı döneminde Mezopotamya'nın birleştirilmesi yüz yıl boyunca sürdü ve hanedanın altıncı kralı, ünlü Hammurabi zamanında

gerçekleşti. İlk Babil krallarının başlıca amacı, birçok büyük Akkad merkezini ele geçirmiş olan öteki Amorri prenscikleriyle savaşmak olmuştu.

Hammurabi birleştirme işini XVIII. yüzyılın ortalarında tamamladı. Sumer kentleri Uruk ve İsin'i topraklarına katmakla işe başladı. Ama Sumer'in güneyinde Elam egemenliğinde olan Rimsin vardı. Kuzeyde, Hammurabi'nin Mari Kralı Zimrilim'i kendisine müttefik yapmasına karşın, Babil iktidarı sallantıdaydı. Koşullar, Babilliler için uygun değildi. Nihayet, Aşunmak Krallığını yendikten ve saltanatının otuzuncu yılında kuzey sınırını sağlamlaştırdıktan sonra, Hammurabi, Rimsin'i bozguna uğrattı ve bütün güneyi birleştirdi. Babil'in daha da güçlenmesinden korkan Zimrilim ona destek olmaktan vazgeçti. Bunun üzerine Hammurabi ona savaş açtı, Mari kentini alıp yağmaladı.

Sonra kuzeye doğru ilerlemesini sürdürdü ve küçük Asur Krallığına boyun eğdirdi.

Böylece kurulan Babil İmparatorluğu merkezî bir despotluk durumuna geldi. Birliği ve bağlantılılığı birkaç etkene bağlıydı.

Ur kralları döneminde şöyle böyle zayıflamış olan Sumer ve Akkad soylu sınıfı, Amorri ve Elamlı fatihler tarafından ortadan kaldırılmıştı. Babil krallarının artık Amorri tribüleriyle ve krallık memurları tarafından yönetilen bölge ve illerde yönetilmeleri kolay olan Sumer ve Akkad kentli ve tarımcı topluluklarıyla uğraşmaları gerekmiyordu.

Sargon döneminde önemli bir tarım bölgesi durumuna gelen Akkad, güneydeki Sumer'e göre istilalardan daha az zarar görüyordu. Amorri istilası kademeli bir sızma şeklindeydi. Akkad halkı istilacılarla kaynaşmış, onların anladıkları bir dil konuşuyor, aynı tanrılara tapıyordu, gelenekleri arasında benzerlikler vardı. Yakıp yıkılan ve halkı kırımdan geçen Sumer, tamamen Akkad ekonomisine bağımlı durumdaydı.

Babil kralları, III. Ur hanedanının, İsin ve Larsa krallarının yönetimsel ve siyasal deneyimlerinden yararlandılar. Bu durum belirgin bir şekilde hukuk alanında görülür. Hammurabi yasası, Lipitiştar'ın yasalarının bazı maddelerinin tümüyle alınmasıyla yeniden oluşturuldu; alım-satım ve borç senetleri Sumer kalıp ve sözcüklerini koruyordu. Bununla birlikte, Hammurabi yasaları yeni kurumları da içermektedir.

Despotik devleti sağlamlaştırmak için yeni bir ideoloji oluştu. Bütün imparatorluğa yeni bir din yayıldı: Yüce tanrı Marduk’un dini. Marduk eskiden Babil tanrısı idi. Rahiplerin yardımıyla, bu konuda mitler üretildi, bu mitlere gözden geçirilen eski Sumer efsaneleri de katıldı. Böylece Marduk yüce tanrı durumuna geldi.

2. Hükümet ve Hammurabi yasaları. Birinci Babil hanedanının altıncı kralı Hammurabi (M.Ö. 1792-1750) Mezopotamya’yı birleştirip Babil İmparatorluğunu kurmayı başardı.

İmparatorluk değişik ilkelere dayalı iki yönetim bölgesine ayrılmıştı. Akkad ve Sumer’in kuzeyini, etkinlik alanlarına ve görevlerine uygun olarak değişik ünvanlar taşıyan valiler yönetiyordu. Bu valiler bölgeler ve kentler için atanmışlardı; kentlerde yaşlılar kurullarını denetliyorlardı. “Sukkallu” adı verilen yüksek memurların buyruğu altında, vergilerin toplanmasıyla, halkın krallık şantiyelerine gönderilmesiyle yükümlü görevliler vardı. Bunların da buyrukları altında başka vergi toplayıcılar, emekçi toplayıcılar çalışmaktaydı. Sukkallu, en başta, vergileri “saray için çalışmalar”la ve ordunun örgütlenmesiyle ilgileniyorlardı. Hammurabi döneminde (ve ondan önce), değişik rütbeleri olan savaşçılardan oluşan bir düzenli ve sürekli ordu vardı. Hizmetlerine karşılık belli bir toprak payı alıyorlardı. Belgeler dört türlü askerî rütbe bulunduğunu gösteriyor: Subaylar için *dekum ve lubittum;* askerler için *redum ve bairum* (aralarındaki farklar şimdiye kadar öğrenilemedi).

İmparatorluğun öteki yarısı olan Güney Sumer’i, bakan Sinidinam yönetiyordu. Kralın kişisel ekonomisi, toprak mülkleri ve daha önce Rimsin’e ait olan büyük sürüleri burada bulunuyordu. Bakan, yönetim vekillerini ve öteki memurları denetliyor ve ilgili bütün yönetimsel ve maliye hizmetlerini yönetiyordu.

Marx’ın kendi halkını soyma yöntemi olarak nitelendirdiği Doğu despotizmi bütün açıklığıyla böyle çalışmaktaydı. Öteki işlev, yani başka ulusların soyulması işlevi, Hammurabi döneminde, Sumer Krallığında, III. Ur hanedanı döneminde Akkad’da, ya da daha sonra Asur’da olduğundan daha az önemliydi. Üçüncü işlev olan sulama görevi, kanalların ve bendlerin bakımıyla ilgiliydi. Bu tür çalışmalar, Hammurabi yasalarında sık

sık anılmaktadır; bunların örgütlenmeleri “kanallar yazıcısı” adıyla anılan özel görevlilere verilmişti. Kralın onuruna, “Hammurabi-bolluk” adı verilen büyük kanal bunların yönetiminde kazılmıştı.

Yukarıda sözü edilen yönetim sistemi bütünüyle yeni bir sistem değildi, çünkü temelleri III. Ur hanedanı dönemine oturmaktaydı. Babil kralları bu sistemi geliştirmek, kuzey ve güneyin özel koşullarına uyarlamaktan başka bir şey yapmadılar.

En önemli olaylardan biri yeni bir yasalar toplamının yayınlanıp yürürlüğe konulması idi. Bu önlemin nedeni, III. Ur hanedanı döneminde yayınlanan Sumer yasaları ve Lipitiştar yasalarının, Babil İmparatorluğunun ekonomik ve toplumsal koşullarını artık karşılamamasıydı. Ayrıca, söz konusu yasalar halkın artık anlamadığı Sumer dilinde yazılmıştı. Hammurabi yasaları, Mezopotamya tarihinin çok önemli bir kalıntısı ve ayrıca, hangi toplumsal toplulukların kralları desteklediğini, öncelikle hangi çıkarları savunduklarını gösterdiği için o dönemin toplumsal yapısını açıklayan çok değerli belgelerdir.

Hammurabi yasaları bize Babil toplumunun toplumsal sınıf ve gruplar ile bunların hukuksal ilişkileri hakkında bilgi vermektedir.

Yasa üç bölümden oluşuyor: Giriş, yasa metni ve sonuç. Giriş, kralın bütün uyrukları için “adalet ve mutluluk”un kuruluşuyla ilgili parlak cümleleri içermektedir. Yasa 282 maddeden oluşmuştur, ancak bunların yazılmış olduğu bazalt dikme taşın bozulması sonucu 33 madde yitmiştir: Bazı maddeler başka yerlerde bulunan parçalara göre restore edildi. Yasada, suçlarla, aile, mülkiyet, miras, yükümlülüklerle ilgili kararlar, topluluk hukukuyla ve kölelikle ilgili maddeler bulunmaktadır. Baştan sona, toprak sahiplerinin, rahiplerin, tüccarların ve tefecilerin haklarını, özellikle köleler üzerindeki haklarını koruma tasası göze çarpmaktadır. Bir kölenin çalınması ve kaçak bir kölenin saklanması ölümle cezalandırılıyordu. Sonuç bölümünde, kral, uyruklarına karşı gösterdiği yakın ilgiden dolayı böbürlenmektedir. Kral kendi kendini “hukukun kralı” olarak nitelendirmekte ve yasalarının kazındığı dikme taşa zarar verecek olanlara lanet yağdırmaktadır. Bu yasalar, Babil toplumunun üst kesiminin hak ve çıkarlarını savunmaktaydı.

Yasanın dışında, eski Babil İmparatorluğundan bize birkaç yüz belge ile özel iş mektupları kalmıştır; Babilonya’nın toplumsal ve ekonomik tarihinin birçok sorunu, gerçekte, üzerlerinde tartışılabilir durumda kalmalarına karşın, bu belge ve mektuplar, eski Babil İmparatorluğunun gelenekleri ve ekonomisini betimlemektedirler.

3. Tarım, toprak mülkiyeti ve toprakların kullanılması. Babil İmparatorluğunun nüfusu temelde tarımcılık yapıyordu. Büyük sürücülük ancak güneyde, eskiden olduğu gibi, bataklık bölgelerde geniş otlaklara sahip olan bölgede yaygındı.

Tarımda en önemli yeri buğday, arpa ve susam tutuyordu. En çok rastlanan meyve ağacı hurmaydı. Tarlalar, olağan durumlarda, halkın gereksinimlerini karşılayacak kadar bol ürün veriyor ve hatta elde edilen bol hasat halkın gereksinimlerini aşıyordu; ürün fazlasının bir bölümü mal vergisi biçiminde kral ve tapınakların ambarlarını dolduruyor, geri kalan bölüm ise pazarda satılıyordu. Saray ve tapınağın buğday yedekleri kısmen piyasaya sürülüyordu (Suriye çölünün çoban tribülerine kaçak olarak satılıyordu). Bu nedenle tahıl tarımsal ticaretin başlıca değerini oluşturuyordu.

Kral, kağıt üzerinde, bütün imparatorluğun topraklarının tek sahibiydi. Ama sarayın doğrudan doğruya denetimi altında bulunan toprakların toplamı, III. Ur hanedanı dönemine oranla önemli ölçüde azalmıştı. Büyük krallık mülkleri (örneğin güneyde), yüksek görevlilere, savaşçılara ya da çiftçilere verilmek üzere küçük parçalara bölünmüştü. Bu toprakları alan kişiler bunun karşılığını malla (buğday) ödüyorlardı. Bu toprakların el değiştirmesi olanaksızdı.

Toprakların bir bölümü tapınaklara aitti, ama boyutları III. binlerdeki kadar küçüktü; aynı şeyler komşuluk topluluklarının toprakları için de söylenebilir: Kaynaklar, yaşlılar tarafından yönetilen topluluk topraklarından da söz ediyorlar, ama bunlar gerçekte önemli bir toplama ulaşmıyordu. Topluluklar, kanal kesimi üzerindeki ayrıcalık haklarını (yabancılara balık avını yasaklayacak kadar) koruyorlardı, ama toprak ailelerin eline geçiyordu.

Ataerkil ailelerin ve küçük ailelerin elinde bulunan toprakların toplam yüzölçümünü bugün hesaplamak olanaksız. Ama açıkça belli olan şu ki: Ticaret mallarının ve köleci sistemin gelişmesi özel mülkiyetin sağlamlaşmasına katkıda bulunuyordu. Tarla ve meyve bahçesi vurgunu yapan tefeci arşivleri bulundu. Ama, ilk Sumer devletlerinin latifundialara sahip bulunan soylu ailelerinden farklı olarak, Babilli mülk sahipleri pek kıymetli sayılmazlardı. Yaklaşık hesaplara göre, özel mülklerin % 90'ının yüzölçümü 8,5 hektardan fazla değildi ve dönemin bilinen en geniş mülkü 31,5 hektar kadardı.

Özel mülk sahipleri topraklarının büyük bir bölümünü parça parça küçük üreticilere kiralıyorlardı. Bu çiftçiler hasadın üçte ikisini kira olarak ödemek zorundaydılar. Özel topraklardan elde edilen tahıl ürünü, mülk sahiplerini, kölelerini ve yanlarında ücretli çalışanları genel olarak beslemeye yetmiyordu. Bütün mülk sahipleri, krallığın ileri gelenlerinden, rahiplerden ve tamkarumlardan (büyük tüccar ve tefeciler) oluşuyordu. Başlıca gelirleri toprağa bağlı değildi, asıl gelirlerini görevlerinden (saray ya da tapınakta) ya da ticaret ve tefecilik işlerinden kazanıyorlardı. Sarayın ya da yönetimin bazı yüksek memurları saray hesabına yaşıyorlar ve bazen kraldan değerli armağanlar alıyorlardı. Ayrıca, görevlerini kötüye kullanıp haraç alarak zenginleşiyorlardı. Krallık hazinesinden gelen ödeneklerin, hayvancılık ve tefeciliğin, nihayet özel kişiler ve topluluklar tarafından ödenen kurban törenleri ücretlerinin oluşturduğu uçsuz bucaksız tapınak gelirlerini rahipler kendi aralarında paylaşıyorlardı.

Görülüyor ki, tıpkı M.Ö. III. binlerde olduğu gibi, Babil toplumunun bu sömürücü sınıfı, kırsal bölge topluluklarının ve kölelerin zararına yaşamaktaydı. Bu ikili sömürü biçimi, eski doğunun köleci toplumunun belli başlı özelliğidir.

4. Meslekler ve ticaret. Babilonya'daki meslekler toplulukların sınırlarını aşmaktaydı. Kentlerde, meslekleriyle yaşayan zanaatçıların ortaya çıktığı görüldü. Pazar yerinde, sipariş alıp hizmet verdikleri bir atölye ya da dükkanları vardı. Ama bu kendi hesaplarına çalışan zanaatçıların dışında, özel kişilere ait atölyelerde çalışanlar da vardı. Hammurabi yasalarında bu zanaatçıların adları, çömlekçiler, taş yontucular,

terziler, demirciler, deri tabakçıları olarak geçer. Kral kendileri için en alt düzeyde bir günlük ücret saptadığı için, bu zanaatçıların yaşam koşulları pek de imrenilecek gibi değildi.

Ticaret önemli oranda gelişmişti. Kral ve rahipler, tamkarumlar aracılığıyla ticarete önemli sermayeler yatırıyorlar, bunlar da bu sermayeleri kendi işlerinde kullanıyorlardı. Tamkarumların yanında, görevliler ve çıraklar çalışmaktaydı, bunların en yeteneklileri bir süre sonra tüccar durumuna geliyorlardı. Tamkarumlar, buğday, yün, susam yağı, hurma, hayvan, gümüş ve bakır satıyorlardı. Aralarından çoğu tefecilik de yapıyordu, yüksek faizle tahıl ve para veriyorlardı: Para için % 20, tahıl için % 33 (ödünç tahılın üçte biri). Rahipler ve tapınaklar bu gibi işleri hor görmüyorlardı. Perakende ticaret pazarda, dükkanlarda ya da elden ele yapılıyordu.

5. Özgür nüfusun toplumsal bölünüşü. Hammurabi yasaları özgür insanları iki kesime ayırıyordu: *Muşkinu* (tam sözcük anlamı: “Önemsiz kimse”, “bayağı adam”) ve *amelu* ya da *mâr amelu* (“insan”ya da “insanoğlu”). Bu iki kesim de köle ve mülk sahibiydiler, ama eşit haklardan yararlanmıyorlardı. Amelu ile muşkinu arasındaki fark zararlarla ilgili bazı kararlarda ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bir hayvanın çalınması durumunda ameluya ödenecek tazminat çalınan malın otuz katı olmasına karşın muşkinuya ödenecek tazminat ancak on katıydı; bir amelunun gözünü kör eden ya da bir kemiğini kıran kişiye kıssasa kısas uygulanmasına karşın, aynı zarara uğrayan kişinin bir muşkinu olması halinde, suçlu, durumu bir para cezasıyla atlatabiliyordu.

Bu farklı durumu nasıl açıklayabiliriz? Sovyet tarihçiler bu konuda değişik varsayımlar ileri sürdüler. Akademi üyesi Strouve, bütün vatandaşlık haklarından yararlanan Babilonya yurttaşlarının yani “insanlar”ın Amorri fatihleri olduğu ve “muşkinu” deyiminin ise boyun eğmiş Sumer ve Akkad nüfusu tanımladığı kanısında; Diakonov’a göre, amelu topluluğun üyesidir, oysa kralın çiftçisi muşkinu aylık ödenti yoluyla bağımlılaşmıştır. Bu kesime, yükümlülüklerini buğdayla ödemek zorunda olan çiftçiler, tamkarumlar ve topraklarını kraldan alan rahipler girmektedirler. Ancak, savaşçılar (redum ve bairum) topraklarını kraldan

almış olmalarına karşın topluluk üyesi durumundaydılar ve muşkinu değildiler.

Bu deyimlerin yorumu nasıl olursa olsun, Hammurabi yasalarına ve iş belgelerine göre, birkaç türlü özgür vatandaş olduğu kabul edilebilir. Bunlar, topluluk üyeleri, vergilerini mal olarak ödeyen krallık çiftçileri, devredilmez toprak alan savaşçılar, zanaatçılar, aynı zamanda hem tüccarlık, hem tefecilik, hem de vergi toplayıcılığı yapan tamkarumlar, nihayet rahipler ve yüksek soylulardı.

6. Toplulukların durumu. Özgür tarımcılardan oluşan kırsal topluluk, sulamayla ilgili haklar ve yükümlülüklerle birleşmişti. Düzenli sulama ve bunun sonucu olarak da hasat, araçların, yani kanalların, su depolarının, bendlerin bakımına bağlıydı. Bütün topluluk çalışmalara katılmak zorundaydı, bu da her topluluk üyesine topraklarını kanal sularıyla, topluluk su depolarıyla sulamak hakkını sağlıyordu. Eğer kendi hatası yüzünden sular bendi patlatır, tarlaları ve meyve bahçelerini basarsa, topluluk, komşuluk topluluğunun ya da bir başka kuruluşun yol açtığı zarar ve ziyanı da karşılıyordu. Ödenen tazminat bütün topluluk üyeleri tarafından paylaşılıyordu. Topluluk, kendi toprakları üzerinde meydana gelen ve suçlusu bulunmayan bir cinayet ya da soygunu maddi olarak karşılıyordu.

Bir topluluğun her üyesi, ya da daha doğrusu her aile topluluğu kendi mülkünü yönetiyordu. Bu hakla ilgili kesin bilgilerden yoksun bulunuyoruz. Çiftçilerin toprak satışlarıyla ilgili ve bize ulaşmış satış sözleşmeleri var; ama bunların miras yoluyla mı kalmış, yoksa sonradan mı edinilmiş topraklar oldukları hakkında bir karara varmak çok zor. Toplulukların dağılması, topraklarını yitirmiş ya da büyük aile içinde toprak paylaşımından pay alamamış üyelerin topluluklardan ayrılmaları yoluyla gerçekleşiyordu. Bu “yararsız” kişiler ya çiftçi oluyorlar ya da Hammurabi yasalarının sözünü ettiği ücretliler kesimine katılıyorlardı. Çoban, çift sürücü ve bahçeci olarak işe giriyorlardı; “kral tarifesi” bunlar için en alt düzeyde bir ücret saptamıştı. Ama hasat, hurma toplanması ya da yeni hurma bahçelerinin işlenmesi gibi mevsimlik ivedi işler ya da benzeri çalışmalar söz konusu olduğu zaman, bunların sayısı mülk sahiplerinin isteklerini karşılayacak durumda değildi. Mülk sahipleri bu gibi durumlarda

topluluklara başvurmak ve gerekli el emeğinin sağlanması için bunlarla sözleşme yapmak zorundaydı. Çoğu zaman, bu tür sözleşmeler önceden yapılıyordu; işveren, belli sayıda emekçinin saptanan süre içinde çalışmasını zorunlu kılan bir avans ödüyordu. Sözleşmede belirlenen emekçi sayısında bir eksiklik olması durumunda topluluğa karşı dava açılıyordu. Anlaşıldığı gibi, mülk sahipleri, ivedi durumlarda, topluluğa karşı sık sık bağımlı oluyordu.

Aynı zamanda, toplulukların üyeleri, bazı durumlarda haklarından yoksundular. Kralın sarayı için çalışma söz konusu olduğu zaman, yasa angaryanın süre ve niteliğini hesaba katmıyordu. Üyeler, krallık kanallarını kazmak ve onarmak, sarayların yapım ve onarım çalışmalarına katılmak, koyun kesmek, yük taşımak, vb. için işbaşı yapmaya çağrılıyorlardı. Ve kralın görevlileri, topluluğun yetişkin ve güçlü erkekler vermesi için gerekli denetimleri yapıyorlardı. Çalışma koşulları özgür insanlar ve köleler için aynıydı. Kırbaç kimsenin sırtından eksik değildi. Krallık angaryaları için hiçbir ücret söz konusu değildi; özgür işçiler de köleler kadar yiyecek alıyorlardı.

7. Ataerkil aile. Babil İmparatorluğu’nda, komşuluk topluluklarının dışında, aile toplulukları da vardı. Bu topluluklarda, III. Ur sülalesi döneminden itibaren meydana gelen değişiklikler pek önemli değildi.

Babil aile topluluğunun ataerkil bir niteliği vardı. Baba başkandı; baba öldüğü zaman, yönetici rol ender olarak anneye geçiyordu. Ataerkil aile, babadan, karılarından, çocuklarından ve bazen de torunlarından oluşuyordu. Kabul edilmiş adı, “babanın evi”, “baba evi”ydi; malı, “baba evinin malı” adıyla anılıyordu. Hammurabi yasaları yalnızca bu deyimi kullanıyor; yasada, kişisel mülkü tanımlamak için herhangi bir deyim yer almıyor. “Baba evinin malı”, toprakları, evi ve işyeri yapılarını, hayvanları, köleleri, araç-gereçleri, mülkün ürünlerini, bakır, gümüş ve altını kapsıyordu.

Aile topluluğunun durumundaki değişiklikler, özel mülkiyetin güçlenmesinde, yeni kuşağın topluluğun üyelerinin kişisel zenginleşmelerine engel olan geleneksel sınırlandırmaların zayıflatılmasına yönelik eğiliminde belli oluyordu. Özellikle zengin köleci topluluklarda

ortaya çıkan bir durumdur bu. Hammurabi yasaları bu eğilimleri destekliyor ve aile geleneklerine değişiklikler getiriyordu.

Ailenin her üyesi, *sibtu* adı verilen kendisine ait bir mal varlığına (yani insanın kendi emeği, kendi olanaklarıyla edindiği mal) sahip olma hakkına sahipti. Aile mallarının paylaşılmasıyla ilgili eski yasa önemli bir değişikliğe uğramıştı: Baba, artık mirasın bir bölümünü oğluna bırakmak hakkına sahipti. Nihayet, Hammurabi yasaları bölüşüm ve ayrıntılarını saptamaktaydı. Yasalar, oğullar için eşit pay öngören temel ilkeleri koruyarak, annenin, evlenmemiş kızların ve kuma oğullarının paylarını belirtmektedir. Ama bu son ilkeye her zaman uyulmamaktaydı. Mirasçılar arasında varılan bir anlaşma, çoğu zaman, en büyük oğulun en büyük ya da en iyi payı aldığı eşit olmayan bir paylaşıma olanak vermektedir. Öteki oğullar genellikle kendi paylarını büyük oğula hemen satmaktaydılar. Kızların, hatta anaların haklarından yoksun bırakılmaları da söz konusudur. Özel mülkiyetin sağlamlaşması aile topluluğunun dağılmasına yol açıyordu; ama bu aile toplulukları varlıklarını sürdürüyordu, çünkü ağabeyler kendi küçüklerinin, kızkardeşlerinin haklarını ellerinden aldıktan sonra evleniyorlar ve yeni aile topluluklarının başkanı oluyorlardı. Bunun sonucu olarak, tıpkı kırsal topluluklarda olduğu gibi, miras dışı kalanların elenmesi gerçekleşiyordu. Redumlar, bairumlar, ast düzeydeki krallık memurları, tamkarumların görevli ve işçileri bunların arasından sağlanıyordu.

Ataerkil toplumda kadının ayrıcalığı erkeğe oranla daha azdı. Zina yapan kadın sadık olmayan kocaya oranla çok daha sert cezalandırılıyordu. Kadının ayrılma isteğinde bulunması çok güçtü. Yasa, kadının, eve ikinci bir kadın gelmesini ya da köleler arasından bir nikâhsız karı seçilmesini kabul etmek zorunda olduğu durumlar öngörmektedir. Bununla birlikte Babilli kadın bütün haklarından yoksun değildir. Bir sözleşmeyle evlenen ve yasal eş durumunda olan kadın, kocasının ölümünde, eğer merhum koca kendisine bir bağışta bulunmamışsa, kendi çeyizini ve oğullarınınkine eşit bir payı miras olarak almaktadır. Koca kısır bir kadını her zaman boşayabilir, ama kadın giderken kendi çeyizini götürebilir. Babanın ölümünde evli olmayan kızlar, oğullar kadar pay alırlar. Bazı kadınlar, genellikle rahibeler ve dullar, kendi adlarına hukuksal sözleşme yapmak, mal edinmek ve bunlardan yararlanmak hakkına sahiptirler. Kendi işlerini

kendileri yönetebilirler, taşınır ve taşınmaz mal satın alabilirler, tefecilik yapabilirler.

8. Kölelik. Babil İmparatorluğunda kölelik, sonuç olarak, M.Ö. III. binlerdeki niteliğini korumaktadır. Ev köleliği önemini sürdürmektedir. Köle efendisinin mutlak malıdır, satılabilir (“para karşılığı vermek”), devredilebilir, nihayet herhangi bir nesne gibi rehin konulabilir. Kölenin boyun eğmemesi durumunda, yasa efendiye onu sakatlamak hakkını tanımaktadır (Mad. 282). Bazı köleler işaretlidir ve efendinin izni olmadan bu işareti ortadan kaldıran berberin parmakları kesilmektedir (Mad. 226). İstemeyerek bir başkasının kölesinin ölümüne sebep olan kimse, onun yerine bir köle vermekle yükümlüdür (Mad. 231). Köle, satın alınma ya da evlat edinme yoluyla azat olabilir.

Köle eşlerin aile topluluğu içinde ayrı bir konumu vardır. Yasal eş kısır ise, koca, çoğu zaman bir köle *(abdum)* olan bir nikâhsız eş *(şugetum)* alabilir; kimi zaman bu nikâhsız eşi köleler arasından yasal eş seçer. Bu durumda, köle özgürlüğünü kazanmaz, ama bu durum onun, fırsat düştüğünde, aileyi yönetmesine, yasal eşi ikinci plana düşürmesine engel değildir. Çocukları özgürdür, babaları onları “siz benim çocuklarımsınız” cümlesiyle evlat edinmezse, mirastan yararlanma hakları yoktur.

Çeşitli sözleşmelerle ilgili birçok belge bulundu: Köleler alınıp satılıyor, armağan olarak sunuluyor, miras olarak bırakılıyor ve kiraya verilebiliyordu. Köleler ancak bazı kesimlerde çoktu, bu durumda da sayıları birkaç onu geçmiyordu. Genel olarak ev işlerinde beş köle kullanılıyordu. Çoğu zaman, savaş tutsağı ya da satın alınmış köleler ve kimi zaman da hükümlülerdi bunlar.

Kentsel ve kırsal ailelerin miras dışı kalan üyelerinin elenmesi ve toprakta çalışan yoksul toplulukların çoğalması sonucu, borç yüzünden köleleşme, Hammurabi döneminde geniş boyutlara ulaştı. Yasa, borç yüzünden köleliği üç yılla sınırlandırmaktadır. Bu önlemin nedeni, tarihsel kaynakların bu konuda hiçbir şey söylememelerine karşın, hiç kuşkusuz, bu tür köleliğin yaygınlaşması, yoksul ve işsizlerin sayılarının çoğalması sonucu meydana gelen karışıklıklardı.

9. Babil İmparatorluğunun genel nitelikleri. M.Ö. XVII. yüzyılda, ekonomik ve politik bakımdan tam bir gelişme içindeydi. Sulama şebekesinin düzenlenmesi yöntemleri geliştirilmişti, yükseltici makine geniş ölçüde kullanılıyordu; saban geliştirilmişti; at evcil hayvan olarak kullanılıyordu. Başta bronzculuk olmak üzere zanaatlar gelişmişti: Bronzdan yapılmış oraklar ve başka aletler kullanılıyordu. Tecim mallarının üretilmesi gelişmiş, ticaret Babilonya'nın içlerine yayılmış ve Elam, Suriye, Asur gibi komşu ülkelere sıçramıştı.

Tecimsel üretimin gelişmesi, toprağın özel mülkiyetini ve köleliği güçlendirdi. Ama özel mülkiyet sınırlı kaldı (özellikle mirasla ilgili olarak) ve kölelik ataerkil niteliğini sürdürdü (köle mal sahibi olabilir ve özgür bir kadınla evlenebilirdi).

Mezopotamya tarihinin başlangıcına niteliğini veren, kral, tapınak ve doğuştan soylu sınıfın sahip olduğu geniş topraklar, büyük ölçüde azaldı ya da tamamen ortadan kalktı. Ekonominin biçimi, sınırlı sayıda bir köle topluluğunun sömürüsüne dayalı küçük ya da orta mülkiyetti. Borç için kölelik dışında, insanların bağımlılığının ataerkil biçimleri ortadan kalktı; guruşiler de zamanlarını doldurdu.

Komşuluk topluluğunun bölünmesi onun sağlamlığını sarstı; sulama düzeni üzerindeki bütün haklarını koruyordu, ama en önemli ekonomik birim durumuna aile topluluğu geçmişti. Tefecilik ve ağır vergilerin şiddetlendirdiği servet farklılığı topluluklarda geniş yoksul katmanları oluşturdu; bunlardan bir bölümü çiftçi ve savaşçı olarak kralın buyruğuna girdi ve geri kalanları borç yüzünden köleleşti.

Hammurabi zengin tamkarumları biraz frenlemeye çalıştı: Borç için kölelik üç yılla sınırlandırıldı, tefeciye alacağını almak için borçlunun evine zorla girme hakkı verilmedi, hile yapan tamkarum cezalandırıldı vb. Bu önlemlerin amacı özgür sınıfın birliğini güçlendirmek ve bu sınıfın çeşitli katmanlarını köleler karşısında birleştirmekti. Ama bunlar bir başarıya ulaşamadı: O dönemden kalan mektuplar, Hammurabi yasalarının tamkarumlar tarafından çiğnendiğini, kralın çiftçi ve savaşçılarının devredilmez topraklarına el konulduğunu göstermektedir. Demek ki Babil toplumu yalnızca özgür insanlar ile köleler arasındaki karşıtlığı değil, ama özgür insanların değişik grupları arasındaki karşıtlıkları da biliyordu.

Egemen sınıfın savunucusu olan köleci devletin biçimi despotluktu, bu mutlak monarşiyi kral sayısız memurları ve yargıçları aracılığıyla yönetiyordu.

10. Babil İmparatorluğunun yıkılışı ve Kassit dönemi. Babil İmparatorluğu, birinci Babil sülalesinin son iki kralı döneminde yıkıldı. Birbiri arkasına dört düşmanın saldırısına uğradı: Sumer'in deniz bölgelerinin Samileri, Zagros'un Elamlıları, kuzeyden gelen Hititler ve Elam'ın kuzeyinde yaşayan at yetiştiricisi Kassitler. Zaferi, imparatorluğun güneyini ele geçiren deniz kıyısı tribüleri ve Babilonya'nın orta ve kuzey bölgelerine yerleşen Kassitler kazandılar.

Kassit Kralı Gandaş bir sülale kurdu. Gandaş'tan sonra gelenler ülkenin güney kesimini boyunduruk altına aldılar. Kassit egemenliği M.Ö. 1165 yılına kadar sürdü.

Dağlardan gelen ve Babilonya'nın efendileri olan Kassitler, buraya klan toplulukları halinde yerleştiler. İstilâ ve savaşların yakıp yıktığı, nüfusunu kırdığı geniş toprakları ele geçirdikten sonra, yöntemlerini Babillilerden öğrenerek hemen yerleşik tarımcılığa geçtiler. Kassit krallarının gücü kendi milislerine dayanıyordu, ama aynı zamanda, başta kutsal kent Nippur olmak üzere Babil rahipleri arasında kendilerine müttefikler buldular.

Kassit dönemi iki evreye ayrılır: M.Ö. XV. yüzyılın son çeyreğine kadar süren birinci evrede ülke korkunç yıkımlara ve ekonomik çöküşe sahne oldu. Sulama şebekesini onarmak, bendleri yeniden yapmak ve yeni su depoları kurmak için büyük çalışmalar yapıldı.

İkinci evre XV. yüzyılın sonunda başladı, bu süre içinde ekonomik yaşam önemli ölçüde gelişti. Mısır ve öteki ülkelerle düzenli ticaret ilişkileri kuruldu, bu da Kassit krallarını kervan yollarını geliştirmeye yöneltti. Yolları soygunculara karşı korumak için büyük çabalar gösterdiler. Bu süre içinde, tapınak yapımlarına tekrar başlandı. Kassit toplulukları dağıldı ve bunun sonucu özel toprak mülkiyeti güçlendi. Krallar, topluluklardan (çoğu Kassit) ayrılan toprakları "sürekli olarak" kendi senyörlerine dağıttılar. Devretme ve dağıtmayla ilgili krallık kararları, genellikle, *kudurru* adı verilen ve söz konusu toprakların sınırlarına dikilen taşlara kazınmıştır. Bu yeni mülklerin boyutları eski Babil İmparatorluğu mülklerininkinden çok

daha büyüktür (20-200 hektar); ama sayıları Hammurabi dönemininkinden daha azdır.

Krallık ekonomisi ile özel ekonominin gelişmesi, toplulukların, bunların savaş ve yıkımdan yeni kurtulmuş üyelerinin mülksüzleşmesi sayesinde gerçekleşti. Krallık ticaretinin yenilenmesi baskının şiddetlenmesine yol açtı, aynı şekilde, yeni tapınakların yapımına başlanması saray angaryalarının ağırlaşmasıyla sonuçlandı. Topluluk mallarının devri, karşılık olarak bir şey almayan köylülerin açıkça soyulmasıydı, çünkü bir ödeme yapılsa bile bunu yaşlılar alıyordu. Bu durum tefecilerin işine yaradı. Vurgunculukları öylesine zararlı duruma geldi ki, aralarından bazıları krallık vergilerinin toplanmasını kirayla üzerlerine aldılar ve halkı acımaksızın soydular.

Toplulukların hoşnutsuzluğu büyüdü ve M.Ö. 1345 yılında ayaklanmaya dönüştü. “Kassit urukları (gens, geniş aile)”, kral Karahindaş’a karşı ayaklanıp onu öldürdüler ve onun yerine geçmişi karanlık birini geçirdiler. Kendi olanaklarıyla ayaklanmayı bastıramayan ileri gelenler ve rahipler, Asur kralından yardım istediler. Asur kralı ayaklanmayı kanla boğdu ve Kassit sülalesini yeniden kurdu. Bu iç karşıtlıklar, monarşinin iktidarını zayıflattı. XIII. yüzyılın ortasında, Kassit İmparatorluğu Asurlular tarafından istila edilip yağmalandı. Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta Kassit ordusunu ezdi, Babil’i yağmaladı ve başına bir vali geçirdi. Ama Babilonya, Asur ülkesinde meydana gelen karışıklıklar sayesinde bağımsızlığına tekrar kavuştu. M. Ö. XII. yüzyılda, ülke Elamlıların istilasına uğradı. 1165 yılında, yakılıp yıkılmış ve nüfusu kırılmış imparatorluk, son Kassit kralını deviren ve IV. Babil sülalesini kuran İsin kenti senyörünün eline geçti. Bundan başlayarak Asur’un yıkılışına kadar Babilonya uzun bir siyasal çözüm dönemi yaşadı.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BABİL UYGARLIĞI

1. Babil uygarlığının düzeyi. Babil uygarlığı deyimi Aşağı Mezopotamya uygarlığını da kapsamaktadır. Ülkenin tarihsel evrimi boyunca, M.Ö. IV. binle eski Babil İmparatorluğu'nun sonu arasında kalan dönemde oluştu. Başlıca öğeleri, Sumerler'in önce Akkadlar, sonra Babilliler tarafından kabul edilen ve geliştirilen kültürel yaratılarıdır; bu nedenle bu uygarlığı Sumer - Babil uygarlığı adıyla tanımlamak daha doğru olur. Bu uygarlık Asur ve Kalde uygarlıklarına da temel oldu, ancak bu uygarlıklar tarafından aşılamadı. Babil uygarlığı, zamanımızdan iki bin yıl önce, komşu ülkeler üzerine büyük bir etki yaptı. Suriye, Fenike, Filistin ve Hurriler ile Hititler bu uygarlığın etkisinde kaldılar. Asurlular ve Kaldeliler döneminde, etkisi kuzeybatıdaki Ege denizi kıyısındaki ülkelere, kuzeye (Urartu) ve doğuya (İran) yayıldı. Babil uygarlığının İbraniler, Grekler ve Romalılar tarafından Avrupa uluslarına aktarılan önemli alıntıları modern Avrupa kültüründe günümüzde de sürmektedir.

2. Yazı. Mezopotamya'da bulunan bütün metinler çiviyazısı ile yazılmıştır. Bu yazının harfleri esas olarak dikey ya da yatay olarak çizilmiş resimlerden oluşmaktadır. M.Ö. III. binlerin ilk yarısında ortaya çıkan bu yazı piktografi'den türemiştir. Çiviyazısı işaretlerinde kaynaklandıkları desenler kolaylıkla fark edilir: İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, dağlar, ormanlar, sular, ev aletleri, araçlar. Bu ilkel harflerin görünüşleri, kullanılan malzemeye, işaretlerin anlamına göre ve yazının gelişmesi gereği değişti. Bulunan en eski yazıtlar, taş tabletler üzerine kazınmış ideogramlardır, yani

her biri bir sözcük ya da düşünceyi temsil eden işaretlerdir. Daha sonra, en yaygın yazı malzemesi tablet yapımında kullanılan kil oldu; yazı nemli kil üzerine damga biçiminde bir işaret oluşturan bir üslupla yazılıyordu.

Giderek çizgili desenlerin yerini, çiviyazısı işaretlerinin bireşimi aldı; ama şemalaşan bazıları, III. binlerin ortalarına kadar devam etti.

Aynı zamanda, harflerin anlamlarının değiştiği görüldü. İdeogramlar yavaş yavaş çiviyazısı işaretlerinin çoğunluğunu oluşturan hecesel işaretlere dönüştüler. Ama simgesel işaretlerden bazıları varlıklarını korudular ve bunlardan alfabetik sesleri temsil eden başka işaretler ortaya çıktı. Bu nedenle çiviyazısı sistemi çok karmaşık ve öğrenilmesi çok güçtür. Çoğunun birçok anlamı olan 600'e yakın harf vardır.

Çiviyazısının kurucuları Sumerler'dir. Akkadlar'dan başlayarak, sırayla Elamlılar'a, Babilliler'e, Asurlular'a Hititler'e geçmiştir. Fenikeliler kendi alfabelerini yaratmak için bu yazıdan yararlandılar. Aynı yazıyı Urartular da aldılar; bu yazı Mezopotamya'yı M.Ö. 530 yılına doğru ele geçiren Persler tarafından alınıp değişikliğe uğratıldı.

3. Din. Babil dini, III ve II. binlerin metinlerine göre, Sumer ve Sami ögelerinin bireşimidir. Bu nedenle bazı tanrıların çift adları vardır. En önemlileri, eskiden Sumer ve Akkad kentlerinin yerel tanrıları olan "büyük tanrılar"dır. Bunlar, Sumerlerin en önemli tanrısı olan toprak tanrısı Enlil; Uruk tanrısı Anum; Eridu tanrısı Ea'dır. III. binlerden başlayarak rahipler Anum'a gökler krallığını, Ea'ya denizler ve yeraltı suları krallıklarını vererek bu üç tanrıyı Yüce Üçlü'de birleştirmişlerdi.

Bu Üçlü'nün dışında, bütün ülkede kabul edilmiş bir başka tanrılar topluluğu vardı: Güneşin tanrısı Şamaş (Sippar'ın tanrısı), Ayın tanrısı Sin (Ur'un tanrısı) ve iki tarım tanrısı: Tammuz ve karısı İştar.

Tammuz ile İştar bitki örtüsü ve bolluk tanrılarıydılar. Her yıl Tammuz'un ölümü ve dirilişi kutlanırdı. Bu kutlamalar sırasında İştar'ın bulunduğu dinsel oyunlar oynanırdı: İştar kocasının ardından ağlar, "dönüşsüz-toprak"a inip kocasını arar, karanlıklar ülkesinin tanrıçası Ereşkigal'la savaşır, Tammuz dirilir ve yeryüzüne çıkar. Komşuluk topluluklarında, bu bayramlar tarım çalışmalarının başını ve sonunu simgeliyordu; bir rahibin yönetiminde bütün topluluğun katıldığı dramatik

ayinlerin amacı, ekimin başarılı ve ürünün bol olmasını sağlamaktı. Büyük kentlerde, halkın katıldığı törenler, sayısız kurbanın sunulduğu büyük bir ayinle sona ererdi.

Şamaş ve Sin, kırsal kesimlerde üretimle de ilgiliydiler: Şamaş kültü tarımla, Sin kültü hayvancılıkla ilgiliydi. Ama resmî pantheonda (tanrılar tapınağı) Şamaş adalet tanrısı görevini yüklenmişti. Sippar'daki baş tapınağı yüksek mahkemenin toplantı yeriydi ve yanında hukuksal sözleşmeler için bir ambar vardı.

Resmî mitolojide tanrıça İştar'ın simgesi Venüs gezegeniydi; böylece rahipler bir yıldız tanrılar (Şamaş, Sin, İştar) topluluğu oluşturmuşlardı.

Eski Babil İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, başlangıçta yalnızca Babil'in tanrısı olan Marduk, tanrılar kralı oldu. O zamana kadar Enlil'in elinde bulunan Bâl (efendi) ünvanını aldı; rahipler ona Enlil ve Tammuz'un görevlerini verdiler.

Babil'de Marduk'un onuruna her ilkbaharda Zag-muk adı verilen yeni yıl bayramı kutlanıyordu. Bu bayramda Marduk'un Taimat karşısında kazandığı zafer, kutsal tahta çıkışı, dünyanın ve insanların yaradılışı ve tanrısal Babil'in kuruluşu canlandırılıyordu. Dramatik ayinlerde, Babil kozmogoni ve mitolojisinin dile geldiği *yaratılış şiiri* olan *Yukardayken* adlı şiir okunuyordu. "Yazgıların salonu" adı verilen başka bir tapınakta, rahipler, tanrıların heykelleri önünde, adeta onların huzurunda, gelecekten haberler veriyorlardı. Kral siyasi işlerinde esinlendiği için bu kehanetler önemli bir rol oynuyorlardı. Şenlik Tammuz ve İştar kültlerinden alınan ayinlerle sona eriyordu. Bunlardan biri Bâl-Marduk'un ölümünü ve dirilişini simgeliyordu. Bu ayinde İsa'nın ölümü ve dirilişi öyküsüne son derece benzeyen bir metin okunuyordu. Marduk ile karısı Sarpanitu'nun evlenmelerini temsil eden bir başka ayin de toprağın verimliliğini sağlamayı amaçlıyordu.

Babil dini "büyük tanrılar"ın ve tarım tanrılarının ayinleriyle sınırlı değildi. Yalnızca halk değil kölelerin efendileri de animist, hatta kaynağı ilkel toplum dönemine varan preanimist inançlarını sürdürüyorlardı. Doğa güçlerini yöneten, hastalıklar ve ölüm gönderen, insanlara işlerinde ve yaşamlarında yardım eden sayılamayacak kadar çok, iyi ya da kötü ruhlara tapıyorlardı. Örneğin bu ruhlar arasında ırmak ve kanal ruhlarına

topluluklarda olduğu kadar resmî dinde de tapılıyordu. Ayrıca evleri koruyan ev ruhları, kendileri için sürekli kurbanlar sunulan ölülerin ruhları vardı. Nihayet, bütün Babil toplumu, iyi ve kötü ruhlar düşüncesinin esinlendirdiği büyüsel ayinlere büyük bir önem veriyordu. Cinbilim ve halk büyücülüğü resmî din tarafından özümsenmişler ve geliştirilmişlerdi. Tapınakların çevresinde, cinbilimi dizgeleştiren ve ruhların “büyük” tanrılara (Anum, Enli ve Ea) boyun eğmelerini yayan özel büyücülük okulları vardı. Halk büyücülüğünün yöntem ve ayinleri dönüştürülmüştü. Bu değişikliğin sonucu olarak, daha sonra Asur ayinlerine de giren birçok özel ayinler oluştu.

Babil ve öteki kentlerin resmî tapınaklarının papazlar sınıfı çok kalabalıktı, rütbe ve görevlerine göre bir takıma bölünmüştü. Bunların dışında rahibeler de vardı, bir Akkad kralı bunlar için Sippar’da Şamaş tapınağının yanında, geniş meyve bahçeleri olan büyük bir konut yaptırmıştı. Bu rahibelerin ayin sırasında, erkek ve kadın şarkıcı, müzisyen gibi bir yığın yardımcıları, çeşit çeşit uşakları vardı. Bol gelirli rahip mesleği, aile topluluğundan miras yoluyla babadan oğula geçiyordu; mal bölüşümü sırasında rahiplik oğullar arasında bazen her biri bir yıl rahiplik yapacak şekilde bölüşülüyordu, böylece hepsi mesleğin gelirlerinden bir süre yararlanmış oluyordu. Rahiplik büyük oğula geçecek olursa öteki erkek kardeşler miras üzerinden bir tazminat payı alıyorlardı. İlkçağ dinsel yaşamında çok güçlü bir silah olan kâhinliği ve tefecilik sayesinde her gün biraz daha büyüyen bitmez tükenmez tapınak kaynaklarını ellerinde bulundurdukları için rahiplerin büyük bir saygınlığı vardı.

4. Sumer-Babil edebiyatı. M.Ö. III. ve II. binlerden oldukça çok sayıda Sumer ve Babil edebiyat yapıtları olduğunu biliyoruz. Bu yapıtların içerikleri şu ya da bu biçimde dinle ilgilidir. Birçok dinsel törenlerle ya da büyüyle ilgilidir, ve ayinle ilgili olmayan pek az yapıt da başta mitoloji olmak üzere gene dinle ilgilidir. Öteki konuları işleyen yapıtların sayısı çok azdır.

Resmî dinin mitolojisi, sözsel ya da folklorik geleneğin öğelerinden biri olan halk mitolojisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Sumer-Babil yapıtlarında birçok folklorik motife rastlıyoruz. Aynı içerikte olan bütün

halk masallarına benzeyen naif efsaneler biçimi içinde, dünyanın, insanların, tarımın, yerleşik yaşamın başlangıcıyla ilgili mitlerden ortaya çıkmışlardır.

Babilli şairler, seçkin yapıtlar yaratmak için bu Sumer efsanelerinden yararlanmışlardır. Bunlardan en önemlilerinden biri, ilk sözlerine göre adlandırılan *“Yukardayken”* başlıklı şiirdir. Kahramanı Enlil’dir ve dünyanın yaratılışıyla ilgili Sumer mitosundan esinlenmiştir. Ama Babilli şiirde rahipler Enlil’in yerine Marduk’u geçirdiler.

Babil edebiyatının en güzel yaratılarından biri Gılgamış adlı epik şiirdir. Gılgamış adlı kahramanın serüvenlerinden söz eden ilk metinler Sumerceydi; hiç kuşkusuz rahip sınıfından olan Babilli yazarlar bu metinleri işleyip geliştirdiler. Böylece, her biri kendi başına bir bölümü kapsayan ve on iki büyük tablete yazılmış olan Gılgamış Destanı ortaya çıktı. Düşüncesi ve şiirsel nitelikleri bu yapıtı dünya edebiyatının başyapıtları arasına sokmaktadır.

Bu şiirin dinsel tören yapıtlarıyla bir ilgisi yoktur. Ne belli bir mitosa, ne de bir ayine bağlıdır. Yazarı hayat ve ölümle ilgili bağımsız bir yapıt yaratmak için yalnızca halk masal ve efsanelerinden yararlanmıştır.

Şiirin teması Sumer toplumunun uzun süredir ilgilendiği bir sorundur. Tanrıların niçin ölümsüz, insanların niçin ölümlü olduklarını açıklamaya çalışan mitoslar vardı. Bu mitoslardan biri, tanrı Ea’nın sevgili oğlu Adapa’yı ilk insanın deliliğinin, insanın ölümlülüğünün nedeni olarak sunar; Ea, Adapa’ya sonsuz yaşamı değil ama büyük bir bilgelik vermiştir. Adapa’nın karşısına bir gün ölümsüzlüğü elde etme olanağı çıkar, ama o bunu kabul etmez. Güney Yeli’nin kanatlarını kırdığı için Tanrı Anum’un huzuruna çıkartılan Adapa kendisine ölümün yiyecek ve suyundan sunulacağını ama bunlara el sürmemesi gerektiğini Ea’dan öğrenmiştir. Duruşma sırasında öteki tanrılar Adapa’yı savunurlar, bunun üzerine kızan Anum ona ölümsüzlük yiyeceği ve hayat suyu getirtir; ama Adapa bunlara el sürmek istemez. Şaşıran Anum ona bunun nedenini sorar. Adapa yanıtlar: “Öteki dedi: Yemeyeceksin, içmeyeceksin.” Bunun üzerine Anum onu yeryüzüne almalarını buyurur. Büyük bir olasılıkla rahiplerin uydurduğu bu efsane, insanları kendi yazgılarıyla uzlaştırmaya ve tanrılar karşısında güçsüz olduklarına inandırmaya çalışmaktadır. Ama, ölümsüzlükleriyle

ilgili bu türden bir efsane Babil toplumunun düşünen insanlarını doyuramazdı. Gılgamış'ın şiiri, avundurucu bir yanıt getirmeksizin aynı soruyu tekrar soruyor.

Gılgamış, Sumer'in eski kenti Uruk'un ünlü bir kralıdır. Ölümünden sonra tanrılaştırıldı ve onuruna Uruk'ta bir kült kuruldu. Şiir onu üçte ikisi tanrı, yakışıklı ve bilge bir dev kahraman görünüşünde sunar. Dostu ve silah arkadaşı Endiku'yla birlikte akıl almaz serüvenlere atılır ve bunun sonucu tanrıça İştar'ın sevgisini kazanır. Ama Gılgamış onun duygularını gerektiği gibi yanıtlamaz. Buna kızan İştar onu öldürtmek amacıyla, buğday tarlalarını çiğneyen kutsal boğayı onun üzerine gönderir, ama Gılgamış'la Endiku boğayı öldürürler. Bundan sonra, İştar'ın isteği üzerine, tanrılar Endiku'yu amansız bir hastalıkla cezalandırırlar. Arkadaşının ölümüyle yıkılan Gılgamış, korkuya kapılır:

Arkadaşı Endiku'nun başında Gılgamış,

Acıyla ağlar ve kırlara kaçar:
"Ben de Eabani gibi ölmeyecek miyim?
Bağrımı deldi bütün acılar.
Korkuyorum ölümden ve kaçıyorum kırlara."

Gılgamış ölüm ve hayatın gizini bulmaya karar verir. Eski efsanelerden tanrıların ölümsüzlük sunduğu insanlar bulunduğunu öğrenir. Bunlar Utanapiştim ile karısıdır. Utanapiştim'i bulmak ve ona nasıl ölümsüz olduğunu sormak için kutsal ülkede tehlikeli bir yolculuğa çıkar. Uzun yolculuklardan sonra yoluna çıkan korkunç engelleri aşar ve kutsal denizin kıyılarına ulaşır. Bir Sabalı kadın yolunu keser ve ona boş bir amaç peşinde koştuğunu ve ölümsüzlüğün yalnızca tanrılara özgü olduğunu söyler. Kadın ona geri dönmesini ve hayatın tadını çıkarmasını öğütler. Ama Babil soylu sınıfının doruklarında hiç kuşkusuz pek yaygın olan bu öğüt Gılgamış'ı kandırmaz. Yoluna devam eder ve Utanapiştim'e ulaşmayı başarır, ama o da Gılgamış'ın yüreğine su serpecek bir şey söylemez. Şuruppak kralı olduğu sırada, insanlara kızan tanrıların yeryüzüne tufan gönderdiklerini anlatır. Utanapiştim ve ailesi dışında bütün insanlar yok olurlar. Kendisini seven Ea felaketi önceden haber verdiği ve bir gemi yapmasını öğütlediği için kurtulmuşlardır. Tufan sona erince, tanrılar, kralı ve eşini huzurlarına kabul ederler ve onlara ölümsüzlük armağan ederler. Sonunda Utanapiştim,

Gılgamış'a sorar: "Aradığın hayatı bulman için tanrılardan hangisi tanrılar kuruluna sokacak seni?" Tanrılardan hiçbiri kendisine yardım etmediği için, Gılgamış ölümü değişik büyüsel yöntemlerle yenmeyi dener, ama gene başarısızlığa uğrar. Yorgun düşmüş, umudu kırılmış durumda yurduna döner ve "yeryüzünün yasası"nı, Nergal ile Ereşkigal'ın kullarının yazgısını öğrenmek için Endiku'yu ölüler ülkesinden getirtir. Şiirin sonu kayıptır. Gılgamış'ın ölmüş olduğuna inanılabilir. Hayat ve ölüm sorununa bir çözüm getirmemiş olmasına karşın bu destan önemli bir yapıttır, çünkü dinle ilgili ilk eleştiri girişimlerini içermektedir. Gılgamış, tanrılara meydan okuma cesareti gösterir, bazen onları alt eder ve tanrılar bu asiyi hoş görmek zorunda kalırlar. Şiir, İlkçağ uluslarının edebiyatlarını büyük ölçüde etkilemiştir.

Didaktik metinler arasında en ilginç olanlardan biri yüksek köleci toplumun ahlak bozukluğunu yansıtan *Efendi ile Kölenin Konuşması'dır.*

Efendi, "yaşadığın sürece hayattan yararlan" ilkesine göre yaşamıştır. Sonunda her şeyden bıkar: Savaş, av, aşk, yeni evler, komplolar hepsinden tiksinir. Tanrılardan düş kırıklığına uğrayıp, ne kurbanların, ne büyünün tanrıların "insanları bir köpek gibi izlemesi"ne yetmediği sonucuna ulaşır. Ona yapacak bir şey kalmıştır: "Boynunu kırıp kendini suya atmak."

Babillilerin özdeyiş ve ahlak ilkeleri kitapları da vardı. Bunlardan biri tümüyle eski imparatorluk döneminden kalmadır. Kitaptan sanki büyü korkusu, vicdan kargaşası korkusu fışkırır. Karşıt dünyanın ahlakı ve sömürücülere boyun eğme öğütlenir. Hiç kuşkusuz toplulukların üyelerine yöneltilen bu öğütler, tanrılara yakarmayla ilgili bir öğütle bitmektedir. Bu çok anlamlı yakarı şöyledir: "Kurban hayatı uzatır, dua günahtan kurtarır."

Din dışı edebiyata, III bin ile II. binin ilk çeyreğinin bazı krallık yazıtlarını katmak gerekir. İçerikleri bakımından efsanelere yaklaşan bu metinler tarihsel olayları anlatırlar. Urukagina'nın, Lagaş halkının kendi tahta geçtiği zamanki yoksulluğunu betimleyen ve yaptığı reformları anlatan büyük yazıtı bunlardan biridir. Lagaş patesisi Eannatum'un Umma hükümdarına karşı kazandığı zaferi anlatan yazıtı da böyledir.

5. Bilimsel bilgilerin tohumları. Eski Babil İmparatorluğu döneminde, gündelik yaşamda ve ekonomide uygulanan bilimsel tohumlar vardı Aşağı-

Mezopotamya’da. Bunlar özellikle astronomi ve matematikle ilgiliydi ve toprak ölçmenin, sulama şebekesinin düzenlenmesinin yanı sıra ticaret ve tefecilik işlerinde de kullanılıyorlardı.

Mezopotamya’da III binler ile II. binin başlarında başlayan ve bundan sonraki dönemlerde geliştirilen astronomi çalışmaları önce Greklerin, sonra Arapların astronomi çalışmalarının temelini oluşturdu, Avrupa astronomisinin de kaynağında Mezopotamya bulunmaktadır. Öyleyse modern astronomi biliminin çıkış noktası Babil astronomisidir.

Babil rahiplerinin astronomiyle ilgili bilgileri ilkel dönemlerin kozmogenisinden kaynaklanmaktaydı. Toprak, gökyüzü ve deniz dünyanın temel öğeleri olarak kabul ediliyordu. Dünya, okyanusun ortasında yükselen yuvarlak bir dağ gibiydi. Dünyanın üzerinde, tersine dönmüş fincan benzeri göksel ya da havasal küre yükseliyordu; göksel kürenin üzerinde, alt kıyıları dünya okyanusuna ulaşan göksel okyanusun çevrelediği, tanrıların konutu göksel katman vardı. Yıldızlar başlangıçta bu göksel katmanın üzerinde otlayan koyunlara benzetiliyordu; Güneş ve Aya gelince, tanrıların yaptığı lambaydılar. Güneş ve ay tutulmaları, bunların kötü ruhlar tarafından saklanmalarından ileri geliyordu. Babil gökbilimcileri, II. binin başlarında bugün Venüs, Mars, Merkür, Jupiter ve Satürn adlarıyla bilinen gezegenleri hareketsiz yıldızlardan ayırdılar. Aynı dönemde, yıldızlar takımlar halinde gruplandırıldı; bunun sonucu olarak, Zodiak denilen “güneş yolu” üzerinde on iki takımyıldız saptandı ve “güneş yolu”nun yakınında yukarda adı geçen beş gezegenin bulunduğu belirtildi. Rahipler tutulmaları henüz önceden hesaplayamıyorlar, astronomik ve meteorolojik olayları birbirlerine karıştırıyorlardı.

İlkel astronomik gözlemlere dayanarak, Çinlilerin yaptığı takvime benzeyen bir takvim yaptılar. Babil takvimi, Avrupa uluslarına kısmen modellik ederek uygarlık tarihinde özel bir rol oynadı.

Babil rahipleri, göksel ve atmosferik olaylara göre geleceği haber vermeye çalışıyorlardı. Tahminler, meteorolojik ve astronomik kehanetlerin uyuşmasına dayandığı için, bu sisteme ancak astroloji (müneccimlik) adı verilebilir. Örneğin “eğer Adad (fırtına tanrısı) Ay’ın kaybolduğu gün gürlerse, ürün bol olacak ve pazar fiyatları değişmeyecek.” Kehanet genellikle büyük bir siyasal güçtü.

Yaşam gereksinimleri, II. binin başında, matematiğin belli bir gelişimine yol açtı. Babil matematiğinin önemli bir uygulaması “durum sistemi” adlı sistemdir: Sayının içindeki yerine göre aynı rakamın değişik değerleri olacağına ilişkin bilgi. Bu konuda, Babilonya eski Yunan ve Roma’dan daha ileriydi. Ama matematiğin gelişimi altmışlı sayılama yüzünden büyük ölçüde engellendi. Bunun gerçek kaynağı bilinmiyor: Belki de zamanın hesaplanmasının sonucu olan “kutsal” sayısal kategorilere bağlıdır: Ayın evrelerine göre gün sayısı olan 7 ve yılın ay sayısına göre 12, kutsal sayılardı. Bu sistemde 60 sayısının (60: 12x5) bulunması, ilkel dönemde geniş ölçüde kullanılan parmak hesabıyla yapıldığını göstermektedir. Matematik bilgisine gelince, II. binin başlarında Babilliler aritmetik dört işlemini, kare almayı ve karekök çıkarmayı, bunların yanı sıra yüzölçümü hesaplamak için gerekli geometri bilgilerini biliyorlardı. Geometri formülleri toprak, tarla, bağ, bahçe ölçümünde kullanılıyordu. Üzerinde ilgili hesaplar bulunan planlar bulundu.

Altmışlı sayılama Babilliler tarafından hiç kuşkusuz güneşin gökyüzünde çizdiği daireyle ilgili olarak kabul edildi. Güneşin bir günlük yolu üzerine güneş kursuna eşit kurslar yan yana dizildiği zaman 180 kurs, toplam olarak da 360 kurs elde edildiğini hesaplamışlardı. Bu durum, “güneş günde 360 adım atıyor” formülüyle ifade edilmişti. Bütün dairelere uygulanan bu bölünme önce Romalılar tarafından, daha sonra da Avrupa geometrisi tarafından kabul edildi: Çemberin 360 dereceye (latince “adım” anlamına gelen *gradus*) bölünmesi ilkesidir bu. Babilliler gündüz ve gecenin süresini 12 saat olarak hesaplamışlardı; daha sonra saat 60 dakikaya, dakika da 60 saniyeye bölündü. Bu altbölünme daha o zamanlar Avrupa bilim tarihine uygun düşüyordu. Babilliler bir ayı ayın evrelerine göre dörde bölüyorlardı; ama bir haftanın yedi gün olarak saptanması M.Ö. I. binin ortalarından önce değildir; haftanın yedi gün olarak saptanması yedi “büyük” yıldız tanrının ortaya çıkmasıyla ilgilidir: Günler Güneşin, Ayın ve çıplak gözle görülebilen beş gezegenin adlarını aldılar. Yedi günlük hafta Romalılar aracılığıyla bütün Avrupa uluslarına geçti ve giderek bütün dünyaya yayıldı.

6. Plastik sanatlar. Mezopotamya’da plastik ve mimari sanatın ilk örnekleri Sumerler’de görüldü; Akkad ve Babilonya, Sumer’de yaratılan

yöntem ve üslubu öykünerek geliştirdiler. Bize ulaşan sanat yapıtlarının çoğunluğu M.Ö. III. binin ilk yarısına aittir. Ama bu, III. Ur sülalesi ve Eski Babil İmparatorluğu döneminde, daha önceki dönemlere oranla geri kaldığı anlamına gelmez. Bunun nedeni, başta Ur Krallığı ile Babil İmparatorluğu'nun uğradıkları askerî bozgunlar olmak üzere dış koşullardır. Bu hareketli dönemde birçok sanat yapıtı yok oldu; günümüze kadar ulaşanlarının çoğu istilacı Elamlılar ve Hititler tarafından kendi başkentlerine götürülmüş olanlardır.

Alçak-kabartma ve heykelcilik bu dönemin plastik sanat örnekleridir. Alçak-kabartma üslubu ilkeldir: Gövde karşıdan, yüz yandan, bacaklar yandan ve birbiri arkasına. Bütün insanların tipi aynıdır, ama Sumerler'in giysileri Akkadlar'ınkinden belirgin şekilde farklıdır. Patesi ve kralların heykelleri gövdenin iriliğiyle ayırtedilir, üzerinde daha özenle çalışılmış olan başlar bir canlılık izlenimi vermektedir.

Hayvan tasvirleri daha doğal, daha zarif ve daha orantılıdır. Bunun nedeni, hayvan resimleri sanatı geleneğinin daha eski olması, ve Erken Paleolitik dönemde başlamasıdır.

En güzel Sumer alçak-kabartmalarından biri, Ur yakınlarındaki bir tapınağı (M. Ö. III. binin başları) süsleyen çobanlarıyla birlikte öküz, inek ve dana efrizleridir. Üzerinde Eannatum'un Umma'ya karşı açtığı başarılı seferle ilgili bir yazıt bulunan "Akbabalar Dikmetaşı"nın da alçak-kabartmalarını unutmamak gerek. Ne yazık ki bunun ancak bir bölümü günümüze kalmıştır. Alçak-kabartmada, en başta Eannatum olmak üzere Lagaş'ın korkunç mızraklı savaşçıları görünmektedir. Bir kalkan ve mızrak kalkanıyla korunan savaşçılar düşmanı ayakları altında ezmektedirler. Öteki iki parça savaş alanında ölmüş ve yakılmaya hazır Lagaş savaşçılarından oluşan bir piramidi ve Umma savaşçılarının cesedini parçalayan akbabaları temsil etmektedir. Bunların dışında, Lagaş patesisi Entemena'nın gümüş bir vazosu bulundu, vazonun üzerine, iki aslanı pençeleyen, kutsal kuş, av tanrısı İmgig'in bir sureti büyük bir incelikle işlenmiştir. Patesi heykelleri arasında, Gutiler döneminde Lagaş'ta egemenlik süren üç Gudea'nın heykelleri bulunmaktadır; ikisi oturmuş, biri ayaktadır. Üçü de ne yazık ki hasar görmüş, başları kopmuştur; başlardan ikisi ayrı ayrı yerlerde bulundular.

Akkad sanat yapıtları arasında, “Narâmsin’in zafer dikmetaşı” ile Hammurabi’nin bir alçak-kabartmasını sayabiliriz. Birincisinde dağlık bir bölgede yapılan sefer görülmektedir: Savaşçılarıyla çevrilmiş kral bir tepenin yanında durmaktadır. Yasalarının kazındığı bir dikmetaş üzerinde tasvir edilen Hammurabi kendisine yasayı veren tanrı Şamaş’ın huzurunda tapınmaktadır.

Fresk de III. binin sonlarından itibaren ortaya çıkmış olmalı. Mari krallık sarayından kalan olağanüstü bir fresk örneği var elimizde. Bu fresk, bol ürün dileğiyle ilgili bir saçı törenini temsil etmektedir.

Demek ki, M.Ö. III. ve II. binlerden itibaren Aşağı-Mezopotamya’da yüksek bir uygarlık vardı: Sumerler ve Akkadlar bilimsel bilginin tohumlarına, gelişmiş bir yazıya, ilginç bir edebiyata sahip bulunuyorlardı. Ama papazların yönlendirdiği bir dünya görüşünün egemen olduğu, dinin krallık iktidarını yüceltip, insana kendi küçüklüğünün güçsüzlük duygusunu aşıladığı bir dönemde, gerçekliğin sadık yansımaları olanaksızdı.

DOKUZUNCU BÖLÜM

ESKİ MISIR

1. Doğal koşullar. Mısır, doğu ve batısında dağlar bulunan dar Nil vadisini kaplar; bu vadinin genişliği ancak 15-25 kilometredir. Batıdaki dağlar Mısır’ı İlkçağ’da Libya çölü adıyla anılan Sahra’dan ayırırlar. Doğudaki dağların ötesinde Kızıldeniz kıyıları uzanır. Güneyde, Nil’in akıntısı ulaşımı güçleştiren ve Mısır’ı güneydeki ülkelerden ayıran çağlayanlarla kesiliyordu. Kuzeyde vadi genişliyor ve Nil deltasıyla sona eriyordu. Eskiden bu bölge bataklıktı, işlenmemişti ve gemilerin sığınmasına elverişli sığınaklar yoktu.

Nil vadisinin coğrafi durumu, ona Mezopotamya üzerinde büyük üstünlükler sağlıyordu. Nil vadisinin iki kıyısındaki dağlar yapılarda kullanılan taşlar (granit, bazalt, kalker) bakımından zengindi. Doğudaki dağlarda, özellikle Nübye dağları altın rezervleri bakımından çok zengindi. Vadide, hurma, ılgınağacı, inci gibi değerli, gövdeleri nehir teknesi yapımında ve her türlü yapıda kullanılan ağaçlar yetişiyordu. Akdeniz’e dökülen Nil, İlkçağ’ın en önemli ticaret yoluydu. Nihayet, tarım Mezopotamya’ya göre daha kolaydı.

Mısır bir çölün kıyısındaki vahaya benzer; hemen hemen hiç yağmur yağmaz ve yağan ender yağmurlar kötü bir belirti olarak kabul edilirdi. Ama Nil’in taşkınlıkları ülkeye yeterli ölçüde nem ve üstün nitelikli gübre sağlamaktaydı. Temmuz ayının ortalarından itibaren taşmaya başlayan nehir bütün vadiyi sular altında bırakıyordu. Taşkın suları kasım ayının ortalarına kadar kalıyor, sonra yavaş yavaş çekiliyordu. Suların geri çekilmesinden sonra toprağın üzerinde, çürümüş su bitkilerinden ve madenlerden oluşan

bereketli bir balçık kalıyordu. Kasım ayında yumuşak toprak sürülüp ekiliyordu. Üzerini kaplayan alüvyon sayesinde toprak bol ürün veriyordu. Bu nedenle, bilinmeyen zamanlardan bu yana Mısırlılar'ın Nil'i kutsallaştırmalarını doğal karşılamak gerekir.

Kumlar ve deniz Mısır'ı ani saldırılara karşı koruyordu. Mısır bu bakımdan da kolayca ulaşılabilir Mezopotamya'ya göre çok iyi durumdaydı. Hiç kuşkusuz Mısır da istilalardan kurtulamadı; ama bu istilalar Mezopotamya'ya oranla çok daha azdı. Mısır, örneğin, Babilonya'nın uğradığı yıkımlar kadar korkunç yıkımlara hiçbir zaman uğramadı.

2. Mısır'ın ilk halkı. Paleolitik dönemde, bol yağmurların, bugünkü Sahra'nın tekdüze kumlarının yayıldığı kesimde ağaç ve bitkilerin hızla büyümelerini sağladığı sırada, sayısız taşkınlarını bir felaket saydıkları için, insanlar Nil vadisine adım atmıyorlardı. Paleolitik aletler yalnızca vadiyi çevreleyen dağlarda bulundu. Ancak, iyi örgütlenmiş toplayıcılığın ve doğal olarak, sulanan topraklarda tarımın gelişmesi, Nil kıyılarını insanlar için çekici duruma getirdi, ama bu Neolitik ve Eneolitik dönemde oldu.

M.Ö. V. binlerde Mısır'da bulunan neolitik tribüler balıkçılık ve avcılıkla geçiniyorlar, ama tarım ve hayvancılık da yapıyorlardı: Buğday, arpa ve keten ekiyorlar, domuz, sığır ve koyun yetiştiriyorlardı. Başlangıçta insanlar, vadinin, o sıralar vahalar bulunan ve tarlalar için gerekli suyu sağlayan dağ sellerinin aktığı, çevre kesimine yerleşmişlerdi.

Nil vadisi tribüleri değişik etnik topluluklardan geliyordu, Mısır'ın ilk halkını ortaya çıkaran antropolojik araştırmaların kanıtladığına göre bu topluluklar Libyalılar'ın Zencimsiler'in ve hatta Güney Filistin'de yaşayan Sami tribülerinin akrabasıydılar.

Antropolojinin verileri, çeşitli gömme türleri bulunduğunu kanıtlayan arkeolojik belgelerle doğrulandı: Nil'in orta kesiminde yaşayan ve "tasiyen" adı verilen uygarlığın tribüleri ölülerini özel mezarlara gömüyorlar ve yanlarına yiyecek dolu kaplar bırakıyorlardı; oysa Kuzey Mısır'da (Heluan ve Merimde bölgeleri) oturan halk, ölülerini kulübelerinin zeminine gömüyordu; cesetleri yüzleri Nil'e dönük biçimde yan yatırıyorlar ve hiç kuşkusuz ölülerin ruhlarının canlıların yiyeceklerini paylaştıklarını

düşündüklerinden olacak yanlarına yiyecek bırakmıyorlardı. Nihayet, eski Mısır dilinin çözümlenmesi –M.Ö. 3000 yıllarından kalan kalıntıların izin verdiği ölçüde–, bu dilin Şamitik ögelerden başka Sami ögeleri de kapsadığını bir ölçüde kanıtlamaktadır.

Bütün bunlar, Mısır ulusunun batı, güney ve doğudan gelen tribülerin karışması sonucu Nil vadisinde oluştuğunu tahmin etmemize yol açmaktadır.

M.Ö. IV. binlerde, Mısır tribüleri ekonominin çeşitli dallarında büyük ilerlemeler göstermişlerdi: Vahaların yoksullaşması ve su kaynaklarının kuruması, bu tribüleri, Nil'in suladığı toprakları her yıl işlemek zorunda bıraktı; alet ve takı yapımında maden (altın, bakır) kullanmaya başladılar, bu da Mısırlıların komşu ülkelerde daha yakın ilişkiler kurmalarına yol açtı; çakmak taşı yontuculuğu ve seramikçilik gelişti. Bunlar, bir yandan nüfusun çoğalmasına ve klanların güçlenmesine katkıda bulundu, ama öte yandan da servet ve konum eşitsizliğinin ortaya çıkmasına toplumun köleler, özgür halk ve soylulara bölünmesine yol açtı. Klanlar düzeni yıkıldı.

3. Komşuluk topluluğu ve nomlar.[13] Ekonomik evrimin daha sonraki evresinde, tek su kaynağı olan Nil'in sularının tarlalara getirilmesini düzenlemek için ilkel sulama kanalları açıldı. Irmak boyunca toplanan alüvyon birikintisinin oluşturduğu yüksek tepeler suyun az olduğu yıllarda taşkınlara engel oluyor, daha sonra da suyun geri çekilmesini önlüyorlardı: Çıkış yolu bulamayan sular orada kalıyor ve bataklıklar oluşturuyorlardı. Bu nedenle ilk sulama düzenleri, özel bendlerin suyun verdisini ayarladıkları Nil kıyılarında açılmış basit çukurlardı. Mısırlılar daha sonra, suları getiren ve bendleri çevreleyen tarlaları sırayla sulayan kanalların yapımını öğrendiler.

Karasaban kullanımı, tarım çalışmalarının verimini yükseltti. M.Ö. 3000 yıllarına doğru çarkın bulunması çömlekçiliğin başlı başına bir meslek durumuna geldiğini doğruluyor. Öteki profesyonel meslekler –hırdavatçılık, taş yontuculuğu– büyük bir olasılıkla aynı dönemde ortaya çıktı. Komşu ülkelerle, belki de Sumer'le ekonomik ilişkiler (henüz düzensiz) kuruldu.

Nihayet, dönemin en önemli bulgularından biri piktografi yazısının keşfidir.

Toplumların ilişkilerin gelişimini gösteren arkeolojik veriler çok daha azdır. Köleliğin IV. binlerde başladığı söylenebilir: Elleri arkalarına bağlı olan küçük tutsak heykelleri bunun kanıtı sayılabilir. Topluluk mülkiyetinin yanı sıra, özel mülkiyetin ortaya çıktığı görülür: “Tamga” adı verilen işaretleri çoğu zaman kaplar üzerine işlenmiştir; çoğu zaman, aynı mezarın kapları aynı damgayı (tamgayı) taşırlar. Hayvancılığın, sabanlı tarımın, tezgâhların gelişmesi, kadının üretimdeki ekonomik rolünü azalttı ve ataerkinin kuruluşuna katkıda bulundu. Bütün bu gelişmeler klan düzeninin çökmesi, küçük ve büyük ailelerden oluşan komşuluk topluluğunun ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Mezopotamya’da olduğu gibi komşuluk topluluğu bir su ve toprak topluluğudur, yani bir araya gelişlerinin nedeni suların ve toprakların ortak mülkiyetidir.

Bazı topluluklar, büyük bir olasılıkla, eski tribülere ait bulunan daha geniş toprak birliklerinin üyesiydiler; Mısır dilinde *spat* denilen bu toprak birliklerini tarihçiler Grekçe *nom* adıyla tanımlarlar. Nom’un en temel görevlerinden biri sulama şebekesinin düzenlenmesi olduğu için Mısır piktografi yazısında *spat*’ın kanallarla bölünmüş toprak imgesiyle gösterilmesi çok ilginçtir.

Başlangıçta, özellikle Nil’in kollarının ve bataklıkların doğal sınırlar oluşturduğu deltada nomların birbirinden yalıtılmış olmaları gerekir.

Büyük bir olasılıkla her nomun kendi lehçesi vardı; herhalde kendi mitosları, kendi efsaneleri vardı. En büyük nomlar, en güneydeki Elefantin nomu ile Hierakonpolis, Abydos ve Buto nomlarıydı.

Ganimet ya da köle ele geçirmek için, ya da su kıtlığının neden olduğu kargaşalıklar yüzünden nomlar kendi aralarında savaşıyorlardı. Fildişi ya da taş tabletler üzerindeki gravürler çoğu zaman savaş sahneleriyle doludur; bunlardan anlaşıldığına göre karada olduğu kadar su üzerinde de savaşıyorlardı.

Nomların başında başkanlar bulunuyordu. Bu başkanlardan biri egemenliğini Hierakonpolis’ten Memphis’e kadar genişletmeyi başaran Kral Akrep (Scorpion) idi. Hierakonpolis’te bulunan taştan yapılmış topuzunun sapı, “kral”ın düşmanlarını simgeleyen, ağla yakalanan karaleylek tasvirleriyle süslüdür. Yukarda hiyeroglifle bezeli sancaklar

dalgalanmaktadır: Bu sahne hiç kuşkusuz Akrep'in öteki nom başkanları karşısında kazandığı zaferi canlandırmaktadır.

Aynı topuzda rahip-kral görevleri yapan Akrep'in tasviri vardır: Yanında eli yelpazeli iki yakını, elinde bir kazma, ürünün bol olmasını sağlamak için ilk karığı açmaktadır, bir başkası da bir sepetten tohum alıp serpmektedir.

Elimizde bulunan veriler, Kral Akrep'in yönetim biçimini tanımlamak için çok yetersizdir. Henüz devletin ortaya çıkmamış olduğunu dikkate alarak, Akrep'i sözcüğün tam anlamıyla bir kral olarak değil bir tribü başkanı olarak kabul edebiliriz. Bundan, onun Nil vadisini birleştirmek girişiminin, devletin ortaya çıkışından önceki döneme ait olduğu sonucu çıkmaktadır. İki büyük tribüler birliği hiç kuşkusuz bu dönemde ortaya çıktı. Bunlardan biri Delta'yı ve Memphis'e sınır bölgeyi kapsıyordu (Aşağı Mısır adını aldı), ve öteki (Yukarı Mısır) güneyde Elefantin'e kadar uzanıyordu. Başlangıçta, Aşağı-Mısır'ın merkezi Buto, Yukarı-Mısır'ınki Hierakonpolis idi.

4. Tinit İmparatorluğu. Devlet, Akrep'in egemenliğinden az sonra, Birinci ve İkinci Sülaleler döneminde (IV. binlerin sonu) ortaya çıktı. Bu dönemden kalan mezarlar kesin bir servet ve toplumsal durum eşitsizliğine tanıklık etmektedirler: Basit insanlar, son derece gösterişsiz eşyaları kapsayan sıradan çukurlara gömülüyorlardı; oysa kral ve senyörlerin mezarları gerçek bir mimari takım oluşturmaktaydılar. Örneğin, Hemaki'nin mezarında 50 oda, bu odalarda da (İlkçağ'da yağmalanmış olmasına karşın) 2.000'e yakın eşya bulundu. O dönemin alçak-kabartma ve heykellerinde halktan insanları hemen hemen çıplak ve başı traşlı olarak gösterirler, oysa soyluların görkemli giysileri, perukları ve takma sakalları vardır. Kralların ve soyluların köleleri çoğu zaman efendilerinin mezarlarının yanına gömülürlerdi.

Mısır devletinin ortaya çıkışının ilk dönemi Tinit İmparatorluğu adını alır. Aşağı yukarı M.Ö. XXX. yüzyıldan XXIX. yüzyıla kadar sürdü. Devlet belki de IV. binlerin sonunda ortaya çıktı; ama M.Ö. 3.000 yıllarında var olduğu kesindir. Kuzey ve Güney birliklerinin ender kalıntıları devletin ortaya çıkışından önceki dönemde uzun ve amansız savaşlar olduğunu kanıtlamaktadır. Heredotos'un derlediği bir efsaneye göre, Birinci

Sülale’nin kurucusu Menes’tir. Ama bu birlik sağlam değildi. Bir kapak taşı, Yukarı-Mısır Kralı Narmer’in Aşağı Mısır’a karşı kazandığı zaferi anlatmaktadır; düşmanın bozguna uğramasından sonra, Narmer altı bin esir almış. Belki de Kuzey’de meydana gelen bir ayaklanmanın bastırılması söz konusudur.

II. Sülale’nin sonunda, Aşağı-Mısır’da bir ayaklanma daha oldu, bastırılması elli bin kişinin ölümüne yol açtı.

13 Nom: Eski Mısır’da yönetim bölgesi, sancak.

ONUNCU BÖLÜM

ESKİ İMPARATORLUK MISIR'I

1. Ekonomi ve toplumsal düzen. Köleci Mısır devleti iki bin yıla yakın yaşadı: M.Ö. IV. binlerin sonundan Persler'in istilasına (M.Ö. 525) kadar. Mısır devletinin tarihi beş döneme ayrılır: Tinit İmparatorluğu, Eski İmparatorluk, Orta İmparatorluk, Yeni İmparatorluk ve Geç Dönem. Aynı zamanda ara dönemler de vardır. Dönemler, sülalere bölünmüştür. Yaklaşık olarak M.Ö. XXVIII. yüzyılda başlayıp XXIV. yüzyıla uzanan Eski İmparatorluk, III. Sülale ile başlar ve VIII. Sülale'yle tamamlanır (aslında son iki Sülale hakkında çok şey bilinmemektedir.)

Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da ekonomi tarla tarımına ve hayvancılığa, karmaşık bir sulama düzenine, bağcılığa, ağaç yetiştiriciliğine, neolitik tipli ilkel tarım gereçlerine dayanıyordu. Kanal açmakta ve bend kurmakta kullanılan aletler sadece kazma ve toprak taşımaya yarayan sepetti; toprak ya kazmayla ya da ineklerin çektiği karasabanla sürülüyordu; ekin biçmek için ağaç saplı çakmak taşı levhaları kullanılıyordu; üzüm ayakla eziliyor, buğday elde etmek için, harman yerine yaydıkları başakların üzerinde hayvanları gezdiriyorlardı.

Zanaatçıların aletleri taştan, ağaçtan ve bakırdan yapılıyordu; bakırdan yapılan aletler dökülerek değil dövülerek yapılıyordu. Bakır aletler genellikle ağaç ve özellikle yumuşak taş işlemekte kullanılıyordu.

Bakır bıçak ve baltalarla tekneler (bazıları krallık mezarlarının yanında bulundu), sabanlar ve daha başka eşyalar yapılıyordu; aynı aletlere sahip olan Mısırlı taş yontucular işlemeye çok yatkın kalker taşları işliyorlardı.

Mısır soylularına ait mezarları bezeyen ve çeşitli tarım çalışmaları ile zanaatçıların atölyelerindeki çalışmaları temsil eden alçak-kabartma ve freskler gibi ilginç yapıtlar günümüze kadar ulaştılar. Bu atölyelerden bazıları uzmanlaşmıştır: Marangoz-dülger, deri tabaklama, dokuma atölyeleri değişik ama belirli bir iş kolunda çalışmaktadırlar; örneğin, marangoz-dülger atölyeleri birçok ağaç eşyanın yanı sıra büyük tekneler de yapmaktadırlar. Öteki atölyelerde değişik meslekler yapılmaktadır: Hırdavatçılar, kuyumcular, tabakçılar, taş yontucular vb. Zanaatçıların çoğu erkektir; Eski İmparatorluk döneminde dokumacılık yalnızca kadınların işidir. Yiyecek maddesi yapan atölyelerin ayrı bir yeri vardır: Bunlar fırınlar ve birahanelerdir.

Mesleklerin gelişmesine karşın, ekonomi genel olarak doğal ekonomidir; ürünün bir bölümünün pazara sunulmasına karşın ticaret hâlâ ilkeldir: Ürünler takas edilmektedir; örneğin, balık sandaletlerle, sebzeler de yelpazelerle takas edilmektedir. Henüz para bulunmadığı için bakır kullanılmaktadır. Bununla birlikte, başta sedir ağacı ithal edilen Suriye olmak üzere komşu ülkelerle ticari ilişkiler güçlenmiştir. Ama Suriye ya da Etopya’dan gelen mallar, genellikle, halkın çoğunluğunun işine yaramayan lüks eşyalardır.

Eski İmparatorluğun toplumsal ilişkileriyle ilgili bilgilerimiz çok az: III. binlerden kalma Sumer kil tabletleri benzeri Mısır iş belgeleri hemen hemen hiç bulunmadı; mezarların duvarlarını süsleyen tasvirlere gelince, üretim tekniklerini betimlemekte ama toprağın kimin olduğuna, temsil ettikleri çobanların, hasatçıların ya da taş yontucuların toplumsal durumlarına ilişkin bilgi vermemektedirler.

Mısır toplumunda kölelik yaygındı. Kölelerin bir bölümünü, Mısır krallarının sefer dönüşü getirdikleri savaş tutsakları (Etopyalı ya da Libyalı) oluşturuyordu. IV. Sülale krallarından biri, birinde bin yüz, birinde yedi bin tutsak almakla öğünmektedir yazıtlarında. Ama bu tutsakların dışında, köleler arasında köleleşmiş Mısırlılar da vardı: Özgür insanların köleleşmesi Eski İmparatorluğun sonlarından kalma yazıtlarda geçmektedir. Kölelerin alınıp-satıldığı da biliniyor.

İçinde bulundukları koşullarla ilgili olarak ancak varsayımlar ileri sürülebilir. Herhalde, kölelik ataerkil kalmıştı: Kölelerin üretimde ayrı bir

yerleri yoktu; özgür insanlar ve hatta soylular –senyörler ve rahipler– tarım çalışmalarına ve öteki işlere katılıyorlardı.

Mülkiyetle ilgili bilgiler de sınırlıdır. Hiç kuşkusuz, toplumun ekonomik çekirdeği, toprakları üzerinde suların paylaşılmasını düzenleyen komşuluk topluluğuydu. Belki Mısır topluluğu, sulama şebekesinin onarımında ya da buğday dövme işlerinde ortak çalışma ögelerini koruyordu: Köylerin ortak harman yerleri olmalıydı. Mısır toplumunun iç örgütlenmesine ilişkin çok az bilgimiz var, ama Eski İmparatorluk döneminde, toprak ve hayvanların satılabildiği ya da miras olarak bırakılabildiği saptandı. V. Adviev'e göre, topluluğun işleri (su dağıtımı, mahkeme, vb.) özel bir kurula *(zazat)* bırakılmıştı.

Topluluk büyük ve küçük ataerkil ailelerden oluşuyordu. Asıl mirasçı, bütün mirası ya da büyük bölümünü alan büyük oğuldu; zaten, aile başkanının mallarını bir yabancıya bırakma hakkı vardı. Ev sahibesinin büyük bir saygınlığı vardı: Mısırlı, falanca erkeğin değil filanca kadının oğlu olduğunu söylüyordu; anaerkinin kalıntıları, kadınların ülkeyi yönetebilmesi ve (kuramsal olarak) Mısır tahtının anadan kıza geçmesi olgusunda görülüyor. Kralın, tapınakların ve senyörlerin tarla ve atölyelerinde yalnızca köleler değil, bazı metinlerde *mertu* deyimiyle tanımlanan özgür insanlar da çalışıyorlardı. Genellikle başkanların yönettiği ekipler oluşturuyorlardı. Mezar resim ve heykelleri, bu başkanları ellerinde bir kırbaç ya da sopayla göstermektedir. Mertuların bir topluluk üyesi mi ya da herhangi bir nedenden dolayı topluluktan ayrılmış kişiler mi olduklarını bilmiyoruz. Bilginler bunların da köle olduklarını tahmin ediyorlar, ama bu konuda bir anlaşma söz konusu değil.

Yazıcılar işçilerin çalışmalarını titizlikle denetliyorlardı. Çalışma sırasında işçilere ekmek, sebze ve bira gibi yiyecek-içecek veriliyordu. Angaryaların düzenlenişi hakkında bilgimiz yok; kesin olan şu ki, işçilerin bütün zamanlarını almıyordu: Kendi hesaplarına çalışabilirler ve ürettiklerini pazarda satabilirlerdi.

Egemen sınıf saray soylularını ve nomlar aristokrasisini kapsıyordu. Birbirinden ayrı köyleri içine alan geniş toprakları vardı senyörlerin. Ekonomiyi memur ve yazıcılardan oluşan kalabalık bir görevli topluluğu yönetiyordu. Malların bir bölümü miras yoluyla geçiyordu, ama soylular

hizmetlerinin karşılığı olarak kraldan topraklar da alıyorlardı. Yüksek rahip sınıfı da egemen sınıfın içinde yer alıyordu.

Yüksek soylular sınıfının dışında, iki ya da üç (genellikle kadın) köleye sahip olan küçük memurlar ve rahipler de vardı. Bunlar görkemli mezarlar yaptıramazlar, ama yazıtlar ve heykellerle süslü yeraltı mezarı açtırabilirlerdi.

2. Eski İmparatorluğun siyasal düzeni. Eski İmparatorluğun doruk noktasında, Mısır devleti, köleci soylu sınıfın çıkarlarını savunan bir despotluktu.

Mezopotamya'daki Sargon devletinden daha güçlü ve daha merkezîleşmişti; bu durumu, özellikle, aynı ırmağın kıyılarında, dar bir alana kurulmuş bütün nomların bulunduğu Nil vadisinin doğal koşulları açıklamaktadır. Bundan dolayı, suların mantıklı dağılımı ve ulaşım araçlarının normal kullanımı ancak birleşik bir Mısır'da mümkündü.

Eski İmparatorluğun başkenti Aşağı-Mısır'daki Memphis kentiydi. Arkeolojik verilerin doğruladığına göre, ülkenin siyasal merkezi, soylu sınıfın mülk ve konutları bu bölgede bulunuyordu. Memphis dolaylarında (Gizeh, Abusir, Sakkarah'da vb.) Eski İmparatorluğun zenginliğin başlıca tanıklarının bulunmasına karşın, ülkenin öteki kesimlerinde tek başlarına anıtlar ortaya çıkartılmıştır.

Narmer ve Birinci Sülale'nin öteki kralları tarafından fethedilmiş olan Aşağı-Mısır (özellikle Delta) krallık meyve bahçeleri ile bağlarının büyük bir bölümünü kapsamaktaydı, Delta'daki çayırlar büyük sığır ve koyun sürülerini beslemekteydi. Krallığın geniş toprakları, monarşi iktidarının maddi temelini oluşturuyordu.

Daha sonra *Firavun* (Mısır dilinde "büyük ev" anlamına gelen *per âa* deyiminden gelmektedir) adını alacak olan kral ülkeyi mutlak efendi yetkisiyle yönetmekteydi: Yüksek memurları göreve atıyor, nom başkanlarını değiştiriyor, vergiler koyuyor, komşu ülkelere askerî birlikleri gönderiyordu, vb.; uyruklarının mallarına el koyabilir ve onları yargılamadan ölüme mahkûm edebilirdi. Saygınlığını güçlendirmek için tanrılaştırılmış ve "büyük tanrı" ilan edilmişti; kişiliğini şatafatlı bir kült

sarmıştı ve sandaletlerini öpmek hakkı önemli bir onur kabul ediliyordu. Mısırlı sanatçılar onu tanrıların ortasında, onlara eşit olarak çiziyorlardı.

Firavun, Arapça "vezir" adı verilen bir başbakanın yönettiği geniş bir memur örgütüne dayanıyordu. Vezir, orduların komutanı ve baş yargıçtı; vergilerin toplanması, sulama çalışmaları, kısacası, Mısır hükümetinin bütün karmaşık hizmetleri ona bağlıydı. Adalet işlerine bakan "Altı Daire" ve ekonominin değişik dallarının başında bulunan öteki "odalar" onun buyruğundaydı.

Mısır despotik devletinin üç temel görevi vardı: Vergileri mal olarak toplayan ve böylece halkı soyan hazine; özellikle sulama işleriyle ilgilenen bayındırlık; yabancı ulusları soyan ordu ("ordular dairesi"). Mısır ordusu, nomların sağladığı birliklerden ve Etopyalı ücretli askerlerden oluşan bir milisti. Bu birliklerin disiplinsiz olduğuna inanmak gerek; örneğin, komutanlarından biri yazıtında adamlarının Mısırlılar'ı soymadığını, yiyeceklere el koymak için kapıları zorlamadığını gururla belirtiyor. Savaşçılar yay ve taştan topuzla silahlanmıştı; daha sonra, savunma silahı olarak bronz hançer ve baltalar kullandılar, hayvan derisinden yapılmış kalkanları vardı. Kaleler güçlü savunma olanağı sağlıyordu: Örneğin, Abydos yakınlarındaki bir kalenin, içte olanı 12 metre yüksekliğinde 6 metre genişliğinde, tuğladan yapılmış iki suru vardı.

Tapınaklar, krallık iktidarının güçlenmesine etkin olarak katkıda bulunuyorlardı. Eski İmparatorluğun sonunda, bazı tapınaklar, yalnızca rahipleri değil ister özgür insan, ister köle olsun bütün görevlileri de krallık vergilerinden bağışık tutan ayrıcalık fermanları aldılar.

Ayrıcalık belgeleri sorunu ciddi bir tartışmaya yol açtı: Burjuva bilginlerin çoğunluğu bu belgeleri bağışıklıklar olarak kabul ediyorlar ve Eski Mısır'da feodalitenin varlığının kanıtı sayıyorlar. Oysa, Eski İmparatorluğun ayrıcalık belgeleriyle Ortaçağ'ın bağışıklıkları arasında bir benzerlik söz konusu değildir; çünkü bu belgeler tapınaklara hiçbir özerklik, görevlileri üzerinde hiçbir hukuksal hak vermiyordu; ama tapınakları, yerel halkın sırtına angaryalar yükleyen nom başkanlarının yetki alanından çıkartıyor ve böylece onları Firavun'un politikasının ajanları durumuna getiriyordu.

2. Eski İmparatorluğun siyasal gelişmesi. Eski İmparatorluğun siyasal tarihi henüz iyi bilinmiyor; senyörlerin mezarlarına kazınmış olan yazıtlar şu ya da bu olay (bazen önemli) hakkında ancak parçalı ve eksik bilgiler vermektedirler; Mısır papirüslerinin ve Manethon'un en son metinleri özellikle efsaneleri kapsamaktadır, ama bu metinlerden tarihsel gerçek çıkarmak çok güçtür. Eski İmparatorluğun kronolojisinin ancak yaklaşık olarak yapılabildiğini de hesaba katmıyoruz.

III. ve IV. Sülale'lerin firavunları fatihtiler. IV. Sülale'den Snefru'nun bunlar arasında özel yeri vardır: Etopya'ya yaptığı bir sefer ona sayısız tutsak ve 200.000 baş hayvan kazandırdı; Libya'da zafer kazandı, bakır madenleri bakımından zengin olan Sînâ'yı Mısır topraklarına kattı ve sedir ağacı ele geçirmek için Fenike'ye sefer açtı. Ülkeyi savunmak için Mısır sınırlarına kaleler dikti. Fetih savaşları Sînâ'ya ayrı bir sefer açan oğlu Keops (Khufu'nun Grekçeye dönüşmüş biçimi) döneminde devam etti.

III. ve IV. Sülale'lerin hükümdarları, daha sonra Greklerin dünyanın yedi harikası arasına sokacakları piramitler başta olmak üzere önemli yapım çalışmalarına girdiler. Piramitler blok taşlardan yapılmış kral mezarlarıdır. Bunların en büyüğü (Memphis dolaylarında Gizeh köyü yakınlarında) Keops için yapıldı; piramidin yüksekliği 146,5 metre, genişliği 30 metredir ve her biri 2,5 ton ağırlığında iki milyon blokla yapılmıştır. Bu devsel yapının içinde koridorlar ve odalar vardır.

Firavunun mumyasının bulunduğu piramit, Mısır inançlarına göre, kralın tekrar dirilmesini ve tanrıların göksel konutuna ulaşmasını sağlayacak olan Oziris ayinleri için hazırlanmıştı. Piramidin yanında, rahipleri büyü törenleri yapan tapınaklar yükseliyordu.

Piramitlerin çevresinde, Arapça *mastaba* (arkalıksız kanepe) adını verdiğimiz senyör mezarları vardı. İlk iki sülale döneminde senyörlerin mezarlarının kral mezarlarından boyut bakımından geri kalmamış olmasına, Hemaki'nin mezarının boyutlarının kral mezarlarını aşmasına karşın, birer gösterişli taş yapılar olan Eski İmparatorluk mastabaları, gerçekte, o devsel piramitlerin yanında pek küçük kalırlar; bu fark, Mısır krallarının çoğalan gücünün bir tür belirtisidir.

Piramitleri yapmak için işçi ekipleri toplanıyordu, bu işçilere krallık ambarlarından yiyecek ve giyecek veriliyordu. Piramitler üzerinde bırakılan

işaretler, arkeologlara bu ekiplerin sayısını hesaplamak olanağı sağladı: Örneğin Keops'un piramidinde dört ekip çalıştığını biliyoruz. Yetenekli taş yontuculardan oluşan ekipleri, bir kral mimarı ile işçibaşılar yönetiyordı. Yapıcılara, aralarında hiç kuşkusuz topluluk üyelerinin de bulunduğu vasıfsız işçi kitleleri yardımcı oluyordu; bu topluluk üyeleri tarla çalışmalarından kopartılıp alınmış ve taş yontmak, bunları şantiyeye kadar sırtlarında çekmek ve tahta araçlar ve halatlar yardımıyla başdöndürücü yüksekliklere çıkarmak için Gizeh'e gönderilmişlerdi.

Piramitlerin yapımı büyük güç gerektiriyordu. Grek tarihçiler, bu çalışmaların halk içinde yol açtıkları hoşnutsuzluklarla ilgili söylenceler duymuşlardır: Diodoros'a göre, asiler firavun mumyalarını görkemli mezarlarından aşağıya atmışlardır.

Ne olursa olsun, V. Sülale firavunları, büyük piramitler yaptırmaktan vazgeçtiler: Sakkarah'ta yaptırdıkları mezarları, Gizeh mezarlarının yanında çok gösterişsiz kalırlar. Bununla birlikte, bu krallar, Heliopolis'in tanrısı Ra onuruna 70 metre yüksekliğinde beyaz dikilitaşlarla bezeli tapınaklar yaptırıyorlardı.

V. Sülale firavunları fetih savaşlarını sürdürdü: Yazıtlarında Sînâ yarımadası tribüleriyle yapılan çatışmalardan, Libya'nın yağmalanmasından söz edilmektedir. Suriye ile ekonomik ve diplomatik ilişkiler sağlamlaşmıştır: Fenike kıyılarından gelmiş gemilerin yer aldığı bir alçak-kabartma bulundu, bazı bilginlere göre, Firavun Sahura ile evlenen bir Suriye prensesinin gelişi söz konusudur. VI. Sülale'den I. Peni döneminde büyük seferler açıldı: Mısır birlikleri sırayla Etopya'nın kuzeyine ve Güney Filistin'e girdiler. Uni yazıtı Filistin'de yapılan yağmaları anlatır: İstilacılar konutları yıktılar, incir ağaçlarını ve bağları kestiler, Mısırlılar'ın anlamlı bir biçimde "canlı ölüler" olarak tanımladıkları tutsaklarla döndüler.

4. Nomlar aristokrasisinin artan gücü ve Mısır'ın siyasal çöküşü. III. ve IV. Sülale döneminde krallık iktidarı güçlendi: Mısır'ı birleştirmek ve böylece sulama sisteminin normal çalışmasını sağlamak; kölelerin ve toplulukların direncini kırmak; Etopya, Libya ve Filistin'de köle ele geçirmek; nihayet, klan düzeninin kalıntılarını ortadan kaldırmak için bu

iktidarın güçlenmesi gerekiyordu. Firavun Snefru, Keops ve bunların ardından gelenler aşağı yukarı bu amaçları gerçekleştirdiler.

III. binlerin ortalarından itibaren, başta nomlular olmak üzere soyluların etkisinin arttığı görülüyor. V. ve VI. Sülale'ler döneminde senyör mezarlarının görkemi giderek artıyor. Genellikle artık Memphis bölgesinde değil nomlarda kurulmaya başlıyor bu mezarlar. Nom yöneticileri kendi illerinde durumlarını güçlendirip, kalıtsal ve bağımsız hükümdarlara dönüşüyorlar. VI. Sülale döneminde yönetimde bulunan Elefantin nomu başkanı (nomarkı) Khufor, fildişi, günnük ve hayvan derisi ele geçirmek için Etopya'ya kendi hesabına sefer açıyordu. Firavunun saymaca egemenliğini tanıyor ve ona saygı belirtisi olarak bir cüce armağan ediyor, ama ganimetin büyük bölümünü kendisine saklıyordu.

Nomarkların gücünün artışını nasıl açıklamalı? Şu anda elimizde bulunan kaynaklar varsayım üretmekten başka bir şey yapamazlar. Memphis'te oturan ve sayısı oldukça sınırlı bir soylu kesiminin çıkarları için ülkenin sömürülmesinin başta Yukarı-Mısır halkı olmak üzere halkın ciddi hoşnutsuzluğuna neden olması mümkündür. Öte yandan, toprakların sürekli olarak senyörlere ve tapınaklara (özellikle V. ve VI. Sülale'ler döneminde) dağıtılması, krallık topraklarını kesinlikle azalttı ve firavunların maddi güçlerini zayıflattı. Özel mülkiyetin gelişmesi ve komşuluk topluluğunun çöküşü de aynı zamanda nomarkların mallarının çoğalmasına yol açtı; nomarklar, büyük krallık çalışmalarının ve memurların vergi politikalarının yol açtığı hoşnutsuzluktan yararlanıyorlardı. Yazıtlarında nomarklar halkın savunucusu gibi ortaya çıkarlar: Bir nomark, halka her zaman ekmek, bira ve giysi vermekle böbürlenir; bir başkası, kentinin velinimeti olduğunu bildirir.

Nomarkların iktidarı güçlendikçe firavununki azaldı. VI. Sülale'nin son krallarının artık saygınlıkları da kalmamıştı. Manethon, VII. Sülale'nin 70 hükümdarının toplam 70 gün saltanat sürdüklerini söyler. Büyük bir olasılıkla, VII. Sülale hiçbir zaman olmadı, ama Manethon'un aktardığı bu söylence bu karışıklık döneminin havasını iletmektedir. VIII. Sülale'nin de egemenliği uzun sürmedi. Sonuç olarak, Mısır nomlara bölündü.

Ülkenin bölünmesi sulama düzenine ciddi bir biçimde yansıdı: Birçok bölgede sulama şebekesi yüzüstü bırakıldı, su olduğu yerde kaldı ve

bataklıklar oluşturdu. Nomlar arasında, çoğu su bölüşümünden kaynaklanan silahlı çatışmalar çıktı. Nomarklar komşu nomlara saldırıyor, buraların halkı da bataklıklara sığınıyordu.

Mısır İmparatorluğu’nun parçalanmasına çetin bir sınıflar mücadelesi eşlik etti: Batı nomarkların yazıtları yalnızca kentleri sarsan “karışıklıklar”dan söz etmektedir; nomarklar bu ayaklanmaları askerî birliklerle bastırdıkları için gurur duymaktadırlar. Suriye çölünün Sâmi tribüleri Delta’nın doğusuna sızmak için hiç kuşkusuz bu dönemde Mısır devletinin zayıflamasından yararlandılar.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA İMPARATORLUK MISIR'I

1. Mısır'ın tekrar birleşmesi. Ülkenin birbirinden yalıtılmış bölgelere bölünmesi, sulama sisteminin çökmesine, içsavaşlara ve bunun sonucu olarak açlığa yol açtı. O dönemin yazıtları yamyamlığa kadar varan kıtlıktan söz etmektedir. Buğday tarlalarının genişlemesi, yeni toprakların değerlendirilmesi zamanın en önemli sorunuydu. Çiftçiler "yüksek" tarlalardan, yani Nil'in taşkınlıklarının ulaşmadığı tarlalardan sürekli olarak yararlanmaya büyük bir olasılıkla bu Orta İmparatorluğa geçiş döneminde başladılar. Bu tarlaları sulamak için su yükseltici aygıtlar kullanmak zorundaydılar, bu aygıtlardan en basiti şaduf'tu. Gene büyük bir olasılıkla, yüksek tarlalarda yapılan tarım, çift sürücünün işini kolaylaştıran bir tutakla donanmış gelişmiş sabanın ortaya çıkmasına yol açtı.

Bu geçiş dönemi süresince, başkent aristokrasisinin birçok mertu takımının eskiden ter döktüğü geniş toprakları ortadan kalktı. Senyör topraklarının boyutları küçüldü ve genellikle, eski metinlerde "baş" olarak tanımlanan köleler tarafından işlenir oldu. Bir senyör, çoğunluğu kadın olmak üzere 20-30 başa sahipti. Kölelerin bazıları yabancıydı, örneğin Suriyeli'ydi.

Aynı süre içinde, toplulukların zengin üyeleri giderek etki kazandılar: Kaynaklar bunları *güçlü nezesler* ("nezes" küçük anlamına gelmektedir) deyimiyle tanımlamaktadır. Bu güçlü nezeslerin geniş toprakları, hayvanları ve köleleri vardı; hatta kimi zaman senyör sıfatına sahipti bunlar, bu durumda, yazıtlarında, soyluluğa doğuştan değil kendi olanaklarıyla ulaştıklarını belirtmektedirler.

Böylece, bu geçiş döneminde, egemen sınıfın yapısı değişti: Eski İmparatorluk'ta genel olarak başkentte oturan ve geniş topraklarında özgür insanları çalıştıran yüksek görevliler baş köşeyi tutarken, şimdi egemen sınıf daha az geniş topraklara sahip ve bazıları bir süre önce basit topluluk üyesi durumunda olan köle sahiplerinden oluşuyordu.

Bu yeni aristokrasi –özellikle güçlü nezesler– Mısır'ın birleşmesiyle ilgileniyorlardı; çünkü birleşme, yalnızca sulama şebekesinin iyileşmesinin, iç savaşların sona ermesinin değil, aynı zamanda devlet örgütünün de güçlenmesinin umuduydu; ülkedeki durumunu sağlamlaştırmak ve gelişim süresi içinde köle sayısını arttırmak için bu yeni aristokrasinin güçlü bir hükümete gereksinimi vardı.

Başlangıçta, birleşme, prensleri Memphis'e boyun eğdirmeyi başaran Herakleopolis'in çevresinde gerçekleşti; toprakları güneyde Abydos topraklarına kadar yayıldı. Herakleopolis sülalesi dönemindeki toplumsal ilişkileri anlatan çok ciddi bir metin günümüze kadar kaldı: Kral III. Kheti'nin oğlunu eğitmek amacıyla kaleme aldığı metindir bu. Bu siyasal metnin yazarı –bizzat kral ya da bir danışman olabilir– egemen sınıfın çıkarlarını açıkça savunmaktadır. Metinde, mülkü olmayan kişilerin asi olduğu belirtilmekte ve kralın halka karşı sert olması gerektiği öğütlenmektedir. Senyörlere gelince, "zenginlikleri kendisine yararlı" olduğu için, tahtın varisi bunların mallarını ve hayatlarını korumaya çağrılmaktadır. Herakleopolis hükümdarının dayandığı aristokrasi içinde güçlü nezesler önemli bir yer tutmaktadırlar. III. Kheti, varisine, insanları soylarına göre değil değerleri, "yetenekleri" için yükseltmesini öğütlemektedir.

Bu belge, III. Kheti'nin iktidarını belli bir sınıfa dayadığını göstermektedir. Ayrıca bu iktidarın maddi desteğini de belirtmektedir: Genç (belki de çökmüş ataerkil ailelerinden ayrılan gençler) profesyonellerden oluşan bir ordu.

III. Kheti'nin öğütleri, monarşi iktidarının yeni bir anlayışını ortaya çıkarmaktadır: Kral artık yalnızca bir "tanrı" değil, aynı zamanda iyi bir çoban, halkıyla ilgilenen bir bilgedir. Metnin yazarı, Herakleopolis hükümdarını "dul ve yetim" savunucusu olarak tanıtmaktadır.

Ama ne profesyonel ordu, ne de demagoji bu sülaleye başarı sağlayamadı: Birleşme güneyden, Thebes nomarklarından geldi; buradaki toplumsal karşıtlıklar, III. Kheti'nin öğütlerinin yazarına göre durmadan ayaklanmalar çıkan ve nomarkların gücünün genellikle firavununkini aştığı Kuzey'e göre daha az keskin olmalıydı. Mentuhotep adını taşıyan Thebes hükümdarları artık bütün Mısır'da egemenlik sürüyorlardı; Thebes'in Mentuhotep'lerini XI. Sülale'ye bağlayan tarihsel efsane, doruk noktasına XII. Sülale döneminde (M.Ö. XX. yüzyıldan XVIII. yüzyılın başına kadar) ulaşan Orta İmparatorluğun tarihini bunlarla başlatır.

2. Orta İmparatorluğun iç ve dış politikası. XII. Sülale'nin kurucusu I. Amenemhet, nomarkların ayrılıkçı eğilimlerini kesinlikle bastırdı ve güçlü bir devlet yarattı. Ama, bununla birlikte, firavunun merkezî iktidarını tanıyan nomarklar yerel özerkliklerini koruyorlardı. Nomlar, daha önceki sülaleler zamanında kurumlaşan yönetim, adalet, vergi örgütlerini ve kendi bağımsız silahlı güçlerini koruyorlardı. Firavunlar, nomlara, vergilerin (mal olarak) toplanmasını ve krallık çalışmalarına insan gönderilmesini denetleyen temsilciler ve denetçiler göndermekte yetiniyorlardı; nomarklar kral ve kendileri için vergi almak ve el emeği toplamak haklarını koruyorlardı.

Katkı bakımından, bazı büyük nomların toprakları iki bölgeye ayrılıyordu: Kralın bölgesi, nomarkın bölgesi. Nomarklar, firavunun buyruğu üzerine, seferde kendisine katılmak zorundaydılar. Ama "küçük kral" gibi davranıyorlar, "efendi" sıfatını kullanıyorlar, kendilerine mezarlar yaptırıyor ve yerel tanrılar için tapınaklar dikiyorlardı.

Orta İmparatorluğun firavunları görevlerini yapıyorlar ve bütün Mısır'ı ilgilendiren önlemler alıyorlardı. Bu bağlamda, sulama düzenini onarmak ve iyileştirmek için gösterdikleri çabaları belirtmemiz gerek. En önemli çalışmalar Memphis'in 50 km. güneybatısında, deniz düzeyinden 40 m. aşağıda bulunan geniş bir çöküntüde yapıldı. Bu çok eskiden beri var olan çöküntüyü Nil taşkınları, çevresi bataklıklarla çevrili geniş bir göle –Moeris gölü– dönüştürmüştü. III. Amenemhet (M.Ö. 1849-1801) bu bölgeyi kurutmak için büyük çalışmalar başlattı. Gölün çevresine büyük bentler yaptırdı, beslenmesi ve fazla suların boşaltılması için kanallar açtırdı. Bu

yöntemle 2.500 hektardan fazla toprak kurutuldu ve tarıma elverişli duruma geldi. Firavunun iki büyük heykeli dikildi, bir saray ve bir tapınak yapıldı ve çevrede yepyeni bir kent doğdu.

Ulusal düzeydeki başka önlemler sınırların savunulmasını amaçlıyordu. Eski İmparatorluğun sonuna doğru, Arabistan'ın Sami tribüleri Mısır'a sızmaya başlamışlardı. Doğu'dan gelen bu tehlikeye, güneyden Etopyalılar'n istilası tehlikesi eklendi. Bu tehlikeyi durdurmak için doğu sınırı Delta'nın ötesinde güçlendirildi. Savaşlar başladı; III. Amenemhet'in babası III. Senutret döneminde, 300 km.lik Nil boyunca Etopyalılar'ın boyun eğmesiyle sonuçlandı. Yeni sınırda, bugünkü Kummeh ve Seneh adlı yerleşim yerlerinin yakınlarında, III. Senutret, kalıntıları günümüze ulaşan iki güçlü kale yaptırdı. Sınırların savunulması bir sürekli orduyu gerektiriyordu. Firavunların ülke içinde iktidarlarını sürdürmek için de orduya gereksinimleri vardı. Bu ordu özellikle Mısırlılar'dan kuruldu, nasıl toplandığını ve ne kadar para harcandığını bilmiyoruz.

Orta İmparatorluk firavunları başta Fenike olmak üzere ticari seferler de düzenliyorlardı: Ülkenin kuzeyinde Gebal ve Ugarit'le ilişki kurdular. Ege ülkeleriyle ticari ilişkiye geçtiler. Ticaret Eski İmparatorluğa oranla canlandı, çünkü XII. Sülale döneminde önemli bir tüccar ve yabancı ticaret acentesi topluluğu vardı.

Bütün bu etkenler, Eski İmparatorluk zamanında görülmediği ölçüde bir üretim güçlerinin gelişmesine yol açtı. Sulama sisteminin iyileşmesi tarımın gelişmesine katkıda bulundu; meslekler gelişti. Kazılar Mısır kentlerine ilişkin ilginç bilgiler sağlamaktadır. Mesleklerin ve ticaretin gelişmesi, özellikle altının değer ölçüsü olduğu Orta İmparatorluğun sonunda, tecim mallarının üretimini güçlendirdi. Altının Mısır'daki etkisi Etopya altın madenlerinin alınmasıyla güvenlik altına alındı.

3. Toplumsal ilişkiler. Orta İmparatorluk döneminde toplumsal karşıtlıklar şiddetlendi. Kölelik gelişti; köle sahibi olanlar yalnızca büyük mülk sahibi soylular değildi, küçük memurların hatta halktan insanların da köleleri vardı. Suriye, Filistin ve Etyopya'dan tutsak sağlayan savaşlar sayesinde köle sayısı arttı. Ama Mısır halkının temel ögesi –topluluk üyesi çiftçiler– ne devletin refahından, ne de krallığın yükümlülük ve vergilerinin

azalmasından yararlanıyordu, çünkü nomarkların özerkliği onları bir çift boyunduruk, yani firavun ve nomarkların boyundurukları altında tutuyordu. Bunun sonucu köylüler önemli ölçüde yoksullaştı. Yoksullukları dönemin yazınsal yapıtlarına konu olmuştur: Açlık çiftçinin kulübesinin çevresinde dolaşmakta ve ağır işler yaşam gereksinimlerini karşılamamaktadır. Herkes onu soyar, pazara götüreceği zahiresini, eşeklerini, arpasını elinden alırlar; bağırmasını bile yasaklayarak acımaksızın döverler. Haksız vergiden, uğradığı hakaretten şikâyetçi olacak olsa, hiçbir yerde, yakınmalarıyla merhamete getirmeye çalıştığı yüksek memurların huzurunda bile adaleti bulamaz.

Acılı bir yaşama, yorucu bir çalışmaya, yoksulluk ve açlığa mahkûm olmuş zanaatçıların, dokumacıların, demircilerin, taşçıların yazgıları da tıpkı böyleydi. Yalnızca vergi yükümlüleri ile emekçi listeleri düzenleyen, vergi toplayıcıların, şantiye şeflerinin ve nomarkların yanından ayrılmayan memurlar ve yazıcılar mutluydu. Moeris gölü yakınlarında, bugünkü Kahun kenti yakınlarında, Fayoum'daki bir kentte yapılan kazılar, küçük dükkancıların, zanaatçıların ve öteki emekçilerin oturduğu bir yoksul mahalle ortaya çıkardı. Bu insanlar birbiri üstüne yığılmış kerpiç viranelerde yaşıyorlardı. Rahiplerin ve memurların oturduğu komşu mahallelerde, hiç kuşkusuz meyve ağaçları ve bağlarla kaplı geniş toprakların üzerinde kurulmuş 50-70 odalı evler vardı. Büyük sayıda zanaatçının ortaya çıkması, iş peşinde topraklarından ayrılmış yoksul köylüler olgusunu açıklamaktadır. Kahun'daki zenginler mahallesi işçi mahallesinden kalın bir duvarla ayrılmıştı ve hiç kuşkusuz silahlı birlikler tarafından korunuyordu. Bu belirleyici özellik, Orta İmparatorluk döneminde Mısır'a egemen olan gergin havaya çok iyi tanıklık etmektedir. Güçlüler, ezilmiş çiftçilerin, zanaatçı ve kölelerin isyanından korkuyorladı. Toprağın ayaklarının altından kaydığını, firavunun "kutsal" iktidarı inancının ve bizzat tanrılardan korkunun zayıfladığını hissediyorlardı. Çünkü resmî din, görkemli törenleri ve kalabalık rahipleriyle halka yabancıydı. Rahipler köylü ve kölelerin zorunlu çalışmalarıyla ve tapınaklar yararına yükseltilen vergilerle geçiniyorlardı.

Bu gerilim, XII. Sülale'den pek az sonra, Orta İmparatorluğun yıkılmasına yol açan karışıklıklarla sonuçlandı.

4. M.Ö. XVIII. yüzyılın ortalarında köylü ve kölelerin ayaklanması. XII. Sülale'nin son büyük kralı III. Amenemhet'in ölümünden hemen sonra karışıklıklar başladı. Ondan sonra gelen hükümdarlardan birincisi dokuz yıl, ikincisi dört yıl hüküm sürdü, bundan sonra XII. Sülale sona erdi. Bunun ardından, doksan yıla yakın süren bir ayaklanmalar ve iç savaşlar dönemi geldi. Bu konuda kesin bir bilgimiz yok. Bazı bilgiler, kralların kısa aralarla birbirini izlediğini bunlardan birinin ancak üç gün hüküm sürdüğünü, başka birinin de adının Mermeshou (yani "askerler"in şefi) olduğunu gösteriyor.

İki yazınsal metnin dile getirdiği olaylar belki de bu döneme aittir. Bunlardan biri, *Neferti'nin Kehânetleri* Leningrad Ermitage müzesindedir; Leyde'de bulunan *Bir Bilgenin Uyarısı*'nda yazar canlı betimlemelerle olayları krala ulaştırmayı amaçlamaktadır. İpoour, kendisine göre, dinsiz bir iktidar, tanrılara olan saygının ve dinin buyurduğu ödevlerin unutulması yüzünden Mısır'ın üzerine çullanan felaketleri firavuna anlatmaktadır. Diline bakacak olursak bu yapıt Orta İmparatorluk dönemine ait olmalı. Akademisyen Strouve, Neferti'nin ve İpoour'un sözünü ettiği olayların XIII. Sülale döneminde, yani Orta İmparatorluğun sonunda geçtiği kanısındadır; ama başka bilginler bu iki metnin daha eski dönemlere ait olduğu düşüncesindeler.

Bir Bilgenin Uyarısı, köylülerin, zanaatçıların ve kölelerin bütün Mısır'ı saran kitle ayaklanmalarını anlatır. Asiler ellerinde avuçlarında hiçbir şey olmayan yoksullardır; asiler, kralı tutuklarlar, zenginleri saraylarından kovarlar, firavun mumyalarını mezarlarından çıkartıp atarlar, tapınakları işgal eder ve dinsel törenlere son verirler. Krallık, senyör ve rahiplerin ambarlarını işgal ederler, buldukları buğdayları ulusal mülk ilan ederler. Zenginlerin konutlarına yerleşen asiler efendilerinin giysilerini giyip takılarını takarlar ve onları kendileri için çalışmaya zorlarlar. İpoour'un deyimine göre "dünya çömlekçi çarkı gibi dönmüş"tür. Asiler adalet sarayını işgal ederler, senetleri yırtıp atarlar, yasa tomarlarını sokağa fırlatırlar, ürün listeleriyle birlikte yazıcıları ortadan kaldırırlar. Kralın sarayı gelirsiz, tapınaklar sungusuz kalır. Kaynaklar, tahttan indirilen firavunların yerine nasıl bir iktidar kurulduğundan ne yazık ki söz etmiyorlar.

Mısır’ın zayıflamasından yararlanan Asyalı göçebe tribüler, M.Ö. 1710’a doğru, Nil vadisinin kuzeyini istila ettiler. Manethon bu fatihlere Hiksoslar adını veriyor. Krallıkların başkenti Aşağı-Mısır’daki Avaris kentidir. Hiksoslar, Mısırlılar’a ağır vergiler yüklediler, köylüler yabancı egemenlerin kölesi durumuna geldiler. Ama istilacılar yerli aristokrasiye karşı hoşgörülü davrandılar; güneyde ve kısmen kuzeyde, kendilerini denetim altında tutarak iktidarı eski yöneticilere bıraktılar. Tapınaklar yağmalandı, bazıları yıkıldı. Hiksos boyunduruğu yüz yıldan fazla sürdü ve Yeni İmparatorluğun ilk firavunları döneminde sona erdi.

ON İKİNCİ BÖLÜM

YENİ İMPARATORLUK MISIR'I

1. Hiksosların kovulması ve Mısır'ın birleştirilmesi. Kurtuluş hareketi, Hiksos krallarının iktidarının kuzeye göre daha az güçlü olduğu güneyde başladı. Ulusal bir hareketti. Yönetimini Thebes kralları üstlendi. Başlangıçta, öteki güneyli hükümdarlardan hiçbir destek görmediler; ama halk milislerinin yardımıyla hem rakipleriyle, hem de Hiksoslarla savaşarak görevlerini yavaş yavaş yerine getirdiler. Halk kurtuluşun öncüsü Thebes Kralı Kames'in anısını unutmadı.

Uzun mücadeleden sonra Mısır, güneyin asi şeflerine boyun eğdiren ve kuzeye yürüyen Thebes Kralı I. Ahmes tarafından M.Ö. 1560 yılında tamamen özgürlüğüne kavuşturulup birleştirildi. I. Ahmes, Hiksoslar'ı yendi, Avaris'i aldı ve istilacıları ülkeden kovdu. XVIII. Sülale onunla başladı ve birleşmiş Mısır gücünün ve uygarlığının doruklarına bu dönemde çıktı.

Yeni İmparatorluk döneminde Mısır'ın birleşmesi, üretim güçlerinin gelişmesine yol açtı. Üretim araçları yetkinleşti. Tarımın verimi çoğaldı. Meslekler gelişti. Özellikle önemli bir ekonomik etken, bronzculuğun yaygınlaşmasıdır. XVIII. Sülale döneminde bronz, eşya yapımında taş ve bakırın yerini aldı. Tarım ve zanaat geliştikçe ziraat güçlendi, ülkenin içlerine ve sınırların ötesine yayıldı. I. Ahmes, Hiksoslara ve ayrılıkçı senyörlere karşı giriştiği mücadelede halk hareketinden yararlandığı için Mısır'ın birleşmesi ve Firavun iktidarının güçlenmesi kolay oldu. İllerin başında uysal nomarkları bıraktı, kendilerini kalıtsal haklardan yoksun

bırakarak basit valiler durumuna indirgedi. Ötekilerin yerlerine Firavun'un yakınları atandı.

Böylece, XVII. Sülale döneminde, Mısır yönetimi merkezîleşti. Ahmes ordusunu yeniden örgütledi ve bütün ülkeye dağıttı. Savaşçılar tamamen Firavun'un ücretli askerleri oldular; subaylar ayrıca oldukça küçük topraklar aldılar. Birlikler köylü ve kentli Mısırlılar arasından toplanmıştı. Bunların arasından gönüllüler de eksik değildi, çünkü ayaklanmaların, Hiksoslar'ın soygunlarının ve savaşların yakıp yıktığı ülkede insanlar ellerindeki malları yitirmişler ve bunları tekrar elde edemeyecek duruma düşmüşlerdi. Bu şekilde oluşturulan piyade birlikleri Eski ve Orta İmparatorluğun askerlerinden şu bakımdan ayrılıyorlardı: Bunların bakımını devlet üstlenmişti, silahlarını krallık ambarlarından sağlıyorlardı. O zamana kadar bilinen bütün silahlar –yay, ok, hançer– geliştirilmişti ve kılıç kullanılmaya başlanmıştı. Ama asıl yenilik, özellikle soylu ve zenginlerden oluşan araba sürücüleri birliğiydi. Savaş arabası okuluna girmek için etkili koruyucular gerekiyordu. Ordu krallık iktidarının desteğiydi.

Ordunun yeniden örgütlenmesi Ahmes'e yabancı ülkelere sefer açma olanağı sağladı. Yaptığı seferler, güçlü bir askerî devletin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan, XVIII. Sülale fetihlerinin başlangıcını belirler.

2. XVIII. Sülale firavunlarının fetihleri. Mısır'ın birleşmesinden sonra Ahmes'in seferleri fetih ve yağmayı amaçladı. Firavun, Hiksoslar'ın peşinden Asya'ya yürüdü ama bu harekâtın ayrıntılarını bilmiyoruz. Bölgedeki eski firavun toprakları üzerinde Mısır egemenliğini yeniden kurmayı amaçlayan Nübye seferi hakkında daha çok bilgimiz var. Ahmes'in ilk ardılları (halefleri) bu amaca ulaştılar. Ama daha sonra gelen firavunlar bu noktada durmadılar. Fenike devletlerini ve başkalarını topraklarına katmak, altın, gümüş, ağaç, şarap, hayvan ve köle ele geçirmek için (artık ticaret amacıyla değil, sürekli ve yüklü haraç olarak) Filistin ve Suriye'ye seferler düzenlediler. Bu seferler özellikle köleci toplumun başında bulunanları, yani firavun, ailesi, yüksek yöneticiler, rahipler ve generalleri ilgilendiriyordu. Her biri ganimetten pay aldığı için bu savaşlar Mısır ordusunun askerlerini de ilgilendiriyordu.

Filistin ve Suriye’nin fethi ancak Ahmes’in ardılları tarafından girişilen yorucu seferler sonunda gerçekleşti. III. Thutmes (M.Ö. 1525-1491) döneminde tamamen Firavunlar’ın eline geçti.

Bu savaşların uzun sürmesinin nedeni Mısır ordusunun pek kalabalık olmaması ve birçok kent birliklerine karşı değişik yerlerde savaşmak zorunda kalmasıydı. En önemli düşman, Asi nehri üzerinde, Kadeş dolaylarında kurulmuş bir devletti, kent Suriye’nin en zengin bölgesinde bulunuyordu. Kadeş krallarının yardımıyla, Filistin ve Güney Suriye’nin boyun eğmiş kentleri ve prenslikleri Mısır egemenliğine karşı ayaklandılar. Bunun üzerine III. Thutmes, Filistin prenslerini ve Fenike kentlerinden bazılarını yola getirmek için birçok sefer yapmak zorunda kaldı. Bunu az-çok sağlayınca Kadeş üzerine döndü. İyi tahkim edilmiş olan kent uzun süren kuşatma ve kanlı savaşlardan sonra alındı ve yerle bir edildi. Sonra firavun daha uzaklara, kuzeye doğru ilerledi ve son iki seferinde Fırat’a ulaştı. Suriye ile Filistin’in fethi Mısır’ı Yakın Doğu’nun en güçlü devletlerinden biri durumuna getirdi. Babilonya’nın Kassit kralı ve Hititler’in kralı, III. Thutmes’e görkemli armağanlar sundular. Suriye ve Filistin’den yağmalanan zenginlikler Mısır’a aktı.

Yenik düşmüş ülkelerin III. Thutmes tarafından nasıl soyulduklarını anlatmak için birkaç sayı yeter: Filistin kenti Mageddo’ya yapılan sefer firavuna yüzlerce tutsak, 924 araba, 2.238 at, 2.000 baş sığır, 22.500 küçük baş hayvan, 113.000 tenekeden fazla buğday, 200 kişisel silah donanımı, 200 kiloya yakın altın ve gümüş sağladı. Bunun dışında, prenslik ve krallıklar yıllık haraca bağlandılar.

Ganimetin bir bölümü orduya veriliyordu, ama bunun büyük bölümü ile vergi (haraç) firavuna aitti, o da bunları kendi keyfine göre dağıtıyordu. Ganimetler, hayvanlar ve tutsaklar, başta Thebes kentindeki resmî tanrı Amon’unki olmak üzere ilk ağızda tapınaklara gidiyordu. Krallık yazıtlarına inanacak olursak, Amon tapınağı her seferden sonra büyük sayıda tutsak, “sayısız” sürüler, altın, gümüş ve mücevher yığınları elde ediyordu; ayrıca, armağan olarak üç kentle birlikte Lübnan’ın dağlık bölgesinin bir kesimini almıştı. Bunlardan geri kalmayacak zenginlikler krallık hazine ve ambarlarını dolduruyordu; sayısız tutsak ve binlerce baş hayvan firavunun mülküne katılmıştı.

Ama bu başarılarına karşın III. Thutmes, Suriye ve Filistin'i gerektiği gibi elinin altında tutamıyordu. Bu ülkelerin uzaklığı ve bunları Nil vadisinden ayıran çöller, firavunun buralarda kesin bir egemenlik kurmasına ve sürekli denetim sağlamasına olanak vermiyordu. Ayaklanmaları bastırmak için zaman zaman sefere çıkmak gerekiyordu. III. Thutmes'in uzun süren hükümdarlığının sonunda, Kadeş prensleri ona karşı geniş boyutlu bir ayaklanma düzenlediler. Asileri ezmek için firavun son bir Asya seferine çıktı, Kadeş'i tekrar ele geçirip egemenliğini yeniden sağladı. Ama ardılları döneminde savaş tekrar başladı ve aralıksız sürdü.

Asya seferlerinin dışında III. Thutmes batıya, Nil'in ötesine yürüdü ve Libya'nın bir bölümünü ele geçirdi. Hükümdarlığının sonunda Nübye'ye girdi ve sınırlarını güney yönünde dördüncü çağlayana kadar genişletti.

III. Thutmes döneminde, Mısır askerî devleti kuruldu. İki yüz yıla yakın sürdü, ama son yüz yılında, çöküşüyle sonuçlanacak olan amansız savaşlara girmek zorunda kaldı.

3. Fetihlerden sonra toplumsal ilişkiler. XVIII. Sülale firavunlarının saldırgan politikası devletin sınırlarının genişlemesiyle sonuçlandı. Yeni koşullara göre yeterli olmayan eski devlet sistemi değiştirildi. Eskiden bir olan vezir sayısı, birinin güneye, ötekinin kuzeye bakması amacıyla ikiye çıkartıldı; ama güneyle ilgilenen vezir daha yetkiliydi, ülkeyi ilgilendiren sorunlarla ilgili kararları o veriyordu. Bütün daireler sayısız memur ve yazıcının çalıştığı bakanlığına bağlıydı: Yönetim, sulama, arazi işleri, adalet, maliye, ordu: Bütün daireler, yerel devletlerin yöneticileri, topluluk yöneticileri düzenli olarak ona çalışma raporları sunmak zorundaydılar; dilekçeleri inceliyor, önemli işlerde bizzat karar veriyor, toprak anlaşmazlıklarını sonuçlandırıyor, vasiyetnameleri onaylıyordu. Bütün topraklar yeniden firavuna bağlandığı için toprak sorunları özellikle önemliydi.

Fetihler toplumsal ilişkileri önemli ölçüde etkilediler. Önceliği iki kesim paylaşıyordu: Saray soyluları ile yüksek rahipler sınıfı. Yüksek rahipler sınıfı ele geçirilen ülke ve halkların sırtından müthiş zenginleşmiş ve üstelik mülklerinin genişlemesiyle gücünü artırmıştı. Topraklarının büyük bir bölümü üzerlerinde yaşayan insanlarla birlikte tapınaklara bırakılmıştı.

Böylece, tapınaklar büyük toprak sahipleri durumuna geldiler. Tapınakların en gözdesi olan Thebes’deki Amon tapınağı durmadan yeni topraklar alıyordu. III. Thutmes, “Yukarı ve Aşağı-Mısır’ın en iyi tarla ve meyve bahçelerini, yüksek topraklarını, tanrının ambarlarını dolduracak olan Asyalı ve zenci tutsakları” Amon’a verdi. Amon tapınağının öteki bütün tapınakların sahip olduğundan fazla toprakları, köleleri ve köylüleri vardı. Bu ayrım Mısır’ın daha sonraki tarihinde önemli bir rol oynadı.

İkinci grup yönetici, orta ve yüksek rütbeli subaylardan oluşan yeni askerî kasttı. Firavun tarafından merkezî yönetimin ve sarayın önemli görevlerine atanan üst rütbeli subayların iç politikada etkin olabilmek olanakları vardı. Hizmetleri karşılığı olarak orta rütbeli ve bazen ast rütbeli subaylar büyük sayılarıyla krallık iktidarı için önemli bir destek oluşturuyorlardı. Bu nedenle firavunun bunların arzularını dikkate alması çok doğaldı.

Köylülerin durumu, sonuç olarak, değişmemişti. Toplulukların üyeleri her zaman olduğu gibi vergilerin, kral ve tapınaklar yararına angaryanın altında eziliyordu. Fetihler, galipleri büyük ölçüde tapınak ve saray yapımına yönelttiği için, bu boyunduruğu daha da ağırlaştırmıştı: Mısır, bugün kalıntıları görenlerin hayranlığını kazanan, görkemli ve güzellikleri benzersiz, sayısız yapılarla bezendi. Ama Yeni İmparatorluğun köylü sınıfı için bu çalışmaların anlamı, zorunlu çalışmaydı. Krallık vergileri de aynı acımasız düzeydeydi.

Savaş tutsakları ve fethedilen ülkelerin nüfusu köle sayısını çoğaltıyordu. Sayılarını kesinlikle kestirmek olanaksız, ama herhalde onlarca binden aşağı değildi. Köleler eşit olmayan bir şekilde paylaşılmıştı. Bunların büyük bir bölümüne saray ve tapınaklar sahipti. Saray soyluları ile askerî aristokrasinin de çok kölesi vardı. Her seferden sonra firavun cömertçe tutsak dağıtıyordu. Metinler, erlerin, çiftçilerin ve zanaatçıların bile bazen iki ya da üç kölesi olduğuna tanıklık ediyorlar. Tutsaklar tarlalarda, madenlerde, yük taşımacılığında ve tapınaklarda uşak olarak çalıştırılıyorlardı.

Fetihler aynı zamanda, firavun ve Amon rahiplerinin tekelinde bulunan dış ticareti de kamçıladı. Ticaret güneye, Poûnt’a ve Ege Denizi adalarına gönderilen özel seferlerle yapılıyordu, çünkü Filistin ve Suriye’nin

fethinden itibaren, firavun ve rahiplerin elde etmeyi arzu ettikleri şeyler yıllık haraç olarak alınmaktaydı. Yalnızca Fenike'nin Tyr kenti Mısır'la ticari ilişkilerini sürdürmek hakkına sahipti.

Biri Kraliçe Hatşepsut, öteki III. Thutmes tarafından olmak üzere güneye iki büyük sefer gönderildi. Daha önemli olan Kraliçe Hatşepsut'un seferiyle büyük miktarda fildişi, kokulu reçineler, mahun ağacı, gümüş, altın, mersin, maymun, köpek ve tutsak getirildi.

Firavun ve tapınaklar yağma ürünlerini Babilonya, Kıbrıs, Girit Krallıklarından ve öteki Ege adalarından tüccarların getirdiği mallarla takas ediyorlardı. Tüccarlar firavun ve "Amon tanrısı"na armağanlar sunduktan sonra kalanları satabiliyorlardı. Bu durum öteki tapınakların rahiplerinin ve sayıları Yeni İmparatorluk döneminde çoğalmış olan tüccarların hoşnutsuzluğuna yol açıyordu. Yeni zenginler, yani savaşlar sayesinde zengin olan eski küçük köle sahipleri, eski saray soylularına ve yüksek rahip sınıfına karşı çıkıyorlardı.

Böylece, III. Thutmes dönemi Mısır toplumunda, karşıtlıklar yalnızca köle sahipleri ile emekçiler arasında değil, ama bunların kendi içlerinde de şiddetleniyordu.

4. Akhenaton'un din reformu ve bunu izleyen toplumsal ve siyasal mücadele. III. Thutmes'in ardılları döneminde, Mısır askerî devletinde bir siyasal bunalım olgunlaştı. Hiç kuşkusuz Sami kökenli olan ve firavuna gönderilen raporlarda *Kabiru* adıyla geçen tribüler Arabistan'dan fethedilmiş Asya ülkelerine girerken, bu ülkelerin yerel kralları arasında bir savaş çıktı. Kuzeyden Hititler Suriye'ye ilerlediler. Firavunun ellerinde yeterli birlikler bulunmayan valileri ne kendi aralarında savaşa tutuşan yerel kralları bastırabildiler ne de Kabirular'ın istilasına engel olabildiler. Özgür insanlar arasından toplanan sayısız birlikleri fethedilmiş topraklarda tutmanın olanaksızlığı nedeniyle, firavunlar da harekete geçecek durumda değildiler. Ülke içinde hava gergin olduğu için Mısır'da bulunan birlikleri Suriye'ye göndermeyi göze alamadılar. III. Amenofis'in saltanatının sonundan itibaren, toplumun çeşitli katmanları, çok güçlenen Amon rahiplerine karşı hoşnutsuzluk duyuyorlardı. IV. Amenofis (M.Ö. 1424-1388) muhalefetin yanında yer aldı ve onun yardımıyla krallık iktidarını,

tanrı Amon'a inancı ideolojik bir destek olarak kullanan ve nomlara özerkliklerini kazandırmaya çalışan Amon rahiplerinin ve eski soylu sınıfın etkisinden kurtarmaya girişti. Firavuna gelince, yalnızca politik değil, aynı zamanda dinsel bir mutlak iktidar istiyordu. Mısır piyadesini oluşturan özgür insan kitlesi, onun bu amacını destekliyordu. Bu sayede kendi durumunu iyileştirmeyi tasarlıyor ve soylular ile rahiplerin mallarının kamulaştırılmasına bel bağlıyordu.

IV. Amenofis'in amacının bir dinsel reform yapılmadan gerçekleşmesi olanaksızdı. Firavun ilkin Amon'un karşısına çok sevilen güneş-tanrı Ra'yı çıkardı. Kendisi Râ'nın büyük rahibi oldu ve onun onuruna Thebes'te bir tapınak yaptırmaya girişti. Ama Heliopolis gibi pek üretici olmayan bir bölgeye bağlı olan bu tanrıya tapınma hiçbir başarı kazanamadı. Bu durum IV. Amenofis'i, güneş kursu Aton'u Mısır'ın tek tanrısı durumuna getirmek için, geleneksel tanrıların bütün rahipleri ve inançlarıyla bozuşmaya yöneltti. Güneşin bütün dünyayı aydınlatıp ısıtması olgusunu, bu inancın kurumlaşması için gerekçe olarak gösteriyordu. Kral Akhenaton ("Aton'a yararlı olan, Aton'un hoşuna giden kişi") adını aldı, eski tapınakları kapattı ve bütün Mısır'a Aton tapınakları yaptırdı. Thebes'ten ayrılıp, eskisinin 300 km. kuzeyinde, bugünkü Tell-Amarna kenti yakınlarında yeni bir başkent kurdurdu ve bu başkente Akhetaton ("Aton'un ufku") adını verdi. Aton'un baş tapınağı burada yapıldı ve firavun da rahip oldu.

Bu beklenmedik dinsel değişiklik rahiplerin ve eski soylu sınıfın şiddetli direnmesiyle karşılaştı. Firavunun bu mücadelesinde müttefik olarak yanında ücretli askerleri ve dinden bağımsızlaştırılan toprakların bir bölümünü eline geçirerek reformdan yararlanan yeni aristokrasi vardı. Durumun düzeleceğini uman ama hayatının daha da güçleştiğini fark etmekte gecikmeyen köylü sınıfı, reformcuya sırtını döndü. Aton dininin ve sarayın ağır masrafları hazineyi eritiyordu; savaş ganimeti ve haraç biçiminde gelen gelirler fetihlere ara verilmesi nedeniyle kesildiğinden, köylülerin sömürülmesi yoğunlaştı. Amon ve öteki tanrıların rahipleri halkın hoşnutsuzluğunu körüklüyordu; rahipler, tanrıların öfkesi ve ülkeyi tehdit eden felaketler konusunda "kehanetler" yayıyorlardı.

Soylular, Akhenaton'a komplolar hazırlıyor, halk ayaklanıyordu. Firavun, ayaklanmaları askerlerinin yardımıyla acımasızca bastırdı. Ardılına

karmakarışık bir imparatorluk bırakarak pek az sonra öldü. Kabiru tribüleri Asya topraklarına giderek daha çok sızarlarken, içerde karışıklıklar patlak verdi; Hititler, Suriye'nin kuzeyini ele geçirmişlerdi, bu bölgenin yerel kralları birbiri arkasından Mısır'dan ayrılıyorlardı. Akhenaton'un ölümünden üç ya da dört yıl sonra, ikinci ardılı Tutankhaton, Amon rahipleriyle uzlaşmak zorunda kaldı. Thebes'e döndü ve adını Tutankhamon olarak değiştirdi. Ölümünü uzun süren karışıklıklar izledi. Bu karışıklıkları, eski soylu sınıftan gelen Mısırlı general Horemheb bastırdı. Amon rahiplerinin yardımıyla tahta çıktı ve XIX. Sülale'yi kurdu. İmparatorluğu yatıştırmak amacıyla sert önlemler aldı ve dinsel bakımdan eskiye dönüşü sağladı. Akhenaton lanetlendi, onun adıyla birlikte Aton'un adı her yerden silindi; Akhetaton kentinin halkı boşaltıldı ve kent yazgısıyla baş başa bırakıldı. Amon Tapınakları topraklarını yeniden aldılar; eski tanrılara inanç saygınlığına kavuştu.

Yüzeysel olduğu için Akhenaton'un reformu başarısızlığa uğradı. Sınırlı Aton rahipleri ve yeni aristokrasi kesimlerinden başka Mısır toplumunun hiçbir katmanına bir yarar sağlamamıştı.

5. XIX. Sülale ve Yeni İmparatorluğun çöküşü. XIX. Sülale'nin firavunları Suriye ve Filistin'de, Akhenaton döneminde ayaklanmış olan Güney Nübye'de tekrar egemenlik kurmaya çalıştılar. I. Sethi ve II. Ramses, Filistin ve Suriye'de büyük savaşlar yaptılar. Artık güçlerini Mısır birliklerinden değil, Libyalı ve Suriyeli ücretli askerlerden alıyorlardı; ücretleri askerlerin paraları daha önceden birikmiş olan buğday, altın ve gümüş kaynaklarından geliyordu. Ücretli asker sistemine geçiş, Mısırlılar arasından asker toplamanın güçleştiğini ve çalışanların firavun ve rahiplerin iktidarına düşmanca davrandıklarını kanıtlamaktadır.

I. Sethi, Akhenaton döneminde Mısır'dan ayrılmış olan Tyr'e boyun eğdirmeyi, Suriye ile denizyolu ulaşımını kurmayı başardı, sonra Filistin'in kuzeyini ve Lübnan'ın bir bölümünü yeniden ele geçirdi. Burada birçok kale yaptırdı ve kuzeye doğru ilerlemek için bir üs kurdu. Ardılı II. Ramses (M.Ö. 1317-1251), bu tasarıyı gerçekleştirmeye girişti. Kendisine düşen görev güçtü, çünkü Suriye'nin hemen hemen tümü güçlü ve savaşçı düşmanları Hititler'in elinde bulunuyordu. II. Ramses'in ilk seferi

başarısızlıkla sonuçlandı: Ordusu Kadeş önlerinde bozguna uğradı, kendisi de az kalsın tutsak oluyordu (1312). İkinci seferi daha mutlu oldu: Firavun, Asi nehrinin yukarı kesimlerine ulaştı ve burada durdu. Bu sırada, Hitit İmparatorluğu'nda bir taht kavgası başlamıştı, bu durum Kral Hattusil'i II. Ramses'le bir antlaşma yapmak zorunda bıraktı (1296); bu anlaşmaya göre barış içinde yaşamayı, taraflardan birinin düşmanın saldırısına uğraması durumunda yardım etmeyi kabul ediyorlardı. Antlaşma Firavun'un bir Hitit prensesi ile evlenmesiyle mühürlendi. Ama bu zafer Mısır'ın Suriye üzerindeki egemenliğini kesinlikle sağlamadı. II. Ramses'in ardılları döneminde Suriye ve Filistin yerel krallarının ayaklanmaları, Arabistan ve Ege adaları yönünden (Pelasgoi'leri ya da "deniz ulusları") gelen yeni istilacı dalgaları tekrar başladı. XII. yüzyılın ortalarında, Suriye ve Filistin, Mısır'dan kesinlikle ayrıldı.

II. Ramses'in ölümünden sonra firavunların iktidarı Mısır'da da zayıfladı. Yalnızca, ilk ardılı Merneptah iktidarını korumayı, Pelasgoilerin saldırılarını geri püskürtmeyi ve tahtını elinde tutmayı başardı.

Ama ondan sonra ülke karışıklıkların ve anarşinin içine düştü: "Herkes canının isteğini yapıyor", senyörler nomlarda mutlak efendiler gibi davranıyorlardı. Bir Suriyeli olan İarsu iktidarı ele geçirmek için bu durumdan yararlandı. Beş yıl süren iç savaşların sonunda taht, XIX. Sülale'ye bağlı krallık ailesinden gelen Setnakht'ın eline geçti.

Setnakht XX. Sülale'yi kurdu. Bu sülalenin firavunları Amon inancı politikasını sürdürdüler ve Asya topraklarındaki ayrılıkçı hareketi bastırmak için boş yere çaba gösterdiler. Bu dönemde, efsanevi hazinenin ve uçsuz bucaksız yiyecek yığınlarının erimeye başladığı hissedildi; kendilerine hakları ödenmediği için angaryacı köylüler bile çalışmayı reddediyorlardı. Thebes'te tapınak şantiyelerinde bunun benzeri olaylar çıktı.

Açlık yüzünden öfkelenen köylüler ve huzursuz insanlar köylerde ayaklandılar. Amon Büyük Rahibi'nin nüfuzu artarken, Firavun'un gücü giderek zayıflıyordu. XX. Sülale'nin egemenliğinin sonuna doğru Amon rahiplerinin 80.000'e yakın köleleri vardı; büyük rahibin buyruğunun altında bir ordu, sayısız memurlar ve görevliler vardı. Görevi kalıtımsallaştı ve "sürekli olarak babadan oğula geçmeye başladı". Eskiden büyük rahip

ilke olarak krala bağlıydı, ama şimdi bu göreve bizzat Amon tarafından getirildiğini sanıyor ve kendini hükümdardan bağımsız sayıyordu.

Firavunun despotik iktidarı zayıfladıkça, yerel soyluların nüfuzu artıyordu: Yani, rahiplerin, yüksek memurların ve tüccarların.

Özel mülkler, yoksullaşan köylülerin topraklarının satın alınması ve istifçilik yoluyla genişliyordu. Bunun sonucu olarak kırsal toplulukların dağılması hızlandı ve özel toprak mülkiyeti hakkı kurumlaştı. Köylü ayaklanmaları ve buna bağlı olarak köle kullanımı yaygınlaştı.

6. Geç dönem. Merkezî iktidarın zayıflaması, nomlar aristokrasisi ile bazı rahip kurullarının giderek bağımsızlaşmaları, uzun süren savaşlar sonucu zayıf düşmüş olan Mısır'ın parçalanmasıyla sonuçlandı.

M.Ö. XI. yüzyılda XXI. Sülale'nin firavunu olan Herihor artık ülkenin tümünü yönetmiyordu. Kuzey nomlarının kendi kralları vardı. X. yüzyılda birleşme tekrar sağlandı, ama bu kez yabancı egemenliği altında. Ücretli ordunun giderek artan rolü Libyalı generaller aristokrasisine bağlı bir aileden gelen birinin tahta geçmesine yol açtı. Böylece I. Şeşank tahta çıktı. Libya kuvvetlerinin saldırısı imparatorluğu geçici olarak birleştirdi. Şeşank, Filistin'de başarılı savaşlar yaptı, başta kaleler olmak üzere birçok yapılar yaptırdı.

Ama ardılları döneminde mücadele tekrar başladı ve Mısır birçok bağımsız devlete bölündü.

Nübye hükümdarları, bu zayıflamadan yararlanarak, M.Ö. VIII. yüzyılda Mısır'ı boyunduruk altına aldılar. Libyalı firavunlar gibi, Nübye devleti Mısır'ın etkisi altında geliştiği için, bunlar da ülkenin yaşamına yeni bir şey getirmediler. Nübye Sülalesi döneminde, Mısır, Asurlular'ın saldırısına uğradı ve büyük bir direnmeyle karşılaşmış olmasına karşın Asarhaddon 671 yılında ülkeyi eline geçirdi. Ama Asur egemenliği geçici oldu ve Mısırlılar bağımsızlıklarını tekrar kazanmak için bütün fırsatlardan yararlandılar. Asurbanipal döneminde, Mısır iki kez Asurlular tarafından yakılıp yıkıldı, ama Asurlular burada Nübye hükümdarları ile kuzey nomlarının yerel kralları arasındaki mücadeleyi canlı tutarak kalabildiler. Bu küçük devletlerin en güçlüsü, Delta'da, Asurlular'ın yardımıyla Sais kenti çevresinde oluşan devletti.

Asur’un zayıflamasından yararlanan Sais Kralı I. Psammetik, Asurluları ülkeden kovdu ve Mısır’ı birleştirdi.

I. Psammetik (564-611 yıllarına doğru), başta Mısır’ın buğday ihraç ettiği Grekler olmak üzere Doğu Akdeniz ülkeleriyle etkili ilişkiler kurdu. Mısır’a birçok Grek tüccar ve ücretli askerî geldi ve burada koloniler kurdular.

Sais dönemi adıyla tanınan bu kısa süren gelişme, ticari üretimin artması, paranın kullanılmaya başlaması ve mesleklerin ilerleme göstermesiyle belirginleşti. Grek ve Küçük Asya devletleriyle kurulan ticari ve kültürel ilişkiler buna geniş ölçüde katkıda bulundu.

Sais firavunlarının dış siyaseti, büyük devletlerle ittifaklar kurarak ülkelerinin dünyadaki saygınlığını yükseltmekti, çünkü ülkelerinin göreceli zayıflığı firavunlara fatih gibi davranmak olanağı tanımıyordu.

En etkin dış politikayı, komşu ülkelerle ticareti yoğunlaştıran (Onun döneminde Nil nehri ile Kızıldeniz arasında bir kanal açılmaya başlandı) ve Filistin, Suriye ve Orta Fırat’ta dayanak noktası olabilecek askerî ittifaklar olanağı yaratmaya çalışan II. Nechao (611-595 yıllarına doğru) uyguladı. Ama birleşik Mısır ve Asur güçleri Karkamış’ta Babilliler’e yenildi ve Yakın Doğu’daki üstünlük Yeni Babil İmparatorluğu’nun eline geçti.

Aristokrasinin ve rahiplerin büyüyen gücü Sais firavunlarını tüccar ve ücretli askerlerin desteğini aramak zorunda bıraktı, bu da iç politikalarında Hellen dostu akımla belirginleşti.

Başta Grekler olmak üzere yabancı tüccarlara tanınan büyük ayrıcalıklar, ücretli orduya ödenen büyük paralar Mısır halkının hoşnutsuzluğuna yol açtı ve halk ayaklandı. Asilerin komutanlığını üstlenen bir firavun generali ücretli askerleri yendi ve II. Ahmes (Amasis) adıyla tahta geçti (569-525).

II. Ahmes, Yunanistan ile ilişkilerini güçlendirerek ve Grek kolonlarının Mısır’a yerleşmelerini destekleyerek Sais sülalesinin geleneksel politikasını sürdürdü.

Yeni Babil İmparatorluğu’nun ve öteki Yakın Doğu devletlerinin Persler tarafından ezilmesi Mısırlılar’a dış politikalarını bir süre daha uygulamak olanağı sağladı. Firavunun birlikleri tekrar Filistin’e girdiler. Ama başarıları kısa süreli oldu.

II. Ahmes’in ardılı III. Psammetik’in saltanatının ilk yılından itibaren, iç savaşlarla parçalanan Mısır, Persler tarafından istila edildi; firavunun

birliklerini Peluse’da bozguna uğratan (M. Ö. 525) Persler ülkeyi ele geçirip bağımsızlığına son verdiler. Gelişmesini Yunanistan’la kurduğu ticari ve siyasal ilişkilere borçlu olan Sais dönemi Mısır uygarlığının Grek uygarlığı üzerinde büyük etkileri oldu.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR UYGARLIĞI

1. Genel nitelikler. Uzun tarihi boyunca, Mısır halkı görkemli bir uygarlık yarattı. Ona olağanüstü yazınsal yapıtlar borçluyuz. Yapıları, heykelleri ve resimleri, tıpkı antik Yunan sanatı gibi, günümüze kadar bir model oldu.

Mısır halkı birlik ve kendine özgü niteliklerini her zaman koruduğu için Mısır edebiyat ve sanatlarının sağlam bir geleneği vardı. Nil'de ve denizde yapılan, tehlike ve serüvenlerle dolu sayısız seferler, insanların imgelemini besleyip ufuklarını genişletti ve laik bir edebiyatın gelişmesine katkıda bulundu. Öte yandan, yapımda kullanılan taşın yanı sıra, altın, mahun, fildişinin bolluğu mimari, heykel ve uygulamalı sanatların gelişimini destekliyordu.

Mısır uygarlığını köleci aristokrasinin tekelinde düşünmek hiç kuşkusuz yanlış olur. Öykülerin, serüven anlatılarının, aşk şiirlerinin ve öteki yazınsal türlerin hiç kuşkusuz zengin bir Mısır folkloru kaynağı vardı. Plastik sanatların temelinde, geçmişi ilkel toplum dönemine dayanan halk sanatı geleneği bulunuyordu. Bu sanatların çeşitli örnekleri, halktan gelen ustaların yapıtıydı.

2. Din. Mısır dininin de Babil dini gibi *ikicil* niteliği vardı. Bir yanda, "büyük" tanrılara açık tapınma ve rahiplerin köleci düzeni güçlendirmek için yararlandıkları düşüncelerle dolu ve söz konusu tapınmaya uygun düşen bir mitoloji. Öte yanda, belli bir noktaya kadar kendini resmî dine

bağlayan mitos ve törenleriyle bir halk dini… Bu dinin varlığıyla ilgili olarak elimizde veriler var.

Her nomun kendi tanrısı, ikili hatta üçlü tanrısı vardı. Bu tanrılara inanç ilkel toplumun başlarına kadar dayanır, çünkü nom tanrılarının eski totemlerle yakınlıkları vardı. Yerel tanrı belli bir hayvanla ilişkiliydi ve birçok nomun adı hayvan adıydı: Timsah, Ceylan, Koç, Şahin, Tavşan, vb. nomu. Çoğu zaman, hayvanlara tapınma saf biçimiyle kendini gösteriyordu: Örneğin Memhis’te tanrı Phtah’ın simgesi olan Apis öküzüne tapılıyordu; Thinis’te de şahin Horus’a; tanrı ve tanrıçaları hayvan ya da insan vücutlu hayvan başlı varlıklar biçiminde simgelemek geleneği vardı. Bu noktada resmî din halk diniyle birleşmektedir, çünkü Herodotos hayvanlara tapmanın bütün ülkede yaygın olan bir gelenek olduğunu belirtmektedir. Bu inanç biçimi Mısır tarihinin sonuna kadar sürdü. Ama bütün nomların tanrıları aynı saygınlığa sahip değildi. Yalnızca, en büyük ve siyasal bir etkisi olan nomların tanrıları ulusal nitelikte olabiliyordu. Phtah’ın Memphis’deki, Râ’nın İnou’daki (Heliopolis), Oziris’in Abydos’daki, Horus’un Thinis’deki, Amon’un Thebes’deki, vb. durumu böyleydi. Güneş tanrı Râ, bitki ve bolluk tanrıları Oziris ve İzis gibi bazılarının geçmişi İlkçağ’ın derinliklerinden geliyordu; halk dininde de yerleri vardı. Ötekiler güçlerini din kitaplarından ve rahipler sınıfından alıyordu: Örneğin Phtah, dünyanın, tanrıların ve insanların yaratıcısı olarak ilan edilmişti.

Yüce tanrı rolü, Thebes’in Orta İmparatorluk ve özellikle Yeni İmparatorluk döneminde etkin olduğu sırada, bir koç başıyla temsil edilen Güneş Tanrısı Amon’a verilmişti; inancı Mısır’ın en önemli inancı olmuştu.

En yaygın inanç Oziris ve İzis inancıydı. Oziris bitki örtüsünün tanrısı kabul ediliyordu. Bir mitosta buğday ve arpa adını alır. Mitolojisi, dinin tarımsal niteliğine sıkı sıkıya bağlıdır. Acımasız çöl tanrısı Seth onu öldürür ve parçalara ayırır; sonra Oziris’in oğlu Horus tarafından diriltilir. Rahipler onu ölülerin kralı ve yargıcı olarak ilan etmişlerdi. Ama halk geleneği onu tarım tanrısı olarak kabul etmeye devam ediyordu.

Orta İmparatorluk’tan itibaren, rahipler Oziris’i ölülerin kralı ve yargıcı yapınca, Oziris inancı rahipler sınıfı ve köleci yüksek aristokrasinin elinde güçlü bir baskı aracı durumuna geldi.

Mısır dininde, Güneş'in canlı imgesi sayılan Firavun kültünün önemli bir yeri vardı. Bu inancın büyük bir siyasal gücü vardı: Devleti kutsallaştırıyor ve hükümdarı tanrılaştırıyordu. Ölümünden sonra firavun tanrılaşıyor ve Oziris'le özdeşleşiyordu. Piramitlerin iç duvarlarına kazılı eski dinsel metinlerde, ölü kral Oziris adıyla anılıyordu, mezar yazıtlarında yer alan büyü sözleri hükümdarın tanrı olarak dirileceğini özellikle belirtmekteydi. Böylece, Oziris inancı Mısır dininin temel politik düşüncesine hizmet ediyordu: Krallık iktidarının tanrılaşması ve köleci devletin kutsallaşması.

Büyü ayinleri ülkede oldukça yaygındı. Özellikle mezar inancı ve öteki dünya düşüncesiyle ilgili olarak büyük tapınakların rahipleri tarafından düzenleniyordu. Bununla ilgili yöntemlerin yer aldığı *Ölülerin Kitabı* adlı kitap, yüzü aşkın bölümden ve bir bölümü renkli yüzü aşkın resimden oluşan geniş boyutlu bir yapıttır; bu kitap Yeni İmparatorluk döneminde en eski rahip yazıtlarına uygun olarak hazırlandı. Kralların yüksek görevlilerin cenaze törenlerinde ölüyü öteki dünyanın korkularından koruması ve ölüm sonrası mutluluğunu sağlaması için mezara *Ölülerin Kitabı*'nın tomarları konulurdu. Bu pahalı büyü kitabına sahip olmayan kimse erdemli ve namuslu bir hayat sürmek, yani güçlülere boyun eğmek zorundaydı. Görülüyor ki, mezar inancı da emekçilere karşı bir manevi baskı aracı olarak kullanılmaktadır.

3. Yazı. Grekler'in *hiyeroglifik* –"kutsalca yazılmış"– adını verdikleri yazı, ilkel çağların basit piktografisinden kaynaklanmaktadır: Her simgesel işaret bir kavramı, belki de tümüyle bir cümleyi karşılıyordu. Hiyeroglif yazısı Mısır'ın eski tarihinin sonuna kadar sürdü; çizimleri yavaş yavaş değişti ve başlangıçtaki işaretlerin yanı sıra daha başkaları, daha basit ve daha işlekleri ortaya çıktı. Eski İmparatorluk'tan itibaren Grekler'in *hiyeratik* adını verdikleri bir yazı türü doğdu. M.Ö. VIII. yüzyılda daha da gelişip Greklerin *demotik* adını verdikleri yazıya dönüştü.

Mısır hiyeroglif yazısında toplam olarak yedi yüz işaret vardır. İlk Sülale döneminde birçok hiyeroglifik bir hecesel anlam kazanmıştı, 24 harf ünsüzleri karşılıyordu. Bu 24 işaret ve başka işaretler –toplam olarak 70– Mısır yazısının temelini oluşturuyordu. Demek ki Babilliler'in çiviyazısı kadar karmaşık bir yazıydı. Taş, ağaç, parşömen (yazı yazmak için

hazırlanan deri), kumaş üzerine yazılıyordu, ama en çok kullanılan madde, Nil kıyılarında yetişen aynı adlı bitkilerin gövdesinden yapılan papirüstü.

Mısır yazısının büyük bir tarihsel önemi vardır. M.Ö. II. binlerin ikinci yarısında 24 harften oluşan alfabetik Fenike yazısına modellik yaptı.

4. Edebiyat. Eski İmparatorluğun yazılı belgeleri herşeyden önce dinseldir ve özellikle, piramitlerin, yeraltı gömütlerinin, oyma taş gömütlerin iç duvarlarına kazınmış büyüsel metinleri kapsamaktadır. Bu dönemden itibaren, Oziris ve öteki tanrıların bayramlarında oynanan dinsel oyun ayinlerinin ve "büyük" tanrıların onurlarına ilahiler yazıldığına inanmamız gerekir. Bunlardan elimize ulaşanlar Orta ve Yeni İmparatorluk dönemlerinden kalmadır. Bunların en iyileri arasında Akhenaton'un yazdığı Amon ve Aton ilahilerini anabiliriz. Yeni İmparatorluk döneminde, en önemli tapınakların rahipleri, birbirine düşman değişik okulların teogonik (tanrı-doğuma değgin) ve kozmogonik (evrenin oluşumuna ilişkin) öğretileri açıklayan dinsel kitaplar kaleme aldılar.

Din dışı edebiyatın tohumları Eski İmparatorluk döneminden itibaren ortaya çıktı. Birinci tekil şahsın ağzından ölünün yaşamını anlatan mezar yazıtları bunların ilk örnekleridir. III. Sülale döneminden kalan en eski özyaşam öykülerinde ölünün sahip olduğu topraklar, yaptığı görevler, eriştiği rütbeler kuru ve kısa bir dille sıralanmaktadır. Ama bunlar VI. Sülale döneminde, yazınsal özellikleri olan ayrıntılı anlatılara dönüştüler. VI. Sülale'nin ilk üç firavununa hizmet eden, Asya göçebelerine karşı ilk seferi yapan, Güneyi yöneten, Nil'de güney taş ocaklarına ve Etopya'ya yapılan seferlerin başında bulunan Uni senyörünün özyaşam öyküsü bu türdendir. Bu türden üstün nitelikli anlatılar, Orta ve Yeni İmparatorluklar'ın ileri gelenlerinin sayısız özyaşam öyküleri arasında görülür; bunların arasında, I. Senusret'in çağdaşı Mentuhotep'inkini, Ahmes ve I. Amenofis'e hizmet etmiş olan Ahmes'inkini, III. Thutmes'e hizmet etmiş olan Rekhmire ve İniotef'inkileri anabiliriz. Rekhmire'nin özyaşam öyküsü, özellikle, Yeni İmparatorluk vezirinin haklarını, ödevlerini ve yönetim yöntemlerini özetlemektedir.

Orta İmparatorluk döneminde yayınlanan Sinuhe'nin tarihi aynı zamanda özyaşam öyküsel bir niteliğe sahiptir; I. Senatrat döneminde gözden düşüp

Suriye'ye sığınan senyör Sinuhe'nin serüvenlerini anlatır. Sinuhe, şefin hizmetinde bir Suriye tribüsünde yaşar, bu tribünün gelenek ve görenekleri kitapta büyük bir başarıyla anlatılmıştır. Daha sonra, Sinuhe'nin Mısır'a dönmesine izin verilir, firavun tarafından nezaketle karşılanır ve onurlandırılır.

Yeni İmparatorluk yazını, şiir ve düzyazı olmak üzere, çeşitli türleri içerir. Üstün nitelikli lirik aşk şiirlerini, benzersiz şarkıları, fabl ve satirleri biliyoruz. Ayrıca, masallar, krallık büyücülerinin mucizeleri üzerine öyküler, Asya ve Güney'e yapılan olağanüstü gezilerin anlatıları var. Bu yapıtlardan ikisi özellikle ilginçtir. Bunlardan, Orta İmparatorluk dönemine ait olan biri, bir Mısırlı'nın Poûnt'a yaptığı yolculuğun, kendisini bir yılanın yönettiği bir adaya atan deniz kazasının, nihayet anayurduna dönüşünün öyküsünü aktaran kısa ama çok renkli bir anlatıdır. Yeni İmparatorluk döneminde yazılan ikincisi, tanrılarla ilgili mitoslardan esinlenen *İki Kardeşin Masalı*'dır. Birçok kez ölüp dirilen ağabeyin serüvenleri Oziris efsanesinin yansımasıdır. Konularını halk geleneğinden alan masallar çok yaygındı. Bunlardan en ilginçlerinden biri, daha doğumundan erken öleceği kehaneti yapılan bir prensle ilgilidir. Babası prensi elinden geldiğince korumaya çalışır. Ama büyüyünce prens uzak ülkelere yolculuğa çıkar. Bir kral kızıyla evlenir; kız, gece kılığına girip prense yaklaşmaya çalışan bir yılanı öldürerek onun hayatını kurtarır. Prens kendisini parçalamak isteyen bir timsahtan mucizeyle kurtulur. Masalın sonu eksik, ama hiç kuşkusuz, prens kehanette ölümüne neden olacak üç hayvan arasında geçen köpek yüzünden ölecektir.

Bu efsanelerin yanı sıra, örneğin Hiksoslar'a karşı savaşan Kral Sekenjerâ'nın öyküsü gibi, Yafa kentini kurnazlıkla ele geçiren III. Thutmes'in komutanının öyküsü gibi tarihsel gerçeklere dayalı hikâyeler de var. Bu anlatılar hiç kuşkusuz, Yeni İmparatorluk döneminde yazınsal bir biçim alan ve kimi zaman bir yetenek belirtisi olan krallık kroniklerinden (günü gününe yazılmış tarihsel olaylar defteri) kaynaklanmaktadır. Kronikler firavunların seferlerini, fetihlerini, büyük işlerini anlatırlar; en seçkinleri III. Thutmes'in *Yıllıklar*'ı *(Annales)* ve II. Ramses'in Kadeş seferiyle ilgili yazıtıdır; bir saray şairinin elinden çıkmış gerçek bir şiirle

anlatılır Kadeş Savaşı. Ama yazıtın ve özellikle şiirin, firavunun bozgununu zafere dönüştürdüğünü belirtmemiz gerek.

Eski İmparatorluk döneminden itibaren, Mısır'da didaktik bir edebiyat vardı. İster doğrudan öğretim, ister kehanetler olsunlar, bu yazılı belgeler köleci toplumun doruğunun ahlakını ortaya çıkarmaktadırlar.

Harpistin Şarkısı gibi, *Ruhuyla Yaşamaktan Yorgun Düşmüş Bir Adamın Diyaloğu* gibi Orta İmparatorluk dönemi bazı yapıtların tipik özelliği, karamsarlık ve düş kırıklığıdır. Bu yapıtlar, Mısır toplumunda meydana gelen köklü değişiklikleri ve köle sahiplerince ezilen yoksulların ağır yaşam koşullarını yansıtırlar.

5. Plastik Sanatlar ve mimari. Mısır plastik sanatları Eski İmparatorluk döneminde önemli ölçüde gelişti, ama bu gelişme bütün dallarda olmadı.

Bu dönemde, heykelcilik büyük bir ilerleme gösterdi. Kralların ve bakanların heykelleri uygun orantılıdır, hepsinin modele benzeyen yüzleri vardır; ama görünüşlerinde bir donmuşluk, yapaylık dikkati çeker. Mısır mimarisinin en iyi örnekleri, Firavun Kafra'nın (Keferen) oturmuş heykeli, rahip Ranefer'in heykeli ve Louvre müzesinde bulunan ünlü Yazıcı heykelciğidir.

Özellikle mezarlarda, alçak-kabartma büyük bir gelişim göstermiştir. Bunlar ölünün hayatından ve mülklerinden yaptığı çalışmalardan sahneleri betimlerler. Bu resimlerin, ölüye dünyada yaşadığı hayatı sağlayacak büyüsel bir güce sahip olduğuna inanılırdı. Perspektif yokluğu ve biçimlerin şematik oluşu gibi kusurları vardır. İnsan klasik biçimde gösterilir: Baş yandan, gövde karşıdan. Ama kuş ve hayvan resimlerinde şaşırtıcı bir gerçekçilik görülür. Alçak-kabartmalar genellikle renkliydi; zanaatçılar parlaklıklarını günümüze kadar koruyan çok dayanıklı renkler yapmayı biliyorlardı.

Orta İmparatorluk döneminde, heykelcilik ve alçak-kabartma yetkinleşti. Alçak-kabartmanın yanı sıra, olağanüstü manzara, portre ve savaş sahneleri örnekleri sunan gerçek *fresk*'in ortaya çıktığı görülür. Yeni İmparatorluk sanatçıları daha yeteneklidir. Heykellerde, eski heykellerin beceriksizlikleri ve devinimsizlikleri yoktur; hayranlık uyandıracak büstler de yapılmaya başlanır. Orta ve Yeni İmparatorluk dönemlerinin başyapıtları I. ve II. Ramsesler'in heykelleri ve Akhenaton'un karısı Nefertiti'nin başıdır.

Alçak-kabartmalar arasında, Hatşepsut'un Pount'a yaptığı seferi, Kadeş Savaşını, I. Sethi'nin askerî harekâtlarını canlandıran zarif ve karmaşık kompozisyonlar dikkati çeker. Resim de büyük ilerleme gösterir. Bitkilerin, kuşların, hayvanların ve insan yüzlerinin aslına uygun resimleri yapılır. Bütün şematik ögelerden kurtulan kişiler portrelere dönüşürler.

Mısırlı sanatçıların zevk ve ustalıkları, gündelik eşya ve dinsel donatımların üretimi üzerinde büyük bir etki yaptı. Orta ve Yeni İmparatorluk mezarlarında, köleleri, çift sürücüleri, çobanları, zanaatçıları, savaşçıları, vb. temsil eden çok sayıda ağaç ve taş heykelcikler bulundu. Ayrıca, ölümün çağrısı üzerine canlanıp onun için çalışacağı kabul edilen *ushabtis* –"yanıtlayan"– heykelcikleri de vardır. Bu heykelcikler büyük bir yetenekle yapılmıştır. Yeni İmparatorluk ve bunu izleyen dönemlerden bize, hepsi altın, gümüş, fildişi, mahun, bronz, cam, vb. ayna, sandık, kakmalı mobilya, parfüm kutusu, testi, tabak, vazo, mücevher gibi sayısız ev eşyası kalmıştır. Hiç kuşkusuz bunları basit zanaatçılar değil, özel bir çıraklık döneminden geçen sanatçılar yapmışlardır.

Mimari Mısır'da yüksek bir yetkinlik düzeyine ulaştı. En eski yapılar, devsel mezarlar, kral piramitleri ve senyör mastabalarıdır. Bunların gösterişli görünüşlerine çizgilerin aşırı yalınlığı eşlik eder. Eski İmparatorluk döneminde tapınak yapımına daha az önem verilirdi. Daha bu dönemde bile prizma biçimli ya da bitki biçiminde sütunlar kullanılmıştır. En güzel tapınaklar Yeni İmparatorluk döneminden kalmıştır. Karnak ve Luksor kalıntıları –eski Thebes'in olduğu yerde– ve öteki kalıntılar, bu tapınakların yücelik ve görkemleri hakkında bir fikir verirler. Tapınakların girişine çeşitli üsluplarda revaklar yapıyorlardı; geniş merdiven ve terasların iki yanını sfenkslerle donatıyorlardı. Karnak tapınağının 16 sıraya dizilmiş 134 yekpare sütunlu geniş bir salonu vardı; yüzölçümü 5.000 metre kareydi. Bu tür yapılar büyük bir yapıcılık yeteneği gerektiriyordu. Tapınakların dışında görkemli krallık sarayları da yapılıyordu. Ama bunlar ağaçtan yapıldıkları için, alçak-kabartmalara yapılan resimlerine göre bir yargıya varabiliriz.

6. Teknik ve bilim tohumları. Devsel Mısır yapıları –piramitler ve tapınaklar– ilkel bir teknik sayesinde yapılmışlardı. Bütün işleri köylü ve köleler elleriyle yapıyorlardı. Ama plan ve mimari hesaplarına göre

yapılıyorlardı. Çalışmaları şantiye şefleri yürütüyordu. Ama bunların bilgileri, mekaniğin kuramsal ilkelerine değil, doğal olarak kuşaktan kuşağa geçen deneyim birikimine dayanıyordu.

Çalışmaların çapı, yuvarlak sayılı ön hesaplar gerektiriyordu. Vergi alınacak tarlaların ölçülmesi için, yüzölçümü hesaplamasının bilinmesi gerekiyordu. Bu nedenle hesaplama işleri Mısır’da son derece gelişmişti. Doğal parmak (beş parmak) hesabından yola çıkan Mısırlılar sayı saymak için onlu sayılama sistemini (1, 10, 100, vb. 10.000.000’a kadar) buldular. Geometri de ileri gitmişti. Dörtgenlerin alanından başka 3,16 (pi) sayısına dayanarak kürenin hacmini de hesaplıyorlardı. Gökbilimciler, Babilliler düzeyinde olmasa bile, gökyüzünü inceliyor ve gruplarına göre yıldız listeleri yapıyorlardı.

Eski İmparatorluk döneminde yapılan Mısır takvimi güneş takvimiydi, ama güneşin yıllık hareketinin incelenmesinden çıkmamıştı: Çıkış noktası olarak, Siriüs yıldızının heliak doğuş günü alınmıştı; taşkınlar genellikle o gün başlıyordu. Uzun yıllar gözlem yapıldıktan sonra, bu olayın 365 günde tekrarladığı saptandı, bu süreye yıl adı verildi. Yıl 30 günlük 12 aya bölündü, artan beş gün bayramlara ayrıldı. Ama bu yıl güneş yılından yaklaşık olarak 6 saat eksiktir; modern takvimlerde bu artık 6 saatin toplamı dört yılda bir şubat ayına eklendi. Mısırlılar bu düzeltmeyi yapmadıkları için çağlar boyunca fark büyüdü ve 1.460 yıl sonra gerekli düzeltme yapıldı. Bu çevrimi saptayan Mısırlı gökbilimciler ona Sothis (Siriüs’un Mısır dilindeki adı) süresi adını verdiler.

Tıp Mısır’da önemli ilerlemeler gösterdi. Dinsel töreye göre cesetleri mumyalamak için açmak zorunluluğu anatomiyi öğrenmeye olanak sağladı ve bu da, fizyolojinin ve tıp bilimlerinin tohumlarını attı. Mısır hekimleri hastalıkların nedenini organların bozulmasına bağlıyorlardı, ama büyüden de vazgeçemiyorlardı; reçetelerinde büyüsel yöntemlerle katkısız tıbbi öğütler yan yana görülür.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİTİT İMPARATORLUĞU

1. Kaynaklar. Hitit İmparatorluğu, daha sonra Kapadokya adını alan Halys (Kızılırmak) havzasında kuruldu. Halys (Kızılırmak), Nil ve Fırat'a oranla daha küçük bir ırmak olduğu için, ülkenin doğal koşulları sulamalı tarıma elverişli değildi. Hititler bağ ve bahçelerini sulamak için küçük kanallar açmayı öğrenmişlerdi ama tarım onlarda hayvancılıktan sonra geliyordu. Dağlardaki otlaklarda büyük at ve koyun sürüleri yetiştiriyorlardı: Bu bölge, M.Ö. III. binlerden bu yana üstün nitelikli yün üretir.

Kapadokya maden (özellikle gümüş) bakımından zengindi ve madencilerin üstün sanat yetenekleriyle de ünlüydü; dağlarda bol miktarda ağaç ve taş vardı.

Bölgenin nüfusu ayrışıktı (heterojen): M.Ö. III. binde, ülkeye adını veren Hatti tribüleri yaşıyordu; konuştukları dil (protohitit dili diyoruz) Kafkasötesi dillerle akrabaydı; zaten Hattilerin maddi kültürleriyle Kafkasötesi İlkçağ tribülerinin maddi kültürleri arasında sayısız benzerlikler vardır. Daha sonra, hiç kuşkusuz, III. ve II. binlerde, Küçük Asya daha başka ilkel topluluklar tarafından istila edildi: Hint-Avrupa dilleri konuşan Nesitler ve Luitler. Ama Hatti ülkesini işgal ettikten sonra kendilerine Hitit adını verdiler.

Hititlerde toplumsal sınıfların ve devletin oluşumu hakkında henüz bilgilerimiz yeterli değil. Büyük sürücülüğün ve bronz zanaatının gelişmesinin II. binlerin başında köleliğin ekonomik temelini oluşturduğu düşünülebilir.

Bu dönemde, Küçük Asya'nın doğusunda, kendi aralarında savaşan tribüler (ya da tribü birlikleri) oluşmuştu. Bu tribüler gerektiği gibi tahkim edilmiş merkezlerin çevresinde toplanmışlardı, bu merkezlerin belli başlıları Nesa, Kussara ve Hattuşaş'tı. Başlangıçta üstünlük Nesa'yı kendine bağlayıp Hattuşaş'ı yıkan Kussara'daydı. Hattuşaş daha sonra Hitit İmparatorluğu'nun başkenti oldu.

Kazılara bakacak olursak, Hattuşaş'ın çevresinde çift sur vardı. Surlar toprak tabya, taş ve kerpiçten yapılmıştı; düzenli aralıklarla kuleleri vardı. Bütün bunlar kente güçlü bir görünüş veriyordu.

Hitit tarihinin başlangıç dönemi hakkında az şey biliyoruz. Bu az bilgiye göre, M.Ö. XVII. yüzyılın ikinci yarısında, köleler ve özgür insanlar arasında bir savaş çıktığını, "kralın oğullarının köleleri"nin ayaklanarak efendilerinin evlerini yıktıklarını ve "kanlarını döktükleri"ni anlıyoruz. Hiç kuşkusuz egemen sınıf şiddetli bir uyuşmazlıkla parçalanmıştı: Bu uyuşmazlık taht üzerinde hak iddia edenlerin arasındaki düşmanlıktan kaynaklanıyordu. Bunun sonucu olarak, tahta geçişi düzenlemek üzere XVI. yüzyılda bir reform yapıldı. Nihayet, Hitit krallarının, XVII sonu ve XVI. yüzyılın başında, fetih savaşlarına giriştiklerini biliyoruz: Bunların en başarılıları, Suriye'nin kuzeyindeki Khalpa'yı (Halep) ele geçirdikten sonra Babilonya'ya girip burayı yakıp yıkan I. Mursilis'in seferleriydi.

Hitit İmparatorluğu'nun M.Ö. XV. ile XIII. yüzyıl arasındaki dönemi hakkında bilgilerimiz çok daha yeterli: Dönemin toplumsal ilişkileri hakkında bir bilgi veren yasalardan bölümler ve diplomasi ile savaşların ayrıntılı bilgilerini içeren kronikler günümüze kadar ulaştılar.

2. Toplumsal düzen. Hitit İmparatorluğu bir köleci devletti; kralın, tapınakların, hatta bireylerin birçok köleleri vardı; bazı derebeyleri yüzden fazla köle sahibiydi. Köleler özellikle zanaatçı ve çobandı. Aynı suç için, özgür insan bir ceza ödüyor, ama köle ölümle ya da sakatlanmayla cezalandırılıyordu. Örneğin yangın çıkaran ya da hırsızlık yapan bir kölenin burnu ya da kulağı kesiliyordu. Köle bir nesne durumundaydı; bir köle öldüren özgür kişi katil sayılmıyordu; yalnızca, ölünün yerine bir (ya da birkaç) köle vererek köle sahibinin zararını ödemek zorundaydı.

Bununla birlikte Hitit hukukunun bazı özellikleri köleliğin eskil niteliğini doğruluyor. Köleler mülk edinebiliyor; özgür kişilerle evlenebiliyor ve –bazı durumlarda– mahkemeye başvurabiliyordu; özgür bir kadınla evli olan köle mal ve çocukların paylaşılmasına katılabiliyordu.

Kölelerin dışında, Hitit toplumunda doğrudan doğruya çalıştırılan başka üretici kesimler de vardı. Kölelere en yakın olanlar *hipparlar'*dı. Fethedilen bölgelerin, kral yararına angarya işlerinde çalıştırılmak üzere getirilen insanlarıydı bunlar; bazen askere alındıkları da oluyordu. Hipparlar üyeleri zincirleme güvenceyle birbirine bağlı topluluklar halinde bir araya geliyorlardı. Bir tür komşuluk topluluğuydu bunlar.

Köleler ve hipparlar yabancı kökenli ve genellikle tutsak kişilerdi. Ama özgür Hititler de köle durumuna gelebiliyorlardı: Kıtlık yıllarında, yerlerine bir başka çalışan getirmemeleri durumunda kendilerine ödünç vermiş olan kişinin buyruğu altına girmek tehlikesiyle karşılaşıyorlardı. Yoksul özgür kişiler kendi çocuklarını satabilmek olanağına sahiptiler (ancak hipparlar bu haktan yoksundular).

"Miras payı" insanların durumu daha az kötüydü. Bunlar, büyük bir olasılıkla, topluluktan ayrılmaları yüzünden, bütün yurttaşlık haklarıyla donanmış, savaşçı ve işlediği toprağın mülkiyetine sahip Hititler'in koruması altına girmek zorunda kalmış insanlardı. Çalıştıkları kuruluşta bazı haklara sahiptiler: Sözleşmenin bozulması durumunda alacaklarının üçte birini alıyorlardı.

Özgür nüfusun önemli bölümünü topluluk üyeleri oluşturuyordu. Büyük bölümünün ataerkil ailelerin eline geçmiş olmasına, küçük aileler arasında sık sık parçalara bölünmesine karşın, komşuluk toplumunun toprakları bölünmezlik özelliğine sahipti. Büyük ailenin başkanı malların tek yöneticisiydi ve devlete karşı bütün angaryaların sorumlusuydu; "kanın efendisi"ydi, yani aile üyelerinin işledikleri suçların yargıcıydı; klan düzeninin kalıntıları, kan davası, zincirleme güvence ve kardeşin çocuksuz dul eşiyle evlenmek zorunluluğu gibi geleneklerde yaşıyordu. Toprak başkasına devredilebilirdi, ama alış ve satış sözleşmeleri suç sayılıyordu, bu nedenle suç bağışlatıcı kurban sunulmasını gerektiriyordu. Gelişmesinin ilk basamağında olan özel toprak mülkiyeti, fiyatların düşüklüğünden belli oluyordu: 0,35 hektarlık bir tarla bir öküzden on kat ucuzdu. Buna karşılık,

daha eski dönemlerde özel mülkiyete girmiş olan bağların durumu çok daha iyiydi: Ekilebilir topraktan kırk kez daha pahalıydı.

Usulüne uygun topraktan pay almış topluluk üyeleri *luzzi* adı verilen angaryalara katlanmak zorundaydı: Luzzi, kale ve tapınak yapımı, yolların onarılması, bağ bozumu, vb. işleri kapsıyordu. Ayrıca askerlik de yapmak zorundaydılar; bundan kaçınanların topraklarına el konuluyordu. Bir toprak satın alan kişi kendisinden önceki toprak sahibinin görevlerini yüklenmek zorundaydı.

Zanaatçılar da angarya yapıyorlardı; yalnızca, bazı ayrıcalıklılar, savaşçılar, rahipler ve topraklarını kraldan özel bir izinle alan kişiler bu bağışıklıktan yararlanıyorlardı.

Egemen sınıfın tepesinde soylular bulunuyordu: Kral ailesinin üyeleri, rahipler, komutanlar, doğuştan soylular. Bunların toprakları ve köleleri vardı ve savaş ganimetlerinden pay alıyorlardı.

3. Siyasal düzen. Hitit İmparatorluğu'nun başında kendisine "Güneş" denilen bir "büyük kral" vardı. Kendisine halkın velinimeti süsü veriyor, dinsel törenleri yapıyor ve büyük rahip sıfatıyla dinsel bayramları yönetiyordu. Ölünce tanrılaştırılıyordu. Kral, ordu komutanlığı, yönetici ve yüce yargıç görevlerini de elinde bulunduruyordu.

Kralın yetkisi pank adı verilen bir kurulla sınırlandırılmıştı. Pank'ın sözlük anlamı "çokluk"tur. Başlangıçta, Kussara savaşçılarından oluşan bir meclis olmalıydı bu, ama köleci rejim geliştikçe, askerî demokrasinin kuruluşları yetkilerini yitirdiler: Pank, egemen sınıfın doruğunu temsil eden bir soylular meclisi durumuna indirgendi. Kralın doğrudan akrabaları (oğulları, kardeşleri, vb.) hısımları ve askerî komutanlardan oluşan pankın, başta hükümdarı yargılamak olmak üzere geniş hakları vardı; buna karşılık kral, pankın onayı olmadan kral ailesinin bir üyesini ölüme mahkûm edemezdi. Kral, pankın kararlarını gözden geçirebilir, özellikle bir cezayı hafifletebilirdi.

Demek oluyor ki, başlangıçta, Hitit İmparatorluğu'nun yönetim biçimi aristokratik idi: Büyük sürülere, birçok köleye sahip olan ve nüfuzlu "evler"i (ataerkil aileler) yöneten yüksek soylu sınıfın (kralın yakınları) büyük yetkileri vardı ve monarşik iktidarı sınırlandırmayı başarmıştı. Ama,

daha sonra, imparatorluk güçlü bir askerî devlet durumuna gelince krallık iktidarı sağlamlaştı ve pank saygınlığını yitirdi.

Aristokratik rejim doğal olarak merkezîleşmemiş bir yönetim gerektiriyordu. Gerçekten de Küçük Asya'nın doğal koşulları ülkenin birleştirilmesine yardımcı olacak durumda değildi: Mısır'da olduğu gibi merkezîleşme ihtiyacına yol açacak bir tek sulama şebekesi yoktu. Bazı bölgeler ekonomik bakımdan tamamen özerk durumdaydılar.

Hitit devleti valilerin yönettiği eyaletlere bölünmüştü, çoğu zaman kral ailesinden olan bu yöneticiler "kral" sıfatını taşıyordu. İmparatorluğun sınırlarında protektoralar (koruma altına alınan devlet) vardı; protektoraların "büyük kral"la olan ilişkilerini, savaş zamanında asker göndermeyi, alınacak ganimet payını, öteki ülkelerle ticaret ve diplomatik ilişkiler hakkını öngören özel antlaşmalar düzenlenmekteydi. Bu protektoralar öteki ülkelere savaş açabilirler ve Hitit İmparatorluğu'na katılmamış komşuların zararına kendi topraklarını genişletebilirlerdi.

"Büyük kral"ın yüce yetkisi, belli bir özerklikten yararlanan Arinna ve Nerik gibi kutsal kentleri de içine alıyordu.

Kırsal topluluklarda, yönetim ve adalet işleri topluluğun yaşlılarının yetki alanına giriyordu.

4. Askerî devletin kuruluşu. M.Ö. XV. yüzyılın sonunda, Hitit kralları, ordu ve diplomasi aracılığıyla topraklarını genişletmeyi amaçlayan etkili bir dış politika uyguladılar. O dönemde, Yakın Doğu'da üstünlük, II. binin ilk yarısında Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeylerinde birçok küçük devlet kurmuş olan hayvan yetiştiricisi Hurriler'in elinde bulunuyordu; nüfusun üst kesimi, arabalar üzerinde savaşan aristokrasiden oluşuyordu. XV. yüzyılda, Hurriler, Halep ve Alalah'tan Dicle'nin doğusunda bulunan Nuzi'ye kadar uzanan Mitanni adlı geniş bir devlet kurdular. Üstünlüklerini Asur'a kabul ettirdiler: Bir Mitanni kralı Asur'un başkentinden altın ve gümüş bir kapı getirtmiş ve bununla Vaşuganni'deki (Habur üzerinde) sarayını süslemişti.

O sırada Yakın Doğu'daki bir başka büyük devlet de III. Thutmes döneminde sınırlarını Fırat'ın kuzeyine kadar genişletmiş olan Mısır'dı.

Ama XV. yüzyılın sonuna doğru bu iki büyük devletin durumları sarsıldı. Mitanni'nin hangi iç nedenlerden dolayı zayıf düştüğünü bilmiyoruz, bununla birlikte Tell-Amarna mektupları Asur krallarının bu sıralar bağımsızlıklarını elde etmiş olduklarını gösteriyor; öte yandan Mitanni'nin başkenti Vaşuganni'de saray ihtilalleri çıktı ve taht kavgaları başladı. Mısır'da fetih savaşları III. Amenofis döneminde son buldu; ve onun ardılı Akhenaton döneminde, politik çekişmeler yüzünden zayıf düşüp parçalanan Mısır İmparatorluğu yıkılmaya başladı.

Bu koşullardan yararlanan köleci Hitit soylu sınıfı yayılmacı bir politika gütmeye başladı. Kralları Suppiluliuma yetenekli bir diplomat kimliğindedir. Ordudan çok görüşmeler yoluyla imparatorluğun saygınlığını büyük ölçüde yükseltmeyi başardı ve onu Yakın Doğu'nun en güçlü devleti durumuna getirdi.

İlkin Hurriler'i yenmeyi başardı: Kuzey Suriye'de zafer kazanan birlikleri Fırat'ı geçip Vaşuganni'yi yağmaladılar. Bu bozgundan sonra Mitanni karışıklıklarla sarsıldı: Nedenlerini bilmediğimiz bir saray ihtilali tahtın varisi Mattiwaza'yı Kassitler'e kaçmak zorunda bıraktı. Kendisinin de belirttiği gibi, orada soğuk karşılandı ve Kassitler'in kendisini Asurlular'a ya da Vaşuganni'deki düşmanlarına teslim etmelerinden korkarak, "yanında değiştirecek çamaşırı olmaksızın, yalnızca üç araba ve az sayıda hizmetkârla birlikte Suppiluliuma'nın sarayına gitti". Mitanni'nin yasal varisi ile yakınlaşmaktan ne gibi kazançlar sağlayacağını Suppiluliuma anladı. Onu kendi kızıyla evlendirdi ve birliklerini asilerin üzerine gönderdi. Mattiwaza, Mitanni'nin kralı oldu, ama ülke artık Hitit İmparatorluğu'nun bir protektorası durumuna geldi; özel bir antlaşmada Mattiwaza "büyük kral"ın kendisine yaptığı iyilikleri sıralıyor ve Suppiluliuma'nın üstünlüğünü kabul ediyordu.

Bu durum Suppiluliuma'nın Suriye'nin kuzeyindeki etkisini güçlendirdi. Halep ve Karkamış imparatorluğa bağlanıp Hitit prenslerinin yönetimine girdiler. Suppiluliuma, Suriye ve Fenike'nin yerel krallarını Mısır'a karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu; Hitit politikasının Suriye'deki temsilcisi, firavunun müttefiklerine açıkça silah çeken, Amurru ülkesinin hükümdarı Aziru idi. Byblos kralının bütün diretmelerine karşın Akhenaton yardım göndermediği için, Aziru bu kenti ele geçirdi; Mısır görevlileri tarafından

iliklerine kadar sömürülen halk yığınlarının hoşnutsuzluğu Aziru'ya geniş bir destek sağladı. Mısır, Suriye'deki, Fenike'deki topraklarını yitirdi ve bu topraklar savaşa pek karışmamış olan Hititliler'in eline geçti: Suriye ve Fenike'nin yerel kralları, Hitit İmparatorluğu'nun etki alanına girmiş bulunuyorlardı.

Suppiluliuma, sonunda, Akhenaton'un ölümünden sonra Mısır'ın içişlerine karışmaya başladı; bu sırada, iç savaşların pençesinde kıvranan Mısır'da güçsüz firavunlar birbirini izliyordu. Suppiluliuma, Mısır'ı –Mitanni'yi yaptığı gibi– bir protektorat durumuna getirmek amacıyla, Hitit prenslerinden birini bu firavunlardan birinin (belki de Tutankhamon'un) dul karısıyla evlendirmek istiyordu. Ama bu tasarısı başarıya ulaşamadı.

Suppiluliuma'nın saltanat dönemi Hitit İmparatorluğu'nun siyasal yükselişini simgeler. İlk dönemlere özgü eski nitelikler yavaş yavaş ortadan kalkıyordu: Köleci devletin askerî yayılımını yöneten kralın gücü sağlamlaştı ve doğası gereği Mısır ve Babil despotizmine yaklaştı.

Büyük savaş ganimetleri ve krallık topraklarına yerleşmiş binlerce hippar "büyük kral"ın, "Güneş"in gücünün maddi temellerini oluşturuyordu.

5. Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü. Suppiluliuma'nın geniş devletinde birlik bulunmadığı için, imparatorluğun gelişmesi uzun süre devam edemezdi. Fetih savaşları büyük çabalar gerektiriyor ve insan nüfusunu tüketiyordu: Hitit yasalarının hipparları ordu hizmetine girmeye zorlaması nedensiz değil. Angaryalar, topluluk üyesi köylülerin sırtına ağır yükler yüklüyordu; açlık ve kölelik, çiftçi ve hayvancıların ekonomilerini yıkıyordu.

Suppiluliuma'nın ardılları yeni güçlüklerle karşılaştılar. Oğlu II. Mursilis, Karadeniz kıyılarına yerleşmiş olan Kaska boylarıyla ve doğuda, M.Ö. II. binin ortalarında Peloponez'de yaşayan Grekler (Akhalar) tarafından kurulduğu sanılan Ahhiyava krallığıyla savaşmak zorunda kaldı.

XIV. yüzyılın sonunda, Hititler, II. Ramses döneminde Suriye üzerinde yeniden egemenlik kurmak isteyen Mısırlılar'la savaşmak zorunda kaldılar. Kadeş Savaşı'nda (1312) yenilgiye uğrayan Mısırlılar, Hitit kaynaklarına inanacak olursak, aceleyle Şam üzerine çekildiler. Ama bu Hititler'in son önemli başarısı oldu.

XIII. yüzyılın başında tahta geçen III. Hattusilis, son derece öznel ve başlıca amacı zorbalığını haklı göstermek olan ilginç bir özyaşam öyküsü bıraktı. II. Mursilis'in küçük oğlu olan Hattusilis'in taht üzerinde hiçbir hakkı yoktu, ama imparatorluğun birçok eyaletini ve "kutsal" kent Nerik'i yönetiyordu. Yeğeni Urhi-Teshup "büyük kral" olunca, Hattusilis onun düşmanlarıyla işbirliği yaptı. Sonunda Urhi-Teshup'u (özyaşam öyküsünde onu tehlikeli niyetlerinden dolayı suçlamaktadır) devirdi ve onu bir Akdeniz adasına sürgüne yolladı. Egemen sınıfta meydana gelen bu mücadele devleti daha da zayıf düşürdü.

III. Hattusilis tam anlamıyla bir savunma politikası yürüttü; Kaskalar'ın ilerlemesini durdurdu ve II. Ramses ile 1296 yılında bir antlaşma yaptı. Asur'la olan ilişkiler pek iç açıcı değildi: Bu ülkenin kralı, bir zamanlar Mitanni devletinin yaşadığı Orta Fırat havzasını işgal etti ve Hititler'in "büyük kral"ı ile eşit olmaya kalkıştı; III. Hattusilis'in kendisine "kardeş" demesini istiyordu. Ama Hattusilis bunu kabul etmedi. "Annelerimiz bir mi?" diye yanıtladı onu. Ama bu gururlu yanıt, hiç kuşkusuz, ne Asur'un güçlenmesine engel olabildi, ne de Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını geciktirmeyi başardı.

Asur ve Akhiyava'nın baskıları XIII. yüzyılın sonunda daha da arttı; batı eyaletlerinde çıkan büyük bir isyan, bu eyaletlerin ayrılmasıyla sonuçlandı. M.Ö. 1200 yıllarına doğru Hitit İmparatorluğu yıkıldı. Hititler'in müttefiği olan Troya kenti aynı dönemde Akhalar'ın eline geçti. Akhalar ve öteki "deniz ulusları" Mısır kıyılarına saldırıya geçtiler ve Filistin'e çıktılar.

6. Hitit uygarlığı. Hitit uygarlığı çok çeşitliydi: Halk değişik diller (protohitit, hatti-nesit, luit, vb.) konuşuyor ve iki yazı sistemi (Samiler'den alınan çiviyazısı ve hiyeroglif) kullanıyordu.

Hititler birçok tanrıya inanıyorlardı, ama bunların arasından üç tanesi özellikle önemliydi: Büyük Ana-Tanrıça, Fırtına Adası ve Babil'in Tammuz'u benzeri ölüp dirilen Telepinu.

Efsaneye göre, tanrılara ve insanlara kızan Telepinu ortadan kaybolur, ama doğanın üretici gücünün simgesi olduğu için, yokluğu açlık ve yoksulluğa yol açar. Tanrılar ve hayvanlar (eski hayvan biçimli kahramanlara tapınmanın bir kalıntısı) Telepinu'yu ararlar, ama ne kartal,

ne de bizzat fırtına tanrısı bulamaz onu. Yalnızca büyük tanrıçanın gönderdiği arı ona ulaşır ve öfkesini unutması gerektiğine inandırır.

Eski inançların (doğa güçlerine tapınma) kalıntılarına karşın, Hitit dini, genel olarak, egemen sınıfı ve köleci devleti savunan önemli bir ideolojik güçtü. Tanrılar, krallık iktidarının koruyucusu kimliğindeydiler: Fırtına tanrısının kralı kucaklayışını temsil eden bir alçak-kabartma Hattusas yakınlarında bulundu.

Hitit dini, Hurri ve Sumer-Akkad dinlerinin ve mitolojilerinin etkisinde kaldı. Hititler, Hurriler'in tanrısı olan fırtına tanrısı Teşup'u tanrı olarak kabul ettiler ve onun kutsal boğalarına taptılar; İştar, Sin ve öteki Babil tanrılarına tapıyorlardı. Ama Hitit dini Grek mitolojisini etkiledi: Troya Savaşı mitosunda Troyalılar'ı Akhalar'a karşı koruyan Apollon (Hititçe: Apulun) kültü belki de bu etkiden kaynaklanmaktadır.

Günümüze kalmış olan sanat yapıtlarının çoğunluğu taş alçak-kabartmalardır. Bunlarda yer alan tanrı figürleri ağır ve statiktir, ama sanatçıların geleneklere körü körüne bağlı kalmadıkları sahnelerde, bir canlılık ve anlatım gücü kazanırlar. Karkamış alçak-kabartmalarının ilginç özellikleri vardır: Bunlarda savaş sahneleri, hayvanlar, fantastik hayvan biçimli yaratıklar görülür. En eski alçak-kabartmalar Hattusas yakınlarında bulundu: Hepsi büyük bir ustalıkla yapılmış hayvanlar, olağanüstü çiçekler görülür; devsel bir yabandomuzu, toprağa diz çökmüş ve yayıyla sakince nişan alan bir avcının üzerine atılmaktadır, yan tarafta boynuzları dal budak salmış bir geyik başını garip bir çiçeğe doğru eğmiştir.

Hitit edebiyatına ilişkin olarak son derece az şey biliyoruz. Hititler yazılarını genellikle tahta tabletler üzerine yazıyorlardı, bu nedenle Hattusas kütüphanesinin büyük bölümü kaybolmuştur. Günümüze kalanlar arasında tarihsel metinler ve mitolojiden esinlenilen öyküler bulunmaktadır; öte yandan, bazı bilginlere göre bunlar Hurri destanlarının çevirileridir. Bu öykülerin en ilginç özelliklerinden biri, özellikle Kumarbi öyküsünde görüldüğü gibi, tanrılara karşı saygılı olmamalarıdır.

Kumarbi tanrıların kralıydı; ama öteki tanrılar onu iktidardan uzaklaştırmak istedikleri için, o kendisine güvenebileceği bir yardımcı yaratmaya karar verir. Bir yiğide güçlü-kuvvetli bir ana yaraşacağı için, Kumarbi bir kayayla evlenir ve kaya ona Ullikummi adında bir oğul

doğurur. Babası onu kimsenin haberi olmadan bir deniz mağarasında büyütür. Ama tanrılar onun varlığını öğrenirler ve baştan çıkarmaya karar verirler.

Takıp takıştıran, sürüp sürüştüren tanrıça İştar, kaya-devin karşısına geçip şarkı söyler. Ama bir sonuç sağlayamaz, çünkü Ullikummi hem gözsüz, hem de kulaksızdır. Umutsuzluğa kapılan tanrıça bütün mücevherlerini fırlatıp atar.

Bilginlerin kanısına göre, başta Zeus’un babası Kronos mitosu olmak üzere, Kumarbi efsanesinin Grek mitosları üzerinde etkisi olmuştur.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

FENİKE VE FİLİSTİN

1. Fenike devletlerinin kaynağı. Fenike adı, Suriye'nin Tyr'den Ugarit'e uzanan ince kıyı şeridini simgeler. Doğuda ormanlarla kaplı Lübnan sıradağları uzanır. Bazı kesimlerde dağlar denize doğru ilerler ve diklemesine inerler. İlkçağ'da yamaçlarda meyve bahçeleri vardı. Her biri çevre bölgenin merkezi olan on tane deniz kenti vardı.

Fenikeliler gözü pek denizci, çalışkan tüccar özellikleriyle tanınıyorlardı.

Grek tarihçilerinin kullandıkları "Fenikeliler" adı saymaca bir deyimdir; bu yörenin yerlileri bu adı kullanmıyorlardı. Ataları III. bine kadar Filistin'in güneybatısında yaşıyorlardı. Sami dilleri konuşan birçok boylara bölünmüşlerdi. III. binlerde Akdeniz kıyısı boyunca kuzeye doğru ilerlemeye başladılar.

Bu boylar Suriye kıyısında ilk yerleşim yerlerini, gelecekteki Ugarit, Gebal (Grekçe Byblos) ve Sidon kentlerini kurdular. Tsor (Grekçe Tyr) daha sonra kuruldu.

Bu kentler büyük bir olasılıkla başlangıçta topluluklar halinde yaşayan balıkçı köyleriydiler, ama kısa bir süre sonra kentlere dönüştüler ve göçmenlerin komşuluk toplulukları halinde yerleştikleri bölgelerin merkezleri oldular.

Klan topluluklarının komşuluk topluluklarına dönüşmesiyle, toplumsal sınıfların doğuşu ve Fenike devletlerinin kuruluşu arasında bir bağlantı vardır. Bu süreçle ilgili elimizde hiçbir bilgi yok; bir efsaneye göre, Sidon'un kurucusu ve ilk kralı kendisine ait bir ordusu olan Keret'ti; Sidon'da boyların tanrılarının onuruna yapılmış tapınaklar vardı.

2. Fenike krallıklarının siyasal tarihine toplu bakış. Fenike'nin küçük krallıkları bir devlet halinde hiçbir zaman birleşmedi. Her biri kendi politikasını sürdürüyordu. Tarih boyunca dört krallık –Ugarit, Gebal, Sidon ve Tyr– zenginlik ve güçleriyle sivrildi.

III. Thutmes'in Filistin ve Suriye'yi fethinden önce Fenike krallıkları bağımsız yaşıyorlardı. O sıralar en önemli yeri Gebal ve Ugarit alıyorlardı.

Gebal, III. binlerden itibaren Mısır'la ticari ilişkiler kurmuştu. III. binlerin sonunda Ugarit, Mısır ve Kıbrıs'la ticaret yapan önemli bir kent durumuna gelmişti. II. binlerin ortalarında Ugarit başarıyla gelişiyordu. Tapınaklar ve saraylarla doluydu; tüccarlar ve senyörler, zengince döşenmiş ve aile gömütlükleri olan evlerde oturuyorlardı. Giritli tüccarlar ayrı bir mahallede oturuyorlardı; aynı zamanda Kıbrıs'la da ticaret yapılıyordu.

M.Ö. II. binlerin ortalarında, Fenike kentleri üç yüz yıl Mısır'ın boyunduruğunda yaşadı (Bkz. XII. Bl) ve XIV. yüzyılın birinci yarısında, Suriye'nin kuzeyini işgal eden Hititler, Ugarit ve Gebal'ı bir süre kendilerine bağladılar. O zamandan II. binlerin sonuna kadar, Fenike, ilkin Mısır ve Hititlere karşı yapılan ve kendi topraklarında geçen savaşlar, sonra Ege adalarından gelen "deniz ulusları"nın istilası yüzünden bir çöküş dönemi yaşadı.

XIII. yüzyılın sonunda, Mısır'ın zayıf düşmesi ve Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü, Fenike krallıklarına bağımsızlıklarını yeniden kazanma olanağı verdi. Bu dönemde, en önemli yere, bir adada kurulduğu için savaş ve istilalardan etkilenmeyen Tyr geçti. En ünlü kralı, X. yüzyılın ortalarında saltanat süren Hiram'dı. Büyük bir ticaret filosu vardı ve Akdeniz'in her yeriyle ticaret ilişkileri kurmuştu; Tyr'i büyüttü ve Asurluların saldırılarına bile karşı koyan, ele geçirilmesi olanaksız bir kale haline getirdi.

Bu bağımsızlık dönemi VIII. yüzyıla kadar sürdü; Asurluların işgali üzerine Fenike krallıkları özerkliklerini kesinlikle yitirdiler.

3. Fenike krallıklarının ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeni. Ugarit'te yapılan kazılar sırasında bulunan belgeler bu devletin ekonomik ve toplumsal düzeninin bazı yönlerini belirginleştirmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğu, Asi vadisinin verimli topraklarında tahıl yetiştiriyor ve

bağcılık yapıyordu, devletin sınırları Asi’nin ötesindeki çölden geçiyordu. Toprak iyi ürün veriyordu; ürün fazlası yabancı tüccarlara satılıyordu. Çiftçiler topluluk düzeninde yaşıyorlardı. Komşuluk toplulukları klan topluluklarından kaynaklanıyordu ve bazıları eski adlarını bile koruyordu. Bunlar krala vergi ödüyorlar ve kendisine el emeği sağlıyorlardı. Her biri yılda 13 günle iki ay arasında değişen angaryayla yükümlüydü; ayrıca ordu için okçu donanımı sağlamak zorundaydılar. Kıyı kesiminde balıkçı toplulukları yaşıyordu ve hiç kuşkusuz krallık donanmasının mürettabatı bunlar arasından sağlanıyordu.

Ugarit’in nüfusu sanatçılardan, tüccarlardan, rahiplerden ve yüksek görevlilerden oluşuyordu; zanaatçıların dışında hepsinin köleleri vardı. Bazılarının da oldukça küçük bağları vardı. Köleler ev işlerinde kullanılıyorlardı. Vasiyetname dökümlerinde ve satış sözleşmelerinde, köleler, hayvanlar ve bronz, gümüş gibi değerli madenlerle birlikte yer alıyorlardı. Köle sayısı pek azdı; iki ya da üç köle yitiren efendi ciddi bir şekilde yoksul düşmek ve hatta iflas etmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Krallık mülklerinin durumu çok iyiydi; saraylarda sayısız köle hizmet görüyordu, başka köleler hükümdarın bahçelerinde, bağlarında çalışıyor ya da gemilerinde kürek çekiyordu. Kölelerin büyük bir çoğunluğu pazardan satın alınıyordu. Kölelik I. binlerde özellikle Tyr’de gelişti. Tyr krallarının güçlü bir ticaret ve savaş donanması vardı, tüccarları Tyr kolonilerinin bulunduğu ülkelerden getirdikleri kölelerle köle ticareti yapıyorlardı.

II. binlerin ilk yarısından itibaren, Fenike krallıklarında kalabalık bir tüccar sınıfı oluşmuştu. Yaptıkları, aracı ticaretti. İhraç edilen mallar arasında Fenike ürünü olarak yalnızca buğday, şarap, Lübnan ağacı ve kuru balık yer alıyordu; geri kalan mallar yabancı ülkelerden geliyor, bir ülkeden satın alınan ya da takas edilen bu mallar başka bir ülkeye satılıyor ya da başka bir malla takas ediliyordu. Krallar, Fenike devletlerinin yıkılışına kadar, en önemli alıcı ve satıcı idiler. II. binlerde, Fenike tüccarları dünyanın en becerikli tüccarlarıydılar; Marx, Kapital’de, Fenike tüccarlarının ticarette oynadıkları önemli rolü belirtmektedir.

Politik düzenleri bakımından, Fenike krallıkları, küçük despotluklar özelliğini taşıyorlardı. Devlet örgütünün yapısını bilmiyoruz, ama krallık

yönetiminin ideolojisini çok iyi tanıyoruz. Fenike hükümdarları kendilerine bir kutsallık mal edinmişlerdi. Örneğin Sidon kralları soylarını tanrılara bağlıyorlardı (Ünlü Kral Keret kendini tanrı sayıyordu); Gebal'ın kurucusu sözüm ona tanrı El'di, Tyr'in en önemli tanrısının adı Melkart'tı (Fenike dilinde "kentin kralı"). Resmî dinin örgütlenmesi bu teokratik ideolojiye uygun düşüyordu: Gebal, Ugarit, Tyr ve Sidon kralları, aynı zamanda, kentlerinin büyük tanrılarının rahipleriydiler ve dinsel törenlere bizzat başkanlık ediyorlardı. Ama Babilonya ve Mısır hükümdarları kadar mutlak despot değildiler.

Bu zengin tüccarlar ve köleci krallıklarda toplumsal eşitsizlik pek erken ortaya çıktı ve köleliğin gelişmesi sonu gelmez karışıklık ve komploların yanı sıra saltanat kavgalarına da yol açtı. IX. yüzyılın sonlarına doğru, kralın kızkardeşinin tezgâhladığı bir fesat sonucu Tyr'de bu tür karışıklıklar oldu.

M.Ö. V. yüzyılda, Persler'in boyunduruğunda yaşadığı sırada Tyr'de patlak veren bir ayaklanmanın son derece karanlık öyküsünün dışında, kölelerin hareketine ilişkin elimizde veriler bulunmamaktadır.

4. Denizcilik ve koloniler. Fenikeliler İlkçağ'ın en iyi denizcileri olmakla ünlüydüler. Denizcilik, bütün krallıkların denize yakın konumları sayesinde gelişti. Buraların kıyı halkı balıkçılıkla geçiniyor ve kürekli hafif tekneleriyle denize açılıyordu. III. binlerden itibaren Mısır'a, hatta Ege Denizi'ne kadar açıldılar. II. binlerde, batıda, Afrika'daki Numidia ve İberia (İspanya) kıyılarına ulaştılar. Cebelitarık Boğazı'na ilk ulaşan Tyr denizcileri, önlerinde uzanan uçsuz bucaksız denizi görünce dünyanın sonuna vardıklarını sandılar. Tanrının yeryüzünün sınırını belli etmek için kendi elleriyle diktiğini sanıp, Avrupa yakası ve Ceuta'da karşı karşıya yükselen yüksek kayalara Melkart'ın sütunları adını verdiler. Daha sonra, dünyanın orada bitmediğini anlayınca, birçok kez Cebelitarık boğazını geçtiler. Ama boğazla ilgili bu düşünce yaşadı, bundan esinlenen Grekler ve Romalılar bu kayalara Herküles sütunları adını verdiler.

Fenikeliler M.Ö. I. binlerde Akdeniz'den çıktılar: VI. yüzyılda, Kartacalı denizci Hannon, bugünkü Kamerun'a kadar Batı Afrika kıyılarında ilerledi ve bize Grekçe çevirisi ulaşan bir metinde yolculuğunu anlattı.

Deniz seferleri sırasında Fenikeliler koloniler kurdular ve adaların ve Akdeniz kıyılarının insanlarıyla ticaret ilişkileri kurdular. Ama bu tüccarların her zaman barışçı olduklarına inanmak yanlış olur; fırsatını bulunca, Afrika, İspanya ve Küçük Asya kıyılarında yaşayan boyları hiç kuşkusuz yağmalıyorlardı. Ticaret takas yoluyla yapılıyordu. Sürekli olarak değerli mal sağlayabilecekleri ve uygun iskele olabilecek yerlere Fenikeliler koloniler kurdular, bunların çoğu daha sonra büyük kentler durumuna geldiler. Kıbrıs'ta, Ege adalarında, Hellespontos'ta (Çanakkale) ve daha başka yerlerde koloniler kurdular.

M.Ö. 800 yıllarına doğru, bu kolonilerin en önemlisi olan Kartaca (Karth-hadtha, "Yeni Kent") bugünkü Tunus yakınlarında kuruldu ve kısa bir süre sonra Batı Akdeniz'in en büyük ticaret gücü durumuna yükseldi.

Denizcilik gelişmesi, Tyr, Sidon ve Gebal'da gemi yapımcılığını geniş ölçüde etkiledi. Tyrliler, Asur Kralı Sanherib için bir deniz filosu inşa ettiler. Yapacakları savaşlar için Fenike kentlerinin bütün filolarını seferber eden Pers krallarına gemiler sağladılar.

5. Fenike uygarlığı. Ugarit'te ele geçen bulgular ve Gebal kazıları, Fenikelilerin bütün alanlarda (din, yazı, edebiyat, sanat) özgün bir uygarlık yaratmış olduklarını kanıtlamaktadır.

Fenike dini, eski doğunun bütün dinleri gibi, özelliğini resmî din ile halk dininin (tarım) birlikte bulunuşundan almaktadır. Her devletin resmî tanrıları vardı: Kentin ya da krallığın efendisi ve hanımefendisi olan Baal ve Baalat. Gebal'de Adonis ve Astarter; Ugarit'te Aleyin ve Anet; Tyr'de Melkart ("hanım"ın adı bilinmiyor). Ayrıca daha başka "büyük" tanrılar da vardı.

Devlet dini ile halkın dini bir noktada birleşiyordu: Bitki örtüsü ve bereket tanrıları inancında. Her krallığın Baal ve Baalat'ı yalnızca ülkenin koruyucuları değildiler, aynı zamanda, bitki örtüsünün ve bereketin tanrılarıydılar: Bu görevleri Adonis kadar Aleyin, Melkart, Astarte ve Anet de yükleniyorlardı. Resmî dinin en önemli bayramı tarım mevsiminin başlangıcında her yerde kutlanıyordu ve diriliş mitosuna ya da bitki ve bereket tanrısının ortaya çıkışı mitosuna bağlıydılar.

Halk dininde en önemli yer, “iyilikçi” yağmur, toprağın bereketli, çift sürme ve ekim, hasat, ürün, buğday ve şarap “tanrıları”na adanmış olan tarım dinlerinindi. Halk mitolojisine göre, tarla çalışmaları mevsimine göre bu tanrılar ya “doğarlar” ya da “ölürler”di; ekim mevsiminden önce gelip kuraklık tanrısı Môt’yu yenen, yağmur yağdırıcı “denizin oğlu” Aleyin için de durum aynıydı. Çift sürme ve ekim, hasat ve meyve toplama, başarılarını “güven altına alan” büyü törenleri eşliğinde yapılıyordu. Bu törenler topluluklarda toplu halde yapılıyordu.

Fenike edebiyatı daha çok dinsel ve mitolojik konularla ilgiliydi. Ugarit’te bulunan metinler Aleyin’in ölümü, Môt’nun yeraltı dünyasına inişini, dirilmesini ve yeryüzüne dönüşünü, gelişini ve onuruna bir tapınak yapılmasını anlatır. Mitolojik şiirlerden başka, tarihsel edebiyat da vardı. Ugarit kazıları sayesinde, Sidon’un efsane kralı Keret’in destanını öğrenmiş bulunuyoruz. En erken İlkçağdan I. binlere kadar, hiç kuşkusuz kentin tarihini anlatan Tyr yıllıklarının parçaları ile M.Ö. V. yüzyılda yaşayan bir Sidon kralının yazıtı da var. Fenike uygarlığının en büyük başarılarından biri alfabetik yazının bulunması oldu. Denizcilik ve ticaretin gelişmesi, çivi ve hiyeroglif yazılarından daha basit, daha kullanışlı bir yazı gerektiriyordu. M.Ö. II. binlerde, değişik kentlerde ve aynı zamanda alfabetik yazı ortaya çıktı: Kuzeyde, Ugarit’te çiviyazısından kaynaklanırken, güneyde sesleri simgeleyen Mısır hiyeroglifleri örnek alınmıştı. Fenike harfleri daha sonra Grek, Arami, Latin, Rus alfabelerinin oluşumuna kaynaklık etti. Bilindiği gibi alfabe sözcüğü, Fenike alfabesinin ilk iki harfinden oluşmuştur: Alef (boğa) ve beth (ev), bu harfler Grekçeye “alfa” ve “beta” olarak geçtiler.

Sesliler için işaretlerin bulunmayışı Fenike alfabesinin kusuruydu, ki aynı ilkeyi günümüzde İbrani ve Arap yazısı da benimsemiştir.

Gebal ve Ugarit’te, tanrı heykelleri ve heykelcikleri, alçak-kabartma olarak yontulmuş mezar taşları, altın, gümüş, bronz ve ağaçtan kaseler gibi Fenike sanatının sayısız örnekleri bulundu. Sidon’da, Kıbrıs’taki Fenike kolonilerinde ve başka yerlerde M.Ö. I. binlerden birçok eşya bulundu. Sanatçılar, Mısır ve Hitit-Hurri geleneklerinden esinlenerek, Fenike ya da Suriye üslubu denen, özgün bir üslup yarattılar. Gebal Kralı Ahiram’ın (XIII-XII yy.) oyma taş gömütünün alçak-kabartmaları, üzerinde Aleyin’in resmi bulunan Ugarit dikme taşları, boğa biçiminde bronz terazi ağırlıkları,

üzerlerinde Adonis mitosunun ince motifleri bulunan gümüş tabaklar Fenike sanatının başyapıtlarıdırlar. Suriye ve Filistin’in öteki halklarının ve özellikle İbrani sanatının üzerinde Fenike sanatının büyük etkileri oldu.

6. İsrail ve Yahudi boyları ve Kenân diyarına gelişleri. Suriye’nin güneyinde bulunan ülkeye, Grekler, Akdeniz’in güney doğu kıyısında XII. yüzyıldan itibaren yaşayan Filistilerin adına dayanarak, Filistin (palestin) adını vermişlerdir: Ürdün (Tevrat’ta: Erden) ırmağı ülkeyi kuzeyden güneye geçip Ölü Deniz’e dökülür. Ürdün ırmağı Filistin’i farklı iki bölgeye böler: Batıda bitki örtüsü bol verimli topraklar vardır; doğu kıyısı kayalık ve çıplaktır. Kuzeyde Lübnan ve Anti-Lübnan dağları yükselir; Ölü Deniz’in (Lut Gölü) güneyinde, yağmur mevsiminde çiçeklenen, kurak mevsimde ise çöle dönüşen ovalar uzanır.

M.Ö. II. binlerde, o sıralar Kenan adı verilen Filistin’de, bir Sami dili konuşan Kenanlılar ve Hurriyet yaşıyordu. Bu verimli bölgeler III. binlerden itibaren Mısırlıların iştahını kabartmış ve XVIII. Sülale firavunları döneminde Fenike gibi burayı da topraklarına katmışlardı. Mısırlılar II. binlerin sonunda, “deniz ulusları”nın yaptıkları akınların sonucu Filistin’i yitirdiler ve ülkede çeşitli boylar arasında savaşlar başladı.

İsrail adı altında birleşmiş İbrani boyları, Ürdün nehrinin öte yakasından, bu sırada Filistin’e girmeye başladılar.

Bu hareket örgütlü bir askerî sefer değildi, birbiriyle ilişkisi olmayan yan boyların ağır bir sızmasıydı. Bu boylar, bazen yerli halkı yok ediyor ya da köleleştiriyor, bazen de Kenan iline yakın boş topraklara yerleşiyorlardı. Göçten sonra, İsrail boyları ve özellikle Yahuda boyları ve Filistin’in güneyindeki yarı çöl bölgeye yerleşmiş olan komşu boylar, klan düzenlerini bir süre korudular. Ama çoban yaşamları yavaş yavaş değişti ve M.Ö. XI. yüzyıldan itibaren Kenan’ın kuzey ve orta bölgelerinde ağır basmaya başlayan çiftçi yaşamına dönüştü. Göçmenlerin toplumsal ve siyasal düzenleri üzerinde etkili olan bazı eski geleneklerin direnmesine karşın, klana dayalı topluluklar komşuluk topluluklarına dönüşüyorlardı. Oldukça geniş bir alana yayılmış olmalarına, yerleşik tarımsal hayata geçmelerine karşın, boylar hukuksal, askerî ve dinsel klan gelenek ve göreneklerini uzun süre korudular. Bununla birlikte, köleliğin ve servet eşitsizliğinin gelişmesi,

II. binlerin sonundan itibaren, devletin oluşması için gerekli olan ekonomik koşulları hazırlıyordu.

XII. ve XI. yüzyıllarda Kenan'a başka boylar geldiler. Doğudan, Ürdünötesi'nin göçebe Samiler'i geldi; "deniz ulusları"ndan biri olan Filistiler batıda, Filistin taraflarında karaya çıktılar. İsrail boyları, doğudan gelen istilacılara kendi olanaklarıyla kafa tuttular. Filistilere gelince, bunlar daha çetin çıktılar. Demir kılıçlarla silahlı Filistiler kıyı kesimini ele geçirdikten sonra ülkenin iç kesiminin fethine giriştiler: Burada kaleler (en önemlileri Asdod ya da Azoth ve Gaza idi) yapıp birçok prenslik kurdular.

Filistîlere karşı yapılan savaş İsrail boylarının tek bir devlet olarak birleşmesine katkıda bulundu. İlk girişim, daha sonra kral olan ve Filistîlerle savaşan Saül adında bir boy başkanından geldi. Güneydeki İsrail boyları, aralarında Yahuda da olmak üzere savaşa katıldılar. Saül ölünce, Saül'ün hizmetinde bulunan, Yahuda boyundan olan Davut'un komutasında savaş tekrar başladı. Yahuda kralı ilan edilen Davut, Kenan'ın güney ve orta kesimlerinde yaşayan İsrail boylarını kendi yönetimi altına aldı. Bu devlet İsrail ya da Yahuda adıyla tanındı. Davut, Filistîleri yenmeyi ve ülkeden kovmayı başardı. Bu zafer Davut'un gücünü onaylattı (M.Ö. X. yüzyılın başı).

7. İsrail ve Yahuda Krallığı. Filistilerin ülkeden kovulmasından sonra, Davut kuzeye birçok sefer yaptı ve iktidarını bu bölgelerin İsrail boylarına kabul ettirdi. Başkent olarak Jerusalem (Uru-Salim, Kudüs) kentini seçti ve Sion tepesi üzerine "körlerin ve topalların" bile savunabileceği şekilde tahkim edilmiş bir konut yaptırdı. Ve gene buraya, Yahuda boyunun tanrısı Yehova için, göçebe geleneklerine uygun olarak çadır biçiminde bir tapınak yapıldı.

M.Ö. X. yüzyılın başlarında ölen Davud'un yerine geçen oğlu Süleyman (Salomon) Jerusalem'in kuruluşunu tamamladı. Yönetim dönemi barış içinde geçen Süleyman tipik bir eski doğu despotuydu. Halk kendisine mal olarak vergi ödüyordu. *Krallar Kitapları*'ndan –Tevrat'ın bir bölümü– edindiğimiz bilgiye göre Süleyman'ın krallığı on iki bölgeye bölünmüştü, bunlardan beşinde kabile bölünmesi sürmekteydi. Her yönetim bölgesinin başına hükümdar, "kralın ve evinin" bakımını sağlamakla görevli bir vali

yerleştirilmişti, yani bu vali, kendi bölgesinden mal olarak topladığı vergileri kral ailesine ve saraylılara gönderiyordu.[14] Özel bir görevli “bütün İsrail”de “kralın evi için” yapılan çalışmaların yönetimiyle görevliydi. Bu angaryaları sırayla otuz bin kişi yerine getiriyordu.[15] Krallık sarayı ve Yehova’nın tapınağı bu yöntemle yapıldı.

Saray ve tapınak, boyutları bakımından şaşırtıcı değildi, ama metinlere bakacak olursak içi ve dışı çok güzel döşenip donatılmıştı. Süleyman ayrıca birçok hisar ve kale yaptırdı. Yapılan kazılar Yerüşalim (Jerusalem, Kudüs) surlarının ve Mageddo’daki krallık ahırlarının kalıntılarını ortaya çıkardı. Kral aynı şekilde Kenan ilinin boyun eğmiş yerli halkına da angaryalar yükledi. Fenike, Mısır, Suriye ve Arabistan’la ticaret ilişkileri kurdu, bu ülkelerden at, köle, altın, gümüş, değerli taşlar, kokulu yağlar ve başka lüks mallar getirtiyordu.

Süleyman’ın geniş şantiyeleri, sarayının bakımı, sürdüğü görkemli yaşam, uyruklarının zorunlu çalışmalarından ve soyulmalarından kaynaklanıyordu. Bu nedenle, saltanatının sonlarında, Filistin’de durumun çok gergin oluşu hiç de şaşırtıcı değildir. Kral, kuzey boylarının çıkarlarını umursamadığı ve yalnızca Yahuda aristokrasisini kayırdığı için bu gerginlik daha da artıyordu. Bu hoşnutsuzluk en büyük İsrail boyu olan Efraim’in isyanıyla noktalandı. Ayaklanma bastırıldı, ama Süleyman’ın ölümünden sonra tekrar başlayan ayaklanma, devletin M.Ö. 935 yılında iki krallığa (Yahuda ve İsrail) bölünmesiyle sonuçlandı.

İsrail Krallığı iç savaşlarla altüst oldu. Elli yıl süren düşmanlıktan sonra taht halk milislerinin komutanı Omri’nin eline geçti (M.Ö. 890). Onun yönetim dönemi krallığın tarihinin en parlak dönemi oldu. Omri, Samiriye tepesine, görkemli bir sarayı ve tapınağı (yapılan kazılarda kalıntıları bulundu) olan yeni bir başkent kurdurdu ve buraya dağın adından esinlenerek Samiriye (Şomiron) adını verdi. Bu hükümdar ve ardılları Fenike ile sürekli ilişkideydiler ve İsrail’i boyunduruk altına almak isteyen Damas’ın (Şam) Suriyeli krallarına karşı başarıyla savaşıyorlardı. Ama içerde durum karışıktı. Ağır vergilere, uzun bir kuraklığın ardından gelen açlık eklenmişti. Köylüler ayaklandılar, ayaklanma orduya da sıçradı, Omri’nin saltanatı yıkıldı ve krallığın durumu kötüye gitmeye başladı. VIII. yüzyılda, içerde iç savaşlar sürerken korkunç düşman Asur, sınırlara

dayandı. 722 yılında İsraillilerin umutsuzca direnmelerinden sonra, Asur Kralı Sargon, Samariye'yi işgal edip yağmaladı. İsrail Krallığı böyle sona erdi.

Yahuda Krallığı uzun süre devam etmedi. Hükümdarları, IX. ve VIII. yüzyıllarda, kuzeyi nüfuz alanlarına almayı birkaç kez denediler. Ama savaşacak kadar güçleri yoktu; ama krallığın bütün hoşnutsuzluklarını kışkırtıyor, dinsel propaganda yapıyorlardı, ne varki bunda da başarılı olamadılar. Samiriye'nin düşüp, yakılıp yıkılmasından sonra Yerüşalim'de büyük bir korku başladı: Aynı şeyin başlarına gelmesinden korkuyorlardı. Asur birlikleri kenti sardılar. Ama Asur'dan gelen kötü haberler Asur kralını kuşatmayı kaldırmak zorunda bıraktı. Yahuda Kralı Hizkiya kendisine büyük bir haraç ödemek zorunda kaldı ve üstünlüğünü tanıdı. Bundan sonra, krallık yüz elli yıl daha yaşadı.

8. İsrail ve Yahuda'da toplumsal düzen ve sınıf mücadelesi. Filistin ekonomisi I. binlerin ilk yarısında tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve hayvancılık ülkenin güneyinde yapılıyordu; step ve dağlık bölgelerde az miktarda keçi ve koyun yetiştiriliyordu. Yahuda'nın kuzeyinde ve İsrail'de tarım tahıla dayanıyordu, ayrıca bağcılık, zeytincilik ve incircilik yapılıyordu. Toprak demirli sabanla sürülüyor, ekin demir orakla biçiliyordu: Bu bölgelerde XI. yüzyıldan kalma demir aletler bulundu.

Meslekler tarımdan ayrılmıştı: Demirciler, çömlekçiler, dülgerler mesleklerini profesyonel olarak yapıyorlardı. Zanaatkârlık daha uygar Fenike kentlerinin etkisi altında gelişiyordu. Filistin'deki toplumsal ilişkilerin evrimi, mesleklerin, ticaret, tefecilik ve mülkiyetin daha önce Fenike ve Kenan merkezlerinde oluşan sağlam geleneklerinin kök salmış olduğu yeni bir toplumsal ve ekonomik ortama göçebe İbrani boylarının yerleşmeleriyle belirlenmiştir. Bu durum, İbrani toplumunda çelişkili olaylara yol açtı: Bir yanda, klanlar düzeninin kalıntıları bütün belirginlikleriyle yaşamalarını sürdürürken, öte yanda, özel mülkiyet ve servetlerin farklılaşması hızla gelişiyordu.

Temel toplumsal çekirdek topluluktu: Başlangıçta, bu deyim, klana dayalı topluluğu belirliyordu, ama daha sonra komşuluk topluluğunu da kapsadı.

Komşuluk topluluğu, bununla birlikte, klanlar düzeninin önemli kalıntılarını koruyordu: Klan kurulu, klan mezarlığı, kan davası, vb. Topluluğun başında bir yaşlı kişi (Naşi) bulunuyordu. Komşuluk topluluğunda ortak toprak mülkiyeti egemendi. M.Ö. VIII. yüzyılda Yahuda'da toprağın ortaklaşa işlendiği ve ürünün topluluk üyeleri arasında paylaşıldığı topluluklar vardı. Ama bölündükten sonra kura çekilerek dağıtılmış topluluk toprakları hiç kuşkusuz daha yaygındı: Toprak, özel dinsel törenlerin eşlik ettiği genel toplantılarda bölüşülüyordu. Bu çok sık tekrarlanan tören, toprakların belirli aralıklarla dağıtıldığına tanıklık etmektedir. Her topluluğun kendi tapınağı ve kendi rahibi vardı. Üyeler çeşitli yükümlerle birbirlerine bağımlıydılar: Borç yüzünden köle durumuna düşmüş bir topluluk, üyesini para ödeyerek kurtarmak, suçluları toplu olarak cezalandırmak, kan davalarına engel olmak için katil ile öc sahibinin arasını bulmak.

Klanlar düzenin sürmesine karşın, M.Ö. I. binlerin ilk yarısında, İbrani toplumunda artık eşitlik ortadan kalkmıştı. Zenginlerin büyük koyun, keçi ve eşek sürüleri, erkek ve kadın sayısız köleleri, her türlü malları vardı. Evlerini iki katlı yapıyorlardı; kölelerin odaları ve tuvaletler giriş katındaydı, efendi ve ailesi yukarıda oturuyor, serinlemek için geceleri damda yatıyorlardı.

Özel mülkiyetin oluşumu (hayvan, daha sonra toprak) Filistin'de çok yoğundu: Topluluk toprakları aşamalı olarak ataerkil ailelerin başkanlarının eline geçiyordu. Yapımı ve işletilmesi işbirliği gerektiren geniş bir sulama şebekesinin bulunmayışı topluluğun dağılmasına katkıda bulunuyordu: Yağmur sularını biriktiren sarnıçları bir aile ve köle hizmetkârları tek başlarına yapabiliyordu. Filistin'de özel mülkiyet öylesine gelişmişti ki kralın bile bir toprağa el koyma hakkı yoktu.

Özel mülkiyetin gelişimi tefeciliğin doğmasına neden oluyor ve topluluk üyelerinin bir bölümünün savaşlar ve vergilerle daha da hızlanan yıkımına yol açıyordu. Borçlarını ödeyecek durumda olmayan yoksullar, alacaklıların kölesi durumuna düşüyorlardı. Yoksullar ücretli olarak çalışmak ya da alacaklılardan ve kralın "zaptiyeleri"nden kurtulmak için dağlara ya da Ürdün Irmağı kıyılarındaki fundalıklara sığınıyorlardı.

Çiftçiler pasif direnmeyle yetiniyorlardı. Omri'nin saltanat döneminde bile İsrail halkı krala ve onun yüksek yöneticilerine karşı söyleniyordu.

Ama bunlar dinsel nitelikteydi. Bir toplumsal değişiklik isteyen köylüler, umutlarını, barış ve adaleti sağlamak amacıyla ağır angaryaların boyunduruğunu ve gözeticilerin dayağını kaldıracak olan bizzat Tanrı'nın kutsayıp gönderdiği adil bir kralın, bir "gerçek mesih"in gelişine bağlamışlardı. Sözcüleri, IX. ve VIII. yüzyıllarda bazen halk hareketlerinin başına geçen kahinlerdi (bu kâhinleri –peygamberleri–, papazlar sınıfının ve monarşinin temsilcileri olarak Yerüşalim ve Samariye tapınaklarında ayin yöneten kâhinlerle karıştırmamak gerek). Halk hareketleri kimi zaman hanedanın değişmesiyle sonuçlanıyor, ama çiftçilerin durumu bu değişiklikten dolayı kesinlikle değişmiyordu. VIII. yüzyılda, hoşnutsuzluk ayaklanmaya dönüştü. Kâhinler "bütün kulelerin düşeceği"ni, halkı ezen işsiz güçsüz takımının "büyük katliamı"nı haber veriyorlardı: Halkın yardımına bizzat tanrı gelecek; dinsiz kral ve uşaklarının devrilmesinden sonra, artık kral olmayacak, "krallık sarayının kökü ebediyyen kazınacak", halkın kendisi kral olacak, ne kuraklık ne de kıtlık kalacak ve yeni krallık sonsuza kadar mutluluk ve refah içinde yaşayacaktı.

Bir toplumsal devrime yol açmayan halk hareketleri, köleci aristokrasi için ciddi bir uyarıydı. Krallar, yoksulların durumunu yumuşatacak önlemler almak zorunluluğunu duydular. Bir yasa borç yüzünden köleliği altı yılla sınırlandırdı; savaş döneminde sayıları çok artmış olan dul ve yetimlerin ve ücretlilerin haklarını savunmak amacıyla yasalar çıkartıldı.

9. Yahuda Krallığının sonu. İsrail Krallığının yıkılmasından sonra, Yahuda kralları, yukarda da belirtildiği gibi, Asur kralının üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar. Asur kralına, bütün ağırlığı köylülerin sırtına yüklenen ağır bir haraç ödemek zorundaydılar. Bu yeni haksız vergiler VI. yüzyılın ortasında bir isyana yol açtı. Halk ayaklanıp Kral Amon'u devirdi. Onun yerine tahta çıkan Yoşiya sekiz yaşındaydı; ülkeyi otuz bir yıl yönetti ("Yerüşalim'de otuz bir yıl krallık etti") ve ülkenin son büyük hükümdarı oldu.

Onun hükümdarlığı zamanında Asur İmparatorluğu çöküş dönemi yaşıyordu, bu durum Yoşiya'ya yardımcı oldu. Ülkeye bağımsızlığını kazandırdıktan sonra, köleci devleti güçlendirmeye girişti. Yönetimi merkezîleştirdi. M.Ö. 621 yılında yapılan reformun amacı toplulukların

elinden özerklikleri almaktı. Hukuksal görevleri kaldırıldı; kral her yere kendi yargıçlarını yerleştirdi; bütün topluluklara asker toplamakla görevli memurlar gönderdi. Su arklarının yerlerinin değiştirilmesini yasaklayan bir yasa, devredilmiş topraklarını geri almak isteyen toplulukların girişimlerine karşı özel mülkiyet haklarını savunuyordu. Ama reformun asıl amacı, dinsel inancın Yerüşalim'de merkezîleştirilmesiydi. Yerel tanrılar din dışı ilan edildiler ve bölgesel tapınaklar yıkıldı; artık tek ulusal tapınak Yerüşalim tapınağıydı. Bu önlemle, kral, bir yandan Yerüşalim rahiplerinin inancın tekelleştirilmesi isteklerini yerine getiriyor, öte yandan da topluluk tapınakları kâhinlerinin ve bazı rahiplerinin hazırlayıcılık ve önderlik ettikleri halk hareketleri tehlikesini ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Yoşiya, aynı anda, kendisinden önceki hükümdarlar tarafından getirilen yabancı inançları ve Yehova dışında kalan bütün geleneksel tanrıları Yerüşalim'de yasakladı, böylece Yehova, Yahoda'nın tek tanrısı durumuna geldi.

Ama bu merkezîleştirme girişimleri krallığı kurtarmaya yetmedi. Halk yığınlarının çalkantısı sürüyor ve kralla olan ilişkileri giderek kötüleşiyordu. VII. yüzyılın sonunda, Mısır Firavunu Neko ülkenin üzerine yürüdü. Yoşiya yenildi ve savaşı kaybetti. Neko, Yoşiya'nın yerine küçük oğlunu geçirdi ve onu ağır bir haraca bağladı. Az sonra, Babil Kralı Nabukodonosor'un (Nabukadnetsar) birlikleri Suriye ve Filistin'i istila ettiler. 586 yılında Yerüşalim alındı ve yakılıp yıkıldı, tapınağı yakıldı ve halk, "yoksulların" (çiftçilerin) dışında, tutsak olarak Babil'e götürüldü[16] Böylece Yahuda Krallığının bağımsızlık dönemi sona erdi.

10. İsrail ve Yahuda uygarlığı. İsrail ulusunun yarattığı uygarlık daha sonra Avrupa uygarlığını etkiledi. Avrupa'da en yaygın din olan Hıristiyanlık, çeşitli ögelerini benimsediği Yahudi dininin etkisi altında doğdu; kutsal kitap edebiyatının (yani İsrail-Yahuda edebiyatının) çeşitli konu ve bölümleri birçok Avrupalı şair, yazar ve sanatçıya esin kaynağı oldu.

İsrail ve Yahuda dini, Fenikelilerin (tribü ve klan) diniyle birlikte aynı toplumsal yapının sonucudur; bu dinlerin birçok ortak noktaları vardır. Yahuda'nın en önemli tanrısının adı Yehova'ydı, İsrail'inkinin adı Şadday'dı; bu tanrılardan başka, mutluluk tanrısı Şalem ve bereket tanrıçası

Astarte'ye ve daha başka tanrılara tapılıyordu. Yehova başlangıçta, çöl tepelerinin korkunç güçlerini simgeleştiriyor ve bulutların taşıdığı fırtına ve yağmur tanrısı olarak kabul ediliyordu. Yahuda'nın İsrail'e üstün olduğu ve Yahuda hanedanının yükseldiği dönemde, Yehova rahipler tarafından dünyanın (gökyüzü, yeryüzü, bitkiler, hayvanlar ve insanlar) yaratıcısı düzeyine yükseltildi, krallığın ve kralının koruyucusu durumuna geldi. Mitoloji ve efsaneler Yehova'yı önder, öğütçü, yargıç ve halkının azık babası (halkı koruyan, ona ekmek, yaş ve şarap veren ve gerektiğinde cezalandıran) olarak gösterirler. Yehova'nın, Yahuda boyunun tanrısının, özgün niteliklerini sınıflı toplumlarda da koruduğu görülüyor.

Halk dininin tarımcı özellikleri vardı. Ulusal İbrani dinleri arasında Güneş (Şemeş), hayatın anası adıyla anılan toprak ve buğday tanrısı Dagan da yer almaktaydı. Her topluluğun ayrıca kendi tanrısı, ekmek, yağ ve şarabın doğrudan sağlayıcısı Baal'ı ("efendi"si) vardı. Halk ayinleri tarla çalışmalarına göre ayrılmıştı ve üç bayramda kutlanıyordu; arpa ve buğday hasadının başlangıcı, meyve toplanması ve ekim hazırlıkları. En önemli bayram sonuncusuydu, tarım yılının kapanması dolayısıyla bütün topluluklarda kutlanırdı.

İsrail ve Yahuda edebiyatı çok geniştir. İbrani mitosları, dünyanın ve ilk insanların yaratılışından, tufandan söz ederler; içerikleri bakımından Babil mitoslarını anımsatırlar ama daha az anlamlıdırlar. Anlatı türü son derece özgün yapıtları kapsar. IX. ve VIII. yüzyıllarda, Yahuda ve İsrail'de, birbirine koşut olarak, İbrani boylarının kökeni ve krallığın kuruluşundan önceki tarihlerine ilişkin iki anlatı oluştu. Yazarlarının yan tutan amaçları vardır: Yahudalı yazar, İbrani boyları arasında en önemli yerin kesinlikle Yahuda'ya ait olduğunu kanıtlamaya çalışırken, İsrailli yazar bunun tersini savunur. Yahuda'da ortaya çıkan büyük anlatılar Davut ve Süleyman'ın yaşamlarını anlatırlar ve onları yüceltirler. Yahuda ve İsrail saraylarında, her hanedanın yıllıklarını kaleme alan vakanüvisler vardı. Peygamberlerin ortaya çıkmasından sonra, sözleri ve onlarla ilgili efsaneler toplanmaya ve yazılmaya başlandı. Yahuda Krallığının yıkılmasından sonra Tevrat'ın "Peygamberlerin kitapları" bölümüne kaynaklık etti bu notlar; bu kitapların yazınsallık ve tartışmacılık bakımından en yetkinleri İşaya ve Yeremya'nın kitaplarıdır. Yehova dini "mezmurlar" adı verilen birçok ilahi ve duanın

ortaya çıkmasına yol açtı. Nihayet, özdeyişler, halk şarkı ve masalları toplandı. Bir düğün şarkıları derlemesi olan *“Neşideler neşidesi”* bütün dünyada ün kazandı. Bilinmeyen yazarlar; M.Ö. I. binlerin sonlarında yaşamış olan Yahudalı tanrıbilimciler bunları Yahuda-İsrail tarihinin değişik kişilerine, efsane komutan ve peygamberlerine malettiler. Bu tanrıbilimciler, krallık dönemi yazınsal yapıtlarını ayıklayıp düzelterek, daha sonra Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitabı olan İncil’in (Eski Ahid) belli başlı bölümlerini oluşturdular. Kralların çıkardığı bütün yasaları, Yerüşalim tapınağında gözlemlenen bütün kurban, büyü ve bayram törenlerini Musa’ya mal ettiler.

11. Arabistan ve Suriye. Fenike ve Filistin’in doğu ve güneydoğusunda uzanan ovalarda Sami dilleri konuşan göçebe hayvancılar yaşıyordu. Klanlar düzeninin, hatta ataerkinin kalıntıları buralarda M.Ö. I. binin sonuna kadar devam etti.

Ama bazı bölgelerde köleci devletler kuruldu. Arabistan’ın güneyinde, M.Ö. II ve I. bin dolaylarında kölelik ortaya çıktı; birçok krallık kuruldu: Mineen, Saba ve öteki krallıklar. Toplumsal ve siyasal düzenleri pek bilinmiyor; bununla birlikte Arapların M.Ö. I. binde, başta Filistin olmak üzere Yakın Doğu devletleriyle ekonomik ve siyasal ilişkiler kurmuş olduklarını biliyoruz: IX. yüzyılda, Arap birlikleri, Suriye ve Filistin krallarının Asur’a karşı giriştikleri savaşa katıldılar.

Devenin evcilleştirilmesi Filistin ve Mezopotamya ile yapılan ticaretin gelişmesini kolaylaştırdı; aynı zamanda, Güney Arabistan tüccarları Hindistan ve Afrika’yla ticaret ilişkileri kurmuşlardı.

II. binlerin sonuna doğru, Arabistan’ın hayvancı Arami boyları Suriye’ye girdiler. Asurluları geri püskürttüler ve birçok küçük köleci devlet kurdular; bunlardan en önemlisi Damas’tır (Şam). IX. yüzyılda Damas, Asurlulara karşı inatçı bir savaş sürdürdü: 854 yılında, Damas, İsrail ve Arap boylarının birlikleri, Suriye’yi işgal etmiş olan Asur ordularını Karkar’da bozguna uğrattılar. Bu ülkenin kuzeyinde Hatti-Arami Prenslikleri kuruldu.

Hepsi birbiriyle savaşan bu küçük devletler, Asur’un saldırılarına uzun süre karşı koyamadılar ve M.Ö. VIII. yüzyılda onun boyunduruğu altına girdiler.

14 “Ve İsrail’in başında Süleyman’ın on iki kâhyası vardı ve krala ve onun evi halkına azık tedarik ederlerdi; her birine yılda bir azık tedariki düşlerdi” –Tevrat, I. Krallar, Bap 4– (Ö. İ.)

15 “Ve Kral Süleyman bütün İsrail’den angaryacılar topladı ve angaryacılar otuz bin adamdı.” –I. Krallar, Bap 5– (Ö.İ.) Krallık sarayı ve Yehova’nın tapınağı bu yöntemle yapıldı.

16 “Memleket kavminin fakirlerinden başka kimse kalmadı”, –Tevrat, II. Krallar, Bap 24–.

ON ALTINCI BÖLÜM

ASUR, URARTU VE GELDANİ BABİL

1. Asur ve halkının kökeni. Dicle'nin orta kesiminde bulunan Kuzey Mezopotamya bölgesine ve bugünkü Irak'ın kuzey-doğusuna Asur adı veriliyordu. Doğal koşulları bakımından Asur, Aşağı-Mezopotamya'dan kesinlikle ayrılır. Dicle ve Fırat burada birbirlerinden 300-400 kilometre ayrılırlar, taşkınları Babilonya'ya oranla daha az güçlüdür, bu nedenle sulama için yalnızca Dicle'nin sularından, kuyulardan ve özel bentlerde toplanan yağmur sularından yararlanılıyordu. Asur, doğuda Dicle'ye kadar uzanan dağlarla sınırlanmıştı: Ülkenin ilk başkenti Asur, dağlardan ancak kırk kilometre kadar uzaklıktaydı ve daha kuzeyde, II. binlerde Asur'un merkezinin taşındığı yerde, dağlar ırmak kıyılarına kadar iniyordu.

Bölgenin Dicle'nin doğusuna uzanan dağlık özelliği Asur'un ekonomik, toplumsal ve siyasal tarihini etkiledi. Dağlı topluluklar yalnızca tarımdan geçinemiyorlardı. Hayvancılık ve avcılık yaşamlarında önemli bir yer tutuyordu. Nihayet, dağların yakınlığı ülkeye ağaç, taş ve maden sağlıyordu.

Yakın Doğu'nun en eski insanları, hiç kuşkusuz, Urartular'la akraba olan Hurriler'di. III. binlerde, Orta Fırat dolaylarında bulunan bölgelere Akkadlar gelmeye başladılar ve buralarda birçok yerleşim yerleri kurdular. Bunlardan biri, boyun ve tanrısının adını alan Asur kentidir. Asur, Dicle kıyısında, Babil'in 350 km. kuzeyindeydi. Burada, çok önemli yazıtlar bulundu. Bunlardan en önemlileri, Hammurabi'nin çağdaşı Asur Kralı Şamşi Abad'ın tanrı Asur'a adanan bir tapınağın yapımından söz eden

yazıtlarıdır. Kent, III. binlerde, komşu Kapadokya bölgesiyle ticaret ilişkileri kurmuştu.

2. M. Ö. III ve II. binlerde Asur. III. binin Asur'una ilişkin pek fazla bir şey bilinmiyor. Günümüze kadar ulaşan belgelere bakılacak olursa, Asur toplumu III. binin sonu ile II. binin başlarında köleci bir toplumdu. Devletin adı "Asur topluluğu" idi; başında bir *İshakku* yani boy ve klan başkanı özelliklerini yitirmeyen ve ancak bir sonraki dönemde bir doğu despotu durumuna gelen bir hükümdar (hükümdarlık babadan oğula geçiyordu) vardı. Halk topluluk grupları halinde yaşamayı sürdürüyordu, ama klan topluluğu giderek komşuluk topluluklarına dönüşüyordu. Bu dönemde ortaya çıkan köleci aristokrasi, klanın eskilerinden ve Asur Krallığı'nın kurulmasından sonra ortaya çıkan yüksek yöneticilerden oluşuyordu. Tamkarumlar (tüccarlar) da bunlara katılmakta gecikmedi. Aşağı-Mezopotamya'da maden bulunmaması ve Asur, Küçük Asya, bakır ve gümüş çıkartılan Doğu Anadolu'dan maden alması Asur ticaretinin vaktinden önce gelişmesine yol açtı. Bu ülkelerden Küçük Asya ve Doğu Anadolu'ya giden yol Asur'dan geçiyordu, bu durum Asur krallarının maden ve ağacın aracı ticaretini ellerine almalarına yol açtı. Bunun sonucu olarak, Asur toplumunun üst kesimi hızla zenginleşti ve Asur kenti büyük bir hızla gelişti. Tamkarumlar Kapadokya'da tüccar kolonileri kurdular, bu kolonilerden günümüze kalan belgelerden köle sahibi Asurlu tüccarların gelenekleri ve ekonominin durumu hakkında bilgiler ediniyoruz. Köle sayısı fazla değildi. Tamkarumlar köleleri, Zagros sıradağlarının yoksul boylarından, Lulubiler'den satın alıyorlardı; ana-babalar çocuklarını buğday karşılığı satıyorlardı. Köleler ev işlerinde çalışıyorlardı. Tamkarumlar bunların arasından, kendileri Kapadokya'ya iş yolculuğuna çıktıkları zaman evlerini yönetecek güvenilir adamlar seçiyorlardı. Öteki köleler hamal, katırcı ve kervan silahlarının koruyucusu olarak kullanılıyorlardı.

"Eski Asur" adı verilen bu dönemin siyasal düzeni, topluluk düzeni özelliklerini koruyan ilkel köleci devlet ile köleci despotizm arasındaki geçiş evresini yaşıyordu. "Asur topluluğu"nun ishakku'sunun yetkisi, aynı şekilde "Asur topluluğu" adını taşıyan bir yüksek kolektif örgüt tarafından sınırlandırılmıştı. Halk çoktandır yönetimden uzaklaştırılmış olduğu için bu

kurul yalnızca “büyükler”den oluşuyordu. İshakku, “Tanrı Enlil’in naibi” ünvanına sahipti; büyükler kurulunu topluyor, din işlerini ve büyük bir olasılıkla orduyu yönetiyordu. Adalet, vergi ve ekonomiye özel görevliler bakıyordu. Bu düzen bazı bakımlardan eski (arkaik) Grek oligarşilerine benzemektedir. İshakku’nun yetkisi, ancak ilk fetihlerden sonra, I. Şamşi Abad “Evrenin kralı” ünvanını aldığı zaman genişledi.

XVI. yüzyılda Yakın Doğu üstünlüğü, Asur’a boyun eğdiren Mitanni’nin eline geçti. Mitanni’nin doğu bölgelerinin iç düzenine ilişkin bilgileri, Hurrilerin yerleşim yeri Nuzi’de bulunan belgelerden öğrenebiliyoruz. II. binlerin ortalarında Mitanni valileri tarafından yönetilen Asur’da büyük bir olasılıkla bu ilişkilere benzer ilişkiler söz konusuydu. Hükümdar adına vergi toplamaktan ve angaryalar düzenlemekten hoşnut olmayan Mitanni valileri halkı kendileri için çalıştırıyor ve “özel” vergiler almak bahanesiyle halkı kendilerine ve memurları hesabına soyuyorlardı. Bu acımasız sömürünün sonucu olarak, II. binlerin ortalarından itibaren birçok Hurri topluluğu her şeyini yitirmiş, yıkıma uğramıştı; tefeciler, köylüleri köleleştirmek ve topraklarını ellerinden almak için bu durumdan yararlanıyorlardı. Gelenekler bunu açıkça yapmayı yasakladıkları için, kurnazlıklara başvuruyorlardı. Borcunu ödeyemeyen borçlular, geleneğe göre, alacaklının geçici olarak kölesi durumuna geliyordu. Ama yasa köleliğin süresini belirlememişti; bu süre tefeci ile borçlu arasında yapılan anlaşmaya göre 6 yılla 50 yıl arasında değişiyordu, ama belirlenen süre sona erince, köleleşen kişi ömür boyu köleliği kabul etmeye zorlanıyordu. Köleleşme, alacaklının borçluyu saymaca olarak “evlat edinme”si yoluyla da gerçekleşiyordu. Tefeciler, aynı yöntemle, yoksul düşmüş çiftçilerin ellerinden tarla ve bahçelerini alıyorlardı, ama bir farkla: Bu kez yoksul satıcı, zengin alıcıyı “evlat ediniyordu”. Aynı zengin kölecilerden oluşan mahkemeler bu “sözleşmeler”i ve bu sahte ve haksız “evlat edinmeler”i yasallaştırıyorlardı.

Asur, XV. yüzyılda bağımsızlığını yeniden kazandı ve bu “Orta Asur Dönemi” adı verilen bir gelişme döneminin başlangıcı oldu. Bu dönemin siyasal ve toplumsal özelliklerini bütün yönleriyle gösteren sayısız belge günümüze kadar ulaştı. Asur devletinin ve toplumunun temeli, her zaman, tarımcı halk yığınının yaşadığı topluluk düzeniydi. Topluluklar kesinlikle

türdeş (homojen) değildi, çünkü basit üyelerin dışında “büyük aileler”i de kapsıyordu. Bütün topluluk toprakları bir “büyük ortaklık arkıyla (saban iziyle)” çevrilmişti. Bu sınırın kötü bir amaçla değiştirilmesi, Asur yasalarına göre en ağır biçimde cezalandırılıyordu: Yüz sopa, bir para cezası, kral hesabına bir ay çalışma. Topluluk toprakları, tarım toprağı, yedek toprak olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Parçalara bölünen tarım toprağı kura yöntemiyle dağıtılıyor, bir süre sonra dağıtım yenileniyordu. Toprak parçaları “küçük arklarla (saban izleriyle)” çevriliyordu. Bunların sınırlarının değiştirilmesi, elli sopa, bir para cezası ve kral hesabına bir ay çalışmakla cezalandırılıyordu. Topluluk toprakları *haklı ve haksız* olarak topluluğa aitti. Ama üyelerin onayıyla bazı toprak parçaları devredilebiliyordu. Bu, daha sonra topluluk düzeninin yıkılmasının nedenlerinden biri olmuştur. Topluluk üyeleri, askerlik ve angaryaların (kanal ve yolların düzenlenmesi, tapınak, saray ve öteki yapıların yapımı) dışında vergiler –“kralın payı”– ödüyorlardı. Kralın payının ve toplulukların zengin üyelerinin yol açtığı sömürü, topluluk üyelerinin ve bizzat bütün toplulukların yıkımı ve özel mülklerin hızla gelişmeleriyle sonuçlanıyordu. Bu dönemin Asur ülkesinde, toprak sahiplerinin sayısı ve topraklarının boyutları Babilonya’dakinin çok üzerindeydi. Toprak sahiplerinin çoğu, kendilerini “evlat” edinen ve yaşam koşulları kölelerinkine yakın olan borçluların topraklarına da fiilen sahip bulunuyorlardı.

M.Ö. XIV. ve XIII. yüzyıllarda, özel toprak mülkiyetinin gerçekleştirdiği gelişmeleri yasallaştıran ve onu kutsallaştıran ilk Asur yasası ortaya çıktı. Bu yasalar, mirasın eşitsiz bölüşümünü de düzenliyordu. Büyük oğul, biri kendi seçtiği, öteki kura sonucu belli olmak üzere iki pay alıyordu mirastan. Mirasın geri kalan bölümü, sayıları kaç olursa olsun öteki erkek kardeşlerin arasında eşit olarak bölüştürülüyordu. Bunun sonucu olarak, sayısı giderek çoğalan üyeler topluluktan ayrılmak zorunda kalıyordu. Geçimini sağlayamayacak kadar az pay alan küçük kardeşler genellikle topraklarını satıyor ve hayatlarını bir başka yoldan kazanmaya çalışıyorlardı. Asur kralları fetih savaşları için kendilerine gerekli olan birlikleri bu yoksullar yığınından sağlıyorlardı. Özel toprak mülkiyetini savunmak ve desteklemek için Asur yasalarının öngördüğü tek önlem, eşit olmayan paylaşım değildi. Mülkiyet haklarını çiğneyen kişi, zarar-ziyan, faiz ödemekle kurtulamıyor,

bir de para cezası ödüyordu. Toprak ve ev satış sözleşmeleri için getirilen özel bir yöntem, satın alıcının çıkar ve haklarını savunuyordu.

Kalabalık bir orduya sahip bulunan Asur Kralı I. Salmanassar, daha sonra oğlu I. Kukulti-Ninurta'nın sürdürdüğü seferlere başladı XIII. yüzyılda. Salmanassar'ın başlıca amacı, Hititlerin zayıf düşürdüğü Mitanni'yi kesin olarak ortadan kaldırmak ve Hitit İmparatorluğuna karşı Asur sınırlarını korumaktı. Amacını gerçekleştirdi: Mitanni ezildi ve Asur ordusu Fırat'a ulaştı. Bundan sonra açılan seferler ülkenin sınırlarını, batıda Karkamış'a, kuzeyde Van Gölü'ne, güneyde Babil'e kadar genişlettiler. Soylu sınıfın politik etkinliğini azaltmayı amaçlayan Tukulti-Ninurta, başkenti "Tukulti-Ninurta'nın Kalesi" adını verdiği yeni bir kente taşıdı. Asur'un bu birinci askerî gelişimi kısa sürdü. Tukulti-Ninurta bir suikasta kurban gitti; onun ölümünden sonra ülke bir düşüş dönemine girdi.

3. M.Ö. I. binde Asur askerî devleti. XII. yüzyılın başında Asur, Aramiler'in tehditi altında bulunuyordu: Aramiler, ülkeye baskınlar yapıyor, kentleri ve köyleri yakıp yıkıyor, halkı köleleştiriyor ve sürüleri götürüyorlardı. Vadilerde oturan halk dağlara kaçıyor ve kentlerin nüfusu azalıyordu. Daha sonra bir başka düşman çıktı. Van Gölü çevresinde ve daha kuzeyde yaşayan boylardı bunlar. Asurlar bu boylara Urartular adını verdiler.

Aramilerin Asur'a yaptığı akınlar M.Ö. X. yüzyılda azaldı. İstilacıların Dicle ve Fırat arasına yerleşen bir bölümü aşama aşama Asur içinde eridi ve akınları kesildi. Asur yavaş yavaş kendini toparladı ve X. yüzyılın sonunda kralları, Urartular'a Aramiler'e ve doğudaki dağlılara karşı saldırıya geçmeye başladılar. Bu saldırılar, IX. yüzyılın başında, II. Assurnasirpal'ın (883-859) zaferleriyle sonuçlandı. Arami kralcıklarına boyun eğdirdi ve binlerce tutsak aldı, bu ona Kalah'ta büyük çalışmalara girişmek olanağı sağladı. Burada alçak-kabartmalarla, savaş sahneleriyle süslü görkemli bir saray yaptırdı ve krallığın sınırlarına kaleler kurdurdu. Assurnasirpal böylece geleceğin güçlü Asur askerî devletinin temellerini atmış oldu.

IX. yüzyılın sonunda, fethedilen toprakların yağmalanmasından bunların düzenli olarak değerlendirilmesi yöntemine geçmek isteyen aristokrasinin hoşnutsuzluğundan kaynaklanan iç karışıklıklarla zayıf düştü; askerler, yani

topraksızlık çeken topluluk üyeleri onları destekliyordu. Ama kraldan ganimetlerin büyük bölümlerini alan yüksek yöneticiler ve komutanlar, fetihleri sağlamlaştırmayı düşünmüyorlar, aynı ülkeyi birkaç kez istila etmeyi yeğliyorlardı, ama böylece bu ülkelerin üretici güçlerini tamamen yok ediyorlardı. Bu karşıtlıklar saray ihtilallerine yol açıyor ve krallık iktidarını zayıflatıyorlardı, ayrıca Urartular'ın saldırısı (IX. yüzyılın sonu VIII. yüzyılın başı) Asur'un gücüne büyük bir darbe indirdi.

Asurluların yeniden genişlemesi ancak VIII. yüzyılın ortalarında başladı. Kralları III. Teglath-Falasar (745-727) ile II. Sargon (722-705) temelde bir saldırı politikası uyguladılar. Ülkenin silahlı güçlerini yeniden örgütlediler. Teglath-Falasar'ın döneminden itibaren Asur ordularında bir çift atın koşulluğu arabaları kullanan mızraklı askerler, arabalı birliklerin iki katı süvari, kalkan ve mızrakla donanmış ağır bir piyade yer alıyordu; okçulardan oluşan hafif piyade ağır piyadenin iki katıydı. Orduda ayrıca, günümüz istihkâmcılarına ve kuşatma topçusuna benzeyen özel birliklerin yanı sıra genellikle eski savaş tutsağı kölelerden oluşan büyük toprak düzeltici ve inşaatcı müfrezeleri de bulunuyordu. Sefer sırasında, bu yardımcı birlikler tulumlar üzerine dubalı köprüler kuruyor, yol açıyor, tahkimat yapıyor, yük taşıyorlardı vb. Kalelerin kuşatılmasında lağımlar açılıyor, mancınık ve tabya ve kaleleri yıkmak için koçbaşları kullanılıyordu; saldırılarda merdiven kullanıyorlardı. Savaş arabasını Hiksoslar ve Mısırlılar da biliyorlardı ama düzenli olarak süvari kullananlar ilkin Asur kralları oldu. Bunun sonucu olarak, bu orduların harekâtını ortak yürütmeyi öğrendiler; savaş arabaların saldırısıyla başlıyordu, bunları izleyen piyade, dağılan düşman saflarının üzerine çöküyordu; süvari geri çekilen ya da kaçan düşmanı izliyordu. Asker sağlama yöntemine Sargon bir yenilik getirdi: Zorunlu askerlik göreviyle yükümlülerin dışında, başlangıçta yalnızca Asurlulardan oluşan, daha sonra yabancıların da kullanıldığı ücretli birlikler kurdu.

Ücretli askerlerin sayısı giderek önemli oranda arttı; Asur kralları bunlardan ülke içinde de yararlanıyorlardı.

III. Teglath-Falasar ile II. Sargon büyük fetih savaşları yaptılar. Damas ve İsrail krallarının ortak ordusunu yenen III. Teglath-Falasar, Damas da dahil olmak üzere bütün Suriye'yi fethetti. Babilonya'yı kesinlikle topraklarına

katıp Babil Kralı ünvanını aldı. Nihayet, M.Ö. IX. yüzyılda kurulan ve VIII. yüzyıldan itibaren Asur'un başlıca düşmanı durumuna gelen Urartu Krallığını ağır bir yenilgiye uğrattı. Urartu Kralı Argişti (781-760), Asur'a savaş açtı ve hükümdarına karşı zafer kazandı. Urartu'yla savaş böylece Asur hükümdarlarının en önemli askerî işi haline geldi. Sorunu III. Sargon çözümledi. İsrail Krallığını ve Karkamış bölgesinde artakalmış birkaç Hitit-Arami Prensliğini ortadan kaldırıp, ilkin Suriye ve Filistin tarafını güvenlik altına alan II. Sargon, bütün güçleriyle Urartu'ya döndü 714 yılında, Kral Russas'ın ordusunu ezdi, Mussasir kentini aldı ve büyük bir ganimet ele geçirdi. Ama Turuşpa'yı ele geçirmeyi ve Urartu'yu ortadan kaldırmayı başaramadı. Sargon'un istilasıyla çok zayıf düşmüş olmasına karşın, bu krallık, M.Ö. VI. yüzyıla, Medler'den son öldürücü darbeyi yiyinceye kadar ayakta kaldı.

Sargon'un ardılları, fetih savaşlarını düzenli olarak sürdürmeyi başaramadılar. Yalnızca, Mısır'ı ele geçirmek için güney-batı yönüne yürüdüler. Sanherib, Babilliler'in dirençlerini kırdı ve kenti yerle bir etti; Yahuda Krallığını topraklarına ekledi; ardılı Asarhaddon 671 yılında Mısır'a ulaştı ve ülkesine bağladı. Ama, Asur kralı Mısır'da yeterli bir garnizon bırakamadığı için bu zafer geçici oldu; yirmi yıl sonra Mısır bağımsızlığına tekrar kavuştu.

Asarhaddon'dan sonra, Asur krallarının askerî eylemi, temel olarak, fethedilen ve haraç ödeyen ülkelerdeki etkilerini korumayı amaçladı. Çeşitli ayaklanmaları bastırmak ve haraç almak için askerî birlikler göndermek zorundaydılar. Öte yandan, ülkenin içinde artan kaynaşmalar yüzünden Asur'da da büyük birlikler tutmaları gerekiyordu.

4. Asur askerî devletinin siyasal düzeni. Asur, sonuç olarak, bir Doğu despotluğuydu, ama örgütlenmesinin bazı özellikleri vardı.

Kralın başlıca dayanakları, en başta ordu ve askerî aristokrasiydi. Tahta çıkınca, ilkin askerî birliklere kendini gösterir ve alkışlarını beklerdi. Asur hükümdarları, krallık iktidarını kutsal ilan ederek, kendi saygınlıklarını güçlendirirlerdi. Ama bu onları, Asur, Babilonya ve öteki fethedilmiş ülkelerin rahiplerine karşı belli bir bağımlılığa sokmaktaydı. Asur ve Babilonya'da tapınakları koruyup büyük itibar göstermek, onları

vergilerden, angaryalardan ve hatta krallığın yargılama yetkisinden bağışık tutmak zorundaydı. En çok ayrıcalığa sahip olanlar Asur ve Babil tapınakları ve rahipleriydi.

Devlet bölgelerinin yönetimi, bu bölgelerin alındığı koşullara kendini uyduruyordu. Daha doğrusu Asur da, Mezopotamya ülkelerinin krallık yönetim geleneklerini izliyordu. Asur'a en yakın olma Hurri bölgelerinde valiler vardı. Bununla birlikte, kralın akrabaları ya da yakınları arasından seçilen yöneticilerin yönettiği Babilonya kendi yasalarını ve adalet örgütünü koruyordu; Babil Sippar ve Nippur kentleri vergi bağışıklığından yararlanıyorlardı. Mezopotamya'nın dışında fethedilmiş bölge ve ülkelerin yazgıları daha başkaydı. Örneğin eski İsrail Krallığında ve Suriye'nin bazı bölgelerinde halk kılıçtan geçirilmiş ya da sürgüne gönderilmişti. Bunların yerlerine Asurlu koloniler gönderiliyordu; yönetim krallık valilerine verilmişti. Başka yerlerde, özellikle Tyr, Sidon, Yahuda ve Suriye'nin bazı bölgelerinde, bir haraç ödemek asker sağlamak ve hükümdarın bütün buyruklarına boyun eğmek zorunda olan yerel krallar ve prenslere bırakılıyordu.

Asur ve ülkenin öteki bölgeleri arasında sürekli posta bağlantıları vardı. Bu haberleşmeleri ve askerî harekâtı güvenlik altına almak için, krallar taş döşenmiş yollar yaptırmışlardı, yollar üzerinde belirli aralıklarla istasyonlar vardı. Valilerin yönetimini de denetlemeye çalışıyorlardı, ama boşuna. Saray mühürdarlığı, kral naiplerinin (genel valilerin) yaptığı haksızlık ve soygunlara ilişkin şikâyetler alıyordu; ama şikâyet konularını çözümlemede pek az başarıya ulaşıyordu ve yerel yöneticiler, kendilerine bağlı memurları olan valiler canlarının istediği gibi davranıyorlardı. Zimmetine para geçirme, en büyüklerinden en küçüklerine kadar Asur memurlarının başlıca gelir kaynağıydı.

Yüksek sivil ve askerî görevliler ve tapınaklar, kraldan sürekli kullanma hakkına sahip oldukları, üzerinde gerekli bütün araç gereçleri köleleri olan mülkleri, vergi ve angarya bağışıklıklarıyla birlikte alıyorlardı. Bu tür armağanlar Assurbanipal'den itibaren özellikle çoğalmıştı.

5. M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda Asur ekonomisi ve toplum. Bu dönemde Asur'un ekonomik hayatı önemli değişiklikler geçirdi, ama

bunların nedeni üretici güçlerde meydana gelen gelişme değil, elde edilen sınırsız savaş ganimetleri ve yenik düşenlerin ödedikleri ağır haraçlardı. Bundan dolayı, ticaret yoğun bir şekilde gelişti. Ganimetler ordu komutanlarını, rahipleri, yüksek yöneticileri, askerleri zenginleştirdi; haraç da daha krallık hazinesine varmadan açgözlü yöneticiler ve komutanlar tarafından neredeyse yağmalanıyordu. Askerler ve öteki vurguncular fazla malları yığıyor ve bunları pazarlarda satıyorlardı. VIII. yüzyılda krallık konutu durumuna gelmiş olan Ninova’da bu tür bir pazar kuruldu. O sıralar, “gökyüzündeki yıldızdan daha çok tüccar” vardı. Savaş tutsakları köle olarak alınıp satılmaya başlandı. Askerî başarıların yarattığı bu ticari gelişim geçici oldu; askerî başarıların sonu gelince düşüş başladı.

Tüccarların dışında, rahiplerden, saraylılardan ve yerel memurlardan oluşan etkili ve zengin bir köleciler topluluğu vardı.

En önemli yeri, Asur’da olduğu gibi fethedilen ülkelerde de kraldan geniş beylik topraklar alan rahipler tutuyordu. Senyörlerin toprak mülkiyetleri de, aynı şekilde, özellikle hükümdarın kendilerine hizmetlerinin karşılığı olarak verdiği armağanlar sayesinde büyüyordu. Bağış belgelerine, çoğu zaman, toprağı vergiden, çalışanlarını da askerlik hizmeti ve yapım çalışmalarından bağışık tutan fermanlar eşlik ediyordu.

Orta Asur döneminde olduğu gibi, bu ayrıcalıklı topluluk yalnızca köleleri değil, köleleşmiş çiftçileri ve yenik ülkelerden sürgün olarak gelen insanları da sömürüyordu. VIII. yüzyıl Asur’unun en önemli özelliklerinden biri köle sayısında görülen artıştı. Fatih kralların getirdiği on binlerce savaş tutsağı köle durumuna gelmişti. Bunların çoğu tapınaklar ve kral için çalışmaktaydı. Sargon’un saraylarında en az 3-4 bin kölesi vardı.

Binlerce köle orduda hizmet görüyor, yol yapıyor, kanal kazıyor, yeni başkent Ninova’nın devsel binalarını yapıyordu. Aralarından birçoğu tapınaklara ayrılıyordu; bireylerin de köleleri giderek çoğalıyordu. Genellikle aile olarak, 10-20 kişilik gruplar halinde satılıyorlardı. Çalıştırıldıkları alan önemli ölçüde çoğalmıştı. Bu açıdan bakınca, bu dönemin Asur köle anlayışı, Grek-Roma tipine yakındır. Köleliğin yaygınlaşması geçici oldu ve imparatorluğun çöküşü sırasında ortadan kalktı. Ama bu felaketin hazırlanmasında rol aldı.

Yukarıda anlatılan olaylar, topluluk düzeninin yıkılmasına yol açtılar. Topluluklar küçülüyor, özerkliklerini kaybediyor ve kral ya da valiler tarafından atanan yöneticilerin buyruğu altına giriyordu; üyelerinin sırtlarına topluca vergi ve angarya yükleniyordu. Suyun ortak kullanımı sayesinde topluluk ilişkileri devam ediyordu.

Özgür toplulukların toplam üye sayısı, köleleşmiş çiftçilerin ve değişik türde kölelerin toplam sayılarının çok altındaydı.

6. Asur'un yıkılışı. Asarhaddon'un Mısır'ı fethi Asurluların son askerî başarısı oldu. Oğlu Assurbanipal döneminde (VII. yüzyılın ortaları) imparatorluğun gücü hızla azaldı ve içteki bunalımlar ve fethedilmiş ülke halklarının ayaklanmalarıyla yıpranarak çöktü.

Köleliğin gelişimi sınıf mücadelesini kızıştırmakta gecikmedi. Kölelerin ayaklanmaları hakkında birinci elden bilgimiz yoksa da, dikkafalı kölelerin zincire vurulmasının çok yaygın olduğunu biliyoruz. Fethedilmiş ülkelerin halkları ve yerli toplulukların üyeleri de isyan ediyorlardı. Assurbanipal döneminde, Amarilerin ayaklanmasını bir köle yönetti. Hiç kuşkusuz, askerlik görevi, ağır işler ve vergiler yüzünden yıkıma uğrayan Asurlu çiftçiler de ayaklanıyorlardı. Aynı süre içinde hükümdarın askerî desteği de zayıflıyordu. Fetih seferlerinin sonunun gelmesi ganimet akımını durdurmuştu; fethedilmiş ulusların sürekli ayaklanmaları alınan haraçları tehlikeye düşürüyordu. Çok sayıda ücretli asker beslemenin olanağı kalmamıştı; Asurlulardan oluşan birliklere gelince, bunlara güvenmek güven verici değildi.

Böylesine koşullar altında, dışarıyla girişilecek sert bir çatışma felaketle sonuçlanabilirdi. Bu an M.Ö. VII. yüzyılın sonunda gelip çattı. Bu dönemde, Asur'a komşu bir ülkede, İran'da, Medlerin krallığı kurulmuştu. Med Kralı Kyaksares, Babil'i işgal etmiş olan Kalde prensi Nabopolassar'la bir antlaşma yaptı. Birleşik kuvvetleri 612 yılında Ninova'yı ele geçirdi ve Asur ordusunun kalıntılarını 605 yılında Karkamış'ta ortadan kaldırdı. Babilonya'da Kalde (Geldani) sülalesi kurulurken, Asur da Med krallarının egemenliği altına giriyordu.

7. Asur uygarlığı. Asur ulusunun çekirdeği Akkad kökenliydi, yazı, din ve edebiyatı Babil’inkinin bir tekrarı ya da biraz değişime uğramışı gibidir. Belirgin özellikleri, imparatorluğun yükseliş döneminde, yalnızca plastik sanatlarda görülür.

Tanrılar Babilonya tanrılarıyla aynıdır. Ama, Asur boyunun eski tanrısının üstün konumu Asur tanrılar düzeninin özgün niteliğidir. Baba ve boyun koruyucusu olarak ilk görevi tarımla ilgilidir: Yağmur ve ürün dağıtıcısıdır. Ama ilk Asur fetihlerinden sonra, savaş ve zafer tanrısı durumuna geldi. Savaşta, üzerinde portresi bulunan sancaklar taşınırdı; ganimetin en yağlı payı onun tapınaklarına giderdi. Çok eski ve saygın bir yeri olan bereket tanrıçası İştar’a da askerî görevler verilmişti.

Asur rahipleri, Babilonya’da kurulan ayin yöntemiyle yetindiler. Assurbanipal, bütün Babil yazınını, aralarında “*Yukardayken..*” adlı şiir de olmak üzere, Babil ilahilerini, büyüsel metinlerini Ninova’daki sarayında topladı. Dinsel bağlamda, yalnızca yağmur çağırma töreni ve Asur tanrısına ilahiler gerçekten Asurlu özelliği gösterir.

Özel bir yazın dalı olan *kral yıllıkları* Asur’da çok gelişmişti. Fatih krallar, zaferlerinin anısını savaş ve muharebe alanlarında yaptırdıkları kaya yazıtlarında sürdürmeye çalışıyorlar ve kahramanlıklarını saray kapı ve duvarlarında ve anı olarak dikilen anıtlar üzerinde betimliyorlardı. Görkemli ve övgücü bir üslupla, kutsal deyim ve cümlelerle kaleme alınan bu metinler, Asur askerî krallığı tarihinin belli başlı kaynaklarıdır.

IX ve VIII. yüzyıl kralları görkemli saraylar yaptırdılar, bunların kalıntıları kazılar sırasında bulundu: Kalah ve Ninova sarayları, Ninova’nın 25 km. kuzeyinde, Dur-Şarrukin’de Sargon’un sarayı. Günümüze ulaşan kalıntıları görkemleri hakkında bir fikir vermektedir. Bu sarayları süsleyen sanat yapıtları iyi korunmuştur. Kral heykelleri ve kapıların doğaüstü bekçileri olan kanatlı devsel boğalar, bunlar arasında en çok dikkat çekenlerdir.

Hükümdarların barış ve savaş zamanlarındaki hayatlarını, bahçe ve havuzlarını, karılarını, ailelerini, kölelerini gösteren alçak-kabartmalar da bulundu. Bu alçak-kabartmalar Asur sanatının özgün bir ögesini oluşturmaktadırlar. Ayrıca bunlarda yer alan hayvanlar heyecan vericidir.

8. Urartu Krallığı. Urartu boyları Küçük Asya'nın doğu ucunda, Van Gölü dolaylarında yaşıyordu. Urartu'nun doğası çok değişkendi. Küçük Asya'dan Fırat'la ayrılan yüksek yaylalar; doğuda Zagros sıradağları, batıda Toroslar vardır. Tarım ancak vadi ve ovalardaki verimli topraklarda yapılabiliyordu. Dağlar demir ve bakır madenleri, yapı taşları bakımından zengindi; orman ve otlaklarla kaplıydı.

Bu doğal koşullar özellikle hayvancılık ve zanaatların gelişmesine yardımcı oluyordu. Zanaatlar başta bronz ve demir alet üretimi olmak üzere yüksek bir düzeye ulaşmışlardı. Yapay sulama gerektiren tarım Urartuların karmaşık sulama şebekelerini düzenledikleri oranda gelişiyordu.

Urartu boylarının adı ilk kez M.Ö. XIII. yüzyılın başlarına doğru Asur Kralı I. Salmanasar'ın yazıtlarında geçer; Uruatri adı verilen boyların birliği ve bunu oluşturan sekiz küçük "ülke" söz konusudur. Salmanasar buraları fethetti, yakıp yıktı, yerleşim yerlerini yaktı, tutsaklar alıp köleleştirdi. Nüfusun geri kalan bölümü ağır bir haraç ödemek zorunda kaldı. XII. yüzyılda Uruatri adı silindi, ama bununla birlikte yazıtlar, Van Gölü dolaylarında bulunan Nairi ülkesine yapılan birçok seferden söz etmektedirler. Egemenlik altına alınan boylar sürekli olarak ayaklanıyor ve Asur kralları bunları korkunç misillemelerle bastırıyorlardı.

M.Ö. I. binin başında, Van Gölü bölgesinde birçok devlet –Hubuşkiye, Musasir ve ötekiler– kuruldu. Bu devletlerden biri Urartu'ydu ve başkenti de göl kıyısındaki Turuşpa kentiydi. Bu devletlerin Asur'la giriştiği mücadele bir tek Urartu devletinin kurulmasıyla sona erdi.

"Halkların kralı" ünvanıyla anılan ve "bütün krallar"dan haraç alan Turuşpa Kralı I. Şarduris'in başlattığı birleştirme, torunu Menua tarafından tamamlandı. Menua'nın çiviyazısıyla yazılmış 101 yazıtı günümüze kadar ulaştı, bunlardan 31'i Turuşpa'nın çevresine ve kuzeyde yapılan surları, yaptırılan saray ve tapınakları anlatmaktadır, 19'u ise açılan kanallarla ilgilidir.

Urartu kralları topraklarını yavaş yavaş doğu ve güneye doğru genişlettiler. Urartular, Kura ve Aras (Araks) nehirlerinin yukarı bölgelerinde Kafkasötesi'ne girdiler. Ele geçirilen ülkeleri valiler yönetiyor ve buralardan vergi alıyorlardı.

Krallıkta büyük çalışmalara girişildi. Daha başka kaleler yaptırıldı, bugünkü Doğu Anadolu'da, Araks üzerinde, Menua'nın ardından kral olan Argişti tarafından yaptırılan Argiştikhinili kalesi, Urartu hükümdarlarının Kafkasötesi'ndeki askerî ve yönetimsel merkezi ve yeni fetihler için atlama tahtası durumuna geldi. Kalıntıları günümüze ulaşan kalenin bazalt taşlarından yapılmış güçlü surları vardı.

Urartu doruk noktasına, VIII. yüzyılın birinci yarısında, I. Argişti (781-760) ile II. Şarduris'in (760-730) krallıkları döneminde ulaştı. Argişti, doğuya birçok seferler yaptı, Asur'la savaştı, egemenliğini Kafkasötesi'nde, Sevan Gölü bölgesinde güçlendirdi. Van'da bir kayanın üzerine kazınmış olan ve *Horhor'un Kroniği* adı verilen devsel yazıttan yaptıkları bütün savaşları öğrenmekteyiz. O dönemde Urartu'da köle durumuna gelmiş sayısız savaş tutsakları vardı.

9. Urartu toplumu ve ekonomisi. Urartu Krallığından bize ulaşan belgeler, savaş yıllıkları ya da çalışmaları anlatan yazıtlardır. İç düzeni tanımlayan metinler, toplumsal ve ekonomik ilişkilerle ilgili bilgileri pek içermemektedirler.

Bilindiği kadarıyla Urartu toplumu bir köleci toplumdu. Devletin başında, gücünü doğuştan soylu sınıftan alan bir kral vardı. Savaşlar sayesinde zenginleşen ve elinde geniş topraklar bulunan askerî aristokrasi son derece güçlüydü. Kralın, tapınakların ve soylu sınıfın topraklarında bağcılık ve bahçecilik yapılıyordu. Bunları sulamak için, çok sayıda yapay göller oluşturulmuş ve tarlalara, köylere ve dağdaki kalelere su sağlayan geniş bir kanal şebekesi yapılmıştı. Urartu'nun bugünkünden çok daha verimsiz olan iklimi bunların yapımını gerekli kılmıştı.

Hayvancılık çok gelişmişti. Küçük Asya'nın doğusundaki yaylalarda Neolitik çağda başlayan hayvancılık daha sonraki dönemlerde önemini yitirmemişti. Sonra kral olan boy başkanlarının, tapınakların ve beylerin büyük sığır, boynuzlu küçükbaş hayvan ve at sürüleri vardı. Çobanların güttüğü ve askerlerin koruduğu sürüler yazın dağlarda otlardı.

Kralların, rahip ve laik ileri gelenlerin ekonomilerinin köleci bir karakteri vardı. Açılan her krallık seferinden sonra binlerce savaş tutsağı getirildiği için köleler büyük sayılara ulaşmıştı; örneğin, Argişti, Kafkasötesi'nde

yaptığı savaşlarda 18.000 tutsak almıştı. Savaş tutsakları hiç kuşkusuz bağ ve bahçe tarımında ve sürülerin bakımında kullanılıyordu. Surların yapımında ve kanal kazılmasında da çalışıyorlardı.

Krala bağlı kırsal halk, bölgelere göre, tarım ya da hayvancılıkla geçiniyordu; büyük bir olasılıkla, doğu ülkelerine özgü angarya ve vergi yükümlülükleri vardı. Şimdiye kadar bulunan Urartu yazıtları ne yazık ki bu konuda hiçbir bilgi vermiyorlar.

Ticaret ve zanaat merkezî niteliğine sahip kentler yoktu. Kırsal meslekler büyük kasabalarda gelişmişti. Büyük atölyeler saraylara ve tapınaklara hizmet ediyordu. Başta sanat yapıtları olmak üzere bunların ürünleri, yalnızca Urartulu değil yabancı tüccarların da aracılığıyla dört bir yana yayılıyordu.

Urartu yerleşim yerlerinin özelliklerini, B. Piotrovski'nin Erivan yakınlarında, Teyşebayni kalesinin gömülü olduğu Karmir-Blur tepesinde yaptığı kazılardan öğreniyoruz. Kale, valinin sarayını, atölye ve ambarlar gibi ek yapıları koruyan bir hisardan oluşuyordu. Çevresinde, tarımcılık ve hayvancılıkla uğraşmayan insanların küçük konutları birbirine sıkışmıştı. Bunlarda yaşayanlar askerler ya da devlet ambarlarından günlük azık alan zanaatkârlar olmalıydı.

10. Urartu'nun yıkılışı. M.Ö. VIII. yüzyılda, III. Teglath-Falasar döneminde Asur iyice güçlenince Urartu sarsıldı. Asur karşısında uzayan savaşlar 743 yılında II. Şarduris'in birliklerinin bozguna uğramasıyla sonuçlandı ve II. Sarduris, Fırat'ın berisine çekilmek zorunda kaldı. Onun ölümünden sonra, karışıklıklar çıktı ve Urartu'ya bağlı bazı fethedilmiş bölgeler ayrıldı. Ama en büyük darbe Urartu ordusunu ezen Asur Kralı Sargon'dan geldi.

Kral II. Rusas, VII. yüzyılın başlarında, VIII. yüzyılda kuzeyden Kafkasötesi'ne ve Yakın Doğu'ya gelen Kimmerlerle bir antlaşma yapmayı başarınca Urartu yeniden güçlendi. İşbirliği yapan Urartular ve Kimmerler, Küçük Asya'da başarılı savaşlar yaptılar. II. Rusas da büyük çalışmalara girişti; Örneğin Teyşebayni kalesi onun zamanında yapıldı. Asur'la ilişkileri oldukça barışçıydı: II. Rusas ile Assurbanipal'ın karşılıklı elçi gönderdikleri bilinmektedir.

Urartu Krallığının yıkılışıyla ilgili olarak tarihte belirgin veriler yok. Yalnızca, VII. yüzyılın başlarında korkunç bir İskit istilasına uğradığı biliniyor; Teyşebayni'de yapılan kazılar, VI. yüzyılın başında uğradığı İskit istilasının neden olduğu yıkımın izlerini ortaya çıkardı. Urartu, VI. yüzyılda Medler tarafından ortadan kaldırıldı.

11. Urartu uygarlığı. Urartu kültürü Asur'a bağımlıdır. Urartular Asur'dan aldıkları çiviyazısını basitleştirip biraz geliştirdiler. Günümüze ulaşan plastik sanat yapıtları öylesine fazla Asur etkisi taşıyordu ki arkeologlar, başlangıçta, Urartu'nun özgün heykellerini Asur'a mal ediyorlardı. Bronz eşyalar, özgün bir yönteme göre krallık atölyelerinde dökülüyordu, ama döküm Asur örneklerine uygun olarak yapılıyordu. Urartu sanatının en iyi örnekleri arasında bir tahtın kalıntıları yer almaktadır: Üzerinde kanatlı bir tanrı resmi bulunan bir ayak ile kanatlı boğalarla süslü dirseklikler; ayrıca olağanüstü güzel, bronz şamdanlar vardır. Bronz kap kacak kanatlı kadın figürleriyle süsleniyordu; oturan bir tanrıça heykelciği de bulundu. Kilden yapılmış eşyalar da aynı ustalığa tanıklık etmektedirler. Büyük kalelerin taş kalıntıları bunları yapanların ustalıklarını kanıtlamaktadır. Mimari yapıların en dikkat çekenleri, Erivan dolaylarında, Karmir-Blur ve Arine-Berd tepeleri üzerine yapılmış kalelerle Turuşpa kalesidir.

Devlet dininin belli başlı tanrıları, yüce tanrı Haldia (Haldi), savaş tanrısı Teyşeba (Teşeba) ve güneş tanrısı Şivini idi. Urartu yazıtları genel olarak, krallar sanki kendisine askerî zaferleri hakkında bilgi vermek isterlermiş gibi, tanrı Haldia'ya seslenen bir dilekçeyle başlamaktadır. Krallığın ilk boylarından birinin taptığı Haldia, hiç kuşkusuz, Urartu kökenliydi. Adı, Urartular'ın batıdaki en yakın komşuları olan Hititler'in ve Hurriler'in tanrısı Teşub'unkine benzeyen Teyşeba da şimşek ve fırtına tanrısıydı. Şivini geleneksel güneş-tanrı olmalı. Bu üç büyük tanrısının dışında, resmî tanrılar düzeni yirmi kadar daha az önemli tanrıyı kapsamaktadır; bunların arasında, toplulukların koruyucusu olan tanrıların ayrı bir yeri vardır. Hiç kuşkusuz bunlara bağlı mitoslar vardı, ancak bilim henüz bunların birini bile ortaya çıkartamadı.

Urartu’nun halk dini iyi bilinmiyor. Hayvanlara ve ağaçlara tapmanın var olduğuna ilişkin verilere sahibiz. Kutsal ağaca tapınma resmî dinde de yer almaktadır: Bunun izleri Urartu mühürlerinde görülür.

12. Kalde ya da Yeni Babil İmparatorluğu. Üç yüz yıl süren Asur egemenliğinden sonra Babilonya bağımsızlığını M.Ö. 626 yılında, Geldani kökenli Kral Nabopolassar zamanında tekrar kazandı. Kurduğu imparatorluk, Perslerin ülkeyi fethine kadar (M.Ö. 538) 90 yıl sürdü.

Arabistan kökenli Geldanî boyları, Babilonya’ya XIII. yüzyıda gelmeye başladılar ve buraya bazıları komşuluk topluluğuna dönüşmüş klan toplulukları halinde yerleştiler. Bu süreç Geldani İmparatorluğu’nun kuruluşu sırasında tamamlanmadı, çünkü Asur kralları Asarhaddon ve Assurbanipal zamanından kalma belgeler bu iki tür topluluk türünün varlığına tanıklık etmektedirler. Boyların soylularının temsilcileri Geldani krallarının sarayında ve ordusunda güven ve saygınlık kazandılar. Bu nedenle, bu dönem süresince Babilonya’da, kesinlikle yerleşik ögeler ile klana dayalı boyların uzantısı olan eski göçebe öğelerin bir karışımı gözlemlenmektedir.

Krallar, kendileri için silahlı güçlerin yedekleri olan ve vergi yükümlüleri kitlesini oluşturan Geldani topluluklarına dayanıyorlardı. Aynı zamanda, Babil’in kentli nüfusu içinde büyük saygınlıkları olan Babil rahiplerinin desteğini kazanmaya çalışıyorlardı. Yönetimi ele aldıklarında var olan tapınakları onarmak ve yenilemekle yetinmeyen Kalde hükümdarları birçok unutulmuş tanrıları da ortaya çıkartıyorlardı. Asur askerî devleti döneminde, laik tefeciler düzeyinde zenginleşen rahipler bu kralları destekliyor ve Asur’un çöküşüyle meydana çıkan boşluğu, onun benzeri bir devlet kurarak Kalde krallarının doldurmasını bekliyorlardı. Tefeci sermayenin en önemli temsilcisi o sırada Babil’deki Egibi “firma”sıydı; bunun dışında, o dönemde, Nippur’da bir başka tefeci firması kurulmuştu, Murashu adlı bu tefecilik “firma”sının günümüze kadar ulaşan belgeleri sonradan tarihlendirilmiştir. “Firma”nın mali işlemlerini aile başkanı yürütüyordu. Anlaşmalar eskiden olduğu gibi buğday birimi üzerine yapılıyordu. Ama tefeciler ayrıca toprak, tarla ve bahçe satın alıp bunları kiraya veriyorlardı. Tefecilerin çengel parmakları, topluluk üyelerini olduğu

gibi hizmetleri karşılığı toprak almış olan askerleri de soyuyordu. Kiraladıkları krallık kanallarını da gelir kaynağı olarak kullanıyorlardı, çünkü bunların sularını komşu yerleşim yerlerine satarak kâra geçiyorlardı.

Geldani döneminde, Babil’de köleliğin niteliği III. ve II. binlere kadar hemen hemen hep aynı kaldı; doğrudan kölelik temelde ev hizmetlerini kapsıyordu, borç yüzünden kölelik ise geçiciydi, ama bir farkla ki, üç yıllık yasal süreye uyulmuyor ve borçlarını ödeyemeyen borçlular 10 yıla kadar alacaklı kişiye bağımlı kalıyordu. Değişiklik tutsakların sayısında ve bunların çalıştırılma biçiminde gözlemleniyordu. Asur’a oranla daha küçük boyutlu da olsa, Geldani krallarının fetih savaşları tutsak sayısını büyük ölçüde artırmıştı. Tutsaklar burada da krallık topraklarında, saray ve tapınak yapımlarında kullanıyordu. Özel ekonomide yeni bir yöntem belirmişti: Efendiler, “mandattu” adı verilen belli bir yıllık ödenti ödemeleri koşuluyla tutsakların kendi hesaplarına çalışmalarına izin veriyorlardı (genel olarak zanaat alanında, bazen de tarımda). Zanaat işlerinde bu yöntem şöyle işliyordu: Tefeci, tutsağına bir meslek öğrettiriyor ve bir işyeri açmasına yardım ediyordu, tutsak da her yıl para olarak belli bir “mandattu” ödeyerek burada çalışıyordu. Bu şekilde dükkan açan tutsaklar zenginleşebiliyor, bazen kendileri tefeciliğe başlayabiliyor ve azat olma olanağına kavuşabiliyordu. Bazı doğubilimciler, Geldani döneminde, tutsakları çalıştıran “büyük sanayi kuruluşları”nın bulunduğunu ileri sürmektedirler. Ama bu kesin bir durum değildir, çünkü belgeler yalnızca tapınakların ve tefecilerin evlerinde çalışan dokumacılara ham madde dağıttıklarından söz etmektedir.

Tutsakların sayısı çoğaldıkça, özgürlük mücadeleleri yoğunlaşıyordu. Firarlar çoğalıyordu: Köle satın alanlar, satın aldıkları kişilerin “isyan ve itaatsizliği”ne karşı satıcıdan güvence istiyorlardı.

Geldani sülalesinin en büyük kralı Nabopolassar’ın ardılı II. Nabukadnezar’dı (604-562). Fetih savaşlarına yeniden başladı, Suriye, Filistin ve Fenike’yi ele geçirdi; ama Mısır seferi başarısızlığa uğradı. Ganimet, haraç ve sayısız tutsak ona, Sanherib döneminde büyük zarar gören Babil merkezîni yenileme olanağı sağladı. Ayrıca, kentin kuzey dış mahallesinde görkemli bir dinlenme şatosu yaptırdı. Sarayı tapınaklara bağlayan ve “kutsal tören yolu” adıyla anılan kentin anayolu, üzerinde bir

aslan, bir öküz ve öteki kutsal hayvan ve simgelerin göründüğü mineli tuğlalarla yapılmış alçak-kabartmaların yer aldığı bir duvarla süslendi. Babil, Geldani İmparatorluğunun yıkılmasından sonra da yaşadı ve dünyanın en büyük kentlerinden biri olduğu ünü, Mezopotamya’nın dışına da taştı.

Geldani İmparatorluğu, Nabukadnezar’ın ölümünden pek az sonra yıkıldı. VI. yüzyılın ortasında İran’da yeni ve güçlü bir imparatorluk, Pers İmparatorluğu kurulmuştu. Kralı Kyros, Medya ve Asur’u fethederek boyun eğdirmişti. Babil Kralı Nabunaid ordusuyla onun karşısına çıktı, ama yenilip kaçtı. Pers boyunduruğu altına giren (538) Babilonya bağımsızlığını sonsuza dek yitirdi.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

İRAN

1. Ülke ve nüfus. İran boylarının ilk devlet kurduğu topraklar Mezopotamya'nın doğusundadır. Bu toprakların büyük bir bölümünü, batıda Zagros dağları, kuzeyde Hazar Denizi, güneyde Basra Körfeziyle sınırlı geniş İran yaylası kapsar; doğuda ise İndus'a kadar uzanır. Coşkun ırmakları, güzel vadileri ve gür ormanlarıyla yaylayı dört bir taraftan çevreleyen dağlarda tarım ve hayvancılığa elverişli topraklar vardır. Bu durum, nüfusun yerleşik hayat tarzına erkenden geçmesinin belirleyicisi olmuştur. Yaylanın ortasına doğru ilerledikçe koşullar birdenbire değişir, akarsular ve göller kaybolur, iklim karasallaşır. Kışlar çok soğuk, yazlar çok sıcaktır, yağmur çok az yağar, toprak tarıma pek az elverişlidir, bitki örtüsü yoksuldur.

İran yararlı maden bakımından zengindir. Dağlık bölgelerde, bakır, demir, kurşun, altın, gümüş, beyaz ve renkli mermer, başta lacivert taşı olmak üzere değerli taşlar çıkartılıyordu. Dağları örten ormanlar, çam, meşe ve kavak bakımından, yani yapı malzemesinin en iyisini sağlayan türler bakımından çok zengindi. Zagros dağlarının yamaçları elma, armut, ayva, kiraz, şeftali, vb. meyve ağaçlarıyla kaplıydı.

İyi sulanan topraklarda buğday, arpa ve darı ekiliyordu.

Hayvancılık çok gelişmişti. Batı bölgeleri genellikle yerleşikti; Doğudaki yaşam göçebeydi. Boylar, büyük ve küçükbaş hayvan, at ve deve yetiştiriyorlardı. Av hayvanı bakımından zengin ormanlar ve stepler yerli halka avlanma olanağı sağlıyordu.

Eski zamanlarda, bu topraklarda, ilkel topluluk düzenleri bozulmaya başlayan, değişik kökenden boylar yaşıyordu. Doğudaki boylar özellikle hayvancılıkla yaşıyorlardı; kuzeydoğu ve batı boyları toprağı işliyorlardı. Tarım ancak kusursuz bir sulama sistemi kurulması koşuluyla mümkündü. Göçebe çoban boylar sık sık yerleşik tarımcılara saldırıyorlardı. Yakın Doğu uygarlıklarının etkisi sayesinde, batıdaki boylar belli bir uygarlık düzeyine erişmişti.

İran yaylasının güneybatısında, Elam kenti Sus (Susa) ve Persepolis'te yapılan kazılar, yerel uygarlığın Neolitik dönemden itibaren geçirdiği gelişmeleri göstermektedir; Sumer metinlerine bakacak olursak, M.Ö. III. binlerde, Elam'da, Karun ve Kerkah'da, köleci bir devlet kurulmuştu. III. binlerin sonunda, Elamlılar Aşağı-Mezopotamya'yı işgal edip halkını boyunduruk altına aldılar. Onları ancak, Mezopotamya'nın birleştiricisi, Babil Kralı Hammurabi kovmayı başarabildi.

Üretim güçlerinin gelişmesi –tarımın ilerlemesi, bakır ve bronz metalurjisinin yaygınlaşması, çömlekçilik ve öteki mesleklerin yükselişi–, III. ve II. binlerde, toplumsal farklılaşmayı yoğunlaştırdı ve köleliğin ilkel biçimlerini ortaya çıkardı, bu da uygarlığın gelişmesine yol açtı. III. binlerde, piktografiden türeyen çizgi yazısı ortaya çıktı. Elam uygarlığının kalıntıları, yazının büyük ölçüde Sumer ve Akkad etkisinde kaldığını kanıtlamaktadır.

Babil'in zayıf düşmesi üzerine, II. binin sonunda ve I. binin başında, Elamlılar Mezopotamya'yı yeniden kendilerine bağlamayı denediler.

VIII. ve VI. yüzyıllarda, Asur kralları onlara karşı aralıksız mücadeleye giriştiler; Elam'ı ancak 645 yılında Assurbanipal yenebildi. Ama bu yenilgiden sonra bile, binlerce Elam tabletinin bulunduğu Persepolis krallık sarayında yapılan son kazıların da kanıtladığı gibi, Elam halkı Pers İmparatorluğunda önemli bir rol oynamayı sürdürdü.

Orta Asya'da IV. ve III. binlerde, Harezm, Sogdian (bugünkü Özbekistan), Baktrian (Kuzey Afganistan) ve Margian (Siri Derya ile Murgap Irmağı arası) topraklarında, klana dayalı topluluklar halinde göçebe avcılar ve balıkçılar yaşıyordu. Sovyet arkeologlarının yaptıkları kazılar, buralarda M.Ö. II. binlerde kazma tarımı, hayvancılık ve belki de ilkel

madencilik yapıldığını, bu boyların uygarlığının bazı Kazakistan, Sibirya ve İran yaylası boylarının uygarlıklarıyla akraba olduğunu ortaya çıkarmıştır.

II. binlerde, bu ülkeye İran dilleri konuşan ilkel topluluklar geldiler ve hiç kuşkusuz yerli halkla karıştılar.

II. binin başlarında, üretim güçlerinin gelişmesi (demir metalurjisinin ortaya çıkması, geniş sulama sisteminin düzenlenmesi, çömlekçiliğin gelişmesi) toplumsal farklılaşmaya, köleliğe ve Harezm ve Bactriane’da ilkel köleci devletlerin kurulmasına yol açtı.

II. binin sonlarında, Hind-İran dilleri konuşan boylar İran’a (belki de Orta Asya’dan) geldiler. Yerli halka boyun eğdirip haraca bağladılar ve aynı zamanda onlarla karıştılar. Yeni gelenler hayvancılık yapıyorlardı.

İlkçağ İranlıların kutsal kitabı *Avesta* bize onların toplumsal düzenleri hakkında bir fikir vermektedir. Ataerkil klan daha o zamanlar çöküş dönemindeydi. Klana dayalı topluluklar boylar (tribüler) halinde birleşiyorlar, boylar da seçimle gelen bir başkanın komutası altında birlikler oluşturuyorlardı. toplumun sınıflara bölünmesi daha bu dönemde başlamıştır. Sayısız sürülerin sahibi olan doğuştan soylular ve rahipler, aile topluluklarını, klanları, boyları ve boy birliklerini yönetiyorlardı. Kölelik de başlamıştı, ama bu dönemde pek az gelişmişti ve ataerkil özellikler taşıyordu.

2. Med Krallığı. Asur kronikleri, IX. yüzyıldan itibaren iki İran boyu topluluğunun adını anarlar: Medler ve Persler. Medler, İran yaylasının kuzey-batısında, Hazar Denizinin güneyinde yaşıyorlardı. Asur bölgelerinin çok kısa verileri ve Herodotos’un verdiği bilgiler, M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda, Medler’in klan düzeninin çöküş döneminde olduklarını düşünmemize olanak sağlamaktadır. Zanaatlar gelişmeye başlarken, ekonominin temel dalları tarım ve hayvancılıktı.

Medler, bakır, bronz, altın ve elektrum (altın ve gümüş alaşımı) işlemesini biliyorlardı. Asur krallarının yazıtları, Medlerle yapılan savaşlardan, daha sonra köleleştirilen sayısız zanaatçı savaş tutsağından söz ederler. Hayvan yetiştiricilikleriyle ünlü Medler, disk biçimli tekerleği olan arabaları çok erken zamanlarda kullanmaya başlamışlardı.

Hayvancılık giderek daha çok önem kazandı. Medlerin öteki İran boylarından daha çabuk gelişmelerinin nedeni, Asur ve Elam'la ve Zagros dağlarından geçerek Mezopotamya'yı Hindistan'a bağlayan büyük ticaret yoluyla olan ilişkileridir.

Media'nın siyasal tarihi, Herodotos'un yarı efsane bilgilerine ve Asur metinlerine göre, belli bir noktaya kadar tasarlanabiliyor. Heredotos, Deiokes adında birinin M.Ö. VIII. yüzyılda Med boylarını buyruğu altında toplamayı başardığını ve Media Krallığını kurduğunu anlatmaktadır. Dajaukku adlı bir boy başkanını ve Bit-Dajaukku adlı kentini söz konusu eden Asur kronikleri Herodotos'un yorumunu bir ölçüde doğrulamaktadır. VIII. ve VII. yüzyıllarda, Media sık sık Asurluların istilasına uğradı ve aşağı yukarı onların buyruğuna girdi. Asurya'nın VII. yüzyılın sonunda çökmeye başlaması nedeniyle, Medler ona karşı birçok sefer açtılar. Med boylarını bir devlet içinde birleştirmeyi başaran Kralları Phraortes, Asurlular'a savaş açtı; bu savaş birden ortaya çıkan İskit boylarının Asurlular'a yardım etmesi yüzünden, bozgun ve kendisinin ölümüyle sonuçlandı.

Phraortes'in oğlu Kyaksares (Uvakshatra) (625-585), İskitler'i geri püskürttü ve ordusunu yeniden düzenledi. Belli bir düzene göre savaşmayan Med milisleri, silah türlerine göre (mızrak, yay, sapancı) sınıflandırıldı ve her silah savaşta belli bir yer aldı.

Babil Kralı Nabopolassar'la ittifak yapan Kyaksares, baş düşmanı Asurya'ya saldırdı. 612-605 yıllarında, Media ve Babilonya'nın birleşik güçleri Asurya'ya öldürücü bir darbe indirdiler. Ninova'nın yıkılması Asur İmparatorluğunun çöküşüyle sonuçlandı. Kyaksares daha sonra Pers'i, Urartu'yu ve Kapadokya'yı ele geçirdi. Medlerin daha sonra batı yönünde başlattıkları saldırı, Küçük Asya'da Kızılırmak'ın batısında kurulmuş olan güçlü Lydia devletinin krallarının inatçı direnciyle karşılaştı. Medler ve Lydialılar arasındaki savaş, 28 Mayıs 585 günü bir güneş tutulmasıyla durdu. Grek yazarlara bakacak olursak, ünlü filozof Thales bu güneş tutulmasını önceden haber vermiştir. Düşmanlığın sona ermesi üzerine, Kyaksares, Lydia Kralı Alyattes'le barış yaptı. Kızılırmak iki ülke arasında sınır olarak kabul edildi.

Kyaksares'in ardılı Astyages (585-550) yayılmacı politikayı sürdürdü. Küçük Asya'yı ele geçirmeyi başaramayınca, birliklerini Mezopotamya ile Kuzey Suriye'nin fethine gönderdi. Astyages'in hükümdarlık dönemi, uçsuz bucaksız toprakları İran yaylasının ortalarından Kızılırmak kıyılarına, Suriye ve Basra Körfezine uzanan Media Krallığının yükseliş dönemini kapsar.

3. Pers İmparatorluğu. Kyros ve Kambyses'in fetihleri. Med Krallığının gelişimi Pers boyları tarafından durduruldu. Daha önce de belirtildiği gibi, Asur kronikleri Perslerin adını M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren anarlar. Persler, Medlerin akrabasıydılar. Elam'ın Asurlular tarafından ezilmesinden sonra, kuzeyden Basra Körfezine komşu dağlık bölgelere doğru ilerlediler. Gelişmişlik bakımından Medlerin gerisindeydiler. Persler, 558 yılında, II. Kyros'un yönetiminde Medlere karşı birleştiler (Assurbanipal'ın kroniklerinde Pers boylarının başkanı I. Kyros'un adı geçer). Kuruluşu, Doğunun eski tarihinde bir dönemeci simgeleyen yeni krallığın kurucusu Kyros ile oldu.

Kyros'un birlikleri 553 yılında Media üzerine yürüdüler. Savaş üç yıl sürdü ve 550 yılında Perslerin zaferiyle sonuçlandı. Astyages'in ordusundaki Med aristokrasisi, kendi kralına ihanet ederek ve onu Kyros'a teslim ederek bu zafere büyük ölçüde katkıda bulundu. Kyros, Astyages'in başkenti Ekbatana'yı aldı ve Nabonid'in kroniğinin belirttiği gibi, "Ekbatana'nın altın, gümüş ve bütün hazinelerine el konuldu ve götürüldü." Media bundan böyle Pers İmparatorluğunun bir parçası durumuna geldi. Kayros'un zaferi, Pers boylarında varlıklarını sürdüren ilkel topluluk düzeninin kalıntılarının ortadan kalkışını hızlandırdı. Sınıflara bölünme yoğunlaştı. Fetihler köleliği canlandırdı. Yeni devletin başında, bütün İran boylarının kendisine boyun eğdiği bir hükümdar bulunuyordu.

Ganimete doymayan Kyros ve soylu sınıfı, imparatorluğun sınırlarını genişletmeye çalıştılar. Ekonomik bakımdan geri kalmış ve nüfusu temel olarak çoban boylardan oluşan İran, Kyros döneminde yapılan seferler sonunda, daha uygar ama VII. yüzyılın sonu ve VI. yüzyılın başında, dış savaşlar ve toplumsal mücadeleler yüzünden zayıf düşmüş olan devletleri kendine bağladı. Ayrıca, Babilonya, Asurya, Fenike ve öteki ülkelerin

tüccar ve tefeci çevrelerinin, Yakın Doğu'da, halk ayaklanmalarını bastıracak, ekonomiyi güçlendirecek ve uluslararası ticareti geliştirecek tek bir imparatorluk bulunmasında çıkarları vardı. Kyros'un ordusunun yeniden örgütlenmesinin büyük bir önemi vardır. Düzenli süvari birlikleri, Pers ordularının en önemli vurucu gücü durumuna geldiler. Kyros, D. Anadolu ve Kapadokya'yı çabucak ele geçirdi; 546 yılında, Lydia'yı yakıp yıktı ve Kresüs'ün krallığın başkenti Sardes'te bulunan dillere destan hazinelerini ele geçirdi. Kısa bir süre sonra, Kyros, Ege kıyılarında bulunan Grek kentleri de aralarında olmak üzere, hemen hemen bütün Küçük Asya'ya boyun eğdirdi. Hepsini haraca bağladılar.

Mezopotamya'yı doğu, kuzey ve batıdan kuşatan ve bütün ticaret yollarını kesen Kyros artık en önemli düşmanı Geldani Babilonya'yı dize getirmeyi düşleyebilirdi. Bu konuda büyük bir güçlükle karşılaşmadı. Babil aristokrasisi, rahipleri, tüccar ve tefecileri kapıları Pers ordusuna açtılar: Kendilerininkinden daha geniş yeni bir imparatorlukta ticari ve mali işlerini genişletebileceklerini düşünüyorlardı. 538 yılında Babil'e giren Kyros, kral ailesinin bütün üyelerini ortadan kaldırdı ve kendini Babilonya kralı ilan etti. Bu olay dolayısıyla bir bildiri yayınlandı. Metni günümüze ulaşan bu bildiride Kyros, Babil'in eski rejimini koruyacağına, tanrılarına saygı göstereceğine ve kentin gelişmesini destekleyeceğine ilişkin söz vermektedir.

Sıra Mısır'a gelmişti. Mısır'ın fethi Kyros'u bütün Yakın Doğu'nun efendisi yapacaktı. Ama bu ülkeye karşı büyük bir savaş başlatmadan önce, Pers'in siyasal üstünlüğünü pekiştirmek amacıyla kuzeydoğuya doğru yürüdü. Orta Asya steplerinde göçebe bir yaşam süren Saka Massaget boyları ona kahramanca karşı koydular. Kyros 529 yılında öldü.

Yerine oğlu Kambyses geçti. Hayalleri, fethedilen ülkelerin tüccar ve tefeci çevrelerinin hayallerine denk düşen Pers aristokrasisinin amaçlarını gerçekleştirmek isteyen bu hükümdarın tutkuları babasınınkinden çok daha geniş boyutluydu: Egemenliğini Akdeniz'in büyük bir bölümüne, Kartaca'ya kadar genişletmek istiyordu. Mısır'a karşı giriştiği savaş Mısır ve Grek metinlerinde anlatılmaktadır. 525 yılında, büyük bir kara ordusuna ve Fenikeliler'in, Kıbrıslılar'ın ve Samunlular'ın sağladığı bir donanmaya dayanan Kambyses, Mısırlılar'ı Pelysion'da (Per-Amun, Tell-Farama)

bozguna uğrattı. Bütün ülkeyi ele geçirdikten ve Mısır'ın özgürlüğünü savunmak için Mısır'ın yaptığı bütün girişimleri acımasızca bastırdıktan sonra, Kambyses, zenginlikleri dillere destan Kartaca ve Etyopya'ya birçok sefer yaptı. Ama bu kez başarıya ulaşamadı. Seferlerinden birinde, Mısır, Pers egemenliğine karşı ayaklandı. Kambyses ayaklanmayı şiddetle bastırdı; XXVI. Sülale'nin son firavunu olan III. Psammetik kırım sırasında öldü. Kyros ve Kambyses'in yaptıkları fetihler sonucu ortaya çıkan uçsuz bucaksız imparatorluk sağlam ve kalıcı bir temele oturmuyordu, çünkü imparatorluk ülkelerinde yaşayan uluslar ve boylar kendi başlarına yaşıyordu, aralarında sağlam ekonomik ilişkiler ve bir dil birliği yoktu.

4. "Müneccimlerin" ("Büyücülerin") isyanı ve Hystaspes'in oğlu I. Darius'un fetihleri. Ülkenin bütün güçlerinin aşırı gerilimini gerektiren sonu gelmez savaşlar, bizzat İran halkını ve fethedilmiş ülkelerin halklarını hoşnutsuzluğa düşürmüştü. Krallık iktidarının merkezîleşme eğilimine düşman olan soylu sınıf ve rahipler bundan yararlandılar. Kambyses, Mısır'dan Güney seferlerine başladığı sırada, İran boyları Media'da isyan etti; ayaklanma Perslerin ele geçirdiği bütün topraklara yayıldı ve imparatorluğu yıkacak duruma geldi. Ayaklanmanın önderleri Med rahipleri –"müneccimler", "büyücüler"– ve doğuştan soylu sınıfın bazı üyeleriydi. Hareketin başında, Kambyses'in kardeşi Prens Bardiya olduğunu ileri süren rahip Gaumata bulunuyordu. Oysa Kambyses savaşa çıkarken, kendi yokken tahtı ele geçirmesinden korkarak küçük kardeşini öldürtmüştü. Ayaklanmanın amacı kuşkusuz Medler'i iktidara getirmek ve Persler'in etkisini zayıflatmaktı.

Durumu haber alan Kambyses, asilerle hesaplaşmak amacıyla Media üzerine yürüdü, ama 523 yılında yolda öldü. Ve ölüm koşulları karanlıkta kaldı.

Ayaklanmayı, Akhaimenid hanedanından, Hystaspes'in (521-486) oğlu I. Darius bastırdı. Rahipleri Media'da yendikten ve sahte Bardiya'yı idam ettirdikten sonra, çok uluslu imparatorluğun hemen hemen bütün eyaletlerinde patlak vermiş ayrılıkçı ve özgürlükçü hareketlere karşı sürekli bir mücadeleye girmek zorunda kaldı. Örneğin, Margian'da (Türkmenistan'da Murgat vadisi bölgesi) 522 yılında, hemen hemen bütün

halkın katıldığı büyük bir ayaklanma çıktı. Darius'un buyruğu üzerine görülmemiş bir şiddetle bastırıldı, çünkü ayaklanmanın ulusal niteliği Perslere ayrılıkçı isyanlardan daha tehlikeli görünmüştü. Bu olaylar Darius'un Behistun'daki (Bagistan) ünlü kaya yazıtında anlatılır.

Ayrılıkçı isyanları ve halk ayaklanmalarını kanla boğduktan sonra, Darius önemli reformlara girişti. Amacı, devleti güçlendirmek, ayrılıkçı hareketleri daha başında ezmek ve tarımın, zanaatların ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmaktı.

5. Darius İmparatorluğu. Hükümdar, imparatorluğunu sayısız kaynaklara göre değişen (20 ve daha fazla) ve *satraplık* adı verilen eyaletlere böldü. Kralın mülkü olarak kabul edilen toprak, üzerinde çalışan toplulukların kullanımına verilmişti. Satraplık, tarihsel süreç içinde oluşmuş ve halkı belli bir etkin gruptan olan bir bölgeyi kapsıyordu. Satraplığın başında, kral tarafından atanan ve *satrap* adı verilen bir vali bulunuyordu. Satrap bütün yönetimsel ve hukuksal yetkilere sahipti, ama birçok eyalette, içişleri bir ölçüye kadar yöneten fakat satrapa bağımlı olan yerli yönetici bırakılmıştı. Darius, genel olarak, geleneklerine dokunarak halkı tedirgin etmemek amacıyla, satraplıklarda yerel yönetim, hukuk ve tapınma biçimlerini olduğu gibi korumuştu. Satrapın dışında, her eyalete, merkez yöneticilerine doğrudan doğruya bağlı bir garnizon komutanı atıyordu. Bundan amaç, bir yandan iş arkadaşlarının çalışmalarından sorumlu tutulan memurların denetimini güçlendirmek, bir yandan da, bölgelerin, aynı zamanda satrapların ya da gözü yukarda komutanların bütün ayrılıkçı girişimlerini önlemekti. Darius, bundan başka, ajanları satrap ve komutanları izleyen geniş bir casusluk şebekesi kurmuştu.

Satraplıklar, mal ya da para olarak, ya da hem mal, hem para olarak vergi ödüyorlardı. Darius'un bu tür yıllık geliri 14.560 talent'ti. Tek başına Mısır 120.000 Pers savaşçısını besliyordu.

Hem ticareti geliştirmek ve satraplıklar arasındaki ilişkileri yakınlaştırmak, hem de stratejik amaçlarla, büyük yol yapımlarına girişildi. Bunların en önemlisi, Dicle ve Fırat'ı geçerek Ephesos'u Susa'ya bağlayan 2.400 km. uzunluğundaki "kral yolu"ydu. Bir başka yol Babil'i Hindistan'a bağlıyordu. Yollara özenle bakılıp korunuyordu. Her 20 kilometrede,

yanlarında hanlarıyla birlikte bir konak yeri vardı. Darius'un, eskiden Mısır Kraliçesi Hatşepsut'un buyruğu üzerine kazılan ve Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan bir kanalın onarımıyla ilgili bir yazıtı bulunmaktadır.

Darius, ticareti desteklemek, Pers İmparatorluğunun ekonomik hayatını düzenlemek amacıyla bir para reformu yaptı. "Darik" adı verilen tek bir altın para getirildi. Paranın "darb" hakkı yalnızca krala aitti. Satraplara ve yerli yöneticilere gümüş ve bakır para çıkarmak yetkisi verilmişti.

Darius'un merkezîleştirme eğilimi, yaptığı askerî reformda bütün açıklığıyla görülür. Her satraplıkta, her garnizonda bulunacak birliklerin sayısını bizzat kendisi saptıyordu; üstelik, garnizonda bulunacak asker (sapancı, yaycı, süvari, vb) sayısını da kendisi bildiriyordu. Orduların ve garnizonların çekirdeğini genel olarak Persler oluşturuyordu, erler ise çeşitli boy ve uluslardan sağlanıyordu. Genel olarak Perslerin bütün imparatorlukta ayrıcalıkları vardı. Askerlik dışında başlıca işleri tarım ve hayvancılık olan Pers boyları, Herodotos'un aktardığına bakılırsa, vergi ve angarya ile yükümlü değildi.

I. Darius'un askerî ve yönetimsel reformları ve birçok büyük ekonomi merkezinin varlığı, odak noktaları başta Babil olmak üzere doğunun belli başlı kentleri olan, iç, dış ve transit ticaretinin gelişmesine katkıda bulundu. Buralarda, satraplıkların vergi toplama işini kiralayan ve bu yasallaşmış soygunla halkı sömürerek büyük servetler yapan tefeci mali ortaklıklar kuruldu. Bankalar büyük faiz karşılığında yönetici çevrelerini ve hatta Pers İmparatorluğunun eyaletlerinden tümünü paraca destekliyordu. Kiralama ve ticaret işlerinden akıl almaz karlar sağlayan tüccarlar ve tefeciler, geniş saldırı tasarılarında ve iç reformlarında I. Darius'a etkin bir şekilde destek oluyorlardı.

6. Pers İmparatorluğunun çöküşü. Yönetimi örgütlediği sırada Darius, imparatorluğunu genişletmeyi sürdürüyordu. Batıda, Afrika'da Sirenaik ve Barka'yı topraklarına kattı; doğuda, Harezm, Sogdian, Baktrian, vb. Orta Asya bölgelerini ele geçirdi. Baktrian satraplığı Perslerin doğu topraklarının merkezi durumuna geldi. Burayı genel olarak hükümdarın akrabaları yönetiyordu. S. Tolstov'un araştırmaları, M.Ö. VIII. ve VI. yüzyıllar arasında, Harezm'de, Aral Gölü'nün güneyinde köleci bir devletin ve daha

güneyde de birincisine bağlı Sogdian Krallığının kurulmuş olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca Baktrian ve Margian'da politik kuruluşlar ortaya çıkıyordu. Sovyet arkeologlarının ortaya çıkardığı büyük Harezm kentleri ve sulama şebekeleri, bu devletin gücünün sessiz tanıklarıdır. Bu devletin ekonomisinin temeli, o sıralar, sulamalı tarıma dayanıyordu. Pers İmparatorluğunun yükselme döneminde Hazerm, Sogdian, Baktrian ve Margian'ı kapsamasına karşın, Hazerm'in bağımlılığı biçimsel bir bağımlılıktı, çünkü kralları göçebe Saka ve Massaget boylarının oluşturduğu güçlü konfederasyonda yer alıyorlardı. Bu konfederasyon, Orta Asya'daki egemenliklerini sağlamlaştırmak için Aral bölgesindeki boylarla savaşan Perslere kafa tutuyordu. Önce Kyros 529 yılında, sonra I. Darius 517 yılında, Sakalar ve Massagetler'e karşı başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar açtılar. Darius'un Behistun yazıtında, Sakalar'ın kralının tutsak edilmesinden söz etmesine karşın sonuç böyledir. Orta Asya'daki topraklarına yeni bir yol açmak ve Massagetler'e batıdan saldırmak amacıyla, Darius, Kafkaslar'a ve Kafkasötesi'ne, Karadeniz kıyılarında yaşayan İskitler'e karşı 513 yılında bir sefer yaptı. Büyük bir başarısızlığa uğradı. Özgürlüklerine düşkün İskit boyları gerilla taktiğine başvurdular: Hafif süvari müfrezeleri Pers ordusunu ıssız steplere çekiyor ve bu arada öldürücü darbeler indiriyordu. Düşmanla düzenli bir savaşta karşılaşmaktan umudunu kesen ve birliklerinin hastalıklar, yiyeceksizlik ve çarpışmalar yüzünden kırıldığını gören Darius, bir başarı kazanamadan Küçük Asya'ya geri döndü. Buna karşılık, daha sonra, Trakya'yı, Makedonya'yı ve Ege adalarını ele geçirmeyi başardı.

Persler, V. yüzyılın başında, Kıta Yunanistan'ını egemenlikleri altına almayı denediler. Ama küçük Grek devletleri saldırgana kararlı bir şekilde karşı koydular, ağır darbeler indirerek bağımsızlıklarını korudular. M.Ö. 490 yılında Persler'i Marathon'da ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bundan on yıl sonra, 480 yılında, Grekler'e büyük bir orduyla saldıran Darius'un oğlu Kserkses (486-465), önce Salamin adası yakınlarında denizde, sonra Plataia (Boiotia) önünde karada yenilgiye uğradı. Persler artık yenilmez değillerdi. Alabildiğine karışık ögelerden kurulmuş birlikleri, istilacılara karşı anayurtlarını savunmak bilinciyle güçlenen küçük Grek müfrezelerinin üstesinden gelemiyordu. Kyros ve Kambyses'in orduları bütünlükleri ve

çıkar ortaklıkları nedeniyle güçlüydüler. Özellikle egemenlik altına alınmış uluslardan oluşan ardıllarının orduları, ne Perslerin fetihleriyle, ne de güçlerinin pekişmesiyle ilgiliydiler. Artakserkses (465-425) ve II. Darius dönemlerinde, Pers askerî ve yönetimsel aristokrasisi ile fethedilmiş bölgelerin halkları arasındaki karşıtlık iyice yoğunlaştı. Aşırı vergiler, ağır angaryalar, vergi müstelzimlerinin yolsuzlukları Perslere olan kini kamçılıyor ve karma ordularını güçten düşürüyordu. Saray entrikaları, karışıklıklar, strapların ayrılıkçı isyanları, memurların yolsuzlukları Akhaimenidlerin devletinin düzenini bozuyordu. II. Artakserkses (405-359), 387 yılında Sparta ile yaptığı ‘Antalkidas” barışıyla Perslerin Ege Denizi havzasındaki durumlarını bir süre için sağlamlaştırdı, ama imparatorluğun başka bölgelerinde ayaklanma ve isyanları bastırmak zorunda kaldı. 405 yılında, hükümdarlığının başında, Mısır, Pers İmparatorluğundan ayrıldı ve bağımsızlığı 65 yıl (340’a kadar) savundu. 401 yılında, II. Artakserkses’in kardeşi, Frigya ve Büyük Kapadokya satrabı Genç Kyros tahtı ele geçirmek için ayaklandı. Ama Kunaksa Savaşında yenildi ve öldü.

Pers İmparatorluğunun çöküşü giderek hızlanıyordu. III. Artakserkses, Mısır, Fenike ve Kıbrıs’taki ayaklanmaları güçlükle bastırdı; III. Darius (338-330) zamanında, Akhaimenidlerin imparatorluğu, Makedonyalıların kurduğu yeni bir köleci devletin saldırısına uğradı. İmparatorluğun yıkılışının koşulları bundan sonraki bölümlerde ayrıntılarıyla incelenecektir.

7. İran’ın uygarlık ve dini. Orta Asya uluslarının ve İran’ın dini üzerine yapılacak incelemeler bağlamında elimizde kutsal kitap *Auesta,* Herodotos ve Plutarkhos’un yazıları ve Akhaimenidler döneminden kalma bazı yazıtlar var. İlkel İran dini, doğayla yaptığı savaşta insanın güçsüzlüğünü yansıtıyordu. Boylar kutsal hayvanlara, örneğin köpek ve öküze tapıyorlardı. İranlılar ve öteki ulusların bu tür inançları totemciliğin bir kalıntısıdır. Önemli tanrılarına gelince, bunlar doğa güçlerini simgeliyorlardı. En yaygın tapınma, toprak, gökyüzü, su, ateş kütlerine yönelikti. Ateş kültü, İran boylarının Ahuramazda (Grekçe “Ormuzd”) dinine sıkı sıkıya bağlıydı.

Yıldız kültünün, özellikle tanrı Mithra'yla simgelenen güneşin önemli bir yeri vardı. Mithra dini, tarım ve hayvancılığa bağlıdır. Doğanın üretici güçlerinin simgesi olan Mithra daha sonra ölülerin koruyucusu ve savaş tanrısı durumuna geldi. Eski İran dininde tapınak yoktu. Törenler –dualar ve kurbanlar– uygun görülen yerlerde yapılıyordu.

Daha sonra, söylenceye göre Zarathustra (Zerdüşt) tarafından kurulan devlet dinine özel bir önem verildi. Birçok bilgin, Zoroastrizmi'in (Zarathustra dininin) Orta Asya'da, daha doğrusu Hazerm'de doğduğu kanısındadır. Bu dinin belirgin bir düalist özelliği vardır. Işık ve iyilik tanrısı Ahuramazda (Hürmüz), karanlıklar ve kötülükler tanrısı Ahriman'la (Ehrimen) sürekli savaş halindedir. Birincisi insanlara erdemi ve düzeni, tarım ve zanaatları öğretir; ikincisi her yere kötülük ve karışıklık tohumları eker. Her inançlı insan, öyleyse, Ahuramazda'nın yasalarına sıkı sıkıya uymak, merhamet içinde yaşamak, krallara itaat etmek, yorulmadan tarım ve hayvancılıkla uğraşmak zorundadır; bu davranışları Ahuramazda'nın zafere ulaşmasından sonra ödüllendirilecektir.

Bu düalizm, yoksul yığınlar üzerindeki üstünlüklerini yasallaştırmak isteyen varlıklıların toplumsal ve siyasal eğilimlerini açıkça dile getirirken, bunu "ışık" ve "bağlantı" ilkesinin simgesi olarak sunmaktadır. Söz konusu dinin, monarşinin iktidarına mutlak itaat ve egemen sınıfların yararına uysal bir çalışma buyurmasının nedeni işte budur.

Yapı ve heykellere bakarak eski İran sanatına ilişkin bir fikir edinebiliriz. Susa krallık sarayının kalıntıları, Persepolis sarayının yüz sütunlu salonu gibi günümüze ulaşan mimari örnekleri, bu sanatın, ulusal niteliklerini koruyarak, Persler tarafından fethedilmiş daha gelişmiş ulusların yapıtlarından esinlenmiş olduğunu göstermektedir. Örneğin, yüz sütunlu saray düşüncesi Mısırlılar'dan, Susa'nın okçular efrizi Asurya'dan, dolma topraklar üzerine saray yapmak ve alçak-kabartmalarla bezenmeleri düşüncesi küçük Asya'dan alınmıştır. Ama genel olarak kendine özgü bir karakteri olan özgün bir sanattır. I. Darius'un Susa sarayıyla ilgili yazıtı, sarayın, İyonyalı, Mısırlı, Babilonyalı, Lidyalı, vb. tutsaklar tarafından yapıldığını anlatır. Akhaimenid hanedanının despotları, yaptırdıkları devsel yapılarda, imparatorluklarının gücünü ve zenginliğini sergilemektedirler.

Bazı kısa yazıtlar ve kil tabletler üzerine yazılmış belgeler dışında, eski İran bize hiçbir yazınsal yapıt bırakmamıştır; bu nedenle, Perslerin bir edebiyatları olduğunu düşünmek oldukça güçtür. Yalnızca, Orta Asya ve Yakın Doğu uluslarının yarattığı örneklerin etkisinde gelişmiş olduğu düşünülebilir. Kyros’tan itibaren Akhaimenidlerin kullandıkları çiviyazısının kaynağı hiç kuşkusuz Mezopotamya’ydı. Bu yazı özellikle resmî krallık yazıtlarında kullanılıyordu. Darius döneminin metinlerinin çoğu Aramî dilinde yazılmıştı. Bilginler tarafından hemen hemen yeniden düzenlenen İran takvimi de Babil etkisine tanıklık etmektedir.

Akhaimenid uygarlığından bildiğimiz pek az şey, belli bir seçmeciliği (eklektizm) kanıtlamaktadır. Ganimetle birlikte öteki ulusların kültürel yapılarını devşiren devletin askerî niteliğiyle açıklanabilir bu durum. Ama, aynı zamanda, Pers İmparatorluğu, Doğu uygarlıkları ile, bu ilişkiler sonucu zenginleşmiş olan Klasik İlkçağ uygarlığı arasındaki yakınlaşmaya katkıda bulunmuştur.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

HİNDİSTAN

1. Ülke ve halk. Mısır ve Mezopotamya'nın tersine, Hindistan doğal koşullarının değişiklik ve karmaşıklığıyla belirginleşir.

Güney Asya'da yer alan Hindistan iki önemli bölgeye ayrılır: Güney ve kuzey. Birinci bölüm Dekkan (Hindustan) yarımadasını, ikinci bölüm ise kıta bölümünü kapsar. Hindistan öteki ülkelerden, dünyanın en yüksek sıradağları olan Himalayalar ve başka uluslarla ulaşımı güçleştiren denizlerle ayrılır.

Hindistan'ın iklimi sıcak olduğu için, ekonomik hayatın en önemli etkenlerinden biri su kaygısıydı. Yaz (temmuz, ağustos) yağmur mevsimidir, ama yağış yoğunlukları bölgeler arasında eşit değildir: Kuzeydoğu ve kıyı bölgelere bol bol yağar; kuzey-batı ve iç kesimler daha az yağış alırlar; birçok yerlerde yağmur tarım için yeterli değildir, sulamayı zorunlu kılar.

Hindistan'ın akarsuları oldukça boldur; ırmakların çoğunun düzeni belirsizdir, hızlı akıntıları vardır, dar boğazlarda tıkanıp kalırlar. İlkçağda yalnızca İndus ve Ganj nehirlerinin (ve kollarının) bir ekonomik değeri vardı. Öteki akarsular sulama ve ulaşımda yararlı olmuyordu.

Doğal engeller (dağlar, balta girmemiş ormanlar) Hindistan halklarının kendi aralarında ilişki kurmalarına engel oluyordu, bu nedenle, gelişmeleri çok değişik biçimlerde ve hızla gerçekleşti. Hindistan'ın değişik bölgelerinin insanları birbirlerinden dış görünüşleriyle de ayrılırlar. Bölgesel diller de çok farklıdır, Hindistan'da iki dil ailesi vardır: Hint-Avrupa ve Dravit. Birinci grubun dilleri genel olarak Hindistan'ın

kuzeyinde, ikinci ailenin dilleri güneyde konuşuluyordu. Kuzeydeki halkların dil bakımından sınırın ötesindeki uluslarla akraba oluşu, genellikle, Hint-Avrupa dilleri konuşan ilkel toplulukların Hindistan’a göçleriyle açıklanmaktadır. Kuzeybatı Hindistan’ın “Ariler” adı verilen halkları, genellikle, işgalci olarak kabul edilir. Ama bilim dünyası ülkeyi ne zaman istila ettiklerini, kökenlerini ve istilalarının karakterini henüz saptamış değil.

2. Harampa uygarlığı. İlkçağın en eski dönemlerinde Hindistan’da insanlar yaşıyordu. Hindistan, uygarlığın ilk ocaklarından biridir.

M.Ö. III. bin yıllarında, ülkenin kuzeybatısındaki İndus havzasında güzel bir uygarlık çiçeklendi. Hintliler daha o zamanlarda tarım ve hayvancılıkla uğraşıyor ve madenleri işlemeye başlıyordu. Bu durum onlara toprağı büyük ölçüde değerlendirmek olanağı sağladı.

Halk tahıl (arpa, buğday) ekiyor, sebzecilik (kavun) yapıyor ve meyve ağaçları (hurma) yetiştiriyordu; ilk pamuk yetiştirenler Hintlilerdir. Dört ya da beş bin yıl önce, İndus vadisi daha nemliydi, tahıl sulanmayan topraklarda da yetişebiliyordu. Ayrıca, belki de taşkınlar zamanında nemlenen balçıklı toprakları da ekiyorlardı. Belki sulama da yapılıyordu, ama henüz bunun yadsınmaz kanıtları bulunamadı. Hayvan yetiştiriciliği (koyun, sığır, domuz, hörgüçlük öküz, vb.) ekonomide önemli bir rol oynuyordu.

M.Ö. III. binin sonunda ve II. binin başında (Harappa uygarlığının gelişim dönemi), Hintliler bronz metalurjisini biliyorlardı; bu metalle iş araçları (orak, balta, çapa, testere), silah (hançer, ok temreni, mızrak), günlük eşya (bıçak, kap kacak, ustura, ayna) yapıyorlardı. Öteki zanaat dalları (yün eğirme, iplikçilik, dokumacılık, tuğlacılık, çömlekçilik, kuyumculuk, mücevhercilik, vb.) yüksek bir düzeye ulaşmıştı. İthal edilen ham maddelerden üretilen terazi taşları, mühürler ve değişik eşyalar Hindistan’ın öteki bölgeleriyle olduğu gibi yabancı ülkelerle de ticaret ilişkileri olduğunu göstermektedir.

Hiyeroglif kakmalı 2.000’den fazla mühür bulundu. Bütün çabalara karşın bu yazı ne yazık ki henüz çözümlenemedi.

Harappa uygarlığının en önemli merkezleri kentlerdi. İndus vadisinde, M.Ö. 4000 yıllarına ait onlarca kentin kalıntıları bulundu. Bu kentlerin en önemlileri, uygarlığa adını veren Harappa ve Mohendjo-Daro idi. Nüfusları on binlere varan büyük kentler, ırmakların kıyı ve yamaçlarına yayılıyor ve çevre bölgeye egemen oluyordu. Düz yolları birbirlerine dikey kesiyordu. Bir ya da iki katlı evleri pişmiş tuğladan yapılıyordu, dış görünüşleri gösterişsiz ve tekdüzeydi, ama konforları eksik değildi: Yıkanılacak özel yerleri ve çok basit kanalizasyonları vardı. Kent şebekesine bağlı olan kanalizasyonlar dönemleri için çok önemlidir. Kentlerin merkezinin dışında, tapınak ve yönetim binalarını, tahıl silolarını, değirmenleri ve işçilerin evlerini koruyan surlar vardı.

Elimizde bulunan veriler, M.Ö. III. bin yıllarından itibaren İndus vadisinde, kültür düzeyi bakımından, Mezopotamya ve Mısır toplumlarından hiçbir konuda geri kalmayan bir köleci toplumun yaşadığını düşünmemize olanak sağlamaktadır.

M.Ö. II. bine doğru, bu uygarlık gerilemeye başladı; sakinleri herhalde Harappa ve Mohendjo-Daro'yu terkettiler. Harappa uygarlığının, kuzeydoğudan gelerek Hindistan'ı istila eden Hint– Avrupalı istilacı Ariler tarafından yıkıldığı sanılmaktadır. Ancak bunu doğrulayacak yeterli kanıt yok. Zaten, Harappa uygarlığı tamamen yıkılmadı, çünkü Hint tarihi içinde daha sonraki dönemlerin uygarlıklarına sıkı sıkıya bağlıdır.

3. M.Ö. II. binin ortalarından I. binin ortalarına kadar Hindistan. Daha önceki dönemin incelenmesi için elimizde maddi kalıntılar olduğu halde, bu dönemle ilgili kaynaklar yazılardır: Bunlar, dinsel düşünceleri kapsayan metinler *(Vedalar)* ve epik şiirlerdir *(Mahâbhârata ve Râmâyana)*. Bu iki tarihsel dönem arasında doğrudan bir bağıntı hissetmiyoruz. Zaten, yazınsal kaynakların verileri özellikle öteki bölgelerle (Ganj'ın yukarı havzası ve Himalaya'nın etekleri) ilgilidir.

Hindistan demir çağına bu dönemde geçti. Daha sağlam ve daha elverişli demir aletler kullanarak, daha güçlü bir şekilde orman ve çengel açmaya girişebilirler ve daha sert toprakları işleyebilirlerdi; aynı şekilde, sulama ve kurutma işleri ile mesleklerin gelişmesi büyük ölçüde kolaylaşmıştı. Ganj havzası, orta Hindistan toprakları geniş ölçüde işleniyordu.

Harappa dönemiyle ilgili olarak bir köleci toplumun varlığından ancak varsayımla konuşabilmemize karşın, bu toplumun söz konusu yeni dönemde var olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. *Vedalar*'ın eskisi olan *Rig Veda* birçok köle olduğuna tanıklık etmektedir. Köleler, kökende "düşman", "davetsiz misafir" anlamına gelen "dâsya" sözcüğüyle tanımlanıyordu. Bu da ilk kölelerin savaş tutukluları olduklarını kanıtlamaktadır. Daha sonra, yoksul düştükleri için kendi özgürlüklerini ve çocuklarının özgürlüklerini satan, eski özgür insanlardan kaynaklanan kölelik geldi. Köle kadınların çocukları da köle sayılıyordu.

Köleler, sahiplerinin mutlak malıydı. Bunlar satılabilir, armağan olarak ya da çeyiz olarak verilebilirlerdi. Herhangi bir işte çalıştırılabilirlerdi. Köleliğin ortaya çıkmasıyla toplum hemen yapısal değişikliğe uğramadı; belli bir süre geçti, ama bu evrim başladığı zaman, ilkel topluluk düzeninin çok güçlü kalıntıları devam etti ve özellikle topluluğun kendisi inatla direndi.

Toplum sınıflara bölününce devlet ortaya çıktı. Kabile yönetiminin dizginlerini aristokrasi ele geçirdi, köleleri ve topluluğun en yoksul üyelerini itaat altında tutabilmek için bundan yararlandı. Boy başkanları –yani *racalar*– bir tür krala dönüştüler. Ama bu köleci devletler, eski kabileye özgü yapılarını ve topluluğa özgü ilkel demokrasinin ögelerini uzun süre korudular.

Sınıflar oluştukça, özgür insanlar arasındaki eşitsizlik giderek daha çok ortaya çıkmaya başladı ve bu durumu onaylayan bir hiyerarşi oluştu. Özgür insanlar dört "varna" ya (buna genel olarak "kast" adı verilir) ayrılıyordu. Doğuştan soylular ile tribünün soyluları iki varna'yı oluşturuyordu. *Brahmanlar ve kşatriyalar*. Birincisine rahipler, ikincisine askerî aristokrasi bağlıydı. Toplulukların büyük özgür insanlar yığını vekyalar (vesiya) varnasını oluşturuyordu. Topluluk içinde bir şeye sahip olmayan, tribünün kararlarına ve dinsel törenlerine katılma hakkı olmayan özgür yabancılar son varnanın, *sudralar*'ın kapsamına giriyordu. "Üye" olmadıkları için "bir kez doğmuş" kabul ediliyorlardı Sudralar. Oysa, üst varnaların üyeleri "iki kez doğmuş" sayılıyorlardı. Bu "ikinci" doğuş için giriş törenleri vardı. Bir varnanın üyesi oluş doğumla belirlendiği için, bir varnadan bir başka varnaya geçiş genellikle olanaksızdı, değişik varnanın üyeleri arasında

evlilik çoğunlukla yasaklanmıştı. Varnalar yasalar karşısında aynı haklara sahip değildi; aşağı varnaların üyeleri aynı suçu işleyen üst varnanın üyelerinden daha ağır cezalara uğruyordu.

Brahmanizm, ilk köleci Hint toplumunun diniydi. İlkel topluluk düzeni döneminin dinsel inançları (bunlar bize kısmen *Vedalar* aracılığıyla ulaşmıştır), doğa güçlerinin tanrılaştırılmasına ve animizme dayanıyordu; bu ögeler yeni toplumun gereksinimlerine uyduruldular. Tanrılar, kralın ve soylu sınıfın koruyucuları olarak kabul ediliyorlardı. Ruhgöçü (tenasuh: ruhun bir bedenden başka bir bedene geçtiği ve birçok bedenleri sonsuzca canlandırabileceği inancı) düşüncesi, rahipler tarafından, ölen kişinin ruhunun toplumsal düzeyi yüksek bir insanın bedenine geçmesinin, söz konusu kişinin davranışlarına bağlı olduğu şeklinde yorumlanıyordu. Demek ki, kendini ezen boyunduruktan, yaşadığı kötü yaşam koşullarında bizzat yoksul insan sorumluydu. Brahmanizm, devleti kutsal bir kurum haline getiriyor, krallığın kişiliğini kutsallaştırıyor ve toplumsal eşitsizliği (varnalar düzenini) onaylıyordu. Yavaş yavaş karmaşık bir ayin yöntemi doğdu ve dinin çeşitli görevlerinin yerine getirilmesi özel bir hazırlık gerektiriyordu.

Devletin bölünüşü ve tribülerin çokluğu nedeniyle, Brahmanizmin diğerlerine üstün bir tanrısı yoktu; bu din birçok tanrılar hiyerarşisini kapsıyordu. Büyük tanrı kimi zaman, doğa güçlerinin simgesi olan Siva (bu tanrı aynı zamanda en eski bereket tanrılarıyla da ilişkilidir), kimi zaman da var olan her şeyin koruyucusu ve güneşin en eski simgelerinden biri olan Vişnu idi. Dinbilimciler tanrılar düzeninin başına, dünyanın yaratıcısı Brahma'yı geçirmeye çalıştılar, ama bu kültürün yerleşmemiş olduğu görülüyor.

4. M. Ö. V. ve IV. yüzyıllarda Hindistan. M.Ö. I. binin yarılarında, Hint devletleri arasında sonu gelmez savaşlar çıktı. Üretim güçlerinin ve kölelik ilişkilerinin gelişmesi tribü düzeninin kalıntılarını ortadan kaldırdı ve devletlere despotik bir nitelik kazandırdı. I. binin ortasında, Kuzey Hindistan'da bağımsız büyük devlet sayısı belli bir ölçüde azalmıştı ve bu azalma, güçlülerin güçsüzleri yutması şeklinde devam ediyordu.

En güçlüler –Kosala ve Magadha– arasında başlayan uzun savaş ikincisinin zaferiyle sonuçlandı. M.Ö. IV. yüzyılın ortasında, Magadha'nın krallarının egemenliği bütün Ganj havzasına ve Orta Hindistan'ın bir bölümüne yayıldı; Magadha, Hindistan'ın en önemli devleti oldu.

M.Ö. I. binin ortalarında, Hindistan başka ülkelerle olan ilişkilerini çoğalttı. VI. yüzyılın sonunda, Pers Kralı I. Darius, İndus vadisinin bir bölümünü egemenliği altına aldı ve bir Hint satraplığı Akhaimenidler İmparatorluğuna katıldı. Yabancı gezginler, denizciler, tüccarlar Hindistan'ı daha sık ziyaret etmeye başladılar: Dağlık bölgelerde, güneşin kavurduğu çöllerde ya da uçsuz bucaksız denizlerde yapılan uzun yolculuklardan sonra, ülke onlara olduğundan daha zengin, daha masalsı görünüyordu. Dinleyicileri etkilemek için bu konuda öyküler uydurdukları da oluyordu. Böylece, 2000 yıllarına doğru Hindistan "bir harikalar ülkesi" olarak düşünülmeye başlandı. Ve bu son derece canlı efsane bir ölçüde günümüze kadar yaşadı.

Hindistan'ın zenginliklerinin bu abartmalı değerlendirmesi, başka etkenlerle birlikte, Pers İmparatorluğunu yıkan Makedonyalılar ve Grekleri, M.Ö. 327 yılında, bu ülkeyi işgale kışkırttı. Hindistan'ın kuzeybatısında hiçbir siyasal birlik yoktu. Makedonya Kralı İskender birbirleriyle çekişen bazı Hint krallarıyla bir antlaşma yapmayı başardı. Boyun eğmeyi kabul etmeyen, Pencap'ın en güçlü hükümdarlarından biri olan Porus zorlu bir savaşta yenildi. İskender daha doğuya ilerlemek ve Ganj havzasını işgal etmek niyetindeydi. Ama Hintlilerin inatçı direnmeleri karşısında, seferin güçlüklerinden bitkin düşmüş olan Makedonya ordusu, komutanın peşinden gitmeyi kabul etmedi. İskender geri çekilmek ve Hindistan'dan ayrılmak zorunda kaldı. Az sonra, Makedonyalı komutanlar ve boyun eğmiş krallar arasında anlaşmazlıklar başgösterdi; Hintliler yabancı egemenliğine karşı ayaklandılar. M.Ö. 317 yılından itibaren, Hindistan'da bir tek Makedonya garnizonu kalmadı.

5. Budizm. M.Ö. I. binin ortalarında, köleci düzenin oldukça güçlenmiş olduğu Hindistan'da devletler ortaya çıkarken, Brahmanizm köle sahiplerini tatmin etmez oldu.

Yeni din *Budizm* (Budizm sözcüğü Buda'dan gelmektedir. Buda, "Aydınlanmış", söylenceye göre, yeni dinin temel yasalarını koyan vaizin lakabıdır.), M.Ö. VI. ve V. yüzyıllarda vardı; köleliğin gelişmesinin, kölelerin sömürülmesine dayalı despot devletlerin ortaya çıkmasının, toplumsal eşitsizliklerin ağırlaşmasının yol açtığı karışıklıkların giderek şiddetlendiği bir toplumda ortaya çıkmıştı. Buda dinine göre, insanların ruhlarından başka kaygıları olmamalıdır, toplumsal ilişkileri değiştirmekle ilgili bütün girişimlerinden vazgeçmek zorundadırlar.

Budizm, ruhgöçü anlayışlarını yeniden ele aldı. Ona göre, hayat kötülüktür, yaşamak acı çekmektir. Bu nedenle, ruhun sürekli doğuşu sürecini durdurmak, Nirvana'ya, yani ruhun yok oluşuna ulaşmak gerekir. Ruhun yeniden doğuşu, yaşarken yapılan eylemlerin niteliğine bağlıdır. İnsanın davranışı kendi arzularının bir sonucudur. Öyleyse insan isteklerinden vazgeçerek Nirvanaya erişebilir. "Kurtuluş"a kavuşmak isteyenler, dünyanın hiçliklerinden uzaklaşmalı ve keşiş olmalıdır.

Budizm, ne insanların koruyucusu tanrılar, ne de kurban gerektiriyordu; her insan kendi olanaklarıyla ruhunun yeniden doğmasına engel olup onu kurtarabileceğine göre, rahiplerin bir yararı yoktu. Ünlü bir soydan gelmek, şu ya da bu etnik gruptan oluş, herhangi bir varnanın üyesi olmak, Nirvanaya erişmekte hiçbir rol oynamıyordu. Bu olanaktan yalnızca köle yoksun bulunuyordu, çünkü köle isteklerinden vazgeçse bile kendi eylemlerinde özgür değildi.

Budizm, edilgenliği ve boyun eğerek gerçeği kabul etmeyi öğrettiği, ezilenleri ezenlere karşı manevi bakımdan güçsüz bıraktığı için, baskıyla karşılaşmaması bir yana (yalnızca rahipler arasında sürekli düşmanları vardı), M.Ö. V. yüzyılda, keşiş toplulukları giderek daha çok armağan alırken, köleci soylu sınıfın desteğini bile kazandı. Bu dönemde, yüksek bir aileden gelmek, şu ya da bu tribüden olmak artık önemli bir şey değildi; önemli olan zenginlikti, köle sahibi olmaktı. Bu nedenle, tribü tanrılardan daha üstün olan Budizm, oluşmakta olan büyük köleci devletlere önemli bir ideolojik temel sunuyordu. Bunun dışında, iyi örgütlenmiş ve disiplinli keşişler, her zaman dağınık olan Brahman rahiplerinin yapamadığı şeyi yapıyor, daha etkin bir şekilde iktidardaki sınıfın hizmetine koşuyordu.

6. Moryalar İmparatorluğu. Kuzeybatı Hindistan'da Makedonyalılara karşı çıkan ayaklanmanın başında, Hint devlet adamlarının en saygınlarından biri olan Çandragupta vardı. Kişilik ve eyleminin çağdaşları ve daha sonraki kuşaklar üzerinde büyük bir etki yapmış olmasına karşın, bu konuda inanılabilir pek az bilgiye sahibiz. Çandragupta, sudralar varnasına mensuptu ve Magadha kralının sarayında görevliydi, ama kralla anlaşamadığı için, Pencap'a kaçtı ve orada Makedonyalılara karşı bir ayaklanma düzenledi. Bu ayaklanma başarıyla sonuçlanınca, (belki de daha önce), Magadha'ya karşı sefer açtı (bilginler M.Ö. 320 yılları dolaylarında tarihler ileri sürüyorlar) ve yönetimdeki Handalar hanedanını devirip tahtı ele geçirdi. Çandragupta'nın aile adı Morya olduğu için, kurduğu imparatorluk ve hanedana bu ad verildi. Daha sonra, bütün kuzeye (belki de güneyin bir bölümüne) boyun eğdirmeyi başardı ve eski Hindistan'ın en geniş devletini kurdu.

Moryalar İmparatorluğu, en geniş sınırlarına, Çandragupta'nın torunu Asoka (273-327) zamanında ulaştı. İmparatorluk bütün Hindistan'ı (yarımadanın güneyindeki bir bölüm dışında) ve bugünkü Afganistan'ı içine alıyordu.

Bu dönemde, Hint ulusu, üretim güçlerinin gelişmesinde büyük ilerlemeler gösterdi. İş aletleri yapımında kullanılan öteki madenlerin yerini kesinlikle demir aldı. Toprağın işlenmesi ekonomik hayatın temeli durumuna geldi; hayvancılık artık tarımın bir yan koluydu; avcılık ve balıkçılık da önemlerini yitirdiler. Sulama gelişti ve yetkinleşti. Zanaatçılar –maden işleyenler, pamuklu dokuyanlar, deniz ve nehir teknesi yapanlar, vb.– çok daha iyi sonuçlar aldılar. İç ticaret ve deniz yoluyla Mısır, Mezopotamya, Seylan ve Asya'nın güneydoğu ülkeleriyle, kara yolundan İran ve Orta Asya ülkeleriyle yapılan dış ticaret gelişti. Bakır ve gümüş paralar tedavüle çıktı. Hint köleci uygarlığının merkezleri olan kentler gelişti. Bu dönemde Hindistan'da bulunan Grekler yazıtlarında birçok büyük kentin yanı sıra Magadha'nın başkenti Pataliputra'nın zenginlik ve genişliğine de yer vermişlerdir.

Köleci Hindistan, Moryalar'ın yönetiminde bile (M.Ö. IV-II. yy) Klasik İlkçağ ülkeleri kadar gelişmiş bir devlet değildi. Ne latifundiyalar, ne de birçok kölenin çalıştığı büyük atölyeler vardı. Bununla birlikte oldukça köle

vardı. Kralın ve soyluların topraklarında ve daha küçük işletmelerde, özellikle, hizmetkârların sahip oldukları koşullarda, ev ekonomisinde çalışıyorlardı. Tecimsel üretimin yetersizliğinin yanı sıra topluluk düzeninin güçlü kalıntıları köleliğe bir ataerkil nitelik veriyordu.

Kölelik ilişkilerinin gelişmesini önemli oranda engelleyen şey, topluluğun üretimin karakterinden ileri gelen direnmesi olmuştur: Geniş toprakların kurutulması ya da sulanması gibi işler, ekilmiş toprakların kuşlara, evcil hayvanlara ve etobur hayvanlara karşı korunması, ormanların açılması, vb. özellikle o dönemin teknik düzeyi göz önünde tutulursa, iyi örgütlenmiş bir topluluğun emeğini gerektiriyordu. Bütün bunlar servet ve toplumsal durum farklılaşmasını geciktiriyor ve toprağın ortak mülkiyetini devam ettiriyordu. Ayrıca, topluluk belli bir noktaya kadar özerk bir örgüttü: Ekonomik bakımdan kente en az bağımlıydı. Ülke içinde gelişen ticaret onu pek ilgilendirmiyordu. Seçimle gelen ya da babadan oğula geçen kendi yönetimi vardı. Devletin aldığı vergiler tek tek bireyleri değil bütün topluluğu ilgilendiriyordu.

Moryalar İmparatorluğu, çok farklı gelişim düzeyinde bulunan tribü ve etkin gruplardan oluşuyordu. Bilindiği kadarıyla, bir tek yönetim sistemi yoktu. Boyun eğmiş tribü ve devletler, özerkliklerini sürdürüyor ve bir haraç ödemek ve askerî müfrezeler hazırlamakla yükümlü oluyorlardı. Bağımlı kralları denetlemek için çeşitli bölgelere valiler gönderiliyordu.

Hükümdar gücünü ordudan alıyordu. Grek yazarlar, savaş durumunda Çandragupta’nın 600.000 piyadeli, 30.000 süvarili ve 9.000 filli bir ordu çıkartabileceğini yazıyorlar. Yönetim örgütü ve ordunun bakımı pahalıya patlıyordu. Kral, bu masrafları karşılamak için, topluluk işletmelerinden vergi alıyor (ürünün altıda biri) ve tüccarlara narh koyuyordu. Hükümdar, boyun eğmiş toprakları haraca bağlıyor ve kişisel mülklerinin gelirini alıyordu. Bunun dışında, özgür insanlar angaryayla yükümlüydü.

Budizm, Asoka’nın döneminde, Moryalar İmparatorluğu’nun ideoloji temeli durumuna geldi. Asoka Budizmi kabul etti ve bu dinin Hindistan ve başka yerlerde yayılması için çalıştı; dinsel örgütünü sağlamlaştırmasına katkıda bulundu. Asoka’nın kayalar ve sütunlar üzerine yazılmış olan yazıtları, bu dönemle ilgili önemli tarihsel bilgileri içermektedir. Bu yazıtlarda, Budizmin ahlak ilkelerine uyulmasına ilişkin buyrukları da yer

almaktadır (yöneticilere itaat, saygı, düşüncelerde saf olmak ve günahtan kaçınmak zorunluluğu, vb.).

Bütün çabalara karşın, Asoka sağlam ve birleşmiş bir devlet kurmayı başaramadı. Onun ölümünden hemen sonra, Moryalar İmparatorluğu çökmeye başladı. M.Ö. 187 yılına doğru, sülalenin son temsilcisi bir ordu komutanı tarafından tahtından indirilip öldürüldü. Bu ordu komutanı Sunga adında yeni bir sülale kurdu.

Moryalar İmparatorluğunun yıkılması yalnızca iç nedenlere dayanmıyordu. Dış siyasal yenilgiler de buna katkıda bulundu. M.Ö. II. yüzyılın başında, Baktrian'ın Grekleri Hindistan'ı istila edip Pencap'a yerleştiler. II. yüzyılın sonunda, Hindistan'da Sakalar adı verilen Orta Asya kökenli Massagetler, Grekler'i yendiler. Bu tribüler, ülkenin bütün kuzeybatısını ve belki de Orta Hindistan'ın bazı bölgelerini egemenlik altına aldılar.

7. Kuşanlar İmparatorluğu ve Gupta İmparatorluğu. M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Sakaların bir boyu, üstünlüğü ele geçirdi. Bugünkü Tacikistan topraklarına yerleşmiş olan bu boy tarihe girişini Kuşanlar adıyla yapmıştı. M.Ö. I. yüzyılın ortasında, Kuşanlar Hindistan'ın fethine giriştiler; Part ya da Grek krallar tarafından yönetilen küçük kuzey devletlerine boyun eğdirdiler. II. yüzyılın başında, Kuşanların İmparatoru Kanişka (78-123), Orta Asya'dan, Sin-Kiang, Doğu İran ve Hindistan'dan güneyde Narbudda ırmağına ve doğuda Benares kentine kadar uzanan geniş topraklarda egemenlik sürüyordu. Başkenti Puruşapura (bugünkü Peşaver), Kuşanlar'ın Hindistan'ını Orta Asya eyaletlerine bağlayan büyük yol üzerinde bulunuyordu.

Bu çokuluslu devlet çok etkin bir kültür değiş-tokuşunun ocağı oldu. Hintliler, Orta Asya uluslarının uygarlıklarından (mimari ve plastik sanatlar) yararlandılar, buna karşın Hint de öteki uluslar üzerinde büyük bir etki yaptı. Kuşanlar, Hint uygarlığını hemen özümsediler. Aralarında Budizme girenler oldu. Kanişka bu dinin ateşli koruyucusuydu. Birçok manastır kurdu, tapınaklar yaptırdı, misyonerlerin çalışmalarını destekledi; bir din bilginleri toplantısında bu din yeni bir biçim kazandı: Mahâyâna. Bundan sonra Budizm Orta Asya ve Çin'e yayıldı.

Değişik ırklardan oluşan Kuşan İmparatorluğu sürekli olamazdı. Kanişka'nın ölümünden sonra zayıfladı ve 230 yılına doğru çöküşü çoktan belli olmuştu.

Gupta İmparatorluğu IV. yüzyılın birinci yarısında ortaya çıktı. Bu devlet, son köleci Hint devletidir. Merkezi, Moryalar sülalesi döneminde olduğu gibi Magadha'da kaldı, başkenti Pataliputra'ydı. Gupta sülalesinin kurucusu, Magadha'da egemen olan I. Çandragupta (320-330) adında ikinci dereceden bir hükümdardır. Egemenliğini bütün Magadha'ya yaymayı başardı. Oğlu Samudragupta (330-380) birçok başarılı sefer yaptı, Yukarı Ganj havzasının ve Orta Hindistan'ın krallıklarına boyun eğdirdi. IV. yüzyılın ortalarına doğru işgal ettiği Güney Hindistan'da büyük bir ganimet ele geçirdi.

Gupta İmparatorluğu doruk noktasına, Pencap'ın büyük bir bülümünü ve Batı Hindistan topraklarını ele geçiren II. Çandragupta döneminde erişti; imparatorluğu Bengal Körfezinden Umman Denizine uzanıyordu.

V. yüzyılın ortalarında, Kuzey Hindistan Orta Asya'dan gelen Hunlar'ın ani saldırısına uğradı. Hunlar, Gupta İmparatorluğunun üzerine dalga dalga saldırdılar. Karşılıklı başarıların kazanıldığı savaş yıllarca sürdü. Ama giderek feodal bir nitelik kazanmış olan Gupta İmparatorluğu'nun bunca uzun savaşları kaldırması olanaksızdı. V. yüzyılın sonunda, Gupta sülalesinin egemenliği ancak Magadha ve bu devletin doğu ve güneydeki bazı toprakları üzerinde sürüyordu. Bu tarihten itibaren, elimizde bu devletle ilgili güvenilir belgeler bulunmamaktadır.

8. Köleliğin bunalımı ve feodalitenin doğuşu. Çağımızın ilk yüzyıllarında Hindistan büyük bir ekonomik gelişim dönemi yaşadı. O zamana kadar kuzeye göre daha ağır gelişen güney bölgesi daha çabuk kalkınmaya başlamıştı. Hintliler almaşık ekim uygulamaya, gübre kullanmaya, balta girmemiş ormanlardan tarla açmaya başlamışlardı; sulama gelişmişti. Günümüze ulaşan çelik ve bronzdan heykel ve sütunlar, bu dönemin yüksek teknik düzeyine açıkça tanıklık etmektedirler. Tapınakları kayaların içine oyuyorlardı; büyük insan gücü, karmaşık hesap ve usta taş işçiliği gerektiren bir işti bu. Hindistan'ın hem kara, hem deniz yoluyla önemli bir ticareti vardı. Dünyanın bütün uygar ülkeleriyle ticaret

yapıyor, dokuma, süs eşyası, inci ve parfüm ihraç ediyor ve demir dışında madenler, değerli madenler, at ve köle ithal ediyordu. Altın para yapımında üzerlerine yoktu.

Ama artık köleci düzenin bunalımı kendini hissettirmeye başlamıştı; ufukta ekonomik ilişkiler görünüyordu. Kölelerin çalışmasının, üretim güçlerinin gelişmesini sağlamaya yeterli olmadığı yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Üretimde kullanılan köle sayısı giderek azalıyordu. Birçok köle, krallık saraylarında, soylu ve zenginlerin konaklarında çalışıyordu.

Aynı dönemde, topluluk üyeleri olan özgür insanların köleleştirilmesi eğilimi belirdi: Bu *feodalite*’dir. Devlet, mal ve para borçlarını giderek ödememekte, ama bunun yerine köleci soylu sınıfa, rahiplere ve yüksek görevlilere toprak vermektedir; topluluklardan alınan vergiler artık devlete değil, kendileri için devletin haklarından vazgeçtiği bireylere gitmektedir. Bu kişiler yavaş yavaş, edindikleri toprakların özel mülkiyetini güvenlik altına almakta ve özgür köylüleri kendilerine bağımlılaştırmaktadır: Verilen çeşitli görevler kalıtsal, babadan oğula geçer duruma geldiği için bunu yapmak kolaylaşmıştır. Bir zamanlar geri kalmış düzeyde olan birçok tribü (özellikle orta ve güney Hindistan’da), köleci krallıkların çöküşü sırasında, uygarlığın bütün nimetlerine kavuşmakta ve böylece, köleci düzeni daha yaşamadan, yeni bir evreye, yani feodalizme, doğrudan doğruya geçmektedir; bu olgu sırasında tribü aristokrasisi feodal sınıf durumuna geldi.

Feodal dönemi incelerken, üzerlerinde yaşayan topluluklarla birlikte geniş toprakları armağan olarak alan tapınakların ve Budist manastırlarının rolünü ihmal etmemek gerekir. Budist rahipler sınıfı yavaş yavaş feodalleşiyor ve kendilerine bağımlı durumda olan topluluk üyeleri bir serf (toprak kölesi) sınıfı oluşturuyordu.

Özgür köylüler köleleştikçe toplumsal durumları da değişiyordu: Eskiden vesiya olarak kabul edilen köylüler yavaş yavaş sudralaşıyordu.

Budizmde önemli değişiklikler oldu. Budizmi devlet dini durumuna getirmek isteyen girişimler sonuçsuz kaldı, çünkü Budizmin ideoloji sunmak istediği büyük köleci devletlerin kendileri sallantıdaydı. Ama Budizm özellikle kentlerde yaygınlaştı; kırsal kesim eski inançlarına sadık kaldı. Geleneksel inançlarla uzun süre iyi komşuluk ilişkileri içinde

yaşamak ve politik bölünmelere tanık olmak zorunda kalan Budizm yavaş yavaş değişti. Kurtuluş yolunu gösteren insan olan Buda, Mahâyâna'da onuruna görkemli tapınaklar dikilen kadiri mutlak bir tanrı durumuna geldi; içeriğine cennet ve cehennem gibi kavramlar getirildi, görkemli ayinler örgütlendi, vb.

Hindistan'da budizmin yüksek yayılma hızı, Kuşanlar dönemiyle birlikte sona erdi. Etkinliği daha Guptalar zamanında azalmaya başladı. Brahmanizmin ve hatta büyük bir ölçüde Budizmin birçok ögelerini kapsayan yerel dinlerin feodal bölünmeye daha dirençli oldukları belli oldu; bu dinler Budizmin hakkından gelecek noktaya vardılar. Günümüz Hindistan'ında en yaygın din olan ve genel olarak Hinduizm adıyla anılan dinsel inançlar bütününü bu dinler oluşturdular.

9. Kastlar. Zamanımızın ilk yüzyıllarında kastlar düzeni yavaş yavaş oluştu. Kastlar, ekonomik ve toplumsal yaşamda gelenek ve yasa tarafından saptanmış bir yer tutan, kesinlikle kapalı toplumsal gruplardır; bir insanın bir kasttan olması doğuşuyla ilgilidir. Varnalar, toplumsal eşitsizliğin yoğunlaşması sonucu ortaya çıkmıştı, oysa kastlar işbölümünün bir sonucuydu.

İşin toplumsal bölünüşü, ilkel biçimde de olsa, her biri kendi çalışma alanıyla belirlenmiş, farklı insan grupları ortaya çıkarmıştı. Kırsal topluluk ve tribü ideolojisinin güçlü kalıntıları varlıklarını sürdürdüklerine göre, bu gruplar, topluluğun ideoloji ve örgütünden yararlanarak kendi durumlarını sağlamlaştırabilirlerdi. Bu durum, bu gruplara verilen isimde bile belli olmaktadır: “Jâti”. Jâti, soy, boy (tribü), köken anlamına gelmektedir, ki Portekizce “kast” sözcüğü bu kavramın doğru çevirisidir.

Değişik kastların üyeleri ancak kendi aralarında evlilik ilişkisi kurabilirlerdi; her kast ilke olarak belli bir mesleği yapabilir, başka bir meslekle uğraşamazdı; her kastın kendi iç yönetimi vardı; üyeleri kendi aralarında dayanışmak zorundaydı, dinsel törenlerini hep birlikte yapıyor, çalışma koşullarını düzenliyor, öteki kastların üyeleri kurulmuş ilişkilerin kurallarını gözetiyorlardı, vb…

Varnaların çoktandır yürürlükte olmalarına karşın, kastlar toplumsal eşitsizlik ortamında ortaya çıkmışlardı. Bu nedenle, toplumsal durumları

eşit değildi. Doğal olarak, kastlar ilkin emekçi halkın toplandığı varnalarda ortaya çıktı: Yani vesiyalar ve sudralarda. Kşatriyalar ve özellikle de Brahmanlarda tam anlamıyla gelişmedi. Vesiyalar varnası, üyeleri toprakta çalışan ya da bağımsız veya yüksek nitelikli işçi olarak devlet ve köleci soylu sınıfa hizmet veren kastları kapsıyordu: Yani çiftçileri, tüccarları, hali vakti yerinde zanaatkârları, vb. Tarım kastlarında (yani çobanlar, köy zanaatkârları, vb.) hizmet görenlerin ve kentlerde daha az ayrıcalıklı mesleklerde (demirciler, dokumacılar, çömlekçiler, vb.) çalışanların kastları, sutralar varnasını meydana getiriyordu.

Geri kalmış ve tarım bakımından daha az üretici bölgelere sıkışmış tribüler, daha ileri bir ekonomik evreye geçme olanağını yitiriyorlardı. Avla, balıkçılıkla, orman ekonomisiyle geçinmek zorundaydılar. Kentlere ya da köylere yerleşecek olsalar, niteliksiz, en düşük ücretli, en hor görülen (gündelikçi, çöpçü, süpürgeci, mezarcı, cellat, vb.) işlerde çalıştırılıyorlardı. Bu toplumsal gruplar, “temiz” kastların üyelerinin ilişki kurmak hakkına sahip olmadıkları birçok “dokunulmazlar” (paryalar) kastlarını oluşturuyorlardı; bu “dokunulmazlar” belki de, senyörlerin topraklarına yerleştirdikleri eski kölelerle birleşiyorlardı. Çalışanlar arasında, ilişki kurulmamasına özen gösteren egemen sınıflar, başta en mülksüzleşmiş, en çok sömürülen “dokunulmazlar” olmak üzere kastlar arasındaki ayrımı destekliyor ve körüklüyorlardı.

10. İlkçağ Hint uygarlığı. Dünya uygarlığının hazineleri Hint uluslarına çok şey borçludur.

Matematikçileri, günümüzde evrensel olarak kabul edilen bir sayı yazma sistemini (rakamın değerinin sayı içindeki yerine göre değişmesi sistemi) getirdiler; önce Yakın Doğu uluslarının aldığı ve Avrupa’da biraz değişik şekliyle ve “Arap rakamları” adıyla bilinen bazı rakamları (özellikle “sıfır”ı) buldular. İlkçağ Hintlileri, kare ve küp kök almasını, “pi sayısını” oldukça doğru hesaplamasını biliyorlardı; trigonometrinin temel yasalarının temel bilgisine sahiptiler. Ortaçağ Avrupa ulusları cebirin ögelerini Araplardan aldılar, ama Araplar da bunları Hintlilerden öğrenmişlerdi.

Eski Hint halkı, günümüz Hint halklarının yazılarının büyük bir çoğunluğunun temelini oluşturan bir yazı buldular. M.Ö. V. ve IV. yüzyılda,

dilbilimci Panini dilbilimin temellerini attı, Hintliler bu alanda da büyük başarılar elde etmişlerdi.

İlkçağ Hintlileri, heykel, fresk gibi plastik sanatlarda başarılı oldular. M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. VII. yüzyıl arasında yapılmış son derece güzel resimler, Ajanta (Haydarabat eyaleti) kaya tapınağında bulunmaktadır.

İlkçağ Hint edebiyatı zengin ve çeşitlidir. Kahramanların başından geçenleri anlatan ve çok eski efsaneleri kapsayan ve daha sonraki kuşakların şair ve sanatçılarına esin kaynağı olan *Mahâbhârata* ve *Râmâyana*, M.S. I. yüzyılda, çokuluslu Hindistan'ın yazınsal dili olan Sanskritçeyle yazıldı. Yasalar ilk kez, belki de daha erken, bu dönemde tasarlanıp yazıldı; bunların en ünlüsü, yazarları tarafından düşsel bir ataya mal edilen "Manu'nun yasaları"dır. Gene bu dönemde, bilimin çeşitli dallarında yazılmış kitaplar gün ışığına çıktı; Budist yazının temel yapıtlarında Pali dili (eski Hint dili, Seylan'da kutsal sayılan dil) kullanıldı. Sanskrit yazını M.Ö. IV. ve V. yüzyıllarda gelişti, büyük bir yazarlar kuşağı bu dönemde ortaya çıktı; şair ve oyun yazarı Kâlidâsâ bunların en büyüğüdür.

Erken bir dönemde (muhtemelen M.Ö. I. binin yarısından itibaren), Hindistan'da, tanrıbilim ve idealizmle mücadele eden maddeci bir felsefe doğdu. Bu felsefenin yandaşları, bu dünyanın gerçekliğini savunuyor ve duyular yoluyla gelen algının, bilginin biricik kaynağı ve kanıtlamanın tek olanağı olduğunu ileri sürüyorlardı. Ruhun ölümsüzlüğünü, ruhgöçünü ve öteki dünyayı yadsıyor, ayin ve kurbanları alaya alıyorlardı.

Güney Doğu Asya'ya (Seylan, Hindiçini, Endonezya) yerleşen büyük sayıda göçmenler, yerli halka Hint uygarlığının ürünlerini aktardılar. Orta Asya ve Yakın Doğu halkları eski ve parlak bir kültüre sahip olan Hindistan'ın yarattığı en güzel şeylerden yararlandılar.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

ÇİN

1. Kaynaklar. Eski Çin'in toplumsal ve ekonomik gelişiminin incelenmesini, bize ulaşan yazıların özelliği güçleştirmektedir. Birçok metin kesinlikle kaybolmuş ya da iktidarda bulunan grupların çıkarlarına uygun olarak birçok değişikliklere, dönüştürümlere uğramıştır, öyle ki, bunları özgün durumlarına getirmek çoğu zaman olanaksızdır.

Bununla birlikte, eski Çin'in tarihi için son derece önemli gelenek olarak Konfüçyüs'e mal edilen *Dizeler Kitabı* (Şi-King), *Yıllıklar Kitabı* (Şu-King) ve *Lu Krallığının Kroniği* (Çun-tsieu) gibi yapıtlar, muhtemelen, ilk örneklerine uygundur. 300'den fazla halk şarkısı ile dinsel şarkıyı kapsayan Şi-King, M.Ö. XI. ve VII. yüzyıllar arasında yaratıldı. Bu kitap, topluluk üyesi köylünün çalışma hayatının, sevinç ve acılarının bir yansıması, açgözlü memurlara karşı bir karşı çıkma, yurtsever konuların, basit insanların ve soyluların günlük yaşamlarından örneklerin bir bütünüdür.

Çin'in genel tarihiyle ilgili ilk yapıtı, en büyük İlkçağ bilgini Sseu Ma-ts'ien'e (M.Ö. 145-90 yılları arası) borçluyuz. Bir saray müneccimininin oğlu olan Sseu Ma-ts'ien, ülke içinde birçok yolculuklar yaparak, gelenekleri büyük bir özenle saptadı, belgeleri, Çin halkının ve komşu ülkelerin gelenek ve göreneklerini aydınlatabilecek her şeyi topladı. *Sse-Ki* (Tarih Anıları) bütün yaşamının yapıtıdır: Bu yapıt, ünlü imparator Houang-ti'den M.S. II. yüzyılın sonuna kadar uzanan bir dönemle ilgilidir; beş bölüme ayrılmış 130 cildi kapsamaktadır: İmparatorların hayatı, soy kütüğü ve kronoloji, ayinlerle, dinle, sulamayla, parayla, fiyatlarla, ticaretle, toprağın işlenmesiyle ilgili çeşitli bilgiler, prenslerin hayatı, ünlü kişilerin hayatı.

Sseu Ma-ts'ien, yapıtında, kurulu düzene karşı belli bir hoşnutsuzluğu çağrıştırmak ister. *Sse-Ki*'de, şimdiye kadar bulunamayan kaynaklardan gelen bilgiler yer almaktadır.

Neredeyse *Sse-Ki*'nin devamı olan *Eski Hanların Tarihi* (Ts'ien Han-şu), M.S. I. yüzyılda bütün resmî tarihlere örneklik eden Sseu Ma-ts'ien'in şemasına uygun olarak Pan ailesi tarafından yazılmıştır; bu yapıt 120 cildi kapsamaktadır. M.S. V. yüzyılda, Fan Ye, *Yeni Hanların Tarihi*'ni (Heu han-şu) yayınladı, bu yapıt da 120 ciltten oluşmaktadır.

Mencius, Han Fei-tseu gibi filozofların birçok yapıtında ya da Kuang gibi politikacıların kitaplarında, İlkçağ'ın yazınsal yapıtlarının incelenmesinde uzmanlaşmış yazarlarda, nihayet, filolojik yapıtlarda, değerli tarihsel bilgiler buluyoruz.

Arkeoloji ve yazıtbilimin verilerinin, Çin'in tarihinin incelenmesinde büyük önemleri vardır. Çin topraklarının altındaki zenginlikler arkeologlar tarafından henüz yeterince ortaya çıkartılmamıştır; toplumsal sınıfların ortaya çıkmasından önceki Çin toplumu tarihinin sistematik bir açıklamasını yapmak için gerekli olan verilerden yoksun bulunuyoruz. Neolitik ve Eneolitik çağ arasındaki ara dönemden kalma ve 1920 dolaylarında bulgulanan Yang-şao (Ho-nan) ve Çeng-tseai (Şan-tung) merkezleri özel bir ilgi çekmektedirler. M.Ö. III. binin ortalarına ait oldukları tahmin ediliyor. Yan-şao'da bulunan boyalı çanak çömlekle, Anau (Türkmenistan) ve Tripolié'de bulunanlar arasında birçok benzerlikler bulunmaktadır; bu da, bu halkların toplumsal ve ekonomik gelişim düzeylerinin aşağı yukarı aynı olduğunu kanıtlamaktadır.

Şang'lar (Yin'ler) döneminin tarihi için, Şang kentinde (bugünkü Anian kenti yakınlarında) yapılan kazılar birçok ilginç veriler sağlamaktadır; işyeri, saray, tapınak ve özel konut yıkıntıları arasında birçok günlük eşya, fildişi, kabuk ve bronz çanaklar üzerine yazılmış yazıtlar bulundu. Anian arşivlerinin kapsadığı yazıtbilimsel incelemeler, yazınsal yapıtların bize aktardığı şeyleri birçok bakımdan doğrulamaktadır.

Halk devriminden sonra Çin'de sürdürülen arkeolojik kazılar, bilime her yıl ülkenin eski tarihine ilişkin yeni bilgiler katmaktadır.

2. Doğal koşullar. İlkel nüfus. Çin uygarlık ve devletinin doğduğu topraklar, Hoang-ho havzası boyunca, ırmağın orta ve aşağı kesimlerinde uzanır. Burası 4.000 yıl kadar önce güneyinde dağlar, kuzeybatısında Ordos yaylası bulunan tekdüze bir ovaydı; alüvyon ve lös bakımından zengin topraklar son derece verimliydi. İçinden birçok ırmak geçtiği için çok bataklıklı ve içine girilmez ormanlarla kaplıydı.

Kuzey ve kuzeybatıda Moğolistan'ın kurak stepleri uzanıyordu; güneyde, Yang-tseu-kiang (Yangzi Jiang, Mavi Nehir) havzasının ötesinde Güney Çin'in dağlık ve ormanlık bölgesi başlıyordu. Bunun sonucu olarak eski Çinliler binlerce yıl boyunca öteki eski uygarlık ocaklarından uzak kaldılar.

Yeraltı sularının bolluğu sulamayı, biriktirmeyi ve sellere karşı mücadeleyi zorunlu kılıyordu. Çinlilerin ilkel mitoslarının kahramanlarının serüvenlerini, ırmaktan yararlanma çalışmalarında, bend yapımında, kanal açımında yaşamalarının nedeni budur.

Çin topraklarında en eski zamanlardan itibaren insan yaşıyordu. Pekin yakınlarındaki Şu-Ku-tien mağarasında, fiziksel görünümü Pithécanthrope'a benzeyen Sinanthrope'un kalıntıları bulgulandı. Ama Sinanthrope ateş kullanmasını biliyor, taştan kaba aletler yapıyor ve büyük hayvanları avlıyordu.

Aynı mağaranın üst katmanlarında, Pe-Ouen-çing bizim fiziksel özelliklerimize sahip, M.Ö. 25-50 binlerde yaşamış insanların kalıntılarını buldu.

Nihayet, Yang-şao Neolitik kültürünün kurucuları hiç kuşkusuz Çinlilerin atalarıydılar.

Kalıntıları Şu-Ku-tien mağarasının üst katmanlarında bulunan insanların uygarlıkları Geç Paleolitik döneme aitti. Kuars ve yassı çakıldan (Çin'de pek az çakmak taşı vardır), boynuz ve kemikten yaptıkları aletlerle av yapıyor ve balık tutuyorlardı. Şu-Ku-tien'de bulunan midye ve istiridye kavkıları, ilkel bir değiş-tokuş biçiminin varlığını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan, kavkıların görevi, düşünüldüğü gibi, bir değiş-tokuş görevidir, çünkü "kavkı" deyimi, "gümüş", "ticaret", "zenginlik" ifade eden hiyerogliflerde geçmektedir. Neolitik ve Neolitik ile Eneolitik arasındaki dönemin Çin'deki temsilcisi Yang-şao (M.Ö. VI. ve II. binler) uygarlığıdır. Yang-şao merkezlerinin en önemli özellikleri çok renkli ve çarkta yapılmış

seramiklerden kaynaklanmaktadır. Aile toplulukları halinde bulunan Yang-şao insanları, toprağa kazdıkları kulübelerde yaşıyor ve toprağı kazmayla işliyorlardı (darı ve kaoliang ekiyorlardı); balık tutuyorlar, köpek, domuz ve at yetiştiriyorlar ve yaban hayvanlarını yakalıyorlardı. Daha yeni Yang-şao merkezlerinde (M.Ö. II. bin) bronzdan yapılmış kılıç ve hançer gibi silahlar bulundu.

Köyler tepelerin üzerine kurulmuş ve düşmanın saldırılarına karşı savunmak için çevresine toprak tabyalar yapılmıştı. Eski kentlerin adlarını gösteren hiyerogliflerde çoğu zaman bu “tepe” sözcüğünün bulunması belirleyici bir özelliktir.

3. Şanglar ya da Yinler İmparatorluğu. Bakır ve bronzdan yapılmış aletlerin yaygın kullanımı, pirinç tarımının ortaya çıkışı ve Çin’de ipekçiliğin doğuşu, klanlar düzeninin yıkılmasına ve Şanglar (Yinler) sülalesi döneminde (1766-1122), toplumsal sınıfların oluşumuna ve ilkel köleci devletin doğuşuna yol açtı. Bu krallık, Hoang-ho’nun bir dirsek yapıp batıya yöneldiği yerde, ırmağın orta kesimindeki vadide kurulmuştu.

Kaynaklar, bu krallığın toplumsal ve ekonomik düzenini saptamamıza olanak sağlıyorlar. Ekonominin temeli büyük bir olasılıkla, kazmayla yapılan tarıma dayanıyordu. Ağaç ve taştan yapılmış aletlerle işlenen yumuşak ve verimli, löslü toprak her şeye karşın bol ürün veriyordu. Tarımın dışında avcılık ve balıkçılık da yapılıyordu. Kâhinlikle ilgili yazıtlar, sürek avlarında, her boyda yüzlerce hayvan (geyik, yaban domuzu, vb.) öldürüldüğünü belirtmektedir.

Hayvancılık ekonomide önemli bir yer tutuyordu. İnsanlar büyük ve küçük boynuzlu hayvan, domuz, köpek ve kümes hayvanları yetiştiriyorlardı. Kurban olarak sunulan nesnelerle ilgili, okunabilen yazıtlar, hayvanların bolluğuna tanıklık etmektedirler. Bu metinlerden biri, 300 inek ve 100 koyunun kurban edilişini anlatmaktadır.

Meslekler de büyük bir yetkinliğe ulaşmışlardı. Silah, gündelik kap kacak ve bazı araba parçalarının yapımında bronz kullanılıyordu. Olağanüstü nitelikli beyaz kilden, çömlekçi çarkında yapılan ve daha sonra pişirilen ve hatta verniklenen bardaklar, testiler ve öteki kaplar seramiğin gelişimine tanıklık etmektedirler. İpekböceği kozasından elde edilen ipek iplikler

dokumacılıkta kullanılıyordu. Bu dönem eşyalarının çoğunda bulunan yetkinlik, uzun süreli bir çıraklık dönemi gerektiriyordu, bu da mesleklerin tarımdan ayrılmış olduklarını göstermektedir. Başkentte özellikle zanaatkârlara (çömlekçi, dökümcü, oymacı, iplikçi, dokumacı, vb.) ayrılmış mahalleler vardı.

Elimizde bulunan kaynaklar, Şangların imparatorluğunda değişik türde köle bulunduğunu göstermektedir. Bunlar özellikle savaşlar sırasında sağlanıyordu.

Üretim güçlerinin gelişmesi, zenginliklerin birikmesi ve köleliğin ortaya çıkışı, topluluk üyeleri kitlesinin karşısına, klan içinde, yöneticiler sınıfını oluşturan ayrıcalıklı aileler azınlığını çıkardı. Uang boyunun başkanı, devletin kalıtsal (dededen, babadan sürüp gelen) başkanı oldu. Anian yeraltı mezarlığında yapılan inceleme, Şang toplumunda kesin bir servet farklılığı bulunduğunu göstermektedir. Sıradan mezar eşyası bulunan birçok mezarın arasında, içinde olağanüstü bronz silahlar ve kaseler, nefritten yapılmış eşyalar bulunan mezarlar da ortaya çıkartıldı. Köleler efendilerinin yanına gömülüyordu. Uanglar’ın masalsı hazineler kapsayan heykelleri de burada bulundu. Ortaya çıkartılan konutlar da, halkın değişik düzeyde servete sahip sınıflara bölünmüş olduğunu kanıtlamaktadır.

Şanglar toplumunun belli başlı üreticileri, klanlar düzeninin güçlü kalıntılarını koruyan komşuluk toplulukları halinde yaşayan köylülerdi. Topluluk üyelerinin çalıştırılış biçimleri günümüze kadar karanlıkta kalmıştır.

Devletin başında, tribü başkanı ve büyük-rahip yetkilerine sahip olan Uang (imparator) bulunuyordu. Yavaş yavaş, bütün toprakların sahibi, insanlar arasında gökyüzünün (tanrının) temsilcisi olan bir doğu despotunun, bir mutlak hükümdarın özelliklerini kazandı. Uang’ın çevresinde, yüksek aristokrasi, imparatorluk ailesinin ve ülkenin öteki soylu ailelerinin üyeleri yer alıyordu. Yönetim memurları ve generaller, vb. bunların arasından çıkıyordu.

Tarım çalışmaları zaman çizelgesinin (takviminin) ayrılmaz parçası olan astronomik gözlemler Şanglar döneminde başladı. Bu uygarlığın en önemli övünç kaynaklarından biri, masalsı imparator Fu-Hi’ye mal edilen hiyeroglif yazısının bulunmasıdır.

Şanglar İmparatorluğunun dinsel anlayışları, atalara tapınmaya sıkı sıkıya bağlı olan animizmden kaynaklanmaktadır. Atalar, özellikle, Uanglar'ın (imparatorların) ataları, çoğu zaman hayvan biçiminde düşünülüyordu. Bu düşünce totemciliğin bir uzantısıdır. Örneğin, Fu-Hi'nin vücudu yılan şeklindeydi, tarımın bulucusu Şen-Hong'un kafası bir öküz başıydı. Çoğu zaman büyüye başvuruluyor, ateşe atılan kaplumbağanın kabuğunda meydana gelen çatlaklar türlü şekilde yorumlanıyordu.

4. Çeular İmparatorluğu. Şangların devletinin batısında, Hoang-ho'nun kollarından biri olan Wei ırmağı vadisinde, etnik nitelikleri ve dilleri bakımından Şanglara çok benzeyen Çeu boyları yaşıyordu. Çeuların ekonomisinde tarım en önemli yeri alırken av ve balıkçılık daha az önemli bir rol oynuyordu. Şangların Uangları (imparatorları) kuzeybatıda yaşayan göçebe boylarla savaşmak için sık sık Çeuların askerî gücüne başvuruyorlardı.

M.Ö. XII. yüzyılın ikinci yarısında Şangların imparatorluğu zayıf düştü. Bu konuyla ilgili olarak elimizde bulunan az sayıda belgeler, vergilerden bunalmış, yoğun baskıların ve şato yapımlarının, Uang ve çevresinin düzenlediği eğlencelerin yol açtığı çılgınca masrafların altında ezilen halkın hoşnutsuzluğundan söz etmektedirler.

M.Ö. 1122 yılında, Çeuların başkanı U-Uang, ordularıyla Şangların imparatorluğunu istila etti ve Mu ye (Ho-nan'ın kuzeyinde) ovasında yapılan kanlı savaşta Şang sülalesinin son hükümdarının birliklerini bozguna uğrattı. Söylenceye inanacak olursak, öyle bir kıyım oldu ki, darı ezmekte kullanılan tahta dibek tokmakları kan birikintilerinde yüzüyordu. Kısa bir direnmeden sonra, Şangların bütün toprakları Çeuların topraklarına eklendi ve halkının büyük bir çoğunluğu köle durumuna düştü. Şangların başkenti yerle bir edildi.

Böylece, M.Ö. XII. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında, Uzak Doğu'da, yaklaşık olarak bütün Hoang-ho havzasını, daha doğrusu ırmağın aşağı ve orta kesimini, Han havzasını ve Yang-tseu'nun orta ve aşağı kesimini kapsayan büyük bir devlet kuruldu. Bu bölgelerde oturan değişik boylar eski Çinliler tarafından yavaş yavaş eritildiler. Çinlilerin dilini ve uygarlığını kabul ettiler.

Çeuların imparatorluğunun kuzeyinde ve kuzey-batısında göçebe halinde yaşayan birçok çoban boylar arasında, Hiong-Hu (Hunlar) boyu özellikle M.Ö. I. binin başlarında iyice güçlendi ve öteki göçebe boylarla birleşerek Çeuların Çin'ini birkaç kez istila etti. Yang-tseu'nun güneyine ve Sseu Çuan'da yerleşen boylar bağımsızlıklarını korudular. Kendilerine özgü yaşama biçimleri ve konuştukları diller arasındaki farklılıklar bunların Çinlilerin içinde erimelerine engel oldu.

Bununla birlikte Çeuların despotik devletleri uzun süre anlaşmazlıkların dışında kalamadı. Hükümdarları, akraba ve yakınlarına bol bol köle ve toprak dağıtıyor ama özgür insanlar topluluklarını sıkıya alıyordu. İmparatorluk, hızla, imparatora sözde bağımlı büyük ve küçük 1.500'den fazla devlete bölündü. Bunların en önemlileri, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren, Ts'i (Şan-tung), Ts'in (Şeh-si), Tsin (Şan-si), Çu (Yang-tseu'nun orta kesiminde), Wei (Ho-nan) ve Yen (Hu-pei) devletleriydi. Bu devletler, köle sağlamak, toprak kazanmak ve egemenlik kurmak için durmadan kendi aralarında savaşıyorlardı.

5. Çin'in eski tarihinin değişik evreleri. Feodal Çin'in tarihçilerine göre, Şanglar İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, Çin'in İlkçağ tarihi, sülalelerin geliş sırasına göre üç döneme ayrılır: Çeu (M.Ö. 1122-247), Ts'in (M. Ö. 246-207) ve Han (M.Ö. 206-M.S.220). Çok eski olayları kendi çağlarının anlayışı içinde yorumlamak eğiliminde olan Ortaçağ Çin tarihçileri örneği, burjuva tarihçiler de Çeu ve Han sülaleleri arasındaki dönemi feodal olarak kabul ederler. Bu anlayış kesin olarak büyük Çinbilimci, *"Antik Çin"* adlı kitabın yazarı Henri Maspero'dan kaynaklanmaktadır. Burjuva idealist tarihçisi Henri Maspero'nun feodaliteyi, kendi belirgin üretim biçimleri ve buna uygun üretim ilişkileri olan bir toplumsal ve ekonomik yapı olarak kesinlikle kabul etmediğini unutmamak gerekir. Feodalite kavramı onun için, senyör ile vassallar arasındaki bağları belirleyen, eskiden bütünlüğü olan bir devlet iken şimdi bir imparatorun şu ya da bu oranda kağıt üzerinde kalan iktidarında, az ya da çok sert bir hiyerarşik sistemin kapsadığı bir sürü haslara dağılmış bir ülkenin bölünmesi sonucu ortaya çıkan hukuksal ilişkilerdi. Maspero, Pottier, Franke ve öteki burjuva bilginlerinin belgeleri ve bazı gözlemlerinin

doğruluğu bakımından çalışmaları çok değerli olmakla birlikte, Çin'de toplumsal evrimin olmadığını ve feodalitenin her zaman var olduğunu anlatmak isterler. Irkçılığa son derece yakın gerici varsayımlar bu tür anlayıştan kaynaklandı: Yani, Çinlilerin gelişmeye yetenekleri yoktur, uygarlıklarının gelişmesini yabancılara borçludurlar.

Çin ve Sovyet bilginlerinin yapıtları sayesinde, eski Çin'in feodal düzen efsanesi kesinlikle çürütüldü. Çin toplumunun, kölelerin sömürülmesine dayalı bir üretim biçiminden geçerek, ilkel topluluk düzeninden feodaliteye dönüştüğü yadsınmaz bir biçimde ortaya kondu.

Ne var ki, bilimin bugünkü durumu, dönemlerin kesin tarihinin saptanmasına henüz olanak vermiyor. Birçok Çin bilgini Han ve Çeu toplumlarının feodal niteliği üzerinde direniyorlar. Bununla birlikte, Çeu ve Ts'in dönemlerinin köleci düzenin doruk noktasını yaşadığını, buna karşın Han döneminin köleci düzenin çöküşüne ve feodalitenin doğuşuna tanıklık ettiğini düşünmek için nedenler var.

6. Çeular İmparatorluğunun toplumsal ve ekonomik düzeni. Çeu dönemi, üretim güçlerinin oldukça hızlı gelişmesiyle belirginleşir. Çinliler, yaygın olarak daha yeni bir dönemde, VI. ve IV. yüzyıllar arasında kullanılmış olmasına karşın demiri buldular. Tarlalarda özellikle pirinç tarımı yapıyorlardı. "Sulu" pirinç tarımına geçiş, en gelişmiş sulama olanaklarını gerektirir. Çok emek ve beceri isteyen çok karmaşık bir tarımdır. Çiftçi, ağaçtan yapılmış ilkel sabanı kullanmaya başladı; bahçecilik ve bostancılık ortaya çıktı; dutçuluk ve buna bağlı olarak ipekböcekçiliği yaygınlaştı.

Çin Halk Cumhuriyeti bilginlerinin eski Çu Prensliğinin toprakları üzerinde yaptıkları kazılar, bronzun gündelik yaşamda ve üretimde yaygın olarak kullanıldığını gösterdi. Hayran olunacak bir beceriyle yapılmış olan bronz vazolar, çoğu zaman, dinsel ya da belgesel nitelikli yazılarla bezenmiştir. Madeni para basıyorlardı. İpek dokumacılığı, marangozluk, çömlekçilik ve öteki meslekler gelişiyordu. Çeular döneminde, zanaat tarımdan kesinlikle ayrıldı. İşbölümünün sonucu olarak, ticaret ve para karşılığı mübadele gelişti, Ho (bugünkü Si-an kentinin yakınlarında), Lo-yi (bugün Lo-yang) gibi kentler büyüdüler.

Köleci toplumun sınıflarının oluşumu Çeular döneminde tamamlandı. Daha Çeuların Şang İmparatorluğunu istila ettiği günlerde, U-Uang kendi yakınlarına yerli halktan köleler armağan etmişti. Bronz vazolara işlenmiş yazılar bize köleci devletin evrimini anlatmaktadır. Bu, M.Ö. XI. yüzyıldan kalma metinlerden birinde şunlar yazılıdır: “Sana bu eyaletin dört kıdemlisini, 659 köle, seyis, çiftçi ve zanaatkâr veriyorum. Sana 13 Barbar reisi ve kıdemlisi, ayrıca 1.050 köle veriyorum.”

Eyaletler arasındaki savaş ülkeye geniş ölçüde köle sağlıyordu. Sseu Ma-ts’ien’in belirttiğine göre, bu savaşlar sırasında on binlerce insan köle olarak götürülmüştü. Ticaretin, paranın gelişmesi ve tefeciliğin ortaya çıkışı, ülkeye borç yüzünden köleliği getirdi. Bir başka köle kaynağı da özgür insanların yasaları çiğnemek suçuyla mahkûm olmalarıydı. Mahkûm geçici olarak ya da ömür boyu köle oluyordu; bazen kölelik kişinin gelecek soyunu da kapsıyordu. Bir cinayet söz konusu ise, yalnızca suçu işleyen köylü değil bütün ailesi, dahası zincirleme güvence (kefil) nedeniyle komşuları bile köleleşiyordu.

Çin tarımı köylüden büyük bir hüner ve dikkat istediği için, kölelerin emeğinden bu alanda yararlanmak sınırlıydı. Kölelerden daha çok bend yapımında, kanal açmada, kale yapımında, hayvancılık ve madenlerde yararlanılıyordu. “Köle” anlamına gelen deyimlerin çeşitliliği, yalnızca kökenlerinin çeşitliliğini değil, kullanıldıkları alanların çeşitliliğini de yansıtmaktadır.

Çeu dönemi Çin toplumunun ekonomisi, her zaman, köleci devlet ve soylu sınıf aileleri tarafından işletilen komşuluk topluluğuna dayanıyordu. Bu topluluğu filozof Mencius’un (M.Ö. IV. yy) betimlemelerinden tanıyoruz. Ona göre, eskiden toprak, “kuyu” anlamına gelen ve benzetmek gerekirse “tsing” hiyeroglifine benzeyen dokuz eşit parçaya bölünüyordu (bundan dolayı tsin-tien sisteminin anlamı “kuyulu tarla”dır).

Mencius’un yazılarında, ütopik özelliklerin yanı sıra, topluluk üyelerinin ilkel çalışma (sömürülme) biçimini yansıtan bir gerçekçi içerik de vardır. Bununla birlikte, Şi-king’in şarkılarının da tanıklık ettiği gibi, Çeular döneminin başından itibaren, köleleşmiş topluluk köylülerinin ve kölelerin işlediği, uang (imparator) ve yüksek yöneticilere ait geniş mülkler ortaya çıktı. “Tsing-tien” sistemi yavaş yavaş bırakıldı ve M.Ö. VI. yüzyıldan IV.

yüzyıla uzanan dönemde, “topluluğa ait tarlalar” bütün bölgelerde ortadan kalktı; onun yerine, hasatın üçte birine ve hatta yarısına eşit mal olarak vergi getirildi. Bu önlem, sömürücülerin boyunduruğunu daha çok hisseden topluluk üyelerinin direnmesiyle karşılaştı. Şi-king’in bir şarkısı, olağanüstü güzel dizelerle, köylülerin ürünlerinin üzerine fareler gibi atılan sömürücülere ve memurlara karşı kinini yansıtmaktadır:

“Fareler, fareler, kemirmeyin has buğdayımızı,
Tam üç yıldır yaşıyoruz yasalarınız altında,
Bir tek iyiliğinizi görmedik bu kadar zamanda,
Sizi bırakıp uzaklara gidiyoruz.
Gidiyoruz mutlu bir ülkeye,
Mutlu bir ülkeye, mutlu bir ülkeye,
Hak ve adaleti bulacağımız yere…”

Kölecilerin zorba yönetimi sık sık halk yığınlarının ayaklanmasına yol açıyordu.

Çeular Çin’inin yönetici sınıfı, büyük ve küçük derebeyler ve doğuştan soylu sınıf gibi Uang’un (ailesinin) en yakın çevresinden kaynaklanıyordu. Soyluluğun derecesinin saptanmasında akrabalık bağları önemli bir rol oynuyordu. Bu durum yasal sahiplik durumunda belli oluyordu, çünkü bir görevi (“hu” = kollukçu, okçu) tanımlayan sıfatlardan başka akrabalık derecesini (“tseu”=oğul, “pouo”=amca) belirleyen pek çok sıfatlar vardı. İktidardaki sınıfın üyeleri görkemli giysiler giyiyorlardı, kalabalık bir maiyetleri ve kişisel muhafız birlikleri vardı. Uang ya da yerel yöneticiden bir yörenin yönetim yetkisini alıyor ve kendi hesaplarına vergi (mal olarak) alarak halkı sömürebiliyorlardı. Bundan başka, uanglar ve ikinci dereceden hükümdarlar, soylulara, üzerlerinde yaşayan insanlarla birlikte topraklar armağan ediyorlardı.

Yavaş yavaş yeni bir insan topluluğu önem kazanmaya başladı: Tüccarlar ve tefecilerdi bunlar; yasal olarak, köylü sınıfından daha çok hakları yoktu, ama ekonomik bakımdan çok etkiliydiler. Bunlarla, egemen sınıfın bir başka kesimi olan aristokrasi arasındaki mücadele, eski Çin’in bütün tarihine damgasını vurdu.

Çeuların imparatorluğunun siyasal düzeni, devletin toprak mülkiyeti ve toplulukların sömürüsü ilkesine dayanan Doğu tipi bir despotizmdi. F. Engels, *Anti-Duhring*'de şöyle yazar (s.213): "Eski topluluklar, nerede yaşıyorlarsa, binlerce yıldır en bayağı devlet biçimi olan Doğu despotizmine temel oluşturmuşlardır…" M.Ö. I. binin başında Çin'in parçalanmasından sonra ortaya çıkan devletler, orduları ve birçok yönetim örgütleri yardımıyla topluluklar ve köleler üzerinde yönetici sınıfın egemenliğini kuran despotların himayesi altına girmişti. Eski Çin devletlerinin, tıpkı öteki İlkçağ Doğu devletleri gibi, Marx'ın deyimine göre, üç görevi vardı: Yerli halkların soyulması, komşu ulusların soyulması ve o olmaksızın hiçbir üretim etkinliğinin yapılamayacağı sulama işlerinin düzenlenmesi.

7. Egemenlik mücadelesi. Tsi'nin Krallığının artan gücü. Sayısız savaşlar sırasında, küçük devletler epeyce azaldılar ve M.Ö. IV. yüzyılın sonunda, bunların birkaç onu kaldı. Ötekilerden daha büyük ve daha güçlü olan beş krallık egemenlik için sürekli mücadele ediyorlardı. Bu mücadelenin sonunda ortaya en güçlü iki devlet çıktı: Tsi'in ve Çu devletleri. Ts'in Krallığı yaklaşık olarak bugünkü Şen-si eyaletinin topraklarına sahipti. En zengin devlet Ts'in Krallığıydı, çünkü göçebelerle canlı bir ticareti vardı, onlardan köle, hayvan ve deri alıyor; onlara demir, ipek, tuz ve zanaat ürünleri satıyordu. Ts'in, krallığın en büyük politikacılarından biri olan Şang İang'ın reformlarının uygulanmaya başlamasından sonra özellikle güçlendi; bu reformlar, tecimsel ve parasal ilişkilerin ilerlemesi ve ekonominin gelişmesi sayesinde gerçekleşmişti. Bu önlemlerin en anlamlılarından biri, yerine mal olarak vergi getirilen "tsing-tien" sisteminin kaldırılması (M.Ö. 350) ve toprağın özgürce alınıp satılmasına izin verilmesiydi. Şang İang, böylece, tüccarların ve tefecilerin ("yeni" soylu sınıf) gücünün hızla büyümesini sağladı ve kullanılmayan toprakların değerlendirilmesine katkıda bulundu.

"Tsing-tien" sisteminin kaldırılması toprağın "yeni" soylu sınıfın elinde toplanmasına ve toplulukların özgür insanlarının yıkımına yol açtı. Mülksüzleşen bu insanlar köleleşmeye mahkûm edilmişlerdi. Şang İang, eski doğuştan soylu sınıfın ayrıcalıklarıyla mücadele etti ve bir yasa çıkardı,

bu yasaya göre, ünvanlar kişilerin kökenleri dolayısıyla değil, savaşta gösterilen yararlıklara bir minnet borcu olarak veriliyordu. Şang İang komşu ülkelerden gelen göçmenleri koruyordu, bu da nüfusun hızla artmasına yol açtı.

Şang İang toplulukları çökertmek ve doğuştan soylu sınıfı zayıflatmak için, örneğin ataerkil ailelerin dağıtılması, klan ve tribülerin eski toprak düzenlerini bozan yeni bir yönetimsel bölünmenin yürürlüğe konulması gibi önemli önlemler aldı. Bu dönemde, Ts’in Krallığı, göçebeler arasından birçok ücretli süvari topladı. Halkın elindeki bronz silahlar toplanıp, askerlere demir silahlar verildi.

Köleci üretim yöntemlerinin temellerinin genişlemesi, ekonominin gelişmesi ve iktidardaki sınıfın güçlenmesi, Ts’in devletinin cesaretli bir fetih politikasına geçmesine olanak sağladı; bunun sonucu olarak Çin’in merkezîleşmiş monarşisi kuruldu.

Çu Krallığı Yang-tseu’nun orta kesimindeydi. Büyük bir orduya sahip bulunan bu geniş ve çok nüfuslu devlet, rakibi Ts’in Krallığının birleştirici eğilimlerine karşı çıkıyordu. Oysa, birleşmeyi ivedi gereksinimler zorunlu kılıyordu. Yönetici sınıfın içindeki mücadeleler ülkeyi yakıp yıkıyor, üretici güçlerin yıkımına neden oluyordu; yaşama olanakları elinden alınmış köylüler dağlara ve ormanlara sığınıp, burada, köle sahiplerine ve tüccarlara korku salan müfrezeler kuruyorlardı.

Ülkenin birleştirilmesi işini Ts’in Krallığı üstlendi. Öteki devletleri yavaş yavaş topraklarına kattı. Çok kanlı savaşlar oldu. Örneğin, Çeu’ların imparatorluğu Ts’in’e boyun eğdiği zaman bütün ordusu (400.000 kişi) kılıçtan geçirildi. Yöneticiler ve ana babalar genellikle öldürüldüler. M.Ö. 221 yılında, Ts’in devletinin valisi bütün Çin’in imparatoru ilan edildi ve kendisine “Ts’in-Şi Huang-ti” (Ts’in’in ilk imparatoru) adı verildi. Ülke böylece birleşmiş oldu.

8. Tsi’in İmparatorluğu (M.Ö. 246-207). Şi Huang-ti bir merkeze bağlanan monarşiyi güçlendirdi ve ülkenin birleşmesinden bu yana işlevini yitirmiş olan doğuştan soylu sınıfın ayrılıkçı eğilimlerini bastırdı. Ülkeyi 36 eyalete böldü ve eski krallıkların adlarının söylenmesini yasakladı. Şang İang yasaları bütün imparatorlukta uygulandılar. Şi Huang-ti bütün ülke için

bir tek uzunluk ve ağırlık ölçü birimi getirdi ve parayı birleştirdi. Bütün ünvanlar kaldırıldı ve özgür insanlar iki sınıfa ayrıldı: Soylular ve halk insanları. Eyaletlere doğrudan doğruya imparatorluğa bağlı olan ve buyruklarının uygulanmasını denetleyen müfettişler gönderdi. Bütün silahlar toplanıp bunlardan imparatorluk sarayını süsleyen 15 metre yüksekliğinde heykeller yapıldı. Hiyeroglif yazısı birleştirildi (eskiden her krallığın kendi yazısı vardı).

Ülkenin birleştirilmesi Şi Huang-ti'ye dış politikasını uygulamak olanağı verdi. Ts'in orduları Yang-tseu ırmağını geçtiler ve güneydeki geniş toprakları fethettiler; Vietnam bile Ts'in'in egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Ülkeyi göçebelere karşı savunmak ve onlarla aralarındaki ilişkileri bir düzene sokmak için, İlkçağ'ın en görkemli yapılarından biri olan Büyük Çin Seddi yapıldı: Çin Seddi, Çe-li körfezinden bugünkü Kan-su eyaletinin sınırlarına kadar uzanıyordu. Ts'in'in başkenti Hien yang'da (Si-an yakınlarında) önemli çalışmalar yapıldı.

Bununla birlikte Ts'in İmparatorluğu kalıcı olmadı. Şi Huang-ti'nin buyruğu üzerine yapılan büyük çaplı çalışmalar büyük bir insan gücü gerektiriyordu. Örneğin Büyük Çin Seddi'nin yapımında, söylenceye göre, 300.000 askerin gözetimi altında 2 milyon köle ve angarya yükümlü köylü çalışmıştı. Bu ağır yük, toprak bakımından yoksullaşma, köleleşme tehlikesi, haksız vergi ve zulüm, bütün bunlar, köylülerin ayaklanmalarına yol açtı. Aslında Şi Huang-ti'nin sağlığında tahmin edilmesi gereken şeylerdi bunlar. "Eski" soylu sınıf da hoşnut saygınlığını koruyordu. Eski krallıkların halkları arasında da çok hoşnutsuz insan vardı. Şi Huang-ti'nin ölümünden (M.Ö. 209) sonra, köylü ve kölelerin isyanlarından, kölecilerin ve aristokratların ayaklanmalarından gücü tükenen Ts'in İmparatorluğu yıkıldı.

Şi Huang-ti'nin ölümü genel ayaklanma için bir işaret oldu. Köleler ve köylüler saldırıya geçtiler. 209 yılında, bugünkü Ho-nan eyaleti doğumlu, Çeng Şeng adında bir yoksul köylü, kuzey sınırının istihkâmcılık çalışmalarına gönderilen 900 köylüyü ayaklandırdı. Bunun üzerine köylü ayaklanmaları bütün Çin topraklarına yayıldı. Egemen sınıfın temsilcileri, onlarla birlik olup, iktidarı ele geçirmek için silaha sarıldılar. Bunların en güçlüleri, eski Çu Krallığında hizmet etmiş bir yüksek görevlinin soyundan

gelen Hiang Yu (Hiang Yu gücünü güneydoğu topraklarından alıyordu) ve Lieu-Pang adında küçük bir memurdu. Mücadele sırasında Hiang Yu ile Lieu-Pang geçici bir anlaşma yaptılar; iktidarı ele geçirmek isteyen başkalarına boyun eğdirdikten ve köylülerin yardımıyla Ts'in monarşisini yıktıktan sonra, köylülerin ayaklanmalarını bastırdılar. Çeng Şeng öldürüldü.

Köylülerin ayaklanması disiplinsizlik ve örgütsüzlük yüzünden başarısızlığa uğradı. Elebaşları ünvanlar alıyor ve yığınlardan kopuyorlardı, aralarından birçoğu kendini iktidardaki sınıfa kabul ettirmeye ve bu sınıfa yamanmaya çalışıyordu. Bununla birlikte Çeng Şeng'in yönettiği ayaklanma, Tsi'in İmparatorluğunda despotik monarşinin yıkılmasını ve çalışanların durumunun biraz düzelmesini sağladı. Bu ayaklanma, Çin tarihinin en önemli ayaklanmalarından biridir.

9. Eski Han İmparatorluğu (M. Ö. 206-M.S. 24). Köylü ayaklanması bastırılınca, Hiang Yu ile Lieu-Pang'ın arasındaki iktidar mücadelesi başladı. Hiang Yu, bu mücadelede, eski aristokrasinin ve büyük köle sahiplerinin çıkarlarını savunuyordu. Lieu-Pang'ın politikası daha esnekti. En küçük suç için özgür köylüleri köleliğe yollayan Ts'in yasasını kaldırdı. Ordusunda sıkı bir disiplin uygulanıyordu. Bu nedenle geniş halk katmanlarının sevgisini kazandı ve rakibini ağır bir yenilgiye uğrattı (M. Ö. 202). Daha sonra kendini imparator ilan etti. Kurduğu hanedan Han[17] adını aldı.

Han İmparatorluğu, Şi Huang-ti'nin yapıtını tamamladı: Çin'in birleştirilmesini gerçekleştirdi. Hanlar sülalesi döneminde bir tek devletin uzun süre yaşaması, ülkenin nüfusunu oluşturan çeşitli etnik toplulukların karışmasına olanak sağladı; birleşme ayrıca lehçe ve ağızların bir tek dilde kaynaşmasına katkıda bulundu. Çin ulusu Han İmparatorluğu döneminde oluştu.

Hanların işlevi, Çinlilerin kendilerine "Han-jen" (Han'ın insanları) adını vermesiyle simgelendi.

İlk Han imparatorlarının politikası monarşik devlet örgütünü güçlendirmeyi, imparatorluğun topraklarını genişletmeyi, Çeu ve Ts'in dönemlerinde ağır hasara uğramış ekonomiyi canlandırmayı amaçlıyordu.

Yönetim, sulama şebekesi yapımını, işlenmemiş ya da halkın öldürülmesi sonucu boş kalmış toprakların tarıma açılmasını destekliyordu. Vergilerin belli bir oranda düşürülmesi, köylünün tarımını iyileştirmesine olanak sağladı. Han döneminde, hayvanların çektiği sabanla çift sürme oldukça yaygınlaştı. Tarla ekim yöntemi gelişti. Egemen sınıfın birçok temsilcisinin ortadan kaldırılması sonucu, geniş halk kitlelerinin durumu bir ölçüde iyileşti.

Eski Hanlar yönetimi, tüccarların ve tefecilerin çalışmalarını bir düzene sokmaya çalıştı. Zenginliklerini sergilemeleri yasaklandı, onların soylarından gelenlerin yönetim görevleri almalarına engel olundu. Ama, daha sonra, yasaklamalar uygulanmadı. Ticaret ve meslekler büyük ilerlemeler gösterdiler. “Kırmızı Çin mürekkebi ve her renk tüy Lu ve Şu eyaletlerinden, tabaklanmış deriler, kemik ve fildişi eşyalar Ts’in ve Yen’den, sedir, sandal ağaçları ve bambu Tsien-nan’dan, balık, tuz, halı ve deri Yen’den ve Ts’inden, boyalı iplikler, ince kumaşlar ve keten giysiler Yen ve Yue’den gelmektedir”. O dönemin bir çağdaşının bu sözleri, üretimin bölgesel dağılımının gelişmesini doğrulamaktadır.

Tecimsel ve parasal mübadele hızla gelişti. Sseu Ma-ts’ien’in belirttiğine göre, zengin tüccarlar bütün imparatorlukta ticaret yapıyorlar ve her türlü mal talebini karşılayabiliyorlardı.

Bilgilerimizin bugünkü durumu Han İmparatorluğunun toplumsal ve ekonomik düzeninin ortaya çıkardığı bütün sorunları açıklamamıza olanak sağlamaktadır. Han İmparatorluğu da her zaman köleci bir devletti. Eskiden olduğu gibi, inşaatlarda, zanaatlarda ve tarım işlerinde gene köleler çalıştırılıyordu. Köle ticareti sürekli pazarlarda toplanmıştı. Metinlerde sık sık köle isyanlarına rastlanmaktadır.

İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik hayatında yeni olgular ortaya çıkmaya başladı. Hükümdarlar, akrabalarına, yakınlarına ve yüksek görevlilere, üzerlerinde çalışan köylülerle birlikte topraklar dağıtıyorlardı. Büyük toprak sahipleri mülklerinde yarıcılık uyguluyorlardı. Kullanılmayan topraklara ve sınır bölgelerine devletin serfi köylüler yerleştiriliyordu. Sayısız köylüleri ve köylülerin bütün direnmelerini kırabilecek ve merkez iktidara kafa tutabilecek kendi orduları olan büyük toprak sahiplerinin

kişiliğinde “güçlü sülaleler” ortaya çıktı. Bu durum, Han dönemi Çin toplumunda feodalitenin gelişmesini göstermektedir.

İmparator Wu-Ti’nin saltanat dönemi (M.Ö. 140-86), Han İmparatorluğunun doruk noktasını simgeler. Aristokrat aileleri yola getirdikten sonra, Wu-Ti merkezî iktidarı güçlendirmeyi çabucak başardı. Bir sürekli ordu kurdu, tüccar ve esnaf kesimlerinden gelen bakanları, tuz ve demir çıkarma işlerinde devlet tekeli, özel kişilerin para basmasının yasaklanması gibi ülkenin ekonomik gücünün sağlamlaştırılmasını amaçlayan önlemlerin uygulanmasını izlediler.

Çin’in M.Ö. II. yüzyılda ulaştığı ekonomik gelişme, etkili bir dış politikaya geçmesine olanak sağladı. Hanların orduları Vietnam’a boyun eğdirdiler, Yun-nan ve Mançurya’nın güneyini ele geçirdiler. Hunlarla ilişkiler dış politikanın en önemli sorunları arasında yer alıyordu. Hunların sürekli akınları, kendi yönetimlerinde oluşturdukları ve Şen yu Me Te’nin komutasındaki boylar güç birliğinin büyük tehdidi, Hanlar yönetimini müttefikler aramak zorunda bıraktı. Bu amaçla, M.Ö. 138 yılında, ünlü bir diplomat olan general Çang-K’ien’i batıya gönderdiler. Hunların batı komşuları olan Massagetlerle ilişki kurmak üzere görevlendirilmişti.

Uzun süre yolculuk ettikten ve Hunların hapishanesinde on yıl hapis yattıktan sonra, Çang-K’ien Orta Asya’ya ulaştı, Hazerm, Buhara ve öteki kentleri ziyaret etti.

Çang-K’ien’in bu Doğu ülkelerinden getirdiği bilgiler Çin’de büyük bir ilgi uyandırdı. Massagetlerle ittifak ilişkileri kurmak olan görevinin yerine getirilmemiş olmasına karşın, devlet adamlarına verdiği raporlarda, şimdiye kadar en küçük bir bilgi sahibi olmadıkları çok geniş topraklar üzerinde yüksek bir uygarlığın bulunduğunu haber veriyordu. Çang-K’ien’in getirdiği haberlere inanarak Batı’ya bir sefer hazırlandı. Onun bu gezisi, Çin ile öteki uygarlık merkezleri arasındaki ilişkinin başlangıç noktası oldu.

Çin orduları birkaç kanlı savaştan sonra Hunları kuzeye doğru püskürtmeyi başardılar ve M.Ö. 104 yılında, Taklamakan çölünü ve Tiyenşan dağlarını aştıktan sonra Fergana havzasına girdiler. İlkçağ’ın Büyük İpek Yolu adıyla tanınan ve Çin’i Roma İmparatorluğuna, Partlar Krallığına ve Hindistan’a bağlayan en önemli ticaret yollarından biri

böylece açılmış oldu. Çin, ipek, demir ve zanaat ürünlerini buradan ihraç ediyor, değerli eşyaları ve özellikle atları bu yoldan ithal ediyordu.

10. Hanlar İmparatorluğunun bunalımı. Wang-Mang'ın reformları. "Kırmızı Kaşlılar"ın ayaklanması. Toprakların özgürce alınıp satılmasının, Hanların sarayının aşırı lüksünün ve izlenen dış politikanın ağır yükünün neden olduğu vergi artışları, köylü sınıfının yıkımına yol açtı. İlke olarak ürünün otuzda ya da onbeşte birinin vergi olarak alınmasna karşın, gerçekte bu oran, *Ts'ien Han şu*'nun tanıklığına göre ürünün yarısını geçiyordu. Ayrıca, askerlik hizmeti yapmak istemeyen herkesten vergi alınıyordu. *Ts'ien Han şu*, M.Ö. I. yüzyıl Çin köylü sınıfının durumunu şöyle anlatıyor: "Güçlülerin toprakları binlerce mu'yla (yaklaşık olarak bir mu 0,06 hektar) ölçülüyordu, oysa yoksulların bir çuvaldız batıracak kadar bile toprakları yoktu. Babalar, çocuklar, kocalar, karıları bütün yıl toprakta çalışıyorlar ama emeklerinin karşılığı olan kazançları karınlarını bile doyurmaya yetmiyordu. Zenginlerin köpek ve atları kendilerine verilen bütün darı ve bezelyeleri yiyemezken yoksullar kepekle idare etmek zorunda kalıyorlardı."

İmparatorluğun zayıf düşmesi göçebelere Büyük İpek Yolu'nu ele geçirmek ve böylece Çin'in dış ticaretine zarar vermek olanağı sağladı.

Mülksüzleşmiş özgür insanların yanı sıra kölelerin de katıldığı giderek sıklaşan ayaklanmalar, Han İmparatorluğunda hazırlanan ağır bir bunalımın ilk belirtileri oldular.

Yönetim, örneğin toprak mülkiyetine (5.000 mu) ve köle sayısına (200) bir sınır getirmek gibi kısmi reformlarla, halkın öfkesinin patlamasına engel olmayı denedi.

İmparatorluk ailesinin bir akrabası olan ve bazı kişiler tarafından desteklenen Wang-Mang, bunalımı çok daha köktenci yollarla durdurmak istedi. İmparatoru devirdikten sonra bütün toprakların devletleştirildiğine ilişkin bir buyruk yayınladı (M.Ö. 10). Köleler artık özel kişilerin bağımlısı olarak kabul ediliyordu. Böylece, Wang-Mang, kölelerin çalıştırılması yönteminin yerine, feodal sömürü ilkesini getirmeyi amaçlıyordu. Aynı zamanda o zamana kadar toprak sahibi olamamış herkese toprak dağıtılmasını tavsiye ediyordu. Wang-Mang, getirdiği önlemleri, "tsin-tien" sisteminin yeniden yürürlüğe konulması olarak sayıyordu.

Pazar fiyatlarını düzenlemeyi ve yılda % 10 faizle bir devlet kredisi örgütlemeyi denedi.

Tasarıları, iktidardaki sınıfın şiddetli direnmesiyle karşılaştı, bunun üzerine bunlardan vazgeçmek zorunda kaldı.

Reformların başarısızlığa uğraması, imparatorluğu tehlikeye atan büyük bir köylü ve köle ayaklanmasına yol açtı. M.S. 17 ve 18 yıllarında, Honan, Hu-pei ve Şan-tung eyaletlerinde bir köylü ayaklanması başladı. Asiler, birer adları ve şefleri olan müfrezeler halinde örgütlenmişlerdi. Bunların en güçlüleri, Şan-tung eyaletindeki "Kırmızı Kaşlılar" müfrezeleriydi. Kaşlarını boyadıkları için kendilerine bu ad verilmişti. Wang-Mang, bu ayaklanmayı silahla bastırmayı başaramadı. Asiler 23 yılında imparatorluğun başkenti Çang-ngan'ı ele geçirdiler ve Wang-Mang'ı öldürdüler. Han imparatorluk ailesinin Wang-Mang tarafından iktidardan uzaklaştırılmış olan üyeleri ayaklanmadan yararlandılar. Aralarından biri imparator ilan edildi. Daha sonra, yandaşlarının birlikleri isyancılara karşı çıktı ve ayaklanmayı kanla boğdular.

11. Yeni Han İmparatorluğu (M.S. 25-220). Ayaklanmanın bastırılmış olmasına karşın yönetici sınıfı ödün vermek zorunda kaldı. Köle olarak satılmış çocuklar azat edildiler ve bazı asiler için af çıkartıldı. Büyük toprak sahiplerine ait olan ekilebilir toprakların bir bölümü köylülerin eline geçti. Kölelik biraz yumuşadığı, sömürü yöntemleri ılımlılaştığı için, ekonomide yeni bir gelişme başladı. Sulama sistemi onarıldı ve genişletildi, bu da ekilebilir toprakların yüzölçümünün artmasını sağladı. Demir madenî çıkarma ve maden dökümcülüğü yoğunlaştı. Ticaretin boyutları genişledi. MS. I. yüzyıl Çin'i, Büyük İpek Yolu'nu tekrar ele geçirdi.

M.S. 91 yılında, bir büyük general ve politika adamı olan Pan-Ç'ao, Sin-kiang bölgesini fethettikten sonra Orta Asya'ya bir sefere girişti ve burayı Çin'in egemenliği altına aldı. Hunlar kesin bir bozguna uğradılar. Aralarından bir bölümü Çin'e haraç ödemek, ötekiler de Batı'ya göç etmek zorunda kaldı.

Ama durumları sağlamlaşınca, yönetici sınıflar köylülere verdikleri ödünlerden vazgeçtiler. Toprakların yeniden bir araya toplanması süreci duyulmadık boyutlara ulaştı. "Güçlü sülaleler", köleleşmiş köylüler

tarafından işlenen yüzlerce bin mu’luk topraklara sahiptiler. Sulama şebekeleri yıkılıyordu. Devlet güçten düşüyordu.

Köylü sınıfının yıkımı ve devlet örgütünün çökmesi, tarihte “sarı külahlılar”ın ayaklanması olarak bilinen büyük bir köylü sınıfı hareketine yol açtı. 184 yılında, Şan-tung eyaletinde başlayan bu ayaklanma “kırmızı kaşlılar”ın ayaklanmasına kesinlikle benzemiyordu. Bu ayaklanma, önderleri halka amaçlarını uzun uzun açıkladıktan sonra başladı. Önceden müfrezeler kuruldu ve saldırı günü saptandı. Ayaklanma Taocu düşüncenin etkisindeydi.

Ayaklanmanın başında bulunan Taocu vâiz Çang-Kio, mevcut düzenin (bu düzene “gri gökyüzü” adını veriyordu) tamamen ortadan kalkmasını ve yeni ve haklı bir düzenin (bu düzene “sarı gökyüzünün krallığı” adını veriyordu imgesel bir dille) kurulmasını söylüyordu; “t’ai p’ing tao” (büyük barışın ilkesi) gerçekleştiği zaman bu yeni düzen gelecekti.

Ayaklanma planı bir hain tarafından yöneticilere ihbar edildiği için, saldırıyı öne almak gerekti. Ayaklanma çabucak bütün ülkeye yayıldı. Asiler köleleri serbest bıraktılar, nefret ettikleri memurları öldürdüler, ele geçirdikleri değerli eşyaları aralarında paylaştılar. “Sarı külahlılar”ın ayaklanması yaklaşık olarak çeyrek yüzyıl sürdü ve güçlükle bastırıldı. Zaman aşımına uğramış bir sömürü biçimini, yani köleliği, sürdüren Han İmparatorluğu savaşların ateşi içinde yıkıldı ve yerini feodal düzene bıraktı.

12. Eski Çin’in uygarlığı. Gündelik gereksinimler yazının bulunmasına yol açtı ve bilimlerin ortaya çıkışına katkıda bulundu. Çin yazısının geçmişi İlkçağ’ın çok eski dönemlerine dayanır. Kemik üzerine yazılmış metinlerde (M.Ö. II. binler), bilginler 2.000’den fazla hiyeroglif saydılar, bu da yazının çok daha önceden bulunmuş olduğunu göstermektedir.

Çin hiyeroglif sisteminin gelişmesi belki Mısır’ınkiyle karşılaştırılabilir. İlkel piktografik desenler, daha sonra, sözcüklerin eşdeğerlisi olarak varlıklarını sürdürdüler. “Erkek”, “çocuk”, “kadın”, “ağaç”, “yüksek”, “alçak”, vb. hiyerogliflerinin durumu böyledir. Bu basit hiyerogliflerin bileşimi, yeni kavramları ifade eden (örneğin “ağaç” sözcüğünün iki hiyeroglifi “orman” anlamına gelmektedir) başkalarının oluşmasına olanak sağladı.

Daha sonra, (M.Ö. II. binin sonu ve I. binin başı), Çinliler, ifade edilen kavramın hangi tür fenomene ait olduğunu gösteren anahtar işaretler ve okunuşu belirleyen fonetik nitelikli bir başka işaret ekleyerek yazılarını geliştirdiler.

İlk merkezî monarşi Ts'in döneminde, yazı birleştirildi; ve Hanlar döneminde, yeni malzeme kulanımı sayesinde aşağı yukarı bugünkü görünümünü kazandı: Söz konusu yeni malzeme önce ipek, sonra kağıt oldu (daha önce ağaç tabletler kullanılıyordu). Çinliler'in bugün de dikey sütunlar halinde yazmalarının nedeni, eskiden dar tahtalar kullanmış olmalarıdır.

Tarım takviminin saptanması astronomik gözlemler gerektiriyordu; İlkçağ Çinliler'i bu alanda son derece yetenekliydiler. Örneğin, Hipparkhos'tan 200 yıl önce, Çin bilginleri, ekinoksun devinmesini, yani bir yıl boyunca güneşin gökküresi üzerinde çizdiği çemberin sınırladığı daireye göre ilkbahar ekinoks noktasının yer değiştirmesini kanıtladılar. Ts'in sülalesi döneminde, dünyanın ilk güneş takvimlerinden biri yapıldı. Çinliler bir ay takvimi kullandıkları için bu yeni takvimden yararlanmadılar. Eski Çin güneş tutulmalarının devirliliğini biliyordu.

Pergeli bulmak onuru da Çinlilerindir. Sağlam matematik bilgileri vardı, kare ve küp kök kullanımlarını özellikle biliyorlardı.

Dönemlerinin tarımbilim tekniklerinin bütün bilgilerini içeren tarımbilim kitapları günümüze kadar ulaştı. Toprağın işlenmesini ve verimini artırma yöntemlerini, çeşitli bitkiler hakkında bilgileri kapsayan bu kitaplar çiftçiye öğütler vermektedir.

Çinli zanaatkârlar, sanatsal dokumalar, bronz, demir, fildişi, lâk ve değerli taştan eşya yapımında çok başarılıydılar.

Plastik sanatlar alanında Çinli ustalar birçok başyapıt yarattılar. Ne yazık ki pek azı günümüze ulaşan mezar alçak-kabartmaları, heykeller, mimari yapılar büyük bir yeteneği kanıtlamaktadır.

Toplumsal düzenin hataları, savaşlar, Çeular döneminin sonunda sınıf mücadelesinin şiddetlenmesi, bütün Çin ideolojisine damgasını vuran felsefe sistemlerinin ve dinsel doktrinlerin ortaya çıkmasına yol açtı.

Doğuştan soylu sınıfın çıkarları Konfüçyüs doktrini tarafından yansıtıldı. İlkçağ Çin'inin bu büyük düşünürü (Latinleştirilmiş olan adı Çince Kung-

tseu'dur), M.Ö. 550'lere doğru doğup 480'lere doğru öldü; politikanın törebilime (etik) karıştığı idealist bir doktrin kurdu, düşüncelerinin büyük bir bölümü, öğrencilerinin tuttuğu notlardan oluşan *Felsefi Konuşmalar*'da (Luen-Yu) dile getirilmiştir. "İnsanlıkçı" bir ilkeden yola çıkan Konfüçyüs, daha yaşlıya saygı, her düzeydeki insanın topluma karşı görevlerini kesinlikle yerine getirmesi ilkesine dayalı bir insanlar arası ilişki sistemi hazırladı. "Baba baba, oğul oğul, hükümdar hükümdar olsun" diyordu. Kurulu düzeni ve üstlere kesin itaati onaylayan Konfüçyüs, görevini yapabilecek yeteneği olmadığını gösteren çok kötü bir davranışta bulunması durumunda bir yöneticinin devrilmesine izin veriyordu. Konfüçyüs'cü törebilimin ataların dinine kesin saygı ile birleşmesi, bu doktrine bir dinsel nitelik vermekte gecikmedi.

Lao-tseu'ya mâledilen *Tao-tö King* kitabı (M.Ö. VI. yy), köylü sınıfının ve küçük toprak sahiplerinin bazı özlemlerini karşılıyordu. Bu kitap Taoizm doktrinini dile getirmektedir. Bir maddeci dünya görüşünün öğelerini (yaratıcı tanrının yadsınması) ve doğal bir diyalektiği içermesine karşın, herkesin rahat bir yaşam sürdüğü bir altın çağ olarak betimlediği bir eski döneme dönüşü öğretir. Yaşadığı düzeni ("halkın vergiler ve haksızlıklar yüzünden açlık çektiği" bir düzen) sert bir şekilde eleştiren *Tao-tö King*, "insanların para biriktirmeye bütün varlığıyla sarılmadığı" ütopik zamanlara dönüşü öğütler.

Yeni soylu sınıfın ve tüccarların çıkarları, aralarında Ts'in döneminin birçok devlet adamının yer aldığı yasacılar okulunun yandaşları tarafından savunuldu. Bu okulun önderleri olan Şang İang, Han Fei-tseu ve ötekiler, sağlam bir şekilde merkezîleşmiş, insanları insanların doğasına yatkın olan suçlardan alıkoyan cezaların uygulandığı bir birleşmiş devletin kurulmasını savunuyorlardı.

Konfüçyüscüler ve yasacılar arasında başlayan mücadele bazen son derece sertleşti. Konfüçyüscüler, Şi Huang-ti monarşisiyle savaştılar ve M.Ö. 213 yılında çoğu ölüm cezasına çarptırıldı ve yapıtları yakıldı.

M.Ö. I. yüzyılda, Wang Ç'ung adlı, maddi dünya düşüncesini onaylayan ve ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmeyen çok önemli bir materyalist filozof yaşadı.

Günümüze ulaşan yazınsal yapıtlar bütün tazeliklerini koruyorlar. M.Ö. VI. yüzyılın sonu ve III. yüzyılın başı, Çin'in en büyük şairi K'iu-Yuan'ın çağıdır. K'iu-Yuan, aynı zamanda, Çu döneminin ünlü bir devlet adamıydı. Ts'in devletinin egemenlik kurmak için yaptığı mücadelede kullandığı barbar ve acımasız yöntemin caymaz bir düşmanıydı; K'iu-Yuan, ülkenin kendiliğinden, doğal bir şekilde birleşmesi düşüncesini savunuyordu, bu düşüncesi sürgüne gönderilmesine neden oldu.

Ülkesine, bir kin ve haksızlık çağında merhamet sahibi bir insanın yazgısına ilişkin düşünceler, yapıtının ana izleklerini oluşturuyordu. Halk şiirinin geleneklerine derin bir yakınlık duyan, bu görkemli senyör, bu aristokrat, halkın güçlerine güven duyuyordu. Bir keskin alay ve derin bir melankoliyle yüklü genellemeleri, bununla birlikte, iyimser bir tınıya sahiptir.

Sseu Ma-ts'ien ile tarihçi Pan-Ku'nun düzyazıları, bin yıllar boyu, yadsınmaz bir örnek olma değerlerini korumuşlardır. Metinleri *(Sse-Ki, Ts'ien Han şu),* ulusal efsaneleri, çok sayıda atasözlerini, özdeyişleri ve halk şarkılarını içerir. Çin'in büyük adamlarının resmî biyografileri, çoğu zaman, dramatik izler taşıyan anlatıların biçimsel tadına ulaşırlar ve öykülerindeki imgelem gücü kadar belgesel değerleriyle, uydurulan diyalogların gerçeğe benzerlikleri ve kronolojilerinin doğruluğuyla da insanları etkilerler; bu yapıtların didaktik bir amacı vardır.

Müzik eski Çinlilerin yaşamlarında önemli bir yer tuttu. Çeşitli çalgıların eşlik ettiği danslar ve şarkılar büyük bir rağbet kazanmışlardı.

Çin uygarlığının Asya ulusları için sahip olduğu yer, Grek uygarlığının Avrupa için oynadığı rolle karşılaştırılabilir. Çin'in teknik, sanat, edebiyat ve felsefesi, Japonya, Kore, Vietnam, Moğolistan için bir örnek oldu. Doğu Asya'nın bilimsel kitaplarında, diplomatik metinlerinde ve edebiyatında son zamanlara kadar Çin yazısı kullanılıyordu.

17 Hanların egemenliği iki dönemdir: Eski Han dönemi (M. Ö. 206-M.S. 24 yılları arası, "kırmızı başlılar"ın ayaklanmasına kadar); Yeni Han dönemi (M.S. 25-220 yılları arası).

HELLAS
(ESKİ YUNAN)

YİRMİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ, BİLGİ KAYNAKLARI VE TARİH YAZICILIĞI

Eski Yunan tarihinin, özellikle kültür kalıtının incelenmesi, modern tarih biliminin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Bu bilimin kurucuları Marx ve Engels, İlkçağ (antiquite) tarihiyle çok ilgileniyorlardı. Dünya tarihinde oynadığı ilerici rolü belirterek ilkçağ toplumunu bir köleci toplum olarak tanımlayan ilkin onlar olmuştur. Buna göre İlkçağ tarihinin en önemli sorunları şunlardır: Üretim güçlerinin, zanaat ve özellikle tarımda, köleci sömürü ilkesine dayanan gelişmesi; bu sömürünün toplumun evriminin değişik evrelerindeki niteliği; devletin ve özelliklerinin ortaya çıkışı; İlkçağ uygarlığının güçlü gelişiminin nedenleri; genel olarak ilkçağ toplumu tarihinin evreleri ve özel olarak Yunan ve Roma'nın İlkçağ toplumları tarihinin evreleri.

Bu sorunlar aynı zamanda eski Yunan tarihi incelemesinin en önemli noktalarıyla da ilgilidir. Arkeolojinin yeni bulguları, İlkçağ Yunan toprağında yaşayan tribü ve ulusların tarihine, Grek uygarlığının (Girit, Myken= "Mykenai") doğduğu çevreye yeni bir boyut getirdi. Sonra, ilkel toplum yıkılırken sınıflara bölünmüş toplumun temel niteliklerinin ortaya çıktığı, eski Yunan'ın evrimine doğrudan bağlı ve "Homerik Çağ" adıyla anılan dönem gelmektedir. ¨Köleci toplumun ve devletin oluşumunun, koloni kurma eylemi önemli bir an olan kent devletin (polis, site) (M.Ö. VIII-VI.yy) kuruluşunun devrimci süreci, tarihin bu evresini kapsadı.

Grek köleci toplum ve uygarlığının gelişmelerinin en yüksek düzeylerine ulaştığı ve bu toplama özgü karşıtlıkların yoğunlaştığı “klasik” dönem (M.Ö. V-VI. yüzyıllar) eski Yunan tarihinin merkezinde bulunmaktadır. Nihayet, çok önemli ve tarih bilimindeki işlevi giderek büyüyen bir dönem. Grek tarihinin kısmen doğu tarihiyle birleştiği ve köleci toplumun tümüyle doruk noktasına eriştiği Hellenistik çağdır (M.Ö. III.-II. yüzyıllar).

1. Eski Yunan’ın tarihçileri. Eski Yunan’ın geçmişini öğrenmek isteği, M.Ö. VI. yüzyılda, Küçük Asya İyon kent devletlerinin ilk düzyazı yazarlarının (logograflarının) yapıtlarında ortaya çıktı. Bu yazarlar, Hellas’ın ilk zamanlarını şu ya da bu biçimde yansıtan mitosları ve efsaneleri, yazınsal biçimlerde, anlatıyorlardı. Örneğin, Miletoslu Hekataios, “kahramanlar”ın (Grekler, tanrıların soyundan gelen ve kahramanlıklarıyla ünlenen mitossal atalarını böyle adlandırıyorlardı.) yaşam öyküleri olan *Soy Kütükleri*’ni yazdı.

“Tarihin Babası” Herodotos, Halikarnasos’ta (bugünkü Bodrum) doğdu (484-425 dolayları). O dönemde, Persler karşısında zafer kazanmış olan Atina, Akdeniz’in doğusunda ağır basan büyük denizcilik gücünün ekonomik, politik ve kültürel merkezi oluyordu. İkinci vatanım dediği Atina’ya yerleşen Herodotos’un yapıtı 9 kitaptan oluşur. İlk üç kitap, Küçük Asya, İran, Asurya, Mısır ve öteki komşu ülkelerin uluslarının tarihiyle ilgilidir; dördüncü kitap İskitler’i anlatır. Bu kitapların hepsi Hellas’ın geçmişiyle ilgili çok değerli bilgiler verir. Son kitaplar (V-IX) Med savaşçılarına ayrılmıştır. Herodotos sık sık saflık gösterir: Tanrıların insanların işlerine burunlarını soktuklarına inanır ve mitosları ve efsaneleri bize tarihsel olaylarmış gibi sunar. Ama öte yandan, bu olayları ve insanların eylemlerini akla yakın ve doğal nedenlerle açıklamaya çalışır. Üstelik, devletin ve toplumun evrimine ilişkin genel kuramsal sorular sorar; bu da onun, o sıralar Atina’da süren yoğun ideolojik ve politik mücadeleyle olan yakın ilişkisini kanıtlamaktadır; bu nedenle onun yapıtı, M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında, eski Yunan’ın politik ve kültürel hayatının incelenmesi için bir kaynak niteliğindedir.

Atinalı Thukydides (460-339 dolayları), 8 kitaba ayrılmış ve bize bir bölümü ulaşmış olan *Peloponez Savaşının Tarihi* adlı yapıtında, tarihsel

sürecin daha derin bir anlayışını ortaya koyar; yapıtı eleştiri anlayışından yoksun değildir. Thukydides'in amacı, Hellas'ın iki kesiminin, yani gücünü denizcilikten alan Atina ile, başta Sparta olmak üzere Peloponez Birliği arasındaki çetin mücadelenin, Peloponez Savaşının, bir açıklamasını yapmaktı. Tarihçi, bu savaşın olağanüstü gelişiminin yanı sıra tarihteki rolünü de göstermektedir: Savaş yalnız Akdeniz'in Hellen toprağına yayılmakla kalmadı; bu savaşta Perslerin de etkin bir payı oldu. Yazarın, yöntemsel açıklamaların dışında, eski Yunan tarihine ilişkin değerli bilgiler verdiği, birinci kitabın *Arkeoloji* adıyla anılan giriş bölümü (1, 21. bölümler) özellikle ilginçtir. Thukydides, kendisinin de söylediği gibi, tarihsel olayları, yapıtının değerini hiçbir zaman yitirmemesini sağlayacak biçimde yansıtmaya önem veriyordu. Bilinçli bir vakanüvist olarak, aynı zamanda, olayların nedenlerini ortaya çıkarmaya, iç siyasal mücadeleyi dile getirmeye çalışıyordu. Thukydides, bu mücadeleyi, parti başkanlarına söylettiği söylevler biçiminde aktarmaktadır; yazar, bu söylevlerin gerçekten söylendiğini ve kendisinin bunları, sözcük sözcük değilse bile, en azından söz konusu konuşmacının betimlenen ortamda söylemesi gerektiği gibi ve düşüncelerinin akışına uygun olarak aktardığını belirtmektedir. Sınıf savaşları tabloları, özellikle, kölelerin etkin olarak katıldığı Kerkira'daki iç savaşın betimlemesi gerçek bir usta elinden çıkmıştır. Daha da etkileyicisi, iç savaşların yol açtığı ahlak bozukluğu tablosudur (III. kitap, 82-84. bölümler). Yazar, köleci toplumun bağrındaki sınıf kininin, iç savaş sırasında doruk noktasına çıkan bu kinin çarpıcı bir betimlemesini yapar.

Thukydides'ten sonra Yunan tarih bilimi (genel olarak bütün toplum bilimlerinde görüldüğü gibi) gelişmesini sürdürdü. Ama şurası da bir gerçektir ki, Thukydides'i seçkinleştiren bilimsel çözümleme inceliğine, birkaç ender istisnanın dışında, daha sonra gelen tarihçiler ulaşamadılar. Buna karşılık yapıt sayısı önemli oranda arttı. Biraz önemli Hellas kentlerinin (yüz kadar vardı) çoğunda, daha sonraki yüzyıllarda, kentinin ya da ülkesinin geçmişine başvuran birçok tarihçinin çıktığı görüldü. Ne yazık ki, bu metinlerin büyük bir çoğunluğu bize ulaşamadı; zaman ancak bazılarının bazı bölümlerini, kiminin yalnızca adlarını ya da yazarlarının adlarını koruyabildi. Ama bu kadarının bile büyük bir önemi var: Attika'nın

geçmişini ve özellikle, tarihsel efsaneyi inceleyen Atinalı yazarların kaleme aldığı *Athides*'in parçaları buna tanıklık etmektedir.

Şu ya da bu oranda günümüze ulaşmış olan Yunan tarih yapıtlarının büyük bir önemi vardır. Örneğin, Thukydides'in *Tarih*'ini durduğu yerden (M.Ö. 411) sürdüren, Ksenophon'un *Hellenika*'sı. Ksenophon, Peloponez Savaşının betimlemesini bitirir ve Hellas'ın tarihini 362'ye kadar sürdürür. Thukydides gibi o da sanki olaylara kendisi katılmış gibi anlatır, ama tarihçi olarak Ksenophon daha yüzeysel ve daha yanlıdır. Atina vatandaşı ama Atina demokrasisinin düşmanı olan Ksenophon, aristokrat Sparta'nın dostu ve hayranı kimliğiyle yazar. *Hellenika*'da, örneğin, ikinci Atina Denizcilik Konfederasyonu gibi, demokratik Atina'nın en önemli olaylarını sessizce geçiştirir; buna karşılık, ikinci dereceden ama Sparta'yı daha iyi gösteren olayların altını çizer. Bununla birlikte, *Hellenika,* onun, M.Ö. IV. yüzyılın ilk yarısının yaşamını tutarlı ve sistematik bir şekilde sergileyen tek yapıtıdır. Eleştirel bir gözle ele alınması koşuluyla, bu kitap söz konusu dönemin incelenmesinde kullanılabilir.

M.Ö. VI. yüzyıl Hellas yaşamının değişik görünümlerini aktaran birçok ilginç yapıtı Ksenophon'a borçluyuz; örneğin, On Binler'in seferi ve dönüşlerine ilişkin olan *Anabasis* gibi. Sefere bizzat katılan Ksenophon, Kafkasötesi'nde yaşayan tribü ve ulusları anlatır. Bu bilgilerin, eski D. Anadolu ve Gürcistan incelemelerinde büyük değerleri vardır; Ksenophon'un başka önemli yapıtları *Sparta Cumhuriyeti, Gelirler* (köleci devlette devlet hazinesi sorunu), *Sokrates'in Ünlü Sözleri,* vb.'dir.

Mısır'da (Oxyrrhynchus'de) bulunan papirüslerden biri, M.Ö. IV. yüzyıl başı Grek tarihinin ayrıntılı bir betimlemesini içermektedir. Bazı bilginler bu metnin, M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısı tarihçilerinden Theopompos'un *Hellen Tarihi*'nin bir bölümü olduğunu sanmaktadırlar. Daha sonra sözünü edeceğimiz, bir Mısır papirüsünde bulunmuş olan, Aristoteles'in *Atina Anayasası*'nın([18]) dışında, öteki IV. yüzyıl tarihçilerinin yapıtları günümüze ulaşmamıştır.

Ephoros, IV. yüzyılda, Grek tarihçilerinin geniş ölçüde yararlandıkları dünya çapında bir yapıt yayınladı. Ama bunun da ancak bazı parçaları günümüze ulaştı.

İlkçağ’ın ünlü tarihçilerinden biri olan Polybios (M.Ö. 205-125), Roma Cumhuriyetinin fetihleri ve bir denizcilik gücüne dönüştüğü dönemde yaşadı. Tanıklık ettiği olayları anlattığı *Genel Tarih*’ini M.Ö. II. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldı. Polybios’un amacı, dünyanın bütün ülkelerini Romalıların boyunduruğu altına düşüren nedenleri göstermekti. Kitabına *Genel Tarih* adını vermekte haklıdır, çünkü yapıtı, bütün uygar dünyada olan olayları kapsamaktadır. Tıpkı Thukydides gibi Polybios da olayların akışını ve nedensellikleri göstermekle yetinmez; tarihsel sürecin genel devindirici güçlerini ortaya çıkarmaya ve açıklamaya çalışır. Ona göre, bu sürecin özü, bir devlet düzeninden bir başkasına kaçınılmaz geçiştedir ve bu geçiş belli yasalara uygun olarak gerçekleşmektedir. Her topluluk, her devlet ve her kurum, doğanın yasalarına uygun olarak, gelişim, yükseliş ve nihayet yıkılış evrelerinden geçer, diye yazar. Belirgin saf yürekliliğine karşın, Polybios’un kuramı büyük bir düşünceydi. Onun yapıtı, siyasal bağımsızlığını yitirmiş olmasına karşın eski Yunan’ın çok yüksek bir kültürel düzeyde kaldığını kanıtlamaktadır. Polybios’un yazdığı 35 kitaptan günümüze ne yazık ki yalnızca 5’i ulaştı; geri kalan 30 kitaptan ancak dağınık parçalar var elimizde. Bununla birlikte onun *Genel Tarih*’i, III. ve II. yüzyıl Yunan’ına ilişkin bilgilerimizi büyük ölçüde zenginleştirmektedir.

Polybios’tan sonra, M.Ö. I. yüzyılda ve M.S. ilk yüzyıllarda, Roma İmparatorluğunun bir eyaleti durumuna gelen eski Yunan birçok büyük tarihçi yarattı. Örneğin, ancak bazı parçaları günümüze ulaşmış olan 40 ciltlik *Tarih Kitaplığı*’nın yazarı Sicilyalı Diodoros gibi. Diodoros, M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında yaşadı. Çok yolculuk yapıp çok okuyordu. *Tarih Kitaplığı*’nda, efsane zamanlarından kendi dönemine kadar insanlık tarihini dile getirmeyi amaçlamıştı. Bu yapıtta, eski Yunan tarihiyle ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Birçok dağınık belgelerden yararlanmış olan Diodoros sayesinde, Ksenophon’un *Hellenika*’sını düzeltip tamamlayabilir, M.Ö. IV. yüzyılda eski Yunan’da meydana gelen çok önemli bir devrimci harekete ilişkin değerli bilgiler elde edebiliriz. Ama Diodoros’un *Tarih Kitaplığı*, bilimsel bir yapıt olmaktan çok, yazarından önce yaşamış başka tarihçilerin yapıtlarından yapılmış bir derleme gibidir. Daha sonra, M.S. II. yüzyılda, yazar ve tarihçi, Arrhianos, Büyük İskender’in seferleriyle ilgili, bize ulaşan en doğru yapıtı yazdı. Arrhianos’un çağdaşı, tarihçi ve

coğrafyacı Pausanias, Hellas'ın 1900 yıl önceki durumlarıyla değişik bölgelerini, mimari yapılarını, sokaklarını, alanlarını, heykellerini bize tanıtan *Yunanistan Manzaraları*'nı yazdı. Çağımızın başlarına doğru yaşayan ünlü coğrafyacı Strâbon, çok önemli tarihsel bilgiler bıraktı. On yedi ciltten oluşan *Coğrafya*'sı, Akdeniz havzası ülkelerinden, Afrika, İran, Hindistan, Arabistan, Mezopotamya, Batı Avrupa ve Karadeniz kıyılarından söz eder. Yazar, bazen, herhangi bir ülkenin tarihine ilişkin olarak uzun uzun konu dışına çıkar. Örneğin, Küçük Asya'nın kentlerinin ve Hellas'ın değişik bölgelerinin geçmişi üzerine birçok veriler ediniriz.

Yunan ve Roma'nın önemli politikacılarının yaşam öykülerini yazan Plutarkhos, Arrhianos ve Pausanias'ın çağdaşıydı. Birçoğu günümüze ulaşmamış çok sayıda belgeden yararlanmış olduğu için, yazılarının tarih bilimi için büyük bir önemi vardır. Plutarkhos, Lykurgos, Solon, Themitoklês, Kimôn, Aristeidês, Perikles, Alkibiades, Lysandros ve Büyük İskender'in yanı sıra hatip Dâmosthenes, Sparta kralları Agis ve Kleomenes'in (M.Ö. III. yy) ve İlkçağ'ın daha birçok büyük adamının yaşamlarını yazdı. Bu yaşam öykülerinden 50'si günümüze ulaştı. Kahramanlarının yaşamı tarihsel çevreye sıkı sıkıya bağlı olduğu için, yazar, yapıtında bir tarihçi görünür, ama temel amacı didaktik niteliktedir, bu durum onu bazen yansızlıktan uzaklaştırır. İlkçağ tarihinin hemen hemen bin yıllık bölümünü kapsayan, Plutarkhos'un kaleme aldığı yaşam öyküleri, bununla birlikte, büyük bir belgesel değere sahiptir.

Grek filozoflarının yapıtları, aynı zamanda, ülkelerinin toplumsal ve siyasi yaşamını yansıtırlar. Örneğin, Platon'un *Cumhuriyet*'i ülküsel saydığı bir siyasal düzenin kurulmasına yöneliktir. Toplumsal ve siyasal sorunların yanı sıra tarihsel sorunlar da Aristoteles'in yapıtının büyük bir bölümünü kapsarlar. Tarihsel yapıtlar arasında *Politika ve Atina Anayasası*'nı anabiliriz. *Politika*, devletin kökenleri, özü ve biçimlerine, vb. ilişkin kapsamlı bir kitaptır. Grek tarihinin incelenmesi bağlamında büyük bir değere sahiptir. *Atina Anayasası*, Attika'da kuruluşundan Peloponez Savaşının sonuna kadar, yani M.Ö. 404-403'e kadar, Atina'nın siyasal düzeninin tarihini sunar. Bu yapıt ancak 1890 yılında bulundu. O zamandan bu yana, özellikle kitabının ikinci bölümünde, Aristoteles, yaşadığı dönem

Atina’sında uygulanan düzenin ayrıntılı açıklamasını yaptığı için, Atina devletine ilişkin bilgilerimiz önemli ölçüde derinleşti.

Aristoteles *Atina Anayasası*’nı yazarken, bir yığın belgeden yararlandı. Bu belgelerden bazıları, tarihsel nitelikli yazıtlar ve yazınsal yapıtlardır: *Athides*, Herodotos’un *Tarih*’i ve birçok yerel kronikler. Aristoteles’in bu yapıtını incelerken, onun Atina demokrasisinin hiç de yandaşı olmadığını unutmamak gerekir; bu durum yapıtında çok iyi belli olmaktadır. *Atina Anayasası*, *Politikası*’nın habercisi olan, büyük bir yitik yapıtın, küçük bir bölümüdür. Aristoteles ve çırakları, birçok kentdevletin rejiminin tarihi üzerine toplam olarak 158 “politika” yazdılar.

2. Yazınsal kaynaklar. Homeros’un yapıtı, Hellen ilkçağının büyük şiirleri *İlyada ve Odysseia*, tarihinin başlangıcında, M.Ö. XII. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar (bu konuyu XXIII. bölümde tekrar ele alacağız) Grek ulusunun yaşamının sürükleyici bir tablosunu çizerler. VIII. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılda, yapıtları tarihsel olayları betimleyen birçok Grek şairi çıktı. Bunların arasında ilkin, köylülerin çalışma hayatları üzerine didaktik şiirler yazan Hesiodos’u (700’e doğru) ve şiirleri dönemlerinin toplumsal ve siyasal mücadelesini dile getiren ve bu nedenle büyük bir tarihsel değerleri olan, VII. ve VI. yüzyıl lirik şairlerini (Arkhilokhos, Alkaisos, Tytaios, Solon, Theognis, vb.) anabiliriz. V. yüzyıl başlarının büyük trajedi yazarı Aiskhylos, *Persler* trajedisinde kendisinin de katıldığı Salamin Savaşını dile getirir ve böylece Herodotos’un öyküsünü tamamlar. Eski Yunan komedileri, özellikle Thukydides’in çağdaşı Aristophanes’in iğneleyici siyasal bir hiciv izleri taşıyan dahice komedileri, birer tarihsel kaynak olarak daha da büyük bir değere sahiptirler.

Grek tarihçiler Hellas’ın siyasal tarihini aktarmayı yeğlerler. Hatiplerinin ve politika yazarlarının yapıtları toplumsal yaşam ve sınıf mücadelesini kavramamıza olanak sağlarlar. Aralarında Andokides, Lysias, İsokrates, Demosthenes, Aiskhines, Hyperides (M.Ö. V-IV. yy) olmak üzere birçok hatibin söylevleri günümüze ulaştı. Bunlar bize insan yaşamının içyüzünü açarlar; örneğin, Lysias gibi hatipler, rakiplerinin özel yaşamlarını didik didik ederler. Halk kurullarında konuşmalar yapan ya da makalelerini yayınlatan başkaları, konu olarak güncel siyasal ve toplumsal sorunları

seçerler; İsokrates ve Demosthenes gibileri, M.Ö. IV. yüzyılın ortasında, Makedonya ile Hellas arasındaki ilişkiler türünden çok nazik sorunlara değinmişlerdir.

3. Belgeler, maddi kalıntılar. Yazıtlar (büyük bir çoğunluğu taşa kazınmıştır) en gerçek kaynaklardır. Her yazıt, bir dönemin siyasal, toplumsal ya da özel yaşamının somut bir olayını dile getirir. Şu anda on binlerce eski yazıt biliyoruz; bunların çoğu 15 cilt tutan *Graecae Yazıtları*'nda yer almaktadır. Bazıları, örneğin Atinalı yasacı Drakon'un yasaları, eski Girit yasaları, devlet hazinesi raporları, ayrıntılı gider listeleri gibi devlet belgeleridir. Ayrıca, kimileri özel yaşamdan söz eden mezar yazıtları vardır. Sovyetler Birliği'nde Karadeniz kıyısında bulunan yazıtlar özel bir ilgi uyandırdı. Khorsonosos'ta (bugünkü Sivastopol yakınlarında) bulunan yurttaşlık yemini metni, bu İlkçağ kentinin M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda ulaşmış olduğu yüksek ekonomik ve politik düzeyi kanıtlamaktadır; eski Olbia'nın yıkıntıları arasında bulunan, halk kurulunun yurttaş Protogenes onuruna verdiği karar bu duruma tanıklık etmektedir. Rus bilgini V. Latyşev, Karadeniz kıyılarında bulunan eski Grek yazıtlarını 1885-1916 yılları arasında, üç cilt içinde *Inscriptiones orea eseptentrionalis Ponti Euxini* adıyla yayınladı.

Son zamanlarda, Mısır'da yapılan kazılarda, bir başka türde tarihsel belgeleri içeren birçok papirüs çıkartılıyor. Bunlar sayısız hesap ve makbuzlardan, vb. oluşuyor (örneğin, büyük toprak sahibi, yüksek yönetici Apollonios'un kâhyası Zenon'la yaptığı yüklü yazışma belgeleri). Bunların arasında ayrıca mektuplar, okul ödevleri ve reçeteler, vb. şeyler de var. Bunların yanı sıra, mahkemelerin işleyişi ve halkın çeşitli katmanları arasındaki ilişki hakkında bilgiler veren hukuksal metinler de var. Bazı papirüsler, tümüyle değilse de parça parça, eski Grek yazarlarının yapıtlarını içeriyorlar. Örneğin, Aristoteles'in *Atina Anayasası* 1890 yılında, bir mülk kâhyasının raporunun yazılı olduğu papirüsün (M.S. 78) arka yüzünde bulundu. Hellen yazınının bazı yapıtlarını bu papirüsler sayesinde tanımak olanağı bulduk (örneğin, Menandros'un komedileri).

Bununla birlikte, bize eski Yunan'la ilgili en iyi bilgileri, arkeolojik belgeler, kent kalıntıları, yapılar ve bunların yanı sıra ev eşyaları veriyorlar.

Hemen hemen bütün Balkanlar, birçok Ege adası, Küçük Asya kıyıları, Karadeniz kıyıları, Sicilya ve Güney İtalya uçsuz bucaksız bir açık hava müzesine benziyorlar. Arkeologlar birçok ülkede kazılar yapıyor. Ama aslında kazılar XIX. yüzyılın ikinci yarısından bu yana geniş boyutlar kazandı.

Kazılar, ünlü Delphoi kutsal yerinin, tapınaklarının, hanlarının, sokaklarının, kutsal yolunun, Grek devletlerinin armağanları saklamak için yaptırdıkları sayısız gömülerinin, eski biçimlerine uygun olarak yeniden kurulmalarına olanak sağladılar. Sokaklarıyla, okullarıyla, alanlarıyla, halleriyle, tiyatrolarıyla, tapınaklarıyla ve konutlarıyla koca koca kentler bulundu. Okullarda ele geçirilen listelerde öğrencilerin adları, öğretmenlerin bunların kişilikleriyle ilgili olarak aldıkları notlar yer alıyordu. Örneğin Küçük Asya'da, yoğun bir hayatın izlerini taşıyan Priene kenti ortaya çıkartıldı. Gene Küçük Asya'da, Pergamon (Bergama), Halkidikya'da Olynthos ve daha başka kentler tamamen ortaya çıkartıldı.

Sovyet arkeologları B. Farmakovski, V. Blavatski, V. Gaydukeviç, T. Knipoviç ve başkaları, Karadeniz'in kuzey kıyı bölgelerinde, aralarında Olbia, Khersonésos, vb. olmak üzere birçok büyük kentin sokaklarını, tapınaklarını, surlarını ve kulelerini ortaya çıkardılar. Sovyet bilginleri Kafkasötesi'nde (Ermenistan ve Gürcistan) ve Orta Asya'da eşsiz bulgular yaptılar. Örneğin Profesör S. Tolstov, Harezm'de, tabyaların, seramik kalıntılarıyla kaplı yerlerin yanı sıra, bilindiği gibi, Grek uygarlığına sıkı sıkıya bağlı, unutulmuş bir uygarlığın gizlerini çözmemize olanak sağlayacak bakır ve deri üzerine yazılı belgeler buldu.

Antik paralar, üzerlerindeki resimler, ağırlıkları, yapımlarında kullanılan madenin niceliği, vb. eski Grek tarihiyle ilgili bilgilerimizi tamamlıyorlar. Son yıllarda Sovyetler Birliği'nde önemli aşamalar yapan, tarihin yardımcısı nümismatik (sikke ve madalya bilgisi) paralar üzerinde incelemeler yapıyor (Bkz. A. Zograf, *Antik Paralar*, Moskova 1951).

4. Tarihyazıcılığı. Burjuva sınıfının ortaya çıktığı Rönesans'tan bu yana, zengin kültürel mirasını kendine mal etmek istediği eski Yunan tarihini bu sınıfın yeniden kurmak eğilimi gözlemleniyor. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren, eski Yunan tarihine büyük bir önem verilmeye başlandı; burjuva

demokrasisi için verilen mücadele, politikacıları, hukukçuları, tarihçileri ve yazın eleştiricilerini, başta Atina olmak üzere köleci Grek devletlerinin demokrasi düzenini incelemeye özendiriyordu. XIX. yüzyılın ilk yarısının tanınmış İngiliz tarihçisi, on iki ciltlik *Yunan Tarihi*'nde (1846-1856) Atina'nın düzenini betimleyen G. Grote, bu düzenin bütün burjuva demokrasileri için örnek olacağını sanıyordu. Alman bilgini Droysen'in *Yunanistan Tarihi'*nin önünde yer alan üç ciltlik *Hellenizmin Tarihi* adlı yapıtında, eski Makedonya, Prusya'nın prototipi olarak görünür. Antik tarihte yapılan bu değiştirmelerin XIX. yüzyıl burjuva historiyografisini büyük ölçüde çoraklaştırmasına karşın, ilk kaynakların incelenmesi etkin bir biçimde sürdürülüyor, eleştirileri geliyor ve Grek tarihi bu temel üzerine kuruluyordu.

Dikkatleri ilk çeken, Eski Yunan'ın siyasal ve kültürel yaşamına ilişkin sorulardı. Ama Rusya'da, İlkçağ bilimi daha başlangıcında bile Batı'ya göre daha ilericiydi, çünkü daha genel sorunlarla ilgileniyordu, bu nedenle Rus historiyografisi, eski Yunan'da yaşam ve toplumsal mücadelelerle ilgili soruları çözümleyen ilk tarih yazıcılığı oldu. Petersburg Üniversitesi profesörü M. Kutorga'nın (1809-1886) yapıtları, 1840-1850 yıllarına doğru ünlenmişti. Kutorga, Atina'nın siyasal düzeninin temel olgularını belirtti ve Grek halkının yaşamının geniş bir tablosunu çizdi. *Atina Cumhuriyetinde Kölelerin ve Azatlıların Durumu* adlı yapıtında, bu sorunu derinleştiren ilk bilgin oldu. Rus kültürünün gelişmesiyle eski Grek uygarlığının ilişkisini ortaya çıkardı. V. Vassillievski'nin günümüze kadar değerini yitirmeyen *Çöküş Döneminde Eski Yunan'da Siyasal Reform ve Toplumsal Hareket* adlı üstün nitelikli yapıtı 1869 yılında yayınlandı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, K. Marx ve F. Engels'in yapıtlarının, özellikle *Kapital* (I. cilt 1867'de yayınlandı) ve F. Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) adlı yapıtlarının yayınlanması sayesinde, genel tarih biliminin yanı sıra Grek tarihinin incelenmesinde de gerçek bir devrim oldu. Engels'in kitabının IV. ve V. bölümleri ("Yunan Gens'i" ve "Atina Devletinin Oluşumu") Grek tarihinin temel sorunlarını ele alır. Marx ve Engels yapıtlarında, toplumun gelişiminin temel yasalarını gösterdiler ve özgün bir bilim olarak tarihin ilk taşlarını koydular. Eski Yunan'da üretimin köleci biçimini ve buna göre, Grek toplum ve

kültürünün köleci karakterini en önce Marx ve Engels ortaya çıkardılar. Ama bütün bunlar, onların, bu uygarlığın değerlerini açıkça takdir etmelerine engel olmamıştır. “Ama güçlük Grek sanat ve destanının toplumsal gelişmenin bazı biçimlerine bağlı olduklarını anlamakla ilgili değildir. Güçlük, bunların bize hâlâ bir estetik haz sağlamaları ve hala bizim için, bazı bakımlardan erişilmez ölçü ve örnek değerine sahip olmaları gerçeğinden kaynaklanmaktadır.” (Bkz. K. Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirilmesine Katkı*).

XIX. yüzyılın sonuna doğru, Eski Yunan’ın ekonomik ve toplumsal tarihi batılı tarih yazarlarının dikkatini giderek daha çok çekmeye başladı. Hellas’ın ekonomisini derinlemesine kavramaya olanak sağlayan Grek yazıtlarının yeni baskıları yayınlandı (Bunların bir bölümü ilk kez August Boeckh tarafından yayınlanmıştı). Eski Yunan’da ekonominin değişik dallarının (tarım, meslekler, ticaret, vb.) tarihsel evrimi üzerine epeyce inceleme yazıldı. Bu sorunların yanı sıra sınıf mücadelesi ve sınıfların ilişkileri sorunları da artık Eski Yunan üzerine yazılan yapıtlarda önemli bir yer tutmaktadır. Kapitalizm en yüksek aşaması emperyalizme geçerken, İlkçağ tarihini çağcıllaştırmak eğilimi belirdi. Bu bağlamda, Alman bilgini Ed. Meyer, yazdığı 5 ciltlik *İlkçağ Tarihi*’nde (ilk baskısı 1884 yılında yapıldı), Doğu’nun, Eski Yunan ve Roma’nın, kaynaklarından M.Ö. IV. yüzyılın ortasına kadar uzanan bir zaman dilimi içinde eş zamanlı tablosunu vermektedir. Eski Yunan toplum ve ekonomisinin bir çözümlemesini yapan yazar, bunlarda, gelişmenin ilk evresinde “feodal ilişkiler”i, bundan sonraki evrede ise kendisine özgü “fabrikalar”ı, “işletmeler”i, “bankalar”ı, vb. ile “kapitalizm”i görmektedir. Bundan başka, yazar, bisiklet kuramını ileri sürmektedir, bu kurama göre, insanlık değişik zaman ve yerlerde evriminin aynı evrelerinden geçmektedir ve bu evrim her zaman kapitalizmle sonuçlanmaktadır; yazara göre, geri dönüş olmasa, daha ilkel ilişkilere geri dönüş olmasa, ilerleme mümkün olmazdı. Bisiklet kuramı, hiç kuşku yok ki, emperyalist burjuvazinin bir ideolojik silahıdır. *İlkçağ Komünizmi ve Sosyalizminin Tarihi*’nin yazarı Robert Poehlmann da bu gerici kuramın yandaşıdır; yazar bu çağdaş akımları ilkçağ dünyasında “keşfetmek”le yetinmez, büyük İlkçağ uygarlığının yıkılmasının kesin nedenleri olduklarını da kanıtlamaya çalışır. Alman tarihçisi J. Beloch’un geniş

oylumlu yapıtı (4 ciltlik üçüncü baskısı 1912-1914 yılları arasında yayınlandı) *Grek Tarihi*, modernist olmakla birlikte nitelik bakımından daha ılımlıdır. Meyer, Poehlmann gibi Beloch da Grek ekonomisinin köleci karakterini yadsır; yükseliş döneminde Yunanistan'daki köle sayısını azımsar ama ücretlilerin rolünü abartır.

Fransız bilgini Glotz'un daha başka, daha doğru, derli toplu düşünceleri vardı. Marksizmin yandaşı olmamasına karşın, Grek toplumunda topluluğun ve genslerin (gens: aynı soydan gelen eski bir köke dayanan geniş aile, uruk) rolünü belirterek, birçok yapıtlarında Fustel de Coulanges'ın ilkelerini izledi. Yapıtlarında emekçi halka sıcak bir sevgi gösterir.

Almanya'da faşist tarih "bilimi", değişmez askerî ve köleci düzeniyle Sparta'yı ülküleştirmeye ve Makedonyalı İskender gibi "büyük" fatihleri göklere çıkarmaya çalışıyordu. Bir Alman tarihçisine göre Girit (minoen) uygarlığı, kadınların özgürleşmesinden kaynaklanıyormuş. Genel olarak, son dönem burjuva tarihçileri Eski Yunan tarihinin toplumsal ve ekonomik sorunlarını, genel sorunlarını ihmal ederler. Grek tarihine ilişkin yapıtlar, yapıcı olmaktan çok belgesel bir nitelik taşırlar. Arthur Evans'ın 1921-1935 yılları arasında Londra'da yayınlanan 4 ciltlik anıtsal yapıtı *Minos'un Sarayı* bile, Girit'teki toplumsal ilişkileri belirtmeksizin çok değerli gerçekler aktarır. İngiliz tarihçilerinin, II. - IV. ciltleri Grek tarihine ayrılmış olan ortak yapıtları *The Cambridge Ancient History* (2. baskı 1923 ve daha sonra) için de durum aynıdır. Begtson'un 1950 yılında yayınlanan *Yunanistan Tarihi* de aynı yanlışları taşımaktadır. Arkeoloji ve yazıtbilim alanlarında bilginlerin son zamanlarda kazandıkları başarıları belirtmemiz gerekir. Örneğin, Meritt, Wade-Gery ve McGregor'un 4 ciltlik yapıtları *les Listes atheniénnes du tribut des alliés*'nin (Cambridge, 1939-1950), Atina'nın ve V. yüzyıl Hellas'ının büyük bir bölümünün tarihinin daha anlaşılmasına katkıda bulunduğu için büyük bir değeri vardır. İngiliz bilginleri Ventris ile Chadwick'in Myken B yazısını çözümlemelerinin büyük bir önemi vardır: Şimdiye kadar arkeolojik yapılar yoluyla yeterince öğrenilmemiş olan Myken dönemi Grek tarihine ışık tutmaktadır.

XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başı Rus biliminde, İlkçağ ve özellikle Eski Yunan uzmanı birçok büyük bilim adamı görülür. Kimileri genel nitelikli,

kimileri özel sorunları işleyen birçok yapıt yayınladılar. *Eski Olbia'nın Tarihi ve Siyasi Düzeni Üzerine İnceleme* (1887) ve *Pontus'un Tarihi Üzerine Makaleler* (1909) gibi, Karadeniz'in kuzey kıyı bölgesi eski yazıtlarının incelenmesine dayalı yapıtların yazarı, akademi üyesi V. Latywev Eski Yunan tarihine büyük bir katkıda bulundu. Bu kitabın üçüncü baskısı (1897-1899) Eski Yunan'la ilgilenenlere bugün de el kitabı niteliğiyle yardımcı olmaktadır. S. Gebelev'in *M.Ö. 229-31 yıllarında Atina* (1898) ve *Akhaia*'sı (1903), M. Khvostov'un *Grek-Roma Mısır'ının Doğu Ticareti*'nin (1907), V. Buseskul'un *Perikles* (1899), *Atina Demokrasisinin Tarihi* (1909), *Eski Yunan Tarihine Giriş*'inin (3. baskı, 1915) ve akademi üyesi R. Vipper'in *Yunan Tarihi Üzerine Konferanslar* (1905), ve *Klasik Çağda Yunanistan*'ının büyük önemleri vardır.

Devrim öncesi Rus historiyografisinin zengin kalıtını eleştirel bir anlayışla özümseyen Sovyet bilimi, özellikle Eski Yunan'ınki olmak üzere eski tarihin sorunlarını ele almak için, yeni ve gerçekten bilimsel bir yöntem yarattı. Örneğin, S. Kovalev, *Eski Toplumun Tarihi*, *Yunanistan* (2. bas., 1937), *İlkçağ Tarihi* (1937); S. Lourie, *Yunanistan Tarihi* (1940); V. Sergueev, *Eski Yunan Tarihi* (2. bas., 1948). Son kitap eski Yunan tarihinin bütün dönemlerine ilişkin geniş bir bibliyografya içermektedir.

Savaş sonrası yıllarında, bir grup Sovyet bilgininin yapıtı olan *Eski Yunan*'ın (1956) yanı sıra K. Kolobov ile L. Gluskin'in *Eski Yunan Tarihi Üzerine Denemeler*'i (1958) yayınlandı. Eski Yunan ve öteki ülkelerin eş zamanlı tarihi, SSCB Bilimler Akademisinin yayınladığı 10 ciltlik *Dünya Tarihi*'nin ilk iki cildinde (1955-1956) yansımasını buldu. Grek tarihinin belirli sorunlarını işleyen ve İlkçağ bilimine katkıda bulunan bilginlerin yapıtları arasında şunları anabiliriz: V. Guydukeviç'in *Bosphoros Krallığı* (1949), D. Kallistoav'un *Antik Dönemde Karadeniz'in Kuzey Bölgesinin Tarihi Üzerine Denemeler*'i (1949), T. Knipoviç'in *Tanais*'i (1949, K. Ranaviç'in *Hellenizm ve Tarihteki Rolü* (1950), A. Zograf'ın *Antik Paralar*'ı (1951), V. Blavatski'nin *İlkçağ Boyalı Keramiği* (1953), M. Kobyline'in *Attika Heykeli* (1953), bir ortak yapıt olan *Karadeniz Kuzey Bölgesi Antik Kentleri* (1955), M. Maximova'nın *Karadeniz Güney-Doğu Bölgesi Antik Kentleri* (1956), S. Lourie'nin *Myken Dönemi Yunan Dili ve Kültürü*, vb.

18 Atina’nın yapısı, yönetim biçimi (Ö.İ.)

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

HELLAS’IN DOĞASI

Hellas’ın (Eski Yunanistan) yüzölçümü büyük değildi (toplam 64.500 kilometre kare), ama coğrafya bakımından çok değişikti. Kapsadığı yerler: 1) Balkan yarımadasının güneyi, 2) Ege ve İyon adaları, 3) Küçük Asya’nın batı kıyıları.

Kıt’a Hellas’ı (Balkan) bütün yüzölçümünün dörtte birini kapsıyordu ve yarımadayı, körfezler ve sıradağlar üç belirgin bölgeye ayırıyordu. Kuzey, Merkez (Orta, İçbölge), Güney ya da Peloponez. Kuzey Hellas’da ikiye ayrılıyordu: Epeiros (Epir) ve Thessailia. Orta Hellas’ın politik bakımdan en önemli iki bölgesi, doğudaki Attiké (Attika) ve Boiôtia idi. Peloponnesos (Peloponez) şu bölgelere ayrılıyordu: Argolis, Lâkonia, Messênia, Elis (Eleida) ve Arkadia.

Kıt’a Hellas’ının belirleyici bölünüşü, başta kuzeyden güneye uzanan, yüksekliği 2.000 metreyi aşan sıradağlar olmak üzere, her yönden dağlarla parçalanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Dağlar Hellas’ı iki bölgeye ayırır: Batı ve Doğu; Hellas’ın kuzeyinde Pindos dağları vardır; ortada Pindos’un uzantısı Parnassos; güneyde (Peloponnesos), geniş Akhaia ve Arkadia dağ çemberi güneyde ikiye ayrılır: Doğuda Parnonas, batıda Taygetos, Hellas’ın kuzeyinde Makedonia (Makedonya) ile Thessailia (Teselya) arasında, en yüksek tepesi 3.000 metreyi bulan Olympos (Olimpos) ile dağlar yükselir. Dağlarda, çoğunluğu ırmak ağızlarını izleyen dar vadiler vardır. Ovalar toplam olarak bütün Kıta Hellas’ının beşte birinden daha azdır.

Ülkeyi parçalara ayıran dağlar, özellikle Kıta Hellas’ının batısında, politik bakımdan bağımsız, birbiriyle ilişkisi olmayan birçok toplulukların oluşumuna yol açtı. Doğuda, boğazlar ve geçitler (kuzeyde Tempe vadisi, kıyı boyunca Thessailia ile Boiôtia arasında uzanan Thermopylai (Termopil) geçidi), ilişki için daha fazla olanak sağlıyor ve bunun sonucu olarak ekonomik ve toplumsal gelişmeyi hızlandırıyordu.

Dağların bölge ve devletleri birbirinden ayırmasına karşın, Hellas’ı çevreleyen denizler Grek topluluklarının dış ilişkilerini kolaylaştırıyordu. Girintili çıkıntılı kıyılar denizciliğin erkenden gelişmesine katkıda bulunuyordu. Bu açıdan, en uygun coğrafi koşullar, yarımadanın doğu kesiminde ve çok girintili çıkıntılı kıyıları rüzgar almayan küçük koylar bakımından zengin batı Küçük Asya’daydı. Orta ve güney Hellas’ta kıyıdan 50 kilometre uzaklıkta toprak yoktur ve her yüksek tepeden bakınca açık deniz görünür. Öte yandan, Ege Denizinde (Arşipel) bulunan sayısız adalar, Balkan yarımadasından Küçük Asya kıyılarına uzanan tesbih gibi takımlar oluştururlar, bu nedenle bu yolu izleyen eski denizciler karayı yitirmezlerdi.

Ege adaları birkaç gruba ayrılmıştır. Batıda, Orta Hellas boyunca uzanan Euboia (Eğriboz) vardır. Euboia buğday bakımından zengindi, Attika’ya bile buğday sağlardı. Daha kuzeyde, Trakya kıyıları boyunca, Thasos (Taşoz), Samothraki (Semadirek), Limnos (Limni), İmbros (İmroz) ve Tenedos (Bozcaada) birbirini izler; doğuda büyük boyutlu birkaç ada Küçük Asya kıyılarını izler: Lesbos (Midilli), Hios (Sakız) ve Samos (Sisam).

İlkçağ’da orta Ege Denizi’ndeki adalar iki grupta toplanıyordu. Kikladlar ve Sporadlar. Kikladlara (Grekçe “Kuklos”, çember, daire) 24 büyük ve yarısı Delos (Dilos) çevresinde bulunan 200 ada bağlıydı. Bu küçük ada etkin bir ticaret ve denizcilerin efendisi Apollon-Delphoi kültürünün merkezi oldu. Delos’u çevreleyen bütün adaların en önemlileri, çok güzel beyaz mermer ocakları bulunan Paros, Naksos, Andros’tu. Bunların daha uzağında Küçük Asya yönünde en büyük ada Rodos bulunur.

Ege Denizinin güneybatısında Kithira ve Egina (Aigina) adaları vardır. Güneyde, sayısız adalar, çok eski bir uygarlık ocağı olan, son derece verimli Girit’le biterler. Girit’in doğusunda, Akdeniz’de Küçük Asya ve Suriye yakınlarında Kıbrıs vardır; Kıbrıs, bakır madeni (Kıbrıs’ın adı bakırın

kimyadaki adı “Cuprum”dan gelmektedir) bakımından zengindir, ormanlar, zeytinlikler ve bağlarla kaplıdır.

Yazın en sakin aylarında, denizciler, düzenli rüzgarlardan ve Karadenizden Attika’ya ve Peloponessos’a doğru giden deniz akıntılarından yararlanabilirlerdi. Bütün bu, çoktan yüksek bir gelişim düzeyine ulaşmış olan ve uygarlığının hazinelerinden Grekleri bütün Avrupalılardan daha önce yararlandıran Yakın-Doğu ile Greklerin ilişki kurmalarına olanak sağladılar.

Hellas, İtalya ve Sicilya arasındaki İyon Denizi’nde az ada vardır: Kerkyra (Korfu), Lefkada, Kefalonia ve İthaki (İthaké). Bu adalar Batı Hellas kıyılarına yakındır. Bu nedenle Hellas ile İtalya arasında ulaşım oldukça güçtü. Ama Grekler bu toprağı verimli ülkeden buğday ithal etmek zorunluluğunu duyuyorlardı.

Hellas’ın kıyı bölgelerinin iklimi ılık ve sıcaktır, sübtropikal iklime yakındır. Yalnızca dağlık bölgelerde, özellikle Epir’de don ve kar fırtınaları görülür. Greklerin yaşam biçimini, konutlarını ve giysilerini iklim belirledi. Evlerde, sütunlar üzerinde duran sundurmayla çevrili ve insanları güneş sıcaklığından koruyan iç avlunun büyük bir önemi vardı; kamu yapıları ve tapınaklar, revaklar ve sıra sütunlarla çevriliydi. Grekler gömleklerini yün ve ketenden yapıyor, dışarı çıkarken omuzlarına yün harmani atıyorlardı. Ayakkabı olarak yazın sandal, kışın çift kat keçe giyiyorlardı. Bütün Akdenizliler gibi eski Grekler de ölçülü yemek yiyorlardı. Yiyecekleri, unlulardan, sebze, zeytin, peynir, kuru incir, büyük bir bölümü Pontus Krallığı’ndan ithal edilen tuzlu balıktan oluşuyordu.

Hellas’ta tahıl (arpa, darı, buğday) ekimi yapılabilecek pek az yer vardı. Tarım yapılabilecek topraklı geniş ovalar Tesselya, Boîotîa, Messêina, Lâkonia’daydı. Büyük sıcaklar (ısı 40 dereceye ulaşıyordu) ve yağmursuzluktan akarsuların kuruması, tarım için büyük bir engeldi. Bunun sonucu olarak, Hellas’ın büyük bir bölümünde, büyük bir özen isteyen ve kimi zaman tepe yamaçlarında yapay teraslarda sulamalı olarak yapılan bağcılık ve zeytincilik daha çok önem kazandı. Genel olarak, en uygun doğal koşullar, kıta Hellas’ının çam, gürgen, meşe ve kestane ormanlarıyla kaplı doğu bölgelerindeydi; vadilerde servi, defne ve zakkum yetişiyordu;

yamaçlarda bağlar, zeytinlikler vardı. Dağlık batı ancak hayvancılığa elverişliydi.

Pek az verimli olan Hellas toprağı, yapı malzemesi ve çeşitli madenler bakımından zengindi. Lâkonia’da zengin demir madeni vardı; Euboia’nın (Evia, Eğriboz) Halkida bölgesinde ve Kıbrıs’ta bakır boldu; Attika’da gümüş madeni işletiliyordu; Trakya’da (Strymon, “Struma”) vadisinde altın çıkartılıyordu. Attika, Korent, Boiotia ve Euboia’da, kap kacak yapımında kullanılan yüksek nitelikli kil vardı. Attika’dan pek uzak olmayan Ceos adasında kili boyamakta kullanılan sülüğen yatakları bulunuyordu. Bütün bunlar, ürünleri, şarap ve zeytinyağı gibi yalnızca ülke içinde tüketilmeyen aynı zamanda buğday ve öteki önemli besin maddeleri (tuzlu et, balık, vb.) karşılığında ihraç edilen mesleklerin erken gelişmesine katkıda bulunuyordu.

Böylece, sınırlı boyutlarına ve az doğal kaynaklarına karşın, Hellas tarihsel evrimi için gerekli olan bütün koşullara sahip bulunuyordu, Küçük Asya ile İtalya arasındaki konumu, güney ve doğuda bulunan uygar ülkelerle ilişkileri kolaylaştıran deniz, meslekler ve ticaretin gelişimini destekleyen olanaklar.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM

EGE UYGARLIĞI

1. XIX. ve XX. yüzyılların arkeolojik bulguları. Eski Grekler ülkelerinin uzak geçmişine ilişkin çok şey bilmiyorlardı. Thukydides eskiden buralarda "Pelasglar" (Pelasgoiler), "Karialılar", "Lelegler" adıyla bilinen yabancı ulusların yaşadıklarını tahmin etmektedir. "Kiklop işi" (yani Kyklopların yaptığı) olarak bilinen büyük taşlardan yapılmış yapılar bunlara mal edilmektedir. Efsaneler Girit Kralı Minos'un büyük bir denizci devletinden ve onun uçsuz bucaksız sarayı Labyrinthos'tan (Labirent), Troya Savaşını yapan Mykenai kralı Agamemnon'dan söz ederler.

Avrupalı bilginlerin XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar bu konuda pek fazla bilgileri yoktu. Ama 1870-1880 yılları arasında Klasik İlkçağ'la ilgili önemli bulgular yapıldı: Amatör Alman arkeoloğu Henri Schliemann 1874 yılında *Troya'nın Eski Zamanları* başlıklı bir kitap yayınladı ve bunu 1878-1886 yılları arasında başkaları izledi: *Mykenai, İlion, Troya, Tirnys.* Dönemin bilginlerinin dalga geçtiği bu otodidakt (kendi kendini yetiştirmiş), bu yorulmak bilmez hazine arayıcısı, Homeros'un Troya'sını, *İlyada ve Odysseia'*nın kahramanları döneminden kalmaları gereken heykelleri ve birçok değerli eşyayı Mykenai'de bulduğunu söylüyordu.

Ama Schliemann'ın bulgularını pek iyi değerlendiremediği belli oldu. Amatör Schliemann'a karşı en kuşkulu davrananlardan biri olan arkeolog Doerpfled seksenli yılların başında ona yardımcı olmaya karar verdi. Daha sonra (1902), Schliemann'ın kronolojik tahmininde yanılmış olduğunu ve bulgularının, bilimin o zamana kadar hiç bilmediği çok daha eski bir döneme ait olduğunu kanıtladı. Schliemann'ın bulguları, M.Ö. III. ve II.

binlerde Avrupa’nın güneydoğusunda, gücü ve görkemiyle Yakın Doğu uygarlıklarına benzeyen bir uygarlığın yaşadığını doğruluyordu.

XX. yüzyılın başında İngiliz arkeoloğu Arthur Evans, Girit adasında yaptığı kazılarla, Schliemann gibi Doerpfled’in de bu uygarlığın asıl ocaklarıyla karşılaşmamış olduklarını, Girit uygarlığının çok daha gelişmiş, çok daha görkemli olduğunu ve belki de Mezopotamya ve Nil uygarlıklarını aşmış olduğunu kanıtladığı zaman, Doerpfled’in varmış olduğu temel sonuçların doğruluğu yadsınmaz bir biçimde ortaya çıktı. Dört ciltlik *Minos’un Sarayı* adlı yapıtında Evans otuz yıllık kazılarının sonuçlarını açıklar. Ve kazılar ilerledikçe, “Ege uygarlığı” adı verilen bu prehellenik (Helen dönemi öncesi) uygarlığın tarihteki yeri belirginleşti.

Ancak bu kitap hazırlandığında henüz tarih biliminin özümsememiş olduğunu haber vermemiz gerek. Henüz, evrensel olarak kabul edilmiş bir tarihleme yapılmadı. En bilinen yöntem olan Evans’ın önerdiği tarihleme, Eski Mısır’ın üç “imparatorluğu”na denk düşen üç minoen (destansı kral Minos’un adından kaynaklanan) dönem belirlemektedir: 1) Eski Minoen (M.Ö. 3000-2100), 2) Orta Minoen (2100-1580), 3) Yeni Minoen (1580-1200). Ama, Mısır’la yakın ilişkisi olan Girit’le ilgili olarak bu ayrımı kabul eden uzmanların çoğu, Ege uygarlığının başka bölgeleri için birincisine paralel başka bir zamanlama kullanıyorlar. Örneğin, Kıta Hellas’ı için, eski, orta, yeni helladik dönemler kabul ediliyor. Yeni Helladik döneme “Myken dönemi”de deniliyor. Grek ada uygarlığına da “Kikladlar uygarlığı” adı veriliyor.

2. Hellas’da Kalkolitik dönem. Ege havzası ülkelerinin ilkel dönem tarihi için alışılmış arkeolojik bölümlemeye (Kalkolitik, Bronz çağı, İlk Demir çağı) başvurulur. Kalkolitik (M.Ö. 3000-2100) Ege uygarlığının ilk evresidir. Bu uygarlığın merkezi, Ege Denizi’nde bir tür köprülük yapan Kilkad takım adalarındaydı. Ama yayıldığı alan çok daha genişti: Bu uygarlık Girit’te (erken Minoen katmanları), Peloponnesos’ta (Eski Helladik), Orta Hellas’ta, Küçük Asya’nın batı kıyılarında (“Troya 1”, “Troya 2” adı verilen erken Troya katmanları, Midilli adasındaki Thermi kasabası) ortaya çıkartılmıştır. Bu uygarlık, Ege Denizi havzasında uzun süre varlığını sürdürmüş olan çok gelişmiş Neolitik kültürlerin sonucuydu.

O dönemde, taş aletler henüz ağır basmaktaydı. Ama yapımları çok yüksek bir yetkinlik düzeyine ulaşmıştı: Bazılarının yapımlarında bir değerli taş, doğalcam kullanılıyordu. Doğalcam yataklarına sadece Kikladlardan Melos adasında rastlanmaktadır. Bu adada Phylakopi adında büyük bir kasaba kurulmuştu, doğalcam çıkaran halkı, bunu işleyerek dönemin en değerli aletlerini yapıyorlardı.

Taşın dışında, maden kullanılmaya başlanmıştı: Önce bakır, sonra ilkel bronz (kalay oranı % 9). Bakır ve bronz son derece az olduğu için bunlardan yalnızca silah (ilkel baltalar, hançerler) ve mücevher (saç iğnesi) yapılmaktadır. Takılar için altın da kullanılmaktadır: Troya'nın en eski katmanlarından birinde (Troya 2), Schliemann 8 bin altın eşya içeren bir hazine (İlyada'nın Troya kralının adından esinlenerek "Priam'ın Hazinesi" adı verilmiştir keyfî bir şekilde) buldu. Kısacası, henüz Kalkolitik (ya da Eneolitik) çağıdır, yani madenin yeni yeni işlendiği, taştan aletlerin egemen olduğu bakır ve taş çağıdır.

İlkel teknik az gelişmiş bir ekonomik ve toplumsal düzene tanıklık etmektedir. Arkeolojinin verilerine göre bir karara varacak olursak, belli başlı uğraş, balıkçılık, küçük boyutlu hayvancılık, kazmalı tarım ve ilkel mal değişimi ve bunların yanı sıra haydutluk ve korsanlıktı ("Priam'ın Hazinesi" gibi zenginliklerin toplanmasının kaynağında haydutluk ve korsanlığın bulunması gerekir). Kaba saba kil kaplar, çark kullanmadan, elle yapılıyordu; garip biçimli, kuş gagalı testiler, insan yüzlü çömlekler yapıyorlardı. Bunları henüz boyamıyorlar, geometrik desenlerle bezemekle yetiniyorlardı.

Genellikle, halk, kulübenin belirgin uzantısı olan yuvarlak ya da oval evlerde oturuyordu. Ama bu konutlar çok genişti (300 metre kareye kadar), on kadar odaları vardı, buralarda birçok topluluk, hiç kuşkusuz klanlar yaşıyordu. Mezarlar da ortaktı; Kikladların sandık biçimli taş mezarlarında, Girit'in yuvarlak yeraltı mezarlarında bazen 1.000'e yakın iskelet bulunuyordu.

Ama klanlar düzeninin artık çöküş döneminde olduğuna inanmak gerekir. Melos adasındaki Phylakopi, düzgün sokakları, tabya kalıntılarıyla gerçek bir kenttir. Troya'nın erken dönem katmanları (Troya 1 ve 2) kıdemlilerin ya da şeflerin, zengin görünümleriyle belli olan, iyice tahkim edilmiş

konutlarını ortaya çıkardı. En büyükleri Troya 2'deki yapılardır. Pişmiş tuğlalardan yapılmış siperler üzerinde yükselen, devsel duvarlı korkunç kalelerdir bunlar. Duvarlardan ustaca tahkim edilmiş kapılar vardır. Saldırganları arkadan sarmak için gizli bir kapı bulunmaktadır. Kalenin ortasında, taş döşeli avlusuyla şefin konforlu evi yükselmektedir. Geniş bir holden, ortasında yuvarlak bir ocak bulunan büyük bir salona girilmektedir. Evin yanında, hiç kuşkusuz kadınlara ayrılmış olan küçük bir konut bulunmaktadır. Böylesine bir kentte oturan şef hiç kuşkusuz basit bir kıdemli olamaz, büyük bir olasılıkla kendi elleriyle yaptıkları surların karşısında çaresiz kalmış uyruklarını sömüren bir şeftir.

Bugün, ne yazık ki, Ege Denizi'nin kıyı bölgesi ve ada halklarının ırkı hakkında kesin bir şey söyleyecek durumda değiliz. Grekler, daha önce de belirttiğimiz gibi, kendilerinden önce Ege'de yaşamış olan Küçük Asya kıyıları kökenli ilkel topluluklardan –Karyalılar, Pelagslar ve Lelegler– söz ediyorlar. Kalkolitik dönem Ege halkının Küçük Asya'dan geldiği olgusu, arkeolojik belgelerin niteliği ve yeradıbilimin (toponimie) verileri (Hellas'ın birçok yerinde korunan dağ, ırmak, bölge adları. Örneğin: Parnasos, Kaphisos, Larissa, Korinthos, vb.) tarafından doğrulanmış gibi. Bununla birlikte, sorun henüz çözüme bağlanmış değil.

3. Bronz çağı. Ege uygarlığının ikinci dönemi, Avrupa'nın güneydoğusunda Bronz Çağı'nın gelişmesini kapsar. Bu dönem, Mısır (Orta ve Yeni İmparatorluklar) ve Mezopotamya'da benzer bir gelişmeye denk düşmektedir. M.Ö. 2100'den 1400'e uzanan bu dönem, Girit kültürünün doruk dönemidir (Evans'a göre, Orta Minoen ve Yeni Minoen'in ilk yarısı).

Girit o sırada İlkçağ'ın uygar ülkeleri arasında birleştirici köprü görevi yapmaktadır. Aristoteles *Politika*'sında Girit'in elverişli durumunu belirtmektedir. Homeros da aynı düşünceyi şu sözcüklerle dile getirmektedir.

Girit denen bir toprak var şarap rengi denizin ortasında,
denizle çevrilidir, güzeldir ve de semiz,
çok insan var içinde, sayamazsın, doksan tane de kenti.
Karışmıştır burada bir dil öbür dile..

(*Odysseia,* Bölüm XIX, 172. dize ve sonrası)

Aynı zamanda, Girit'in gelişmesinin bir başka nedenini de belirtmek gerekir. Bronz Çağı'nda bütün Doğu uygarlıkları için kalay ticaretinin aracılığını yapıyordu. Bronz yapımında kullanılan bu vazgeçilmez maden, batıdan, İberik yarımadasından geliyordu ve kalayın ulaşımını denetleyen Girit, Yakın Doğu'nun temel sanayiinin anahtarını elinde bulunduruyordu. Bu madenin büyük bir bölümünü kendine ayırıp kendisi bronz yapıyordu (bakır Kıbrıs'tan ithal ediliyordu). Demek ki Girit, Bronz Çağı'nda yalnızca bir aracı rolü değil, bir üretici rolü de oynuyordu.

Tekniği ve ekonomisi üstün bir düzeye ulaştı. İlkin metalurji gelişti: Son derece güzel çift ağızlı baltalar, hançerler, bir metre uzunluğunda iki ağzı keskin, ince kılıçlar yapılıyordu. Altın ve gümüş bardak ve kaseler incelikleri benzersiz alçak-kabartmalarla süsleniyordu. Metal tel yapmayı başarmışlardı, bunun sonucu olarak, sarmal, Giritli dekoratörlerin yeğlediği motif durumuna geldi.

Bir başka önemli zanaat dalı da seramikti, seramik yapımında büyük ölçüde çömlekçi çarkı ve gelişmiş fırınlar kullanılıyordu. Biçimlerinin inceliği, bezeklerinin güzelliği bakımından, Girit vazolarının bütün Yakın Doğu'da eşi benzeri yoktu; bu nedenle Mısır ve Suriye'ye daha Uzak Doğu ülkelerine ihraç ediliyordu. Resimlerde görülen kadınların karmaşık giysilerine bakacak olursak, dokumacılık da çok gelişmişti. Mühürlerdeki gravürler de övgüye değer. Damga-yüzükler aristokratların parmaklarını süslüyordu, boyunları, kolları, ayakları ve saçları mücevherlerle dolup taşıyordu.

Tarımın gelişmesini, içlerine buğday, şarap ve zeytinyağı doldurulan kocaman küpler kanıtlamaktadır. Şantiyeleri ve tersaneleriyle liman kalıntıları ve birçok gemi resmi, gelişmiş bir denizciliğe ve etkin bir seyrüsefere tanıklık etmektedir. Para yerine, öküz derisi ya da çift ağızlı balta biçiminde, değişik boyut ve ağırlıkta bakır külçeler kullanılıyordu. Girit çok uzak ülkelerle ticaret yapıyordu.

Ekonomik işlemler ve ticari mübadeleler çok gelişmiş bir yazı sayesinde büyük bir titizlikle kaydediliyordu. Başlangıçta hiyeroglifle kil tabletlere yazılıyordu. Daha sonra (1700'e doğru) A çizgisel yazısı ve bunun ardından

B çizgisel yazısı ortaya çıktı. ama ne yazık ki bu yazılar tamamen çözümlenemediler. Ventris ve Chadwick, 1953 yılında, ancak daha yenisini, B çizgisel yazısını çözmeyi başardılar, bu nedenle bugünkü elimizde bulunan Girit metinlerinin anlamını tam olarak bilmiyoruz.

Bu dönemde, toplumsal düzen, üretim güçlerinin yoğun gelişimi sonucu tamamen değişti. Yapılarda ve mezarlarda klan ortaklaşacılığının (kollektivizmin) izi yoktur artık. Oldukça küçük, dikdörtgen evler bir tek aile içindir. Mezarlıklar, tek tek mezarlar ya da aile mezarları, bireysel niteliktedir. Bütün bunlar, klanlar düzeninin yıkılmasının ve toplumun sınıflara bölünmesinin sonucudur. Servet eşitsizliğinin birçok belirtisi gözlemlenebilir: Örneğin, evlerin boyutları değişiktir. Kentlerde (Gyrnia, Palaeokatro, Pseira, vb.) ortada soylu sınıfın oturduğu tek katlı ve asma katlı güzel evler toplanmıştı; sonra daha gösterişsiz evlerin sıralandığı sokaklar geliyordu; dış mahallelerde çok sayıda kulübe vardı. Yoksulların sömürüsü artık iyice belirginleşmişti hiç kuşkusuz, Babilonya ve Mısır'da olduğu gibi borç için kölelikle kendini belli ediyordu. Resimlerde, tutsak olması gereken yabancı kökenli köleler görüyoruz.

II. binlerde Girit'te toplumsal sınıfların oluşumu, bir merkezî devlete geçişi başlattı. Başlangıçta, küçük küçük krallıklar vardı, bunlar daha sonra yavaş yavaş birleşerek bir imparatorluk meydana getirdiler, devletin başkenti adanın kuzey kıyısındaki Knossos'tu. Girit İmparatorluğunun Ege Denizi adalarında ve Balkan yarımadasının güneyinde önemli toprakları vardı. Buraları yöneten valiye yerli halk haraç ödüyordu.

Girit devletinin başında krallar vardı: Aristokrasi tarafından iktidara getirilen rahiplerdi bunlar. Grek tarih efsanesi, Girit'in en güçlü hükümdarlarından biri olan Minos'un adını anmaktadır. Ayrıca Minos'un bir özel ad olmayıp Girit hükümdarlarına verilen bir sıfat olduğu da düşünülüyor. Günümüzde, kralların oturduğu devsel Knossos Sarayı tamamen ortaya çıkartılmış durumda. İki hektarlık alan kaplayan iki katlı uçsuz bucaksız yapıdır. Geniş bir avlunun çevresine zekice sıralanmış birkaç yüz mekânı –gösterişli salonlar, odalar, ekler– vardı. Görkemli mekânların ikisi günümüze ulaşmıştır: Taht salonu ve havuzlu salon; ötekiler yıkılan katlarla birlikte yokolmuştur. Ama giriş katındaki çalışma odaları, tıpkı hazine odaları, testilerle dolu 18 kiler, krallık atölyeleri ve

zindanlar gibi, iyi durumdadır. 500 seyircilik olduğu tahmin edilen bir tiyatronun toprak sekisi bulundu. Su boruları ve kanalizasyonu bulunan saray büyük bir konfor ve lükse sahipti. Labirent sarayında yapılan görkemli toplantıları, gösteri ve temsilleri yansıtan koridorlardaki freskler, aynı zamanda, Mimar Daidalos, Kahraman Théseus, Prenses Ariadné ve Korkunç Minotauros'la ilgili Grek efsanelerinin gerçek fonunu açıklamaktadır.

Girit İmparatorluğunda, Mısır'ınkine benzeyen gelişmiş bir bürokratik sistem vardı. Memurlar sınıf ve mevkilere (şef, gözetmen, vezneci, denetçi) ayrılmıştı. Görevleri mühürlerinde simgesel olarak gösterilmişti (bir ayak, bir kapı, bir göz, vb.). Memurlar birçok bakanlığa ayrılmıştı: Ordu, bahriye, iaşe, vb. Milislerden oluşan silahlı kuvvetler, silah türüne göre sınıflara ayrılmıştı. Ağır silahlarla donanmış ve arabalara binen savaşçıların özel bir önemleri vardı; bunların hareketlerini kolaylaştırmak için yollar taşla döşenmişti. Ezilen halk yığınlarını baskı altında tutmanın başka bir aracı da dindi. Halk, hiç kuşkusuz, insan soyunun yaratıcısı, insanların, hayvanların ve bitkilerin kraliçesini ve güçlü kocasını ya da oğlunu (çoğu zaman boğa biçiminde görünür) kutlu saymaya koşullandırılıyordu. Bunların yeryüzündeki temsilcileri krallardı, bu da krallara kutsallık ve dokunulmazlık payesi sağlıyordu.

Ama Mısır'da olduğu gibi Girit'te de, köleleşmiş halkın direncini kırmaya ne memurların, ne ordunun, ne rahiplerin gücü yetiyordu. Bazen ayaklanmalar çıkıyordu. Bu ayaklanmalardan birisi, Evans ve öteki uzmanlara göre, M.Ö. 1750 yılına doğru, Orta İmparatorluğun sonunda Mısır'da çıkan bir isyanla birlikte oldu. Knossos, Phaestos ve daha başka saraylar asiler tarafından ele geçirilip yıkıldı, bu olaylardan sonra daha demokratik bir yönetim kuruldu. Ama bu kısa sürdü: Aristokrasi işin üstesinden gelmekte gecikmedi ve Knossos Sarayı daha görkemli bir biçimde tekrar yapıldı. Başka bir varsayıma göre, Girit sarayları, 1700 yılına doğru, izleri Ege havzasının çeşitli yerlerinde görülen şiddetli bir deprem sırasında yıkılmış olmalı.

Girit uygarlığının içine kapalı ve halka dayalı olmayan niteliği, istilacılara karşı koyma gücünü baltaladığı için, yıkılışının gerçek nedeni oldu. Sonuç olarak, arkeolojik veriler, III. binlerden itibaren, Tuna'nın aşağı

kesiminde, Trakya ve Kuzey Hellas'ta, kültürel düzeyleri oldukça yüksek (bakır metalurjisi bilgisiyle birlikte Geç Neolitik) çoban tribülerin göçleri olduğunu göstermektedir. Bu tribüler III. binlerin ortalarında Tesselya'yı işgal ettiler ve kendilerine tahkim edilmiş yerleşim yerleri kurdular; bu da onların daha yerleşik bir yaşam biçimine geçtiklerini ve ekonomilerinde tarımın öneminin arttığını kanıtlamaktadır. Belki de Eski Greklerin ataları bunlardı.

2000 yılından itibaren, hiç kuşkusuz Akhalar ve İonların aralarında yer aldığı Grek boyları Tesselya'dan, yağmalanmış yerleşim yerlerindeki kalın kül ve kalıntı katmanının ve bu bölgede birçok kasabalarının (kuşaklarla bezeli özgün seramiklerinden belli olmaktadır) bulunmasının gösterdiği gibi, Orta Hellas ve Peloponesos'a doğru ilerlediler. Akhaların istilası, 1700 yılına doğru, Girit'in kıtadaki topraklarını yitirmesi ve bu bölgelerde Akha kasabalarının kurulmasıyla sonuçlandı. Bu kasabaların tribüler ve klanlar halinde yaşayan halkının kültürü, Akha ve Girit uygarlıklarının karışımından oluşmuştu. Bilim bu uygarlığa, merkezinin adına, Argolis'teki Mykenai'ye dayanarak "Myken Uygarlığı" (M.Ö. 1700-1100) adını verdi. Bu dönem hem Ege kültürünün son evresi, hem de Grek kültürünün ilk evresi olarak kabul edilmektedir.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLKÇAĞ HELLAS'ININ GELENEKLERİ VE TOPLUMSAL DÜZENİ

1. Gelenekler, toplumsal düzen. Akhalar yerleştikleri sırada ilkel topluluk düzeninde yaşıyorlardı. Her tribü, toplumsal örgütlenmenin temelini oluşturan fratrilere bölünmüştü: Her fratri birçok *genos* kapsıyordu. Genos, başlangıçta, toprağın işlenmesini ve hayvanlardan yararlanmayı yöneten bir ekonomik ortaklaşma idi; aynı zamanda, erkek üyelerinin bir askerî örgütü görünümündeydi. Mitosların da tanıklık ettiği gibi, aile yaşamında ataerkinin birçok kalıntıları direnmekteydi; bu, daha sonraki dönemlerde yaşayan bazı eski geleneklerde görülmektedir: Örneğin, Sparta'da klasik dönem aile ilişkileri grup evliliğinin kalıntılarını koruyordu. Fratri birliklerine *file* adı veriliyordu. Örneğin, Attika ve Atina'nın nüfusu 4 file'ye ayrılmıştı; Spartalıların file sayısı 3'tü; fratri sayısına gelince, daha sonraki dönem Grek yazarlarının verdikleri bilgiye göre, Attika'da 12, Sparta'da 27 fratri varmış, ki bu sayılar oldukça kuşku götürür. Hiç kuşkusuz fratri sayısı çok daha fazlaydı. Her fratrinin başında seçimle gelen bir "fratriark" vardı; fileleri "filovasileus"lar ("file kralı") yönetiyordu.

2. Myken (Mykenai) Uygarlığı. Akhalar, Orta Hellas ve Poleponessos'ta, Ege uygarlığının derin bir etkisini taşıyan, Hellenler öncesi, çok eski bir yerli halkla karşılaştılar ve varolan yerleşim yerlerine yerleştiler: Mykenai, Tirnys (Argolis'te), Atina ve Attika'nın başka

kasabalarına, Pylos (Messênia), Thêbai (Boiôtia) ve daha başka yerlere yerleştiler. Akhalar, gelişme düzeyleri kendilerininkinden yüksek olan yerli halkın bir bölümünü kırdılar ve geri kalanlarla da kaynaştılar. Onlardan daha gelişmiş ekonomi biçimleri aldılar: Silah ve alet yapımında geniş ölçüde bronz kullanımı, yeni yapı yöntemleri, daha yetkin bir tarım (buğday, arpa, baklagiller, mercimek, zeytin tarımı). Çömlekçilik, dökümcülük, demircilik ve kuyumculuk gibi meslekler büyük gelişim gösterdi; zanaat tarımdan ayrıldı ve özerk bir üretim dalı haline geldi. Akhaların ilkel topluluk düzeni yıkılmaya başladı: Zenginleşmiş ve güçlenmiş olan doğuştan soylu sınıfı, M.Ö. XVI. yüzyıla doğru, yavaş yavaş yönetici sınıf durumuna gelmeye başladı. M.Ö. XVI'dan XIV. yüzyıla kadar, Mykenai, Tirnys, Orkhomenos'ta (Boiotia), "kiklop-işi" adı verilen güçlü duvarlarla çevrili görkemli saraylar yaptırıldı; örneğin, Tirnys'te, kabaca yontulmuş kapak taşlarından yapılmış bu duvarların kalınlığı 20 metreye ulaşıyordu. Mykênai'deki "Aslanlar Kapısı" daha İlkçağda bile ünlüydü ve Akropolis'in (Akropol) kalın duvarlarının kalıntıları gerçekten görkemlidir. Myken sarayları Girit'inkilere oranla daha küçüktür. Mimarileri Girit mimarisine benzemez, çünkü içinde bir ocak bulunan büyük konut, yani "megaron" adı verilen ana bölüm, Girit'te yoktur. Öte yandan, Myken saraylarının freskleri ve öteki sanat yapıtları, Myken uygarlığının Girit uygarlığının bir izleyicisi olduğunu göstermektedir. Mykênai soylu sınıfının görkemli gömütleri (kubbeli mezarlar ya da *tholos*'lar (yeraltı mezarları) ve kayalara oyulmuş odalar) son derece ilginç ve özgündür. Buralarda, iskeletlerin üzerinde, mask, taç, kemer, mücevher gibi altın eşyalar bulundu; bunların en görkemlileri, ince işlenmiş altın kabzalı bronz kılıçlardır. Tahkim edilmiş saraylar ve görkemli gömütler, Mykenai toplumunun sınıflara bölünmüş olduğuna tanıklık etmektedirler; askerî soylu sınıfın savaşlarda ele geçirilen ve "kiklop-işi" yapıları yapan sayısız köleleri olmalıydı.

Yoksul kasabaların (Korakou, Zygouries ve başkaları) halkı olan topluluk üyesi basit insanlar ellerindeki toprakları giderek daha sık yitiriyorlar ve soylulara bağımlı duruma düşüyorlar ya da Akdeniz'in doğu kesimini dolaşan gemilere kendi hesaplarına savaşçı giriyorlardı. Mykenaili denizciler Giritliler'in deneyimlerinden yararlandılar.

Akhalar, Girit yazısını kabul ettiler. 1939'da ve 50'li yıllarda yapılan kazılar sırasında, Messénia'daki Pylos'ta, Girit B yazısıyla dolu yüzlerce kil tablet toplandı; bilginler, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu yazıları çözümlemeye çalışıyorlar. Bu metinler, toplumsal ve ekonomik ilişkilerle (özellikle kölelerle ve bunların emeklerinin saraylarda kullanılmasıyla) ilgili verileri içermektedirler. 50'li yıllar içinde, Mykenai'de bunlara benzer tabletler bulundu.

M.Ö. 1450 yılına doğru, Akhalar Girit adasını istila ettiler ve Knossos hükümdarlarının saraylarını yıktılar. Akhalar ve onlara bağlı tribüler bir süre sonra bazı adalara (Rodos, Kıbrıs'ın bir bölümü) ve Küçük Asya'nın kuzeybatı deniz bölgesine yerleştiler. Bu olaylar büyük bir olasılıkla, Homeros'un *İlyada*'sına dahice aktarılmış olan Troya Savaşı (M.Ö. 1180 dolaylarında) destanına esin kaynağı oldular. Bu nedenle, son zamanlarda çözümlenen ve bu döneme dayanan Hitit yazıtları, homerik şiirlerin boylarının, şeflerinin ve kahramanlarının adlarını anımsatan savaşçı boyların adlarını anmaktadırlar: Örneğin, "Akhiawa" –Akalar, "Akagamuna"– Agamemnon (?).

3. Dorların İstilası. Homerik çağ. Demir çağının başlangıcı. M.Ö. XII. yüzyıl Doğu belgeleri, Akhaların yanı sıra "Javanlar" (İonlar) gibi başka Grek tribü birliklerinin adlarını anarlar. 1100 yıllarına doğru, Balkan yarımadasının kuzeybatısından gelen büyük bir Dor tribüleri birliği güney yönünde yer değiştirdi. Savaşçı ve Akhalardan daha az uygarlaşmış olan bu topluluk, M.Ö. XI. yüzyılda, Orta Hellas ve Peloponessos'a girdi. Dorlar, Argolis'e de girip Mykenai ve öteki merkezleri ele geçirdiler. Yerel halkla kaynaştılar ve bunların bir bölümünü köleleştirdiler. Mykenai yıkıldı ve artık siyasal ve kültürel önemini kesinlikle yitirdi. Başka Dorlar, uzun ve kanlı savaşlardan sonra Lakonia'yı istila ettiler. Daha sonra, IX. yüzyılda, Eurotas havzasında Sparta devleti doğdu. Akha halkının bir bölümü hayatta kaldı, ama Orta ve Kuzey Peloponessos'un daha sonra Arkadia ve Akhaia adı verilen, erişilmesi güç dağlık bölgelerine sığındılar.

Başta İonların yaşadığı Attika olmak üzere, Kıta ve Ada Hellas'ının bazı bölgeleri ve Ege adalarının büyük bir bölümü Dor istilasına uğramadılar. Aioleislerin Balkan yarımadasında ortaya çıktıkları dönemi saptanmamıştır.

Demek oluyor ki, eski Grek ulusu, M.Ö. I. binin başlarında oluştu. Bu ulusu, hepsi kendi lehçesini konuşan ve ekonomik, kültürel ve törel gelişimleriyle kendini gösteren tribü toplulukları (İonlar, Dorlar, Akhalar, Aioleisler) oluşturuyordu.

Dorların istilası, kültürel düzeyin belli bir ölçüde düşmesine yol açtı: Saray yapımına son verildi, ticaret, sanat ve zanaat çökmeye başladı. Toplumsal ilişkilerde de belli bir gerileme oldu: Klanlar yeniden güçlendiler, kölelerin çalıştırılması azaldı. Mykenai uygarlığının merkezleri, ataerkin dönemini yaşayan boylar tarafından sarılmış olduğu için bu kolaylıkla gerçekleşti. Bu sırada Hellas'ta, demir silahlar (kılıç ve mızrak) ve demir aletler kullanılmaya başlandı; Küçük Asya'dan alınan demir işleme de gelişmeye başladı. Üretim güçlerinin gelişimi hızlandı.

Eski Grek halk sanatının başyapıtları, efsane ozanı kör Homeros'a mal edilen epik şiirler, *İlyada ve Odysseia*, bu döneme aittir. Bu şiirler, Myken ve Myken sonrası (M.Ö. XII. yüzyıldan VIII. yüzyıla) toplumsal ve kültürel yaşamından sahneler yansıtırlar.

İlyada ve Odysseia, dünya edebiyatının önde gelen yapıtları arasında yer alırlar; bu şiirlerin ne zaman, nerede, nasıl ortaya çıktıklarını öğrenmek sorununun uygar insanlığı her zaman ilgilendirmiş olması çok doğaldır. M.Ö. III. yüzyılda, bazı Grek bilginleri, daha o zaman, Homeros'un yaşamış olduğundan kuşku duyuyorlardı. İki bin yıl sonra XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başında, Alman bilgini Frederic-Auguste Wolf, Homeros'un *İlyada ve Odysseia*'nın yazarı olup olmadığı sorununu tekrar ortaya attı. Wolf, *Homeros'a Önsöz* adlı yapıtında (1795), bu şiirlerin epik halk şarkılarından kendiliğinden çıkmış olduğunu ileri sürdü. Aralarında Schiller ve Goethe olmak üzere Wolf'a karşı çıkan "ünitaristler", Homeros'un şiirlerini bütünlüğünün bir dahi yazar gerektirdiğini kanıtladılar. Bugün, uzmanların çoğu, bu iki şiirin IX. yüzyılın sonunda ya da VIII. yüzyılın başında bir büyük şair (Homeros?) tarafından bütünüyle düzenlenmiş olduğu kanısını paylaşıyorlar; ama folklor yapıtlarını ("Aede"lerin –kendi şiirlerini şarkı olarak söyleyen şairlerin çağlar boyu söyledikleri destanları) ustaca toplamış olmaktan başka bir şey yapmamış olmalıydı.

Homeros’un şiirleri eski Grek yaşamının birkaç yüzyılını yansıtır. Bu şiirlerde ilkin (özellikle *İlyada’*da) Dorların istilası öncesi, Mykenai’nin görkemli döneminin olaylarının, tiplerinin, olay yerlerinin öykülerini buluruz. *İlyada*’nın konusu da tümüyle Mykenai’nin yükseliş dönemiyle, “altını bol” Mykenai Kralı Agamemnon’un komutası altında Akhalar birliği ordularının Troya seferi (M.Ö. 1180 yılına doğru) sırasındaki üstünlüğüyle ilgilidir. Bu şiir Troya Savaşını, tam olarak son dönemlerinden birini dile getirir: Akhaların “görkemli Troya”nın savunucuları karşısında kazandıkları ezici zaferi anlatır. Ama *İlyada’*nın temel içeriği, Dor istilasının sonu VIII. yüzyılın başı arasındaki dönem Hellas’ını, yani “homerik çağ” Hellas’ını belirginleştirir. Bu nedenle demir silahlar, bronz silahlardan on dört kez daha az anılır *İlyada’*da. Bundan, demirin artık bilindiği, ama ozanın, bu maddenin ancak bir merak konusu olduğu zamanı betimlediği sonucu çıkar. *Odysseia,* Troya Savaşı kahramanlarının geri dönüşünü, barış dönemi gündelik yaşamını betimler. *Odysseia’*da demir *İlyada’*ya oranla üç kez fazla anılır, ama bakır ve bronz, demire göre dört kez fazla geçer. Nihayet, bazı bölümler sınıflara bölünmüş köleci toplumun oluşumundan söz ederler, yani bu bölümler daha sonraki bir dönemle ilgilidirler.

XI. yüzyıl - IX. yüzyıl arasındaki “homerik” toplum, doğal ekonomi ortamında yaşadı, yani her kasaba, her topluluk kendisi üretip kendisi tüketti. Ekonominin temeli hayvancılık, hayvan da değer birimidir. Örneğin, büyük bir bakır kazanın değeri 12 öküz, bir köle genç kızın değeri ise 4 öküzdür. Başlık da gene hayvanla ödenmektedir. Tarımın şiirlerdeki yeri ikinci sıradadır: Henüz yalnızca ağaçtan yapılmış saban kullandıkları için, vadilerdeki yumuşak ve alüvyonlu toprakları sürmektedirler. Bununla birlikte tarım oldukça gelişmiştir. Buğday ve arpa ekilmekte, sebze ve meyve yetiştirilmektedir. Çiftçiden farklı ve pazarda satılan eşyaların üreticisi olan ara katman, yani zanaatçılar, kuyumcular, aedeler (şairler), haberciler, sipariş üzerine çalışan meslek sahipleri olarak geçerler ve “halk için çalışanlar” (epitken, demiurgos) diye tanımlanırlar. Demirhanesinde, ocağı, örsü, çekiçleriyle çalışan tanrı Hephaistos, demircilik mesleğinin belli başlı temsilcisi olarak görünür.

Düzenli ilişkiler ve ticaret olmadığı için para da yoktu. Ama dış dünyadan yalıtılmış bu yaşamın betimlemelerinin dışında şiirler uzaklara

yapılan deniz seferlerinin öykülerini de içermektedir: Odysseia, kahramanının yolculuğunu anlatır. Odysseus özellikle Mısır'a yaptığı yolculuktan söz eder; başka deniz yolculuğu öyküleri, hatta ticaret sözleşmeleri vardır. Homerik çağ Hellas'ında, zanaat ve ticaretin merkezi kimliğiyle kent yoktu henüz; şiirler kenti betimlemez, yalnızca Odysseia'da, "kürek delisi" Phaiakların krallığıyla ilgili bölümde gerçek bir ticaret limanı görünür. *Odysseia'*nın bu bölümünde homerik dönemin son evresi betimlenir.

Homerik toplum klana dayalıdır, ama klan artık çöküş dönemine girmiştir, çünkü taşınır mallar, dahası evler özel mülkiyet kimliği kazanmıştır; yalnızca toprağın mülkiyeti hala topluluktadır ve her topluluk üyesi ömür boyu bir toprak payı almaktadır. Bu nedenle o zamanda bile önemli bir servet farklılığı göze çarpar. Klan kıdemlileri birçok toprak parçası *(klero)* almakta ve bu nedenle kendilerine "çok topraklı kişi" denilmektedir.

Zengin ve güçlü soylu sınıfı (basileus, vasileus) genellikle ayrı bir yere sahiptir. Bu sınıfın, topluluk topraklarından ayrılmış toprak mülkleri vardır ve Homeros bunlara "temenos" demektedir. Homeros'un şiirleri bu soylu sınıfın barışsever yaşamlarını ve savaşlarını neredeyse özellikle över. Barış döneminde, aristokratlar mülklerinde büyük aileler halinde yaşarlar ve kendilerine köleler hizmet eder. Doğrusu köle sayısı fazla değildir ve daha sonra Aristoteles'in dediği gibi "canlı mal" olarak tanımlanmaktadırlar. Homerik basileusların köleleri efendilerinin yaşamını paylaşmaktadır. Bu nedenle, basileus (askerî şef) Alkinoos'un kızı "kolları ak" Nausikaa deniz kıyısında kölelerle birlikte çamaşır yıkar; domuz çobanı Eumaios, Odyseus'un güvenilir adamıdır, vb. Ama homerik toplumun köleleri, toplumun köleleşmiş kesimini, gelecekteki köleler sınıfının tohumunu temsil ederler.

Klanlar düzeninin çöküşü, toplumun içindeki belirgin bir farklılaşmayla da kanıtlanmaktadır. Homeros'un şiirleri, "thetes"lerin (tetlerin), yani topraklarını yitirmiş ve soylu sınıfa hizmet eden topluluk üyelerinin, acıklı durumlarını betimler; bütün haklarından yoksun, evsiz barksız göçmen ve serserilerin, yani "metanastes"lerin durumu da söz konusu edilir.

Toplum henüz sınıflara bölünmediği için devlet de yoktur; yönetimsel ve hukuksal örgütler halk yığınlarıyla doğrudan ilişkilerini yitirmemişlerdir ve onların üzerinde ayrıcalıklı bir yerleri yoktur. Doğmakta olan iktidar, yavaş yavaş doğuştan soylu sınıf kökenli basileusların ellerinde toplanmaktadır; basileusların çevresinde toplanan “yaşlılar kurulları”da aristokrasinin temsilcilerinden oluşmaktadır. Ama, topluluk üyeleri basit bir halk yığını henüz haklarını korumaktadır (haklarına sahiptir). Soylu sınıf (özellikle savaş zamanında), halkı, askerlerin (rütbesiz askerlerin) isteklerini dikkate almak ve önemli kararlar için kurul toplamak zorundadır. Marx ve Engels bu düzene “askerî demokrasi” adını vermektedirler. Demek ki, ilkel toplum ile onun ardından gelen sınıflara bölünmüş köleci toplum arasındaki geçiş döneminin siyasal ilişkilerini askerî demokrasi belirlemektedir.

4. Olympos tanrıları dininin doğuşu. Dinsel ideoloji homerik çağda ortaya çıktı. Halk sanatı yalnızca epik şarkılar değil, tanrılar, yarı-tanrılar ve kahramanlarla ilgili “mitoslar”, destanlar da yaratıyordu. Mitoslar, doğu güçleri ve insanların ekonomik ve toplumsal yaşamlarının değişik evrelerinde bu güçlere karşı davranışlarıyla ilgili çeşitli kavramları yansıtırlar. Bütünü içinde mitoslar dinsel kökenlidir.

Grek mitoslarında sık sık hayvan biçimli tanrılara rastlarız. Bu da bu dinsel inançların sınıfsız toplumun çok eski dönemine, ilkel zamanların totemci ideolojisine kadar uzandığını kanıtlamaktadır. Bu nedenle, korkunç güçleri simgeleyen yılanlara tapma, İlkçağın en eski zamanlarında Hellas’ta çok yaygındı. Attika’nın kahramanı ve yarı-tanrısı Erekhtheus, koruyucusu olduğu Akropolis’in kayalarının çatlaklarında oturan büyük bir ejderha biçiminde betimlenmiştir. Atina’da, bu iyilikçi ejderhaya sungu olarak Akropolis sırtlarına boğaca bırakmak geleneği uzun süre yaşamıştır. Akropolis’in ortasına bu ejderhanın onuruna “Erechteion” tapınağı yapıldı.

“Işık saçan” Apollon ya da güneş tanrısı Phoibos da Delphoi yakınlarındaki Parnassos dağının derin bir mağarasında oturan devsel “Python” yılanıyla ilgili eski bir külte sıkı sıkıya bağlıdır. Bilicilik yapan tapınak rahibelerine bu nedenle “Pythia” denilirdi. Apollon bir okla Python’u öldürdükten sonra kendi tapınağını oraya yaptırdı; yunus biçimine girip denizde yüzdü. Giritli denizcilere görünüp bu tapınağın yanına kendisi

için bir sunak yapmalarını istedi. Oraya bu nedenle Delphoi denildi. Delphoi'nin dışında, Hellas'ta Delphoili Apollon kültüne bağlanan birçok yer vardır.

"Kurt"a (*lykos*) tapınma da birçok iz bıraktı. Birçok daha yeni tanrının tapınma yerleri Lykaios adını taşıyordu. (Örneğin: Atina Lykaisos'u). Buralarda tapılan tanrılar, sanki yerlerine geçtikleri tanrıların ardıllarıymış gibi "kurt" adını alıyordu. Gecekuşu Atina'da kutsal sayılırdı; daha sonra Athena'nın niteliklerinden biri durumuna geldi: Atina kentinin koruyucu tanrıçası "Gecekuşu gözlü" Athena. Eski Hellas'ta bitkilere tapınma da çok yaygındı. Epieros'taki Dodone'de ünlü bir bilicilik merkezi (yeri) vardı. Burada bulunan birkaç yüzyıllık meşe ağacının Zeus'un yurdu (konutu) olduğuna inanılıyordu; rahipler meşenin yapraklarının hışırtısına göre geleceği kestiriyorlardı.

Klanlar düzeninin doruk döneminin en belirgin özelliklerinden biri olan animizmin izleri bu daha eski temele ekleniyordu. Greklere göre yarı-insan, yarı-hayvan yaratıklar doğayı kişileştiriyorlardı. Teke bacaklı satirler, at gövdeli insan büstü kentaur'lar, balık kuyruklu su perileri. Ormanların cinleri, orman perileriydi, denizcilerin cinleri balık biçiminde deniz kızlarıydı, vb. İnsanlar, bir insanın mutlu ve rahat bir yaşam sürebilmeleri için bu *cinler*'le (Eski Yunan'da bir kimsenin, bir kentin, bir ülkenin alın yazısını çizen iyi ya da kötü tanrı) iyi ilişkiler kurmak gerektiğine inanıyorlardı. Evlerdeki ocak kutsaldı, çünkü atalara tapınmaya bağlıydı. Ocak çiçeklerle süsleniyor, ateşi özenle besleniyor, içine kokulu otlar atılıyordu. Nişanlılar, yeni doğan çocuklar onunla tanıştırılıyor, sürgünler gelip ona sığınıyordu. Ev ocağına tapınmaya sıkı sıkıya bağlı olan atalara tapınma, tarihsel zamanlarda bile Greklerde çok yaygındı. Günümüze ulaşan belgeler buna tanıklık etmektedir.

Besleyici toprak Demeter'e tapınma büyük bir önem kazandı. Bu inancın en önemli merkezlerinden biri durumuna gelen Eleusis'te (Attika'nın en verimli bölgesi), Demeter'in kızı Kore'nin (ya da Kora) (yeni gelen ilkbaharla diriliş) kötücül yeraltı güçleri tarafından kaçırılması mitosu ortaya çıktı. Ancak karmaşık ve gizemli ayinlerin, kederli ve kızgın Demeter'i üretici gücünden toprağı yoksun bırakmamaya ikna edebileceğine inanılıyordu.

Topluluk düzeni dağıldıkça ve doğuştan askerî aristokrasi güçlendikçe, yeni ve karmaşık bir din doğdu: Olympos dağında oturdukları farz edilen göklerin efendileri, “göksel sakinler” ve “dünyanın hükümdarları” Olymposlu tanrıların dini. Evrenin öğelerini kendi aralarında paylaşmış ve yeryüzü basileuslarına benzeyen, bir “kutsal klan”ın üyeleriydiler bunlar. Ama yeryüzünün onların ortak mülkü olduğunu da eklememiz gerek. Büyük tanrılar üç erkek kardeşti: “Göklerde gürüldeyen ve bulutları devşiren Zeus”; denizlerin efendisi Poseidon ve yeraltı ülkesinin efendisi Aidoneus (Hades).

Şanlı Poseidon yanıtladı:
“Üç kardeşiz biz, Kronos ve Rhea’nın oğulları:
Zeus, ben ve cehennemlere hükmeden Aidoneus.
Üçe bölündü dünya ve herkes kendi payını aldı.
Kura çekildi ve köpüklü deniz düştü bana,
Her zaman oturayım diye kendi payımda;
Karanlıklar ülkesi düştü Aidoneus’un payına;
Zeus’a bulutlar arasındaki engin gökyüzü düştü;
Ama yeryüzünde ve koca Olympos’ta herkesin payı var.”

(*İlyada*, XV. bölüm, 186. dize ve sonrası)

Daha sonra, Zeus’un çocukları olan küçük tanrılar kuşağı gelir. Zeus ile Hera’nın oğulları olan Hephaistos demirci ocağının ve ateşin tanrısı ve demir sanatlarının koruyucusu oldu. Parıldayan arabasıyla gökyüzünü dolaşan, “ışık saçan” Apollon ya da güneş tanrısı Phoibos ile ayın tanrıçası, ormanların ve yaban hayvanlarının hâkimi ve yorulmaz avcı Artemis, Zeus’la tanrıça Leto’nun çocuklarıydı. Zeus’la Nympha (dağ, orman, ırmak, pınar ve deniz perisi) Maia’nın oğulları Hermes, sonsuz yolcu ve Zeus’un habercisiydi, ölülerin ruhlarını Hades’e götürmek bu gezginler efendisinindi. Savaş tanrısı Ares, tanrısal zeka ve kentlerin koruyucusu Athena, Zeus’la Dione’nin kızı, aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite ve onun oğlu, afacan ve dikkafalı çocuk Eros da Olymposlular arasında yer alıyorlardı. Bu tanrıların çoğunu Grekler, örneğin hayvanların egemeni Artemis’i ve bazı mitoslara göre, gizemli bir şekilde deniz köpüğünden

doğan, özellikle Kıbrıs ile Kithira adalarında kutsanan ve güçlü bir minoen ve doğu etkisi taşıyan “altın saçlı” Aphrodite’yi Hellenik-öncesi halkın inançlarından almışlardı. Öteki tanrıları Greklerin kendileri bulmuşlardı. “Aede”ler bu tanrılara, yakını oldukları soylu sınıfın beğeni ve anlayışına uygun bir biçim verdiler. Olympos tanrılarının hem insan biçimli oluşlarının ve hem de bir “aristokratik” hava taşımalarının nedeni budur. Altın saraylarında aylak ve lüks bir yaşam sürerler, ambrosia (Olympos tanrılarının yemeği) yiyip, nektar (ölümsüzlük içkisi) içerler, Musaların tatlı şarkılarını dinlerler. Zaten kavga ve dalaş, yeryüzü basileuslarının arasında olduğu gibi bunların arasında da eksik değildir. Odysseus örneğinde olduğu gibi, bazen tanrılar gözdeleri olan kralların yardımına koşarlar ama basit insanların acılarını bir “Olymposluya özgü serinkanlılık”la seyrederler. Zeus bir gün insanları suda boğmaya karar verdi; yalnızca bir çift, gözden düşmüş tanrılar, Titanlar soyundan gelen Prometheus tarafından kurtarıldı. İnsanlar bu çiftten tekrar türediler. İnsanlık yoksul ve hayvansal yaşamından da gene aynı Prometheus’un gökyüzünden çaldığı ateş sayesinde kurtuldu. Zeus, Kafkaslar’da bir kayaya zincire vurarak ve mahkûmun karaciğerini yemesi için her gün gözde kuşu kartalı göndererek bu asi Titan’ı acımasızca cezalandırdı.

Bu mitosa bakacak olursak, eski Yunan’da acımasızca bir mücadeleye dayalı yeni bir “Olympos dini” ya da “Zeus dini” ortaya çıktığı görülür. “Titanlar”ın, “devler”in ve daha sonra tanrılaşmış kahramanların sayısız destanları bu mücadeleyle ilgili çok belirgin bir fikir verirler. Bütün ömrünü acımasız ve korkak kral Eurystheus’un hizmetinde geçiren Herakles halkın gözde kahramanıydı; bu kahraman benzersiz gücüyle, soylu sınıfın çekindiği halk yığınlarının gücünü simgeliyordu. On iki güç işi gerçekleştirdi. Daha sonra, köle olarak Lydia Kraliçesi Omphale’ye satılır, kraliçe ona kadın işleri yaptırır. Hırpalanan emekçinin simgesi olan Herakles imgesi yoksullar için çok değerliydi.

Gücünü topraktan alan, yenilmez bir güce sahip, Toprak’ın oğlu Antaios mitosu da bir halk sanatı yaratısıdır. Bu efsane, çiftçilerin kendi güçleriyle ilgili bilinçlerini yansıtmaktadır. Aristokratça bir eğilimi dile getiren mitos, Antaios ile Herakles arasındaki garip bir mücadeleyi anlatır; Antaios da devler savaşına katılmış, ama onu yere sermek olanaksızmış, çünkü anası

toprağın üzerine düştükçe doğrulur kalkarmış. Herakles bu yüzden onu sırtlayıp başka bir ülkeye götürmüş ve bir okla öldürmüş.

Eski toplumsal düzenin gelişiminin değişik evreleri ve ideolojik mücadelenin safyürek biçimleri, yansımalarını mitoslarda ve Grek inançlarında böyle bulmaktadır. Daha sonra, köleci toplum gelişince, Olympos tanrıları politik yaşamın değişik ögelerinin koruyucularına dönüştüler. Örneğin Apollon, rahiplerin ve kâhinlerin koruyucusu, Poseidon denizcilerin, Hermes tüccarların koruyucuları oldular. Eski Yunan yazarları ve sanatçıları, köleci ideolojiyi desteklemek için dinden geniş ölçüde yararlandılar.

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HELLAS’TA (ESKİ YUNAN’DA) TOPLUMSAL SINIFLARIN VE DEVLETİN DOĞUŞU (M.Ö. VIII-VII. YÜZYIL)

1. Hesiodos’a göre Grek toplumu. Posthomerik (homerik sonrası) dönemde, Hellas’ın ekonomisinde ve politik düzeninde büyük değişiklikler oldu. Homerik dönemde bile parçalanmış olan ilkel topluluk düzeninin yıkılışı, bazı bölgelerde, topluluk mülklerinin ve toprakların *(kleros)* aile özel mülkiyetine dönüşmesi sonucu yoğunlaştı. Varlıklı aileler giderek toplumdan uzaklaşıyor ve ekonomik üstünlükleri sayesinde klan toplumunun temel üretim olanaklarını ellerine geçiriyorlardı. Özgür tarımcı nüfus giderek soylu sınıfa bağımlılaşıyordu. Topraklarından ayrılmak ve iş peşinde ülkeyi dolaşmak zorunda kalan “metanaste”lerin ve “thete”lerin sayıları çoğalıyordu.

Doğuştan soylu sınıfın üretici yığınına karşı keyfî yönetiminin anlamlı bir tablosunu şair Hesiodos, Boiotia’dan vermektedir (M.Ö. VIII. yüzyıl sonu - VII. yüzyıl başı). Boiôtia, birçok küçük köylü ekonomilerini kapsayan bir bölgeydi. Kendisi de küçük bir mülk sahibi olan Hesiodos köylünün işini övmektedir. “Çalışmakta utanılacak bir şey yok; asıl utanılacak şey aylaklık yapmaktır.”

Hesiodos *“İşler ve Günler”* adlı şiirinde, zengin toprak sahibi ve tefecinin ellerine düşmüş bir yoksul çiftçiyi sevgiyle dile getirir. Bütün Boiotia, Hesiodos’un “rüşvet yiyicileri, “demir soylu”, toprak, hayvan, köle

zengini olarak nitelendirdiği otuz basileusun egemenliği altındaydı. Basit insanların nasıl ezildikleri atmaca ve bülbül fabl'ında dile getirilmiştir: Bülbülü pençesinde sıkan atmaca şöyle konuşur:

"Ne bağırırsın be bre zavallı?
Senden daha güçlü birinin elindesin.
Sen istediğin kadar güzel şarkı söyle.
Götüreceğim seni canımın istediği yere,
İster azık ederim kendime seni,
Dilersem koyveririm uçup gidersin.
Zırdelidir kendinden güçlüye direnen kişi:
Beceremeyeceği bir yana, acı çeker boşuna."

(*İşler ve Günler*, Dize: 205-210)

Hesiodos, mülksüzleşmiş yığınların siyasal mücadelesini düşünmekten uzaktı, "rüşvet ve hak yiyici krallar"ı tehdit etmekten başka bir şey yapmıyordu. Haksız despot ve yargıçların tanrısal cezayla cezalandırılacaklarını söylüyordu. Bununla birlikte, ona göre, adaletsizlik göklerde bile zafer kazanıyordu. Öteki şiiri *Tanrıların Doğuşu*'nda (Theogonia'da), Zeus'u, insanların dostu Titan Prometheus'u acımasızca cezalandıran bir göksel tiran olarak yansıtır.

Demek ki, Hesiodos'un şiirleri, homerik dönemi izleyen evreyi, özellikle ataerkil toplumun yıkılışını ve bir köleci toplumun kuruluşunu yansıtmaktadırlar; toplum birbirine düşman iki kesime bölünmüştür: Büyük toprak sahiplerinden, köle sahiplerinden ve tefecilerden oluşan egemen kesim ile bunların sömürdükleri "basit ölümlüler"; yoksul ve bütün haklarından yoksun "basit ölümlüler" köleninkine yakın bir konumdaydılar. Bu nedenle yaşam Hesiodos'a acımasız ve haksız görünmektedir; "toprak kötülüklerle dolu, deniz de öyle" demektedir.

Bu tür, henüz ilkel, sınıf ilişkileri M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda yalnızca Boiôtia'da değil ama Hellas'ın bütün bölgelerinde kuruluyordu.

2. İlk Grek kent devletleri (polisleri). Çevresine kırsal bölgeleri toplayan ve bunlara egemen olan polisler, yani köleci kentdevletler, bu

dönemde ortaya çıktılar. Kentdevletleri, Hellas'ın toplumsal gelişiminin tipik özellikleriydi. Bu birleşme sürecine *synoecismos* ("topluluk") adı verildi.

Kentdevletlerin kuruluşuna ticaret ve tarımdan ayrılan zanaatın gelişmesi eşlik ediyordu. VIII. yüzyılın tanınmış kentdevletleri kıyı bölgelerinde bulunuyordu. Miletos gibi İonya kentlerinin, Küçük Asya kıyılarına yakın adalardaki Samos ve Mitilini kentlerinin, Saronikos körfezindeki Egina kentinin, Atina, Korinthos, Megara, Halkida (Khalkis), vb. kentlerin durumu böyleydi. En tipik köleci kentler, doğudan batıya belli başlı deniz yolları üzerinde sıralanmıştı. Bu da, köleciliğin gelişmesi ile ticaret ve deniz ulaşım yollarının gelişmesi arasındaki ilişkiyi kanıtlamaktadır. Bununla ilgili olarak Marx şöyle yazar: "Antik dünyada, ticaretin etkinliğiyle ticaret sermayenin gelişimi her zaman bir köleci ekonomiyle sonuçlanmıştır; burada, çıkış noktasına uygun olarak, artı-değer üretimine yönelik bir ataerkil köleci sistemin basit dönüşümüne ulaşabilir." (*Kapital*)

Aynı zamanda toprak mülkiyetinin antik biçimi ortaya çıkıyordu: Kentdevletin içinde ancak bu kentdevletin yurttaşı toprak sahibi olabiliyordu.

Kentdevlet, kölelerin ve yoksulların emeğinin sömürülme merkeziydi. Doğuştan soylu sınıf, burada, bütün eski ataerkil kurumları kendi iktidarının aracı durumuna getirmişti. "Oligarşi"yi yani birkaç soylu ailenin egemenliğini kurmak için klan başkanlarının (basileusların) ayaklarını kaydırıyordu. Halk kurullarının işlevine gelince, gerçekte hiçe indirgenmişti. Bu kurullar artık aristokrasinin ellerinde oyuncaktan başka bir şey değildi.

Ataerkil toplum, böylece, sınıflara bölünmüş, çelişik bir topluma dönüştü; eskiden tam anlamıyla herkesin çıkarlarını karşılayan bir yönetimsel işlev olan iktidar, eski klan yetkililerinin egemenlik aracı durumuna geldi. Bununla birlikte, soylu toprak sahipleri, bazı ataerkil yapıları (klanlara bölünme, fratriler, fileler), ezilenlere karşı gündelik önlem araçları olarak korumuşlardı. "Buna göre, Aristoteles, M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda, Attika'da, aristokrat rejiminin belirgin niteliği olan köleliğin, halk için, siyasal kötülüklerin en dayanılmazı, en acısı olduğu sonucunu

çıkardı; bunla birlikte, halkın hoşnutsuzluk duyduğu başka konular da vardı; çünkü, adeta, hiçbir hakka sahip değildi.” (Atina Anayasası, 2)

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM

M.Ö. VIII. YÜZYILDAN VI. YÜZYILA GREK KOLONİZASYONU

1. Yayılma hareketinin nedenleri ve genel özellikleri. Akdeniz, Propontis (Marmara Denizi) ve Euxeinos Pontos (Karadeniz) kıyılarının kolonileştirilmesi, devletin yapısında, toplumsal ilişkilerde ve Greklerin gelenek ve göreneklerinde önemli değişikliklere yol açtı.

Bunca geniş topraklar üzerinde Hellen kolonilerinin kurulmasının ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenleri vardı. Toprakların doğuştan soylu sınıfın eline geçmesi küçük çiftçilerin mülksüzleşmesi, çıkarları iktidardaki soylu sınıfın çıkarlarıyla çatışan esnaf ve tüccar katmanlarının gelişmesi, çetin bir toplumsal mücadeleye neden oluyordu. Mülksüzleşmiş ya da bu mücadelede yenik düşmüş toplumsal gruplar göçmek ve şanslarını kolonilerde denemek zorundaydılar.

Bir başka önemli etken de, Hellas'ın az verimli bölgelerinin çoğunun dışardan gelen buğdaya gereksinimi olmasıydı; bu da, daha eski zamanlardan itibaren Korinthos, Megara, Egina, Halkida gibi kentleri, Hellas sınırları dışında bulunan buğday bakımından zengin yerleşim yerleriyle ilişki kurmaya yöneltti. Hellen kolonizasyonunun başlangıcında, bu harekete tarımsal bir nitelik verecek kadar bol göçmen vardı. Daha sonra, mesleklerin ve ticaretin gelişmesi, zanaat ve genişleyen Grek üretiminde belli başlı emek kaynağı durumuna gelmiş olan barbar kölelerin gittikçe çoğalan ürünlerini satmak için yeni pazarlar gerektirdi. Koloniler, yerli halkın tribüler arası mübadeleyi yaptığı yerlerde kurulmuştu.

Bu koloniler[19] (Grekler *apoikia* –evden uzak– diyorlardı) metropolden (ana-kent) bağımsızdılar ve kendi devlet biçimleri *(politeia)* vardı. Koloniler ve metropoller, ancak ortak tanrılar ve takvim, çoğu zaman memurların atanması, file bölünmesi ve bunların yanı sıra bazı saygı belirtileri dolayısıyla bağlıydılar: "Çocukların babalarına saygı duymaları gibi, apoikialar da metropollere saygı duyarlar" diye yazıyordu Halikarnasoslu Dionysios. Doğal olarak, koloniler yavaş yavaş metropollerin eşsiz pazarları ve ticaretlerinin güvenilir destekleri durumuna geliyordu; hele bu metropoller bu kolonilerin kuruluşlarına katkıda bulunmuşlarsa. Bu durumda, metropol koloninin örgütlenmesi için bir sorumlu *(oikist-oekiste)* atıyordu. Toprakların kolonlar (kolonilere yerleşen göçmenler) arasında paylaştırılmasından bu görevli sorumluydu; yönetim sistemini kuran da aynı kişiydi.

Kolonizasyon, batı, güney ve kuzeydoğu olmak üzere üç yöne yayılıyordu. Balkan yarımadasının, Küçük Asya'nın batı kıyılarının ve Archipelago (Ege Denizi) adalarının kentlerine yayılıyordu. En önemli metropoller Miletos, Korinthos, Megara ve Evia'daki Halkida kentleriydi.

2. Batı kolonileri. Efsaneye göre, Grekler, Akdeniz'in batı bölümünü Troya Savaşından sonra kolonileştirmeye başladılar. Ama doğru kaynaklar, İtalya ve Sicilya'daki Grek göçünü ancak VIII. yüzyılda başlatıyorlar. Güney İtalya'daki Grek kolonileri öylesine çoktu ki, bu bölgeye eskiler, Büyük Yunaneli adını takmışlardı. Grekleri buraya ikliminin yumuşaklığı, toprağın verimliliği, otlakların zenginliği ve gemi yapımı için ağaç sağlayan ormanların niteliği çekmişti.

İtalya'nın batı kıyısının en eski kolonisi olan Kumé'yi Halkidalılar kurmuştu. Kumé çabucak büyüyüp zenginleşti. Kumé de koloniler kurdu, bunların en önemlilerinden biri Napoli (Neapolis) idi.

VIII. yüzyılın sonunda, Taronto körfezinin doğu kıyısında Sybaris doğdu. Son derece verimli toprak, uygun ulaşım yolları Sybaris'i zenginleştirip nüfusunu çoğalttı. Zengin yurttaşları şatafatlı yaşamları ve zevke düşkünlüğün verdiği yumuşaklıklarıyla ünlüydüler. "Sybarisli" sözcüğü zevk düşkünleri için ortak bir ad olmuştu. Aynı dönemde çok iyi bir limanı ve tarıma elverişli toprağı olan Kroton, Sybaris'e rakip oldu. Bu

üstünlüğünü, efsaneye göre VIII. yüzyılın sonunda Spartalılar tarafından kurulan Taronto’nun ortaya çıkışına kadar sürdürdü.

Tarontolular tarım, hayvancılık, balıkçılık yapıyor, yün, tuzlanmış et ve balık ticaretiyle uğraşıyorlardı.

Syrakusa (Sırakuzai), Sicilya’da, doğu kıyısının en güzel koyunda, buğday bakımından zengin bir bölgede, Korinthosluların kurduğu en önemli koloniydi. Adada, Leontinoi, Catania, Tauromene, Messena, vb. koloniler vardı. Sicilya’nın güneyinde zeytinleriyle ünlü Agrigente kuruldu. Korinthoslular, batı yolunda iskele görevi yapan Kerkyra (Korfu) adasına yerleştiler. Kerkyra kısa zamanda zenginleşti ve bir süre sonra önemli bir ticaret filosuna sahip oldu.

Phékaia (bugünkü Foça) Grekleri, Rhone nehrinin ağzında Massillia’yı (bugünkü Marsilya) kurdular. Phôkaialılar, buradan, Fransa’nın güney kıyılarına, İspanya’nın doğusuna ticari etkilerini yaydılar; buralarda birçok Grek kolonisi kuruldu. Massilialılar bütün kabotaj hakkını ellerinde bulunduruyorlar ve kalay ithal ettikleri Britanya ile doğrudan ticaret yapıyorlardı.

Bununla birlikte, batıdaki kolonizasyon Fenikelilerin direnmesiyle karşılaştı. Grekler, Sicilya’nın güney ve doğu kıyılarını kolonileştirebildiler; adanın batısı, Malta, Sardinya ve daha başka yerlerde kolonileri bulunan Kartaca, Fenikelilerin ellerindeydi. M.Ö. 535 yılında, Korsika kıyılarının yakınındaki Alalia’da yapılan kanlı bir savaş sonunda, Etrüsklerle ittifak kurmuş olan Kartacalılar, Greklerin batıya doğru ilerlemelerini durdurdular.

Batıdaki koloni kurma çalışmaları VI. yüzyıla kadar barışçı bir nitelikte olmasına karşın, yoğun nüfuslu ve daha uygar güneydoğu Akdeniz devletleri Greklere karşı büyük bir direnç gösterdiler. Bununla birlikte Kuzey Afrika kıyılarında iki koloni kuruldu: Mısır’da Naucratis ve Libya’da Kyréné. Grekler, Mısır’dan buğday, tuz, kaymak taşı, çini, papirüs, parfüm, ilaç, baharat, fildişi, abanoz ve çeşitli yağlar ithal ediyordu. Libya buğday ve arpa gibi tahıl bakımından zengindi. M.Ö. IV. yüzyılın 20’li yıllarından kalma ve son zamanlarda bulgulanan bir yazıt, Kyrene’nin üç yıl içinde otuz bin tona yakın tahıl ihraç ettiğini bildiriyor. Buğdayın dışında, satışı devlet tekelinde olan ve ilaç yapımında kullanılan

silphium bitkisi ihraç edilmişti. Kyréné'nin çevresinde yavaş yavaş küçük koloniler kurulup bütün ülkeye yayıldılar.

3. Trakya, Propontis (Marmara) ve Euxeinos Pontos (Karadeniz) kıyılarındaki koloniler. Kuzey ve kuzeydoğu yönündeki Grek kolonileri, Trakya, Hellespontos (Çanakkale), Propontis (Marmara) ve Euxeinos Pontos (Karadeniz) kıyılarına yayılmıştı.

VIII. ve VII. yüzyılların başlarında Halkidikya (Khalkidike) yarımadasında birçok koloni ortaya çıktı; bunları Khalkisliler (Halkidalılar) kurmuşlardı; yarımadanın adı bunlardan kaynaklanmaktadır. Khalkislileri izleyen Krinhoslular Potidaia'yı kurdular. Trakya içlerine, Balkanlara, Tuna'ya giden ticaret yollarının başlangıç noktasında Abdera ve Maronieia kuruldular.

Ticaret üstünlüklerini Lydia'ya kaptırmak istemeyen Miletoslular, Lydia devletinin gerilerinde durumlarını sağlamlaştırdılar ve Küçük Asya'nın kuzeybatısına yerleştiler ve yavaş yavaş Hellespontos ve Propontis kıyılarına doğru ilerlemeye başladılar. Marmara Denizinin güney kıyısındaki limana Kyzikos'u kurdular. Kyzikos'un çevresine başka Miletos kolonileri de kuruldu. Bosphoros'un (İstanbul Boğazı) ağzına Khalkedon'u (Kadıköy) kurdukları için Euxeinos Pontos'un anahtarını ellerinde bulunduran Megaralılar Propontis'in kuzeyini istila ettiler. VII. yüzyılın ortalarında da Byzantion'u (Bizans) kurdular.

Karadeniz kıyılarını değerlendirmede Miletos ağır bastı. Miletosluların Karadeniz kıyılarına geldikleri dönem (M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllar) Miletos'un ticaret ve sanayinin yükseliş dönemiydi. Efsaneye göre (Strabon, VII, 3, 6) Greklerin başlangıçta "konuksevmez" (*Pontos Axenos*), daha sonra koloniler kurunca "konuksever" (*Pontos Euxenos*) adını verdikleri Karadeniz kıyılarını birçok Miletoslu dolaştı. Bu da Greklerin Karadeniz'e ilk kez VIII. yüzyılda girmiş olduklarını kanıtlamaktadır. Miletoslular, VII. yüzyılın ortasında iki önemli ticaret kenti kurdular: Sinôpe (Sinop) ve Trepezous (Trabzon). Sinop kısa zamanda Karadeniz'in en önemli kentlerinden biri oldu. İki limanı vardı, işlenmiş ağaç, zeytinyağı ve balık ticareti yapıyordu; kısa bir süre sonra kendisi koloni kurmaya başladı: Kotyôre ve Kerasonte. Megara'nın, Bizans'la Sinop'un arasında

kurduğu Hérakleia (Zonguldak Ereğlisi) kısa zamanda büyük bir önem kazandı.

M.Ö. VI. yüzyılın ilk yarısında, batı kıyılarında, Tuna'nın ağzının güneyinde İstria, Tomis (Köstence) ve Apollonia kolonileri kuruldu. 150 yıl içinde (VII. - V. yüzyıllar), Hellen koloniciliğinin üç önemli merkezi Karadeniz'in kuzey kıyılarında kuruldu. Bunlardan Olbia, Hypanis'in (Bug nehri) sağ kıyısı üzerinde kuruldu. M.Ö. VI. yüzyılda, Dinyestr'in haliçinin sağ kıyısında Tyras (bugünkü Akkerman-Bielgorod) ve başta Pantikapai ve Phanagoria (Kerç boğazının iki yakasında) olmak üzere gelecekteki Bosphoros Krallığının kentleri kuruldu. V. yüzyılda, Kırım yarımadasının güney ucunda Khersonesos ortaya çıktı. Bu kentlerin hepsi kıyıda ya da kıyıya yakın yerlerde kurulmuştu. Daha sonra ulaşım yolları Tuna, Dniyestr, Bug, Dnyepr nehirleri boyunca uzandı. Kuzeydoğudaki son yerleşim bölgesi, Tanais nehrinin (Don) ağzında bulunan Tanais'ti. Karadeniz'in doğusunda, Kolkhis bölgesinde birçok koloni vardı: Phasis (bugünkü Poti), Dioskyrias ve ötekiler.

Grekler, Karadeniz'in kuzeyindeki kolonilerini kurarken başlıca amaçları ticaretti. Başta buğday, balık, sonra hayvan, bal, balmumu, tuz olmak üzere bu ülkenin doğal zenginlikleri kolonları buraya çekiyordu. Karadeniz'in kıyı bölgeleri, Kıta Hellas'ı ile Archipelago'yu (Ege) besleyen esir pazarı olarak önemli bir rol oynadı. Nihayet etkin balık ihracatı Sinop ve Pantikapai balıkçılık merkezlerinin doğmasına yol açtı; Karadeniz kentlerinin paraları üzerinde balık resminin bulunuşu ve en eski Olbia paralarının balık şeklinde oluşu nedensiz değildir. Karşılık olarak, Hellas, kolonilere şarap, zeytinyağı, dokuma, mücevher, silah, seramik ve başka mallar ihraç ediyordu. Bununla birlikte, Karadeniz kentleri, yerli halk için, metropolden gelenlerden aşağı kalmayan çeşitli mallar üretmekte gecikmediler (bkz. Bl. XXXVIII).

4. Kolonizasyonun toplumsal ve ekonomik sonuçları. Kolonizasyon, Hellas'ın toplumsal ve ekonomik gelişmesine katkıda bulundu. Ülkenin ekonomik merkezi haline gelen Grek kentleri, ticaret ve esnaf mahalleleriyle çevriliydi. Zanaatın tarımdan ayrılması süreci hızlandı. Zanaatçılar akın akın kentlere geldiler, özellikle madencilik, seramik ve

dokumacılık olmak üzere, zanaatlar yoğun bir şekilde geliştiler; önce tüccar ve armatör kesimleri, sonra tefeci kesimi oluştu. Grekler VII. yüzyıldan itibaren madenî para kullanmaya başlamışlardı. Egina ve öteki kentler üzerlerinde kendi simgeleri bulunan gümüş drahmiler ve bakır oboller (drahminin altıda biri) çıkartıyorlardı: Aigina'nın simgesi kaplumbağa, Korinthos'un simgesi kanatlı at (pegasus) Atina'nınki bir gece kuşuydu. Para toplayan tüccar sınıfı ortaya böyle çıktı. Zanaat üretimi Miletos, Rodos, Samos, Aigina, Megara, Korinthos ve Atina gibi kentlerde gelişti, üretim özellikle ihracat için yapılıyordu.

Ticaret ve zanaatın belli başlı merkezleri aynı zamanda kölecilik merkezleri haline geldiler. Emeğin verimi çok düşük, teknik de ilkel olduğu için, kölelerin emeği büyük bir önem kazandı. Kölelik yalnızca Hellas halkının yıkım ve yoksullaşmasından değil, aynı zamanda savaşlardan, eşkiyalık ve yabancı köle ithalinden de besleniyordu. O çağda bir tüccarla korsan arasında hiçbir fark yoktu, ticaret işlemleri sık sık saf alıcıların soyulmaları ve tutsak edilmeleri, daha sonra köle olarak satılmalarıyla sonuçlanıyordu. Tutsak edilmiş yabancıların sömürülmesi, Hellen kentlerinde köleliğin baskın biçimi haline geldi.

Akdeniz'in bütün bölgeleriyle yürütülen ekonomik ve ticari ilişkiler Grek uygarlığının gelişmesini büyük ölçüde desteklediler. Maddi ve kültürel yaşamın düzeyi çoğu zaman gerçek Hellas'a oranla daha yüksekti. Doğu ile doğrudan ilişkileri olan Küçük Asya, özellikle İonya kentleri, Mısır, Babil ve Asur kültürüyle Kıta Hellas'ını besliyorlardı. Greklere madenî heykel dökmeyi doğu öğretti ve onların plastik sanatlarının gelişmesine büyük bir katkıda bulundu. Eski şarkılardan esinlenerek ilkin İonya'da bestelenen "hemorik" şiirler daha sonra metropole geçip bütün batı kolonilerine yayıldılar. İonyalıların doğudan (hiç kuşkusuz Fenikelilerden) alıp geliştirdikleri alfabe bütün Grek dünyasında kullanılıyordu. Lirik şiiri İonya ve Aiolia yarattılar, Grek bilim ve felsefesinin temelini atanlar da onlardır (bkz. XXXIII. bölüm).

Kolonların şatafatlı yaşam tarzı, kentlerinin görünüşüne uygun düşüyordu; uyumlu bir plana göre yapılan kentlerinin geniş ve düz caddeleri, birbirini dik açıyla kesiyordu (Örneğin: Agrigente, Selinonte, Khersonêsos), Agrigente'deki Grek dünyasının en büyük kabul edilen Zeus

tapınağı, Paestum’daki Poseidon tapınağı gibi, çağın en görkemli yapıları kolonilerde dikiliyordu.

5. M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda Hellas’ta toplumsal mücadele. Tiranlık. M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda, üretici güçlerin büyük gelişimi, gelişmiş kentdevletlerde, klanlar düzenini sona erdiren ve sınıflara bölünmüş köleci toplumu yasallaştıran birçok devrimci değişikliklere yol açtı.

Korinthos, Megara, Sikyon, Argos, Miletos’ta, Lesbos ve Samos adalarında, İtalya ve Sicilya kolonilerinde, çeşitli toplumsal gruplar arasında sert mücadeleler oluyor, sayısız hükümet darbeleri yapılıyordu. Bu devrimci harekette, kent nüfusunun yeni zanaatçı ve tüccar katmanlarına önemli görevler düşüyordu, ama asıl güç her yerde, soylu sınıfın boyunduruğu altında acı çeken köylü sınıfındaydı. Nüfusun tüm gruplarının sürgüne gönderilmesi, yenik düşmüş toplulukların başkanlarının mallarına el konulması ve idam edilmeleri, birçok kentte ve özellikle İonya’da alışkanlık haline gelmişti. Aristokrasinin yandaşı, Megaralı şair Theognis ağıtlarından birinde, ülkesini felakete uğramış bir tekneye benzetir:

“İyi insanlara ciğeri beş para etmez herifler buyruk veriyor, alçaklar ayağını kaydırıyor. Korkarım ki bu gidişle tekne batacak.” Asilerin acımaksızın ezilmelerini istiyor. “Topuğunla ez kafasız halkı, üvendirenin sivri ucunu hissettir ona, ağır boyunduruğa vur boynunu.”

Halk partisinin başarı kazanıp aristokrasiyi devirdiği yerlerde iktidar bu partinin şefinin eline geçiyor ve bu durumda, Greklerin deyimine göre, tiran oluyordu. Tiranlar aristokrasiyi eziyor, topraklarını yoksullara dağıtıyor, mesleklerin ve ticaretin gelişmesini destekliyor, dışardan yabancı köle getirterek köleci ekonominin ilerlemesine katkıda bulunuyorlardı.

İsthmos yani kıstak kentlerinin (Sikyon, Korinthos, Megara) tiranları ile Samos tiranı Polkyrâtes bunların en tanınmışlarıydılar. Eski bir aşçı olan Sikyon tiranı Orthagoras, söylenceye bakılacak olursa, 100 yıl (670-585) egemenlik süren Orthagorides sülalesini kurmuştu. Orthagoraslar Sikyon soylu sınıfını eziyorlardı; üç aristokrat filenin resmî adını alaylı adlarla (domuz, eşek ve domuz yavrusu fileleri) değiştirdiler; aristokratik Adrastos kültünü kaldırıp yerine kırsal tanrı Dionysos’u getirdiler ve dahası,

şarkıcıların soylu sınıfı öven homerik şiirleri söylemelerini yasakladılar. Korinthos tiranı Kypselos ve oğlu Periandros (657-585) daha cesur bir politika izlediler. Başta Bacchiades ailesi olmak üzere aristokratların geniş topraklarına el koyup köleliğe indirgenmiş en yoksul köylülere dağıttılar, aristokrat oligarşisinin egemenliğine son verdiler. Periandros, Korinthos'u güçlü bir filo ve mükemmel limanlarla donattı; Ege denizi ile İyon denizi arasındaki seyrüseferin kendi kentinden geçmesini sağlamak için Korinthos kıstağına bir kanal açtırmayı bile denedi. Korinthos seramikçiliği ve madenciliği çok yüksek bir düzeye ulaştı. Korinthos bu dönemde, İtalya yolu üzerinde bulunan Kerkyra adasını ele geçirdi, Halkidikya yarım adasındaki Potidaia da aralarında olmak üzere birçok koloni kurdu. Megara kentinde, Theagenos (M.Ö. 630 yılına doğru), sonu soyluların hayvanlarının kırımına varan bir ayaklanma yönetti, kurtulan hayvanları paylaştırdı. Theagenos tiran olunca, başka kentlerde de (örneğin Atina) halkı isyana kışkırttı.

Ama tiranların en ünlüsü Samoslu Polykrâtes'ti. Herodotos onu, aristokrasiye karşı "bir ayaklanmayla Samos'u ele geçiren…" (III, 39 ve 120) bir asi olarak tanımlar. Yönetim döneminde, M.Ö. VI. yüzyılın ortalarında, büyük toprak sahiplerinin *(geomores)* Samos'taki egemenliklerine son verdi ve iktidarı geri almak için yapılan bütün girişimleri acımaksızın bastırdı. Herodotos onun "denizlere egemen olmayı kafasına koymuş… böyle bir tutkuya kapılan ilk Grek" (III, 122) olduğunu söyler. Bu amaçla, elli kürekli yüz gemilik bir filo ve ücretli askerlerden bir ordu kurdu; "Birçok adayı ve anakarada birçok kenti ele geçirmişti", Mısır Firavunu Amasis ile ittifak yaptı. Polykrates büyük yapıtlarıyla ün kazandı: Büyük bir dalgakıran, bir su kemeri yaptırdı; su kemeri için dağlarda 7 stades'lik (bir kilometreden fazla) bir tünel açtırdı, "bütün tapınakların en büyüğünü" (III, 60) yaptırdı. Şair Anakreon'u Krotonialı hekim Demokedes'i sarayına davet etti; ama soylu sınıfın sözcüsü Pythagoras'ı Samos'tan sürdü.

Büyük ölçüde kolonizasyonun desteklediği ekonomik ve kültürel ilerlemelere karşın, Hellas'ın değişik bölgelerinin gelişmesinde belirgin farklılıklar vardı: Yeni ekonomik hayata ve toplumsal ilişkilerin değişmesine etkin katkıda bulunan gelişmiş bölgelerin ve kentdevletlerinin

dışında, Hellas’ta hemen hemen ataerkil geleneklerini koruyan Lakonia, Tesselya, Girit gibi bölgeler vardı. VII. ve VI. yüzyıllarda, Sparta (Lakedaimon) geri kalmış bölgeleri temsil ederken, başkenti Atina olan Attika bir gelişmiş ülke örneği oldu.

19 İki tür koloni vardı. Ana-kente bağımlı olan koloni kentine APOİKİA, bağımsız olana KLERUHIA adı veriliyordu. (Ö.İ.)

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM

SPARTA

1. Kaynakları. Sparta devleti, eski Hellas'ın eski devletlerinden biriydi. M.Ö. IX. yüzyılda kurulan Sparta, üretim güçlerinin gelişmesinden, Peloponnesos Akha toplumunda klanlar düzeninin yıkılmasından çok Dor istilasının ürünüdür. M.Ö. 1100 yıllarına doğru, Epieros'tan gelen Dorların Boiotia'dan, Korinthos kıstağından geçerek Argolis ve Lakônia'yı istila ettiklerini daha önce anlatmıştık.

Bu olaylar, daha sonra bazı Grek yazarlarının ele aldıkları ve günümüzde arkeolojik araştırmalar tarafından doğrulanan efsanelere yansıdılar. Sparta'nın daha önceki yaşamına ilişkin kaynaklar azdır: M.Ö. VII. yüzyıl lirik şairi Tyrtaios'ta, daha sonra Heredotos (I, 65-67; IV, 52-60) ve Thukydides'te (I, 101-103, 128, 134; IV, 8), ama özellikle Ksenophon'un *Sparta Cumhuriyeti* adlı kitabında ve Plutarkhos'ta (Lykurgos, Lysandros ve Agésilaos'un özyaşamlarında) bazı bilgiler buluyoruz. Sparta'nın oligarşik düzenini göklere çıkardığı için Ksenophon'un yapıtına karşı dikkatli olmak gerekir. Plutarkhos'un kaleme aldığı *Lykurgos*'a gelince, destansıdır ve bir yığın yapıntı içerir.

Eurotas'un suladığı verimli Lakonia havzası Taygetos ile Parnonas dağları arasında uzanır ve Parnonas yamaçlarına doğru yükselir. Denizle ilişkisi iyi değildir, yakınında bulunan kıyılarda elverişli limanlar yoktur.

Dor istilasından önce Lakonia halkı, Homeros'un şiirlerinde anlatıldığı gibi yaşıyordu. Mykenai uygarlığının merkezlerinden biri olan eski Amyklaia kenti buradadır. Arkeologlar, yerli Akha soylu sınıfı şeflerinden birine ait oldukça zengin bir konutu ortaya çıkardılar. Mykenai döneminin

düşüşü sırasında yapılmış olan bu konut, büyük bir olasılıkla XI. yüzyılın sonunda Dorlar tarafından yıkılmış. Dor çobanlarının toplumsal gelişim düzeyi Akhaların düzeyinin altındaydı, ama göçebe yaşamdan ve çok savaşmaktan kaynaklanan ve Lakonia'yı fethetmelerini kolaylaştıran güçlü bir askerî örgütleri vardı. Dorlar, fethettikleri toprakları ve üzerinde yaşayan köylüleri ortak mülk ilan ettiler ve toprağı aile sayısına göre eşit olarak *(kleros)* paylaştılar: On bin dolaylarında bulunan ailenin her birine 20 hektar toprak düştü. Böylece istilacılar, fethedilmiş nüfus üzerindeki egemenliklerini sürdürmek için topluluk düzenini koruyarak, bir yönetici sınıf oluşturdular. IX. yüzyılda, vadinin en geniş yerine, Sparta ya da Lakedaimon adı verilen askerî merkezlerini kurdular ve kendileri de Spartalılar adını aldılar: Sparta tabyasız beş kasabayı *(kôme)* kapsıyordu; bu kent Spartalıların nüfusça kendilerinden fazla köylüleri yönettikleri sürekli bir savaş ordugâhıydı.

Lakônia'ya sağlamca yerleşen Spartalılar, VIII. yüzyılın ikinci yarısında, Taygetos dağlarının batısında bulunan, yoğun nüfuslu, toprakları verimli Messenia'yı fetihe giriştiler. Haklarında ancak destansı bilgilere sahip olduğumuz iki çetin savaşın sonunda, Spartalılar M.Ö. VII. yüzyılda Messenia'yı istila ettiler ve halkını demirbaş köle yaptılar. Messenialı demirbaş köleler (devlet köleleri) istilacılara karşı müthiş bir kin duyuyorlar ve onların yüreğine isyan korkusu salıyorlardı. En önemli isyan M.Ö. 464 yılında patladı. Sparta'yı yerle bir eden yer sarsıntısından yararlanan demirbaş köleler isyan ettiler; Spartalılar, erişilmesi güç İthômé dağında kendilerini savunan asilerin direncini on yıl boyunca kıramadılar. Demirbaş kölelerin bu ayaklanmasına Üçüncü Messénia Savaşı adı verilir.

2. Toplumsal düzen ve gelenekler. Sparta devleti M.Ö. VII. yüzyılın sonunda, Lakonia ve Messenia'nın Dorlar tarafından fethedilmelerinden sonra kesinlikle kuruldu. *İlotlar'*ın (devlet köleleri, demirbaş köleler) ve kölelerin sömürülmesinin arasındaki farkı belirtmek için, çağdaş bilim Sparta düzenini "ilotizm" olarak tanımlamaktadır; bu fark, ilkel köleci ilişkilerin niteliğinden ve ilkel topluluğun güçlü kalıntılarından kaynaklanmaktadır.

Sparta nüfusu belirgin bir biçimde üç toplumsal katmana ayrılıyordu: *Spartiatlar*, *perioikos*, *ilotlar (helotlar)*. Bunların her biri kendi başlarına, bir yalıtık (izole) toprakta yaşıyorlardı, bu da devletin ilkel niteliğini ortaya koymaktadır.

Spartiatlar (Spartalılar), bir başka topluluğun üzerinde bulunan topluluk olarak, egemenlik hakkını ilotlar üzerinde kullanan bir yönetici sınıftı. İlotların işlediği her klerosun bir aileye ait olmasına karşın, bu aile toprağında değil Sparta'da otururdu; ailenin başkanı işletmesini yönetmezdi, ilotları denetlemezdi; ilotlara kendi malıymış gibi davranamazdı, onları ne kovabilir, ne satabilir, ne de öldürebilirdi. İlotları yöneten devletti –egemen olmak için örgütlenmiş spartiatlar– spartiatların topraklarını işlemeye, hele ticaret ya da zanaatla uğraşmaya hakları yoktu; klerosların yönetimi onlara yasaktı. Onların işi askerlik sanatıydı. Bununla birlikte spartiat aile klerosun ürününden bir pay (muhtemelen yarısı) alıyordu. Bir kleros ve onu işleyen ilotların zilyetliği kalıtsaldı; satılamazdı, vasiyetle bırakılamazdı, aile başkanının bir oğlu dışında kimseye devredilemezdi.

Sayıları 30 bin dolaylarında olan *perioikos*'lar fethedilen Lakônia'nın Akhalarıydılar. Toprak ve taşınır mallara sahip olabilen, ama siyasal hakları bulunmayan ve Spartiatlarla evlenemeyen özgür insandılar. Ayrı bir bölgede, özellikle Parnonas'ın yamaçlarında, doğudaki kıyılarda ve güneyde yaşıyorlardı, oldukça çok kasabaları vardı. Perioikoslar, *harmotes*'lerin (Spartiat memurlar) denetiminde özerktiler. Tarım, zanaat ve ticaretle uğraşıyorlar ve spartiatlara haraç ödüyorlardı, perioikoslar askere alınıyorlardı, ama onların birlikleri ayrıydı. Yurttaşlık haklarından yararlanan spartiatların sayıları azaldıkça, perioikosların sırtına askerlik yükü daha çok biniyordu. Giderek artan hoşnutsuzluklarının nedenlerinden biri bu durumdu.

İlotlar (Helotlar) yenik düşmüş, köleleşmiş ve artık devletin olan topraklar üzerine bırakılmış halk yığınından oluşuyorlardı. Sayıları 200 bin dolaylarındaydı. Her klerosu (ad çekmeyle bölüşülen topraklar) birkaç ilot ailesi işliyor, emekleriyle hem mülk sahibine, hem de kendi ailelerine bakıyorlardı. İlotları öteki Grek devletlerindeki kölelerden ayıran ilk özellik, bunların devlet mülkü olmalarından kaynaklanıyordu, eski

yazarların dediği gibi bunlar "devlet kölesi", "demirbaş köle"ydiler; ayrıca, üretimin temel aracı olan toprağa bağımlı olmalarına karşın, belli bir ekonomik özerklikleri vardı ve bu özellikleriyle de serf'e benziyorlardı. Spartiat mülk sahibinin toprağını onun sağladığı araçlarla işliyorlar ve buna karşılık ona mal olarak değişmez bir vergi (*apophora)* ödüyorlardı: Buğday, şarap, peynir, yağ. Kötü hasatların neden olduğu kıtlıklar bir yana, toprağın veriminin yarısı kadarı vergi olarak gittiği için, geri kalan bölüm ilot ailelerini güçlükle besliyordu. Öteki devletlerin kölelerinin tersine, ilotlar, hamal, hizmetkâr olarak savaşa katılıyorlardı. Yaşam koşulları öylesine ağırdı ki, spartiat şair Trtaios (VII. yy.) bunları aşırı yük vurulmuş eşeklere benzetiyordu.

Ayaklanmalarına ve ilot nüfusunun tehlikeli bir şekilde çoğalmasına engel olmak için canavarca önlemler –"*krypties"*– alınıyordu. Spartiatlar heryıl şiddete başvuruyor ve kuşkulu ilotları temizliyorlardı. Genç spartiatlardan oluşan, özel amaçlı gizli müfrezeler, halkı gözetlemek ve sindirmek için ülkeyi dolaşıyordu. Gündüzün köylerin yakınlarında pusuya yatan bu müfrezeler, geceleyin ilotları kılıçtan geçiriyorlardı. Hiçbir İlkçağ devleti kölelere karşı böylesine acımasızca davranmamıştır. Bu durum, Sparta'da, karşıtlıkların ve sınıf mücadelesinin yoğunlaşmasına neden oluyordu.

Bunun sonucu olarak, spartiat gelenekleri özel bir nitelik kazandı. Bütün yetişkin erkekler, çok disiplinli ve her zaman saldırıya hazır olan sürekli orduya giriyordu. Yirmi yaşından altmış yaşına kadar her spartiat her gün toplanıyor ve talim yapıyordu. Yurttaşlık haklarından yararlanan spartiatlar, *syssities*'ler (birlikler) oluşturuyorlardı; birliklerinin bütün üyelerinin birlikte yemek yedikleri lokalleri vardı; hemen hemen buradan hiç ayrılmıyorlardı ve silahlı geldikleri yatakhanelerde birlikte yatıyorlardı. Savaşta yerlerini bu syssitieslere göre alıyorlardı. Bir syssitiese katılmak zorunluydu; ortak yemekler için aylık ödenti belli ölçüde arpa unu, şarap, peynir ve incir olarak veriliyordu.

Spartiat yöneticiler yurttaşların özel yaşamına her konuda karışıyorlardı; sınıflarının çıkarına bireylerin kesin olarak boyun eğmesini istedikleri için evliliklerle, gençlerin eğitimiyle ilgileniyorlardı. Kocalar, köleci Sparta'nın güvenilir dayanakları olmaları gereken sağlıklı ve sağlam çocuklar

yetiştirmek zorundaydılar. Erkek çocuklar altı yaşına kadar ana-babasının yanında kalıyordu. Bundan sonrası devletin yükümlülüğündeydi, devlet *(paidonomos)* bunları ücretli öğretmenlerinin gözetimi altında özel müfrezelerde *(agelai)* topluyordu.

Eğitim ve öğretimde en önemli yer jimnastik çalışmalarınındı: Güreş, koşu, disk ve mızrak atmak, vb. çocukların vücut gelişmesini sağlıyordu. Dayanıklılıklarını artırmak için, dört mevsim yalın ayak, hemen hemen çıplak dolaşmak zorundaydılar. Becerikli, usta ve itaatli olmalarına önem veriliyordu.

İlköğretim en aza indirgenmişti. Erkek çocuklar her zaman ortak yemeklere (syssities), savaş ve kahramanlıkların anlatıldığı toplantılara katılıp bunları dinliyorlardı. Düşünce ve dileklerini, askerce ve "özlü biçimde" dile getirmeyi öğreniyorlardı. Spartiatların tinsel eğitimi askerlik sanatına uygundu. Jimnastik çalışmaları, ortak yemekler ve askerî seferler sırasında, vatan ve ünlü yurttaşlar onuruna marşlar söylüyorlardı. On dört yaşında, delikanlılar, ordugâh yaşamına ve güçlüklere alışmak için ülke içinde yetişkin savaşçıların peşlerinden gidiyorlardı. Yirmi yaşında, tüm savaşçı donanımı alıp syssitieslere katılıyorlardı. Askerlik hizmetleri yaşlanıncaya kadar sürüyordu.

Kızların eğitimi de devletin çıkarlarına uygun olarak yapılıyor ve sağlıklı bir kuşağın gelecekteki annelerinin uyumlu bir gelişimi amaçlanıyordu. "Gymnasium"larda kızlar da erkek çocuklar gibi jimnastik çalışmaları yapıyorlardı; dans, müzik, şarkı öğreniyorlardı. Grek devletlerinde kadınların toplumdan uzak yaşamalarına karşın, Sparta'da erkekler gibi eğitiliyorlar, oldukça geniş bir özgürlükten yararlanıyor ve hemşerilerinden saygı görüyorlardı. Bu duruma, anaerkinin önemli kalıntıları tanıklık etmektedir.

3. Siyasal düzen. Sparta'nın siyasal düzeni son derece ilkeldi. Efsaneye göre, Delphoi orakl'ının (kâhin) mitsel yasacı Lykurgos'a söylediği *rhetra* (hikmet) ile kurulmuştur.

Devleti *arkhagetes* (hükümdar) adı verilen iki kalıtsal kral yönetiyordu. Büyük bir saygınlıkları vardı ama siyasal etkileri azdı. Barış zamanında yetkileri, miras uyuşmazlıklarını çözümlemek, Yaşlılar Meclisinin

toplantılarına katılmak ve Zeus rahipliği yapmak hakkıyla sınırlıydı. Savaş zamanında orduya komuta ediyorlardı ve ülke sınırları dışında sınırsız yetkilerle donanmışlardı.

İki kral, altmış yaşını bitirmiş aristokratlar arasından ömür boyu seçilen 30 yaşlıdan *(gerontes)* oluşan Yaşlılar Meclisinde *(Gerusia)* yer alıyorlardı. 30 yaşına basmış spartiatlardan oluşan Halk Meclisi *(apella)* özellikle savaş ve barışla ilgili olanları olmak üzere gerusia'nın kararlarını onaylıyordu; ama, bu kararları ancak kabul eder ya da reddedebilirdi, bunları tartışmak hakkı yoktu.

Apella'nın seçim yapma ve karar alma yöntemi, Aristoteles'in deyimiyle, "çocukca"ydı; oylama yoktu, alkışların yoğunluğuna göre şu ya da bu karar alınıyor, şu ya da bu aday seçiliyordu, alkışların yoğunluğu olumlu ya da olumsuz oy yerine geçiyordu. Alkışlar belirgin değilse, hazır bulunanlar ikiye ayrılıyordu.

Sparta'nın beş kasabasından her birinin bir *Ephoros*'u (devlet denetçisi) vardı, büyük bir olasılıkla VIII. yüzyılın başında kurulmuş ve mutlak bir yetkiyle donanmış olan devlet denetçiliği görevi, ilotların ayaklanmalarına engel olmak ya da bastırmaktı. Görevin süresi bir yıldı. Oligarşi kökenli olan denetçiler en tutucu aristokrat çevrelerden seçiliyordu. Kralları ve Gerusia üyelerini denetleyebiliyorlardı. Devlet siyasetini gerçekte yürüten bunlardı. Göreve başlar başlamaz ilotlara savaş ilan ediyorlardı ve kurulu düzeni değiştirmek istediğinden kuşkulanılan hükümdarları yargılamak ve ölüme mahkûm etmek hakkına sahiptiler. Demek ki denetçilik, kandökücü sınıfın diktatoryası ve Hellas aristokrasisinin kalesi olan spartiat oligarşisini tamamlıyordu.

Bu koşullarda, şu ya da bu oranda gelişmiş bir mübadele hemen hemen olanaksızdı: Ticaret ilkeldi, para yerine demir çubuklar kullanılıyordu, yabancıların ülkeye girmeleri yasaklanmıştı. Bu nedenle, Plutarkhos'un belirttiğine göre, yabancı gemiler Sparta limanlarına uğramıyordu. Devlet, kaynaklarını, perioikoslardan alınan haraçlardan, olağanüstü ödemelerden ve savaş ganimetlerinden sağlıyordu. Vergi özellikle mal olarak alındığı için devlet hazinesi yoksuldu.

Sparta'nın askerî örgütü Hellas'ın en güçlüsü olmuştu. Her spartiat olağanüstü bir savaşçıydı. Bir miğfer, bir zırh, bir mızrak, küçük ve

yuvarlak bir kalkanla donanmış olan *hoplit*'ler (ağır silahlı piyadeler) ordunun en önemli kesimini oluşturuyordu ve sonuna kadar dayanmak zorundaydı. Askerî seferler sırasında, ordu sıkışık saflar halinde, müzik sesine uyarak düşman üzerine ağır ağır yürüyordu. Sparta piyadesi yenilmezliğiyle ünlüydü, saldırılarına karşı koymak olanaksız gibiydi, ama kuşatma deneyimi yoktu ve baskın yaparak kentleri almak yeteneğinden yoksundu.

VI. yüzyılın sonunda, bütün Peloponnesos, Sparta'nın egemenliğine girdi. 530 yılına doğru, Korinthos, Sikyon, Megara ve Aigina adasını kapsayan *Peleponnesos Birliğ*i kuruldu. Birliğe katılmayanlar yalnızca Peloponnesos'da üstün bir yeri olan Argos ile kuzeydeki Akhaia komünleriydi. Genel sorunların Sparta'da toplanan müttefikler toplantısında çözümlenmesine karşın, Birlik'le ilgili bütün sorunları gerçekte Sparta yönetimi hallediyordu.

Sparta'nın gerici yönetimi, gelişmelerine engel olarak, Peloponnesos ve bütün Hellas'ın ekonomisine, siyasal ve toplumsal yaşamına damgasını vurdu. Değişiklikten korktuğu için, Sparta, öteki Grek devletlerinde gerici ögeleri ve toplumsal ilişkilerin eski biçimlerini destekliyordu. Askerî üstünlüğünü yitirmemek için, öteki devletlerin birleşmesine, yani Hellas'ın siyasi evrimine bütün olanaklarıyla karşı koyuyordu.

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM

M.Ö. VII. VE VI. YÜZYILLARDA ATTİKA

1. Doğuştan soylu sınıfın egemenliği. Attika, Sparta'nın tersine, VI. ve V. yüzyıllarda, çok gelişmiş bir köleci Grek devleti örneği sunuyordu. Tarihi, köleci kentdevletlerinin oluşumunu, doğuştan aristokrasinin yıkılışını, klanlar düzeninin kalıntılarının ortadan kalkışını ve köleci devletin üstün biçiminin yani *demokratik köleci devletin* ortaya çıkışını izlemek olanağı veriyor.

Attika'nın eski tarihini incelemek için elimizde iyi kaynaklar var. Herodotos ve Thukydides'te şurada burada açıklamalara rastlıyoruz, ama en değerli bilgileri, Aristoteles'in *Atina Anayasası*, Plutarkhos'un *Theseus'un Hayatı ve Solon'un Hayatı* sağlamaktadır. Nihayet, arkeolojik kazılarda, özellikle Dipylon ve Kerameikos gömütlükleri ve Atina Agorası kazılarında sayısız belgeler toplandı.

Attika, denize doğru uzanan ve yüzölçümü 2.500 kilometre kare dolaylarında bir yarımadadır. Kalker dağlarla kaplı olan Attika'nın birçok yerinde su ve bitki örtüsü yoktur. Kuzeydoğudaki hemen hemen tarıma elverişsiz olan yüksekliğin adı Diakria'dır (Yayla); Paralia (Deniz Bölgesi) adı verilen kıyı kesimi de çoraktır, ama denizcilik için çok uygundur. Attika'nın en uygun kesimi ortadaki, Pedion adı verilen ova bölgesiydi. Yazın hemen hemen kuruyan, en önemli akarsu Kephisos boyunca uzanan Pedion üç yönden dağlarla çevrilmiştir ama güneybatıdan denize ulaşır. Saronikos körfezine 7 km. uzaklıkta bulunan bu ovada kurulmuştur Atina.

Attika'nın doğal zenginlikleri Lavrion gümüş madenleri, Pentelikon ve Hymettos'un mermeri ve çömlekçilikte kullanılan benzersiz plastik kildi.

Başlangıçta, halk, adları günümüze kadar yaşamış olan tahkim edilmiş kasabalarda (Eleusis, Klonos, Phaleron, Marathon, vb.) yaşıyordu. Bazıları fratrilerin ya da filelerin (phylai) merkeziydi. İlişkiler ve mübadele geliştikçe, ülke ilkesi üstünlük kazandı ve Attika yavaş yavaş merkezi en büyük kalelere (Atina Akropolis'i) sahip olan tek ülke durumuna geldi. Basileusun arkeologlar tarafından ortaya çıkartılan sarayı ve en önemli tapınaklar olan Erekhtheion ve Parthenon burada bulunuyordu, *Yaşlılar Meclisi*'nin yeri buraya yakın bir yerde, Ares tepesindeydi ve *Halk Meclisi* de Pniks tepesinin yamaçlarında toplanıyordu. Efsane, birleştiricilik görevini Kral Théseus'a vermektedir: "Kasabaların meclislerini ve yargıçlıkları kaldırdı ve bütün yurttaşları tek bir meclis, tek bir *Prytaneion* (Halk meclisi yürütme komisyonu) kurduğu bugünkü kentte topladı", diye yazıyor Thukydides (II, 15, 2).

Aynı zamanda, Plutarkhos'un söylediği gibi (*Théseus,* 25) özgür nüfus üç sınıfa ayrıldı: *Eupatrides* (soylular), *geomores* (küçük çiftçiler) ve *demiurgos* (zanaatçılar). Eupatrides'in üyeleri toprak ve hayvan bakımından zengin aristokratlardı. Geomores ve demiurgos sınıfları, giderek köleleşen *demos*'u (halkı) meydana getiriyordu. Yerli halkın dışında, çok sayıda köle ve Atina'ya yerleşmiş, kişi olarak özgür ama vatandaşlık haklarından yoksun yabancılar, yani *metoikos*'lar (metekler) vardı.

Mübadeleler ve ürünler tecim eşyası oldukça, toprağın bireyler tarafından işlenmesi giderek önem kazandı ve özel mülkiyet sağlamlaştı. Eupatridesler Pedion'un en verimli topraklarını ellerine geçirdiler ve kendi geniş toprak paylarını *(temenos)* "has"a dönüştürdüler. Eşkiyalık ve korsanlık yaparak, bu topraklarda çalıştırmak için tutsak ele geçirdiler ve faizcilik yoluyla ülkelerinin geomoreslerini köleleştirdiler. Bu sürecin sonunda, "bütün topraklar küçük bir azınlığın ellerine geçmişti", diye yazar Aristoteles ve bütün halkı zenginler köleleştirmişti: "…yoksullar, karıları, çocukları, zenginlerin köleleriydiler. Bunlara 'korunuklar' ve zenginlerin topraklarını ürünün altıda biri karşılığında işledikleri için 'altılıkçılar' deniliyordu" (*Atina Anayasası*, II).

Altılıkçılar hiç kuşkusuz mallarını zenginlerin yararına ipotek etmiş olan borçlu küçük toprak sahipleriydiler; bunun belirtisi olarak, toprakları üzerine borç miktarlarının yazılı olduğu sınır taşları konuluyordu. Faiz olarak ürünün 6/5'ini vermek zorundaydılar. Borcunu ödeyemediği için artık mülksüzleşmiş ve büyük mülk sahipleri tarafından köleleştirilmiş borçlulara *pelates* adı veriliyordu; eupatrides topraklarını bunlar işliyordu. Atina kenti ve kalesi Akropolis, bütün Attika halkı üzerinde egemenlik süren eupatrides'in toplandığı yer oluyordu.

Klan düzeninin eski ilkeleri, köle sahiplerinin zenginleşmelerine ve devletin oluşmasına engel çıkartıyordu. M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda, Attika'da krallığın yetkileri sınırlandırıldı ve daha sonra, onun yerine, soylu sınıftan seçilen ve yüce yürütme gücünü temsil eden dokuz *arkont* (Arkhontem = yargıç-kral) getirildi. VIII. yüzyılın ortasında arkontluk süresi on yıldı. 633 yılından itibaren bu süre bir yıla indirildi. Arkont eponymos, yönetim yılına adını veren yargıç-kraldı; iç işlerini denetliyor, aile uzlaşmazlıklarını gideriyor, dul ve yetimlerin koruyuculuğunu yapıyordu. İkinci yargıç-kral, basileus, kralın eski dinsel görevlerini yerine getiriyordu. Üçüncüsü, polemarkhos, ordu komutanıydı. Kurulun arkont thesmothetes (yasacı) adını taşıyan öteki altı üyesi yasaların uygulanmasını denetliyor ve hemşerilerini yargılıyordu. Artık eski arkontlardan oluşan Areios Pagos (Yaşlılar Meclisi), yasama erkini elinde bulunduruyordu; aynı zamanda, adalet ve denetimin en yüce kurumuydu. Demek oluyor ki, iktidar eupatrides'in elindeydi; o bundan siyasal egemenliğini kurmak için yararlanırken, Aristoteles'in deyimine göre halk "hiçbir hakka sahip değildi" (*Atina Anayasası*, II,2)

2. Atina demos'unun (halkının) ilk hareketleri. Kylon'un ayaklanması. Drakon'un yasaları. Attika'nın öteki birçok kentdevletinde olduğu gibi Atina'da da mesleklerin ve ticaretin gelişmesi, siyasal konumları ekonomideki rollerine denk düşmeyen, tüccar ve zanaatçılardan oluşan yeni toplumsal katmanların ortaya çıkmasına neden oldu. Hellas'ın öteki büyük kentleri gibi Atina, yalnızca etkili aristokrat ailelerin değil, aynı zamanda, tüccarların, küçük esnafın, dükkancıların ve meteklerin de merkezi durumuna gelmişti. Akropolis'in çevresinde tüccar ve zanaatçı

mahalleleri (Kerameikos, Melite, vb.) oluşmuştu; bu mahalleler VII. yüzyılda öylesine önem kazandılar ki çevreleri surlarla çevrildi. Atinalı çömlekçiler özel bir siyah cila bulmuş, yaptıkları bezekli kaplar Korinthos ürünleriyle yarışa girmişti. Lavrion gümüş yatakları işletiliyordu, Atina'nın Phaleron limanı çok canlı bir liman durumuna gelmişti.

Eupatrides'in egemen aristokrasisi, ticaret ve zanaat işleriyle hayatını kazanan bu tür insanları hor görüyordu. Bununla birlikte eupatrides'in kendisi de faizden zenginleşerek büyük mülk sahipleri kliğine katılmıştı. Aralarından bazıları korsanlık bile yapıyordu. Ünlü Alkmeonidai ailesi, Kodrides krallık ailesinin soyundan Solon gibi başkaları da ticaretle uğraşıyorlardı. Ama çoğunluğu, henüz pay edilmemiş olan topluluk topraklarını ele geçirmek, klan üyelerinin toprak paylarını kapmak, borçlu altılıkçıların daha çoğunu köleleştirmek ve onları "pelates" durumuna getirmek için, fratri ve file gibi eski toplumsal yapılardaki egemen durumlarından yararlanıyorlardı. "Halkın çoğunluğu bir avuç insanın kölesi durumuna gelmişti… Halk için en dayanılmaz olanı… kölelikti", diye yazıyor Aristoteles (*Atina Anayasası,* II, 2), VII. yüzyıl kırsal Attika'sında toplumsal ilişkilerle ilgili olarak.

Oysa bu borç için köleliğin çok ilkel biçimi üretici güçlerin gelişmesine engel oluyordu. Çoğalması olanaksız olan kırsal nüfus, eupatrides sınıfı borcunu ödemeyen borçluları ve çocuklarını kitle halinde sattığı için giderek azalıyordu; bu durum bazı çağdaşların üzülmesine yol açıyordu (Solon). Bu nedenle, kent demos'u, o zamana kadar örgütsüz olan direnmenin başına, giderek kararlı bir biçimde, geçti ve Aristoteles'in deyimine göre "soylular ile halk" arasındaki anlaşmazlığa müdahale etti. Kent demos'u, geomores sınıfının özgürleşmesini istiyor ve eupatrides sınıfının özgür Atinalıları köleliğe indirgeyen ilkel sömürü biçiminin yerine, yabancı ülkelerden getirilen kölelerin sömürüsüne dayanan daha gelişmiş bir sömürü biçimini getirmeye çalışıyordu. Yabancı kölelerin kullanılması kent halkının ekonomik etkinliklerinde, zanaat atölyelerinde ve ticaret işletmelerinde büyük bir önem kazandı.

Attika'daki bu mücadelenin başlangıç evrelerinden birini söylencelerden öğreniyoruz: Atinalı Kylon'un 630 yılına doğru eupatrides iktidarını devirmek ve Atina'ya tiran olmak girişimi. Soylu sınıfı kökenli Kylon bir

olimpiyat oyunları şampiyonuydu. Megara tiranı Theagenos'un damadı olduğu için onun desteğine güveniyordu. Bir şenlik sırasında, yandaşlarıyla birlikte bir baskın yaparak Akropolis'i ele geçirdi. Ama, kısa bir süre sonra, kendilerine bağlı "tarla halkı"nı toplayan eupatrides tarafından sarıldı ve kuşatmaya alındı. Kylon kaçmayı başardı, yandaşları Athena tapınağına sığındılar. Kuşatma ve açlıktan bitkin düştükleri için, hayatlarına dokunulmaması koşuluyla teslim oldular. Ama sığındıkları yerden çıkar çıkmaz hepsi öldürüldüler. Bu kırımdan güçlü Alkmeonidai ailesi sorumlu tutuldu. Bu durum karşısında Alkmeonidai ailesinin düşmanlarının da katıldığı Kylon yandaşları, onları andını bozmak ve kutsallığa saygısızlıkla suçladılar. Hepsi sürgün edildiler ve ölülerinin kemikleri mezarlarından çıkartılıp ülke sınırlarının dışına atıldı.

Thukydides'in (I, 126) aktardığı bu öykünün masalsı ayrıntılarına karşın, Atina yönetimini ele geçirmek amacıyla hazırlanan bir komplo, söz konusu dönemde hiç kuşkusuz vardı. Kylon, kırsal kitlelerin, geomores'in desteğini sağlamadığı ve "tarla halkı" bu iyi hazırlanmamış kentli isyanının bastırılmasında eupatrides'e yardım ettiği için başarısızlığa uğramıştı.

Bu başarısızlıkla sonuçlanan girişim Attika'da uzun süren bir karışıklık döneminin başlangıcıdır. Bu ayaklanmalara, çoğu zaman yazılı olmayan ve sözel olarak aktarılan klan geleneklerini canının istediği gibi yorumlayan eupatrides mahkemesi yol açıyordu. Demos'un eupatrides'e karşı mücadelesinde direndiği isteklerden biri, bu nedenle, doğmakta olan köleci toplumun hukuksal ilişkilerini düzenleyen yazılı ve herkesin uymak zorunda olduğu bir yasanın çıkartılmasıydı.

Halkın hoşnutsuzluğunun bir ayaklanmaya dönüşmesi tehlikesi karşısında aristokratlar boyun eğmek ve bir yasa hazırlamak üzere arkont Drakon'u (621) görevlendirmek zorunda kaldılar. Gerçekte ilkel klan geleneklerinin bir derlemesi olduğu için, "Drakon yasaları" katılığıyla ünlendi. Sebze, meyve hırsızlığı da aralarında olmak üzere en küçük hırsızlık ölümle cezalandırılıyordu. Atinalı hatip Demades (IV. yy), Drakon'un yasalarını "mürekkeple değil kanla" yazmış olduğunu söyler. Bununla birlikte, yürürlüğe yazılı bir yasa koymak soylu sınıfın keyfî yönetimini bir noktaya kadar sınırlandırdığı için bir ilerlemeydi. Taş

tablalara kazınan yasalar Agora'da herkesin görüşüne sunuldu; böylece kararlar halkın belli bir denetimine sergilenmiş oluyordu.

3. Solon'un reformları. Drakon yasaları, kentli demos'un ve köleleşmiş geomores'in durumunu hiç de iyileştirmedi. Bu nedenle mücadeleyi şiddetlendirdi ve gerçek ayaklanmalara yol açtı: "Mücadele şiddetliydi ve iki parti (demos ve eupatrides) uzun süre karşı karşıya kaldı", diyordu Aristoteles (*Atina Anayasası*, V, 2). Anlaşmazlıklara son vermek için, Atina'nın siyasal ve ekonomik düzeninde bir reform yapılması gerekiyordu. Halk hareketini, ünlü şair Solon'un çok geniş yetkilerle donanmış arkont ve arabulucu olarak atanmasını sağlayan küçük tüccarlar partisi yönetiyordu. Halk hareketleri eyleminin tehdit edici niteliği karşısında, Solon 594 yılında, toplumsal ve siyasal reformlar hazırlamakla görevlendirildi.

Solon yıkıma uğramış bir soylu aileden geliyordu. Gençliğinden itibaren ticaret yapmak zorunda kalmış ve bu sayede kentli demos'la yakın ilişki kurmuştu. Aristokratların açgözlülüğünü ve büyüklenmesini kınayan içli şiirleri halkın sevgisini kazanmıştı. Megara'nın elinde bulunan ve Atina'nın Phaleron limanının çıkışını kapatan Salamis (Salamina) adası onun isteği ve katılmasıyla alınmıştı.

Arkont sıfatıyla, Solon "…siyasal devrimler adı verilen diziyi önce mülkiyete darbe indirerek başlattı"[20]. İşe, "yükün hafifletilmesi" anlamına gelen *seisabteia* ile başladı: Tarlalardaki ipotek taşlarını kaldırdı, borçları ve ipotekleri sildi ve köleleşmiş bütün borçluları azat etti. Yabancı ülkelere köle olarak satılanlar, bedeli devlet kesesinden ödenerek geri alındı. Gelecekte, borçlunun vücudu üzerinde sahip olduğu haklar, alacaklının elinden alınıyordu. Bununla ilgili olarak Aristoteles şunları yazar: "Bedenin rehine konulması karşılığı borç vermeyi yasaklayarak, Solon, halkı şimdi ve gelecekte azat etti" (*Atina Anayasası*, VI, 1). Borçluları ferahlatmak için para reformu yapıldı. Aigina para sistemi yerine Euboia para sistemi getirildi. 100 yeni drahmi, para değeri olarak, 73 eski drahmiye eşitti, bu da borçları % 27 oranında azaltıyordu. Daha sonra, çocuksuz kişiler için mallarını vasiyet yoluyla bırakmak ve devretmek özgürlüğü getirildi; o zamana kadar böyle bir şeye klan ve ailenin mülkiyet hakları engel

oluyordu. Bütün bu önlemler toprak soylularına karşı alınmıştı ve köylü sınıfını kurtarmayı amaçlıyordu.

Solon şiirlerinden birinde reformunu dile getirir: Bunu yaptığı için Toprak Ana tarafından kınanmaktan korkmaz. "…her yanına gömülmüş taşları söküp çıkardığım, Olymposluların kutsal anası kara Toprak; eskiden köleydi, özgür şimdi. Satılmış birçok insanı, tanrıların kurduğu yurtlarına, Atina'ya getirdim… korkunç zorunluluklar yüzünden sürgüne gitmek zorunda kalmış insanları… burada bile aşağılık bir köle hayatı yaşayan ve efendilerinin öfkesi karşısında titreşen insanları özgürlüklerine kavuşturdum." (*Aristoteles, Atina Anayasası*, XII, 2).

Solon'un bunları izleyen ekonomik önlemleri ticaret ve mesleklerin gelişmelerini kolaylaştırdı. Zeytinyağı ve şarap dışında, besin maddelerinin ihracını yasakladı. Aigia para sisteminin yerine Euboia para sisteminin getirilişi de Atina'nın ticaret ve koloni politikasının İonya'ya ve Karadeniz'e açılan boğazlara yöneldiğini haber veriyordu. Plutarkhos'un tanık olduğu üzere, Solon her fırsatta meslekleri destekliyor ve yabancı sanatçıları Attika'ya çekiyordu. Oğulların kendilerine bir meslek öğretmemiş olan babalarına bakmamasına izin veren bir yasa çıkardı. Tutumluluğu zorunlu kılan, aşırı lüksü ve soyluların düğünler ve cenaze törenleri için yaptıkları yararsız masrafları yasaklayan yasalar çıkardı.

Solon'un önemli bir önlemi de doğuştan soylu sınıfın yürütme erkini kaldıran ve vergi yükümlülüğü ilkesini, eskilerin deyimiyle, "timokrasi"yi getiren siyasal reformuydu; yurttaşların siyasal yaşama katılmaları artık kökenlerine değil, servetlerine, gelirlerine ve servetlerine göre yer aldıkları sınıfa bağlıydı.

Toplum vergi yükümlülüğüne göre dört sınıfa ayrıldı: İlk grup en zenginlerden, topraklarından en az *500 medimnos* (bir medimna 52,3 litreye eşitti, bir medimnos arpanın değeri bir drahmiydi) tarımsal ürün alanlardan oluşuyordu. Bunlara *pentekosioimedimnoi* (beş yüz medimnos sahipleri) deniliyordu. Yönetici görevlere gelmek (arkont olmak) ve bunun sonucu olarak *Areios pagos*'a girmek hakkına yalnız bunlar sahiptiler. İkinci sınıf, yıllık gelirleri 300-500 medimnos arasında olan yurttaşlardan oluşuyordu. Askere atlarıyla gidebilmek olanaklarına sahip oldukları için bunlara *atlılar* (hippeis) deniliyordu. Atlılar, agoranomos (çarşı ağalığı), kolakretai (polis

komiseri) vb. ast görevlere gelebiliyorlardı. Yıllık gelirleri 200-300 medimnos olan yurttaşlar üçüncü sınıfı oluşturuyordu. Gelirleri bir çift öküz almalarına olanak sağladığı için bunlara *zeugites* (zevgitler=koşulacak hayvanları olanlar) adı veriliyordu. Savaşa ağır silahlarla gitmek zorundaydılar. Bunların çoğunluğu geomores'ti. İlk iki sınıf gibi bunlar da Solon zamanında kurulan *Dörtyüzler Meclisi'*ne ve ağır ceza mahkemesine seçilebilirlerdi. Nüfusun geri kalan bölümü *thetes* (gündelikçiler, yoksul köylüler) dördüncü sınıfı oluşturuyordu. Bunlar Halk Meclisi'ne ve ağır ceza mahkemesine girebilirdi; seçmek ve oy vermek hakları vardı, ama kendileri seçilemezlerdi.

Sonuç olarak, yönetimin yapısı önemli değişikliklere uğramıştı. Arkontlar en zenginler arasından ve her biri on aday gösteren file'lerde seçiliyorlardı; toplam kırk aday arasından kura çekme yöntemiyle dokuz arkont seçiliyordu. Ama asıl önemlisi halk meclislerinin yeniden kurulmasıydı, bütün Attika yurtaşları halk meclisine katılıyorlar ve Atina devletinin bütün görevlilerini seçiyorlardı.

Hukuksal alanda yapılan yenilikler daha az önemli değildi. Halka yargılamalara katılma olanağı sağlamak için, yurttaşlık ve kamu haklarıyla ilgili davalarda, mahkemelerde jüriler kuruluyordu. Böylece, Halk Meclisi, Dörtyüzler Meclisi ve ağır ceza mahkemeleri Atina yönetiminin yeni kurumları oldular.

Solon'un kurduğu düzen büyük bir ilerici rol oynadı: "Öyleyse burada anayasaya (yönetim biçimine) yepyeni bir öge giriyordu: Özel mülkiyet. Devletin yurttaşlarının hakları ve görevleri, toprak mülklerinin büyüklüğüne göre değerlendirildi ve mülk sahibi sınıfların etkisi arttığı oranda eski kandaşlık toplulukları önemini yitirdi; *gentilice* örgütü yeni bir yenilgiye uğradı."[21]

Ayrıca, borç için ilkel kölelik biçimi kaldırıldı ve bu da kölelerin emeğinin daha gelişmiş biçimde sömürüsüne olanak sağladı: Yabancı ülkelerden getirilen tutsakların sömürülmesine olanak verdi. "Başlardaki, kendi hemşerilerinin hoyratça sömürülmesinin yerine, özellikle köleler ve Atinalı olmayan korunuklar sömürüldü"[22] diye yazıyor bu konuda Engels.

Ama, kendisi köken olarak soylu sınıftan gelen ve serveti gereği kentli zenginler arasında yer alan Solon, kentli zenginlerin yararına doğuştan

soylu sınıfa esaslı bir darbe indirdi. Bununla birlikte, klanlar düzeninin bütün kalıntılarını ortadan kaldırmadı. Örneğin, soylu sınıfın temel dayanağı olan büyük toprak mülklerine dokunmadı ve soyluların baskın rol oynadıkları file ve fratrilerde siyasal önemlerini olduğu gibi bıraktı. Aynı zamanda, köktenci reformlar, özellikle yeniden genel paylaşımını isteyen yığınların isteklerine kararlı bir şekilde karşı çıktı.

4. Peisistratos'un tiranlığı. Solon, aşırı önlemlerden sakınan ve tam ortada kalmaya özen gösteren politikacıların genel yazgısını yaşadı: Eupatrides'in defterini dürmedi ve yurttaşlarının aşağı katmanlarının isteklerini tümüyle yerine getirmedi. "Demokratik Parti, onun toprakları yeniden dağıtacağını, soylu sınıf ise aynı yapıyı koruyacağını ya da biraz değiştireceğini sanmıştı. Ama o ikisine de ters düşmüştü." (*Atina Anayasası*, XI, 2).

İnsanların hoşnutsuzluğu Solon'u her yana karşı kendini savunmak zorunda bıraktı; kendisinin de söylediği gibi "köpek sürüsünün arasında kalmış bir kurt benzeri çırpınmak" zorunda kaldı. Doğal olarak mücadele tekrar ve her zamankinden şiddetli başladı. Dört yıl sonra, Atinalılar birinci arkontu bile seçemediler ve bu böyle dört yıl sürdü. 581 yılında Arkont Damasias boşu boşuna iktidarı ele geçirmeye kalkıştı.

Ama yaşanan yılların deneyimi, mücadeleyi çok daha sistemli bir duruma getirmişti. Aristoteles, ortaya üç partinin çıktığı bu dönemi *Atina Anayasası* (XIII, 4) adlı yapıtında anlatır. Lykurgos'un yönettiği aristokratik parti "*Pedionlular*", eupatrides topraklarının bulunduğu verimli Pedion ovasının insanları bağrında toplamıştı; en zengin mülk sahiplerinin çıkarlarını ve eski düzene dönülmesini istiyorlardı. İkinci parti, Atina'nın en güçlü ailelerinden biri olan Alkmeonidai ailesinin önderliğini yaptığı "Paralialılar" (deniz bölgesi) partisiydi. Yeni düzeni kabul etmiş olan bu parti, deniz bölgesi tüccar ve zanaatçılarının (sanayicilerinin) çıkarlarını temsil ediyordu. Paralialılar'ın şefi Alkmeonidai ailesinden Megakles'ti. Genel olarak ılımlı olan partisi Solon'un çizdiği çerçevenin dışına çıkmıyordu. Üçüncü partiyi oluşturan "*Diakrialılar*" (dağlılar, yaylacılar) Attika'nın kuzeydoğusundaki toprağı verimsiz Diakria yaylasında yaşıyorlardı. Toprakların yeniden paylaştırılmamasından hoşnutsuz olan

toprak payı küçük köylüleri, “thetes”i, çobanları, gündelikçileri, yani bütün emekçi halkı, bu parti saflarında topluyordu. Toptan bir yeni düzenleme isteyen, en demokratik partiydi. Partinin başında, kendisi yüksek soylu sınıftan olmasına karşın aristokrasiyle iplerini koparmış ve halkın desteğini arayan Peisistratos vardı.

Diakrialıların 560 yılında nasıl zafer kazandıklarını, Peisistratos’un nasıl tiran olup da Atina devletinin başına geçtiğini tam olarak bilemiyoruz. Günümüze kadar ulaşan fıkra türünden öyküleri Peisistratos’un düşmanları uydurmuş olabilirler. Herodotos’a göre (I, 59-64), “Kendi kendini yaraladı, katırlarını da yaraladı, sonra agoraya sürdü hayvanları, güya kent dışında düşmanlarıyla karşılaşmış, kendisini öldürmek istemişler ama ellerinden kurtulmayı başarmış gibi yaptı ve kendisine muhafız verilmesi için halka başvurdu…” Halk Meclisi kendisine inanmış ve koruyucu olarak “topuzlu adamlar” verilmiş. Bununla birlikte, bir yolunu bulup bunların sayısını çoğalttı ve 560 yılında Akropolis’i ele geçirip tiran oldu, deniliyor.

Her ne olursa olsun, demokratik partinin zaferi ve Peisistratos’un devletin başına geçmesi, rakip partilerin zorlu direnmesiyle karşılaştı. İki parti ona karşı birleşip kendisini iki kez sürdüler. İkinci sürgünü on yıl sürdü. Sürgün Peisistratos Diakrialı yandaşlarıyla ilişkisini sürdürdü. Trakya’da Pangaion dağındaki altın madenîni işleterek mücadele için kaynak topladı. Atina’nın düşmanlarıyla, özellikle Euboia adasındaki Eretria kenti ile ittifaklar yaptı. Böylece kendisine askerî güçler ve köylünün desteğini sağlayan Peisistratos, 541 yılında Marathon körfezine çıktı, rakiplerini Pallene Savaşında bozguna uğrattı ve Atina’yı neredeyse savaşmadan ele geçirdi ve ölümüne kadar buranın egemeni oldu (527).

Diakrialıların şeflerinin egemenlik döneminde doğuştan soylular kesin bir yenilgiye uğradılar. Soyluların çoğu sürgüne gitti, birçoğu öldürüldü ve geniş topraklarına el konuldu. Peisistratos’un önlemleri özellikle köylü ekonomisini sağlamlaştırmayı ve iktidarının başlıca desteği olan ağır silahlı piyadelerin durumlarını güçlendirmeyi amaçlıyordu. Köylülerin istediği gibi toprakların yeniden genel dağıtımına gitmedi, ama bununla birlikte, soyluların el konulan topraklarının büyük bir bölümünü yoksul köylülere dağıttı ve yoksul çiftçiler için yararlı bir devlet kredisi düzeni kurdu ve gelirler üzerinden % 10 vergi alarak, zenginlerin zararına, en yoksul

nüfusun vergi yükünü hafifletti. Köylü sınıfı için çok önemli bir önlem, küçük uzlaşmazlıkları karara bağlayan gezginci yargıçların ve *demes* (kırsal topluluklar) mahkemelerinin getirilmesiydi. Başka bir sınıftan geldiği için Peisistratos, Diakralıların desteğine tam olarak inanamazdı, bu nedenle Paralialılardan destek aradı: Bu partinin şeflerinden biri olan Mekagles'in kızıyla evlendi. Tüccar ve zanaatçılara yaranmak için büyük bir ticaret ve savaş filosu kurdu, yabancı ülkelerle ilişkileri yoğunlaştırdı. Atinalılar, Peisistratos döneminde, Attika'nın gereksinim duyduğu buğdayın belli başlı ambarlarından biri olan Pontos bölgesinde (Kuzey Kapadokya, bugünkü Çorum, Amasya, Tokat, Sivas bölgesi - Ö.İ) Miletosluların ayağını kaydırmaya çalıştılar. Bu amaçla, Sigeion kentini (Çanakkale bölgesinde) aldıktan sonra Hellespontos (Çanakkale boğazı) üzerinde bir dayanak noktası kurdular. Bu sırada Atinalılar ile Mısır arasındaki ilişkiler sıkılaştı. Demek ki dış ticaretin büyük ölçüde geliştiği görüldü. Peisistratos, Atina'nın gelecekteki koloni politikasını yönlendirdi ve Atina devletinin deniz gücünün temellerini attı.

Aynı zamanda büyük yapım çalışmaları gerçekleştirdi. Atina görkemli yapılarıyla büyük bir kent oldu. Atina'da, Akropolis üzerinde, Hekatompedon tapınağı yapıldı; suya büyük bir gereksinim duyan bu kent için çok önemli olan su boruları döşendi, sarnıç düzeni kuruldu. Önemli bayındırlık çalışmaları (Samoslu Polykrates gibi başka tiranların da yaptığı) birçok zanaatçı ve işçiye ekmek kapısı sağladı. Peisistratos döneminde Atina, Grek kültürünün merkezi durumuna geldi. Tiran, sanatçıları ve Anakreon gibi ünlü şairleri kente çekmeyi başardı. Bir grup bilgini, *İlyada ve Odysseia*'nın dağınık parçalarını toplamak, değişik metinleri karşılaştırdıktan sonra tek bir metin oluşturmakla görevlendirdi. Halk için, kırsal tanrı Dionysos (Büyük ve Küçük Dionysies) onuruna iki kez bayram düzenledi, bu şenlikler sırasında Atina'da ilk kez tiyatro temsilleri verildi.

Peisistratos'un çalışmaları Atina'yı önemli bir kültür merkezi yaptı ve onu Grek kentleri arasında en önemli yere getirdi. Kent büyük bir uluslararası saygınlık kazandı. Ticaret ve devlet hazinesinin gelişmesine uygun koşullar, dönemi için ilerici bir toplumsal düzen olan köleciliğin evrimine katkıda bulundu. "Kölelerin emeği sayesinde ticaret, zanaat ve sanat meslekleri önde gelen çalışma dalları oldular."[23].

Ama yurt dışından bol miktarda buğday getirtilmesi ve kitle halinde köle sağlanması, köylü ekonomisine ağır bir darbe indirmekte gecikmedi.

5. Peisistratos oğullarının düşüşü. Kleisthenes'in reformları. Peisistratos 527'de öldüğü zaman çok yaşlanmıştı. İktidarı üç oğluna, Hippias, Hipparkhos ve Thessalos'a bıraktı. Üç kardeş içerde ve dışarda büyük güçlüklere göğüs germek zorunda kaldılar. Halkla olan ilişkilerinde son derece alçakgönüllü davranan babalarının tersine, bunlar mağrur ve erişilmez görünüyorlardı. Debdebeli saraylarının giderlerini sağlamak için kentte var olan her şeye (evlerin katlarına, asma katlara, vb.) vergi koydular.

Dış ilişkilerinin bozulmasıyla durumları özellikle sarsıldı. Persler, Küçük Asya kıyılarını topraklarına katmışlar, Atina'nın müttefiki Samos tiranı Polykrates'i öldürmüşler, Mısır'ı istila etmişler ve Pontos'a giden boğazları ele geçirmişlerdi (513). Bu nedenle Atina'nın denizdeki durumu yalıtılmış gibiydi. Öte yandan, tiranlığa karşı mücadele eden aristokrasiyi açıktan açığa destekleyen ve Attika'dan sürgün edilen soylulara kucağını açan Sparta'nın gittikçe artan baskısını hissediyordu.

Bu koşullar içinde, toprak soylusu sınıfın Atina tiranlarına karşı ayaklanmayı düşünmesinden daha doğal bir şey olamaz. Soylu sınıf, Harmodios ve Aristogeiton adlı iki aristokratın yönetiminde bir komplo hazırladı. Bunlar, Peisistratos oğullarından birinin, Harmodios'un kızkardeşine hakarette bulunmuş olan Hipparkhos'un kişisel düşmanıydılar. Komplocular halkın desteğine güvendikleri için suikast büyük Panathenaia bayramında yapıldı. Bununla birlikte sadece Hipparkhos'u öldürdüler. Harmodios olay yerinde öldü, Aristogeiton tutuklandı ve daha sonra idam edildi. Daha sonra anılarına Atina'da bir anıt dikildi ve "zorba katili" olarak onurlandırıldılar.

Hipparkhos'un öldürülmesinden dört yıl sonra, Sparta ordusunun müdahalesi sonunda (510) Hippias sürgüne gönderildi. Spartalılar Atina'yı almayı başardılar ve başına göçmenlerin şefi İsagoras'ı geçirerek aristokrat oligarşisini yeniden kurdular. Sparta garnizonu Akropolis'i iki yıl (510-508) işgal altında tuttu ve terör Atina'yı kasıp kavurdu. Ama oligarşinin yeniden kurulması kısa sürdü: Ve müthiş bir halk ayaklanması, Diakralılar ile Paralialıları, Alkmeonidai ailesinden ve Paralialıların şefi Kleisthenes'in

önderliğinde birleştirdi. Spartalılar kovuldu, Euboia işgal edildi ve aristokratlarının (hippobotes) toprakları Atinalı kolonlar (kleruk) arasında paylaştırıldı.

Arkont seçilen Kleisthenes, ülkenin siyasal yaşamında kitlelerin artan rolünü hesaba katarak, Atina'nın rejimini demokratikleştirmeye girişti (506).

Bu reform yeni *yüz demos'*un örgütlenmesine sıkı sıkıya bağlıydı. Demoslar, Attika'nın bir ya da iki köyünden ya da bir kasabasından oluşan özerk birimlerdi. Atina'nın her mahallesi bir demostu. Demosların kendi meclisleri, kendi görevlileri, kendi toprakları, hatta kendi bayramları vardı. Her demosun başında bir yıllığına seçilen ve yerel işleri yönetip yurttaşların listesini tutan bir yönetici bulunuyordu. On sekiz yaşını doldurmuş gençler bu listelere yazılıyorlar ve vatandaşlık haklarını elde ediyorlardı. Genel kurullar demos üyelerinin Atina yurttaşlığını saptıyor ve kendileriyle ilgili olarak verilen bilgileri denetliyordu. Demoslar, bütün Atinalı politikacıların çıraklık dönemlerini geçirdikleri çok etkin bir yerel yönetim örgütleri oldular.

Kleisthenes'in bir başka önemli reformu da Atina yurttaşlarının yeni file (pylai) bölünüşüne uygun seçim sistemiydi. Çok eski zamanlardan beri varlığını sürdüren ve Solon tarafından dokunulmayan dört klan filesi, seçim bölgesi olarak kaldırıldılar ve başlangıçta her biri on demostan oluşan on file yönetim bölgesine dönüştürüldüler. Ama bu fileler bütün toprakları kapsamıyordu; bunların her birinin Attika'nın üç temel bölgesini temsil etmesi için, merkezin, kıyı ve dağlık bölgelerin birçok fileleri bunlara katıldı. Her file *trittyes* (üçte bir) adı verilen üç parçadan oluşuyordu, toplam olarak otuz trittyes vardı. Böylece her filede, değişik meslek ve konumda yurttaşların bulunmaları sağlanmış oluyordu; eskiden hepsi aynı fileye ait olan ve her şeyde olduğu gibi seçimlerde de önemli bir rol oynayan büyük soylu ailelere gelince, artık parçalanmış oluyorlardı. Bu önlem doğuştan soylu sınıfın temel gücünü hiçe indiriyor ve Attika'nın üç bölgesine göre oluşmuş olan üç partiyi, yani yurttaşların üç partiye bölünmesini ortadan kaldırıyor. Fileler topraksal niteliklerinin yanı sıra yapısal tekbiçimlilik de kazanmış oluyorlardı.

Kleisthenes, devletin merkez kurumlarını yeniden örgütledi. Üye sayısı yüz artan Solon’un Dörtyüzler Meclisi, Atina devletinin Yüce Meclis’i oldu. Her fileden elli delege seçiliyordu, her demosun mecliste kendi büyüklüğüne orantılı yeri vardı. *Beşyüzler Meclisi*, Atina’nın temel yönetimsel örgütüydü. Sürekli toplantı yapıyordu. Üyelerinden ellisi, yılın onda biri sürede, sırayla gündelik işleri inceliyordu; söz konusu delegeler bu süre içinde onursal *prytanis* (şef, vali) sıfatını alıyordu.

Yurttaşlık haklarına sahip olan bütün Atinalılardan oluşan Halk Meclisi artık devletin gerçek yüce gücü ve köleci demokrasinin en yüksek örgütüydü. Halk Meclisi her gün değişen bir prytanis’in başkanlığında ayda üç-dört kez toplanıyordu. Halk Meclisi, Beşyüzler Meclisi’nin çalışmalarını denetliyor ve yönetiyordu; gerçekte Atina’nın ortak (kollektif) hükümdarıydı. Areios Pagos (Yaşlılar Meclisi) ve arkontların yetkileri sınırlanmıştı. Hazine artık birinci arkonta değil, file sayısına uygun olarak her yıl seçilen on veznedara bağlıydı. Askerî işler, on üyesi veznedarların seçildiği yöntemle seçilen strategos’lar (askerî şefler) kurulunun sorumluluğundaydı. Bunlar savaşta kendi filelerine komuta ediyorlardı. *Polemarkhos’*un (askerlik işleriyle ilgili arkont) yetkisi savaş meclisi onursal başkanlığıyla sınırlıydı ve savaşta ordunun sağ kanadına komuta etmek hakkını sürdürüyordu. Daha sonra, strategoslar kurulu Atina demokrasisinin temel kurumlarından biri durumuna geldi.

Nihayet, örneğin tiranlığın yeniden getirilerek, kurduğu düzenin değiştirilmesi olanağını ortadan kaldırmak amacıyla, Kleisthenes, *ostrakimos*’u yani yıkıcı niyetlerinden kuşkulanılan “tehlikeli” yurttaşların yurt dışına sürgün edilmesi yöntemini getirdi. Bu önlem şöyle uygulanıyordu: Yılın başında, Beşyüzler Meclisi, Halk Meclisi’ne ostrakimos’a başvurmanın gereği olup olmadığını soruyordu. Halk Meclisi’nin çoğunluğu eğer olumlu yanıt verirse bir başka toplantı yapılıyordu. Bu toplantıda her üye devlet için tehlikeli saydığı kişinin adını bir kavkının (ostrakon) ya da bir kil parçasının üzerine yazıyordu. Toplantıya altı bin yurttaş katılmış ve katılanların çoğunluğu sanığın sürülmesi için oy kullanmışsa balotaj geçerli sayılıyordu. Sürgüne gönderilen kişi on yıl sonra geri dönüyor ve haklarına tekrar kavuşuyordu.

Köle sahibi zengin tüccarların temsilcisi olan Kleisthenes, yoksullar lehine tek bir yasa çıkarmadı. Bütün önlemleri siyasal ilişkiler ve devletin yapısıyla ilgilidir. Attika nüfusunun büyük bölümünü oluşturan ve zorunlu emeği Atina toplumunun ekonomik yaşamının temeli olan köleler, herhangi bir hak elde etmek şöyle dursun, köleci demokrasinin yetkinleşmiş örgütünün ilk kurbanları oldular. Kadınlar ve toplumun ezilen, uyruklaşmış üyeleri metekler de siyasal haklardan yoksundular.

Kleisthenes'in reformları Attika'da, yüz yıl süren siyasal ve toplumsal karışıklıkları sona erdirdi ve böylece toplumsal sınıflar ve devlet oluştu. Atina'da VII. ve VI. yüzyıllarda meydana gelen söz konusu değişikliklerin nedeni, özellikle Kleisthenes ve önceleri (selefleri) Solon ve Peisistratos değildirler. Bunların rolleri, yavaş yavaş, uygun bir köleci kuruluşlar düzeni yaratmak ve klanlar düzeninin kalıntılarını sona erdiren toplumsal hareketlerin sonuçlarını yasallaştırmakla sınırlıydı. Devindirici güç, toplumun alt katmanları, özellikle de kendisini köleleştirmek isteyen doğuştan soylu sınıfa karşı mücadele veren köylü sınıfıydı. Köylüler küçük üretici konumlarını korumayı başardılar ve köleci toplumla bütünleştiler.

Buna benzer gelişmeler Hellas'ın öteki gelişmiş kentdevletlerinde de meydana geldi, ama belge eksikliği nedeniyle bunlar henüz incelenemediler.

20 F. Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, s. 162.
21 F. Engels, *L'Origine de la famille, de la propriété privée et de I'Etat*, s. 108.
22 Agy.
23 F. Engels, age, s. 108

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

MED SAVAŞLARI, ATİNA DENİZ KONFEDERASYONU'NUN KURULUŞU

1. Med Savaşlarının Nedenleri. Başlangıcı. Hellas, M.Ö. V. yüzyılda, bu yüzyılın ilk yarısı boyunca devam eden Med savaşlarının mutlu sonucu sayesinde doruk noktasına ulaştı. Bu zafer, Grek uygarlığı ve ekonomisinin gelişmesi için uygun olan koşulları yarattı.

Bu dönemle ilgili kaynaklarımız yok. Salamis Savaşına bizzat katılmış olan şair Aiskhylos *Persler* adlı trajedisinde bu savaşın öykülerine yer verir. Kaynaklar arasında Miletoslu tarihçi Hekataios'tan parçalar ve bazı yazıtları (özellikle Siracusa tiranı Gelon'un Himera zaferi onuruna yazdırdığı yazıt ve savunmaya katılan devletlerin adının yer aldığı bir burmalı sütun) katabiliriz.

Ama Med Savaşlarıyla ilgili temel bilgilerin toplandığı kitap, savaşların bitiminden 40-50 yıl sonra olayları anlatan Herodotos'un *Tarih*'idir. Bu yapıtın amacı, Herodotos'un dediğine göre şudur: "İnsanoğlunun yaptıkları zamanla unutulmasın ve gerek Greklerin, gerek Barbarların meydana getirdikleri harikalar bir gün adsız kalmasın… Bir de bunlar birbirleriyle neden dövüştülerdi diye merakta kalınmasın." Bununla birlikte Herodotos, Atinalıları Hellas'ın kurtarıcıları olarak yücelttiği için hiç de nesnel değildir (beşinci kitaptan itibaren).

Bu dönemin incelenmesi için daha başka önemli kaynaklar Sicilyalı Diodoros'un *Tarih Kitaplığı* ve Plutarkhos'un yazdığı Themistokles, Aristeides, Kimon ve Perikles'in yaşam öyküleridir. Ama bu yaşam

öyküleri, aktarılan olaylardan çok sonra yazıldığı için, bize kadar ulaşmayan tarihle ilgili eski kitaplardan alınan belgeler dolayısıyla değerlidirler. Sonuç olarak, bu yarım yüzyıl süren savaşlarla ilgili bilgilerimiz yeterli değildir. Pers krallarının başkenti Persepolis’te son zamanlarda bulunan arşivlerin bilgilerimizin eksiklerini tamamlayacaklarını ve bize yeni bilgiler sağlayacaklarını umalım.

Savaşın nedeni, Pers İmparatorluğunun batı yönünde durmadan ve bir amaç güderek genişlemesiydi. Bu imparatorluk daha I. Darius döneminde Hindistan’dan Ege Denizi’ne ve Kafkaslar’dan Mısır’a kadar uzanan geniş toprakları kapsıyordu. Fetihle bir araya getirilmiş birbirine benzemez uluslar yığınıydı, ama aralarında yeterli bağlar bulunmayan bu ulusların uygarlık düzeyleri ve çıkarları ayrı ayrıydı. Boyun eğdirilen ülkelerden oluk gibi akan altın yalnızca paraya çevrilmiyor, aynı zamanda, krallık saraylarının mahzenlerinde onlarca yıl kalan küplere dolduruluyordu.

Pers aristokrasisi komşu ulusları kendisine bağlamak ve sömürmek, toprak ve köle kazanmak istiyordu. Krallık danışmanları, askerî şefler ve fethedilen toprakları yöneten sayısız görevliler, bu politikayla doğrudan ilgili bir yönetici toplumsal grup oluyordu.

Bu yayılma, aynı zamanda, Doğu Akdeniz’in, başta Fenike olmak üzere, köleci ve tüccar aristokrasisi tarafından destekleniyordu. Küçük Asya Grek kentlerinin, doğu pazarlarının elverişli durumunun kışkırttığı ticaret ve zanaat çevreleri, işi Pers yandaşı olmaya kadar vardırmışlardı. Fenike, Lydia ve bir dizi Küçük Asya kentdevletinin fethedilmesi Pers İmparatorluğunu bir büyük deniz gücü durumuna getirmişti ve bu güç Kartaca Cumhuriyeti’nin saldırgan niyetli ittifakıyla daha da büyüyordu; Persler batıya yürüyecek olurlarsa, Balkan Greklerine yardıma gelmesini engellemek için Kartaca filosu Sicilya’ya saldırabilirdi.

Perslerin Avrupa’ya akını, 513 yılında, I. Darius’un Karadeniz’in kuzey kıyısına boyun eğdirmek için İskitler’e karşı sefer açtığı zaman başladı. Bugünkü Moldavya toprakları üzerinde yapılan birkaç savaştan sonra, İskitler, büyük düşman ordusunu (tanıklara göre 700.000 kişi) peşine takarak steplere doğru çekildi. Birden saldırıp hemen geri çekilen ve yolları üzerindeki bütün kuyuları, su kaynaklarını ve bitki örtüsünü yok eden bu erişilmez süvarilere karşı Persler bir şey yapamıyorlardı.

İskitya'daki başarısızlıklara karşın Persler, Hellespontos'un (Çanakkale) iki kıyısına, Trakya'ya komşu bölgelere, kendilerine Pontos'un kapısını açan Byzantion (Bizans) ve Khalkedon'a (Kadıköy) boyun eğdirdiler. Bu durum, Hellas ile Karadeniz'in kuzey kıyılarının ilişkilerini sona erdirdi ve Atina, Megara ve Küçük Asya kentlerinin elinde bulunan ticaret Fenikelilerin ellerine geçti. Aynı anda, Persler, Küçük Asya kıyılarına yakın adaları (Khios - Sakız, Somas - Sisam, vb.) ellerine geçirdiler ve Lesbos'u (Midilli) kendilerine bağlayarak Küçük Asya kentleriyle Grek Balkan'ı arasındaki ticaret ilişkilerini bozdular.

500 yılında, Persler ilerlemelerini Kıta Hellas'ına doğru sürdürdüler. Kikladların en büyük adası, zengin ve verimli Naxos'u ele geçirmeye çalıştılar. Bu seferin kılavuzluğunu, düşmanla birleşmiş olan Miletos tiranı Aristogoras yapıyordu. Ama Pers filosu Naxos'u almayı başaramadı ve bu durum da, Herodotos'a göre, Aristogoras'ı Perslerin kralına ihanete ve işgalcilerin boyunduruğundan bıkmış olan İonya kentlerinin halkını 499 yılında ayaklandırmaya götürdü: Darius'un İskitlere karşı yaptığı seferde, İonyalı denizciler Pers ordusunun Tuna üzerine kurduğu köprüyü yıkarak onun kayıplar vermesine yol açtılar. Kendi güçleriyle başarıya ulaşamayacaklarını anlayan asiler, Kıta Hellas'ı devletlerinden yardım istediler. Ve böylece Med Savaşları başlamış oldu.

Hellas'ın parçalanmışlığı başlangıçta kendini hissettirdi. Argos'a karşı savaş hazırlığı yapmakta olan ve kendisinden daha gelişmiş İonya'ya karşı hiçbir yakınlık duymayan Sparta, Aristogoras'a yardım etmeyi kabul etmedi; Sparta'nın müttefiki olan ve kendi yerel çıkarları ortak savaş çıkarlarından daha ağır basan Korinthos ve öteki Grek kentleri de asileri desteklemediler. Yalnızca, hayati çıkarları Pers donanması tarafından tehdit edilen Atina asilere beş gemi gönderdi. Miletos'la ticaret yapan Euboia ile Eretria da beş gemi gönderdiler. Atina'nın yetersiz yardımının nedeni, Pers'in yayılmasından zarar görenler ile Asya'daki ticaretlerini sürdürmek için bu imparatorlukla iyi ilişkileri korumakta çıkarları olanlar arasındaki çetin mücadeleydi. Bu nedenle, ilk başarılarına (Sardeis'in alınması) karşın, Avrupa Hellas'ından etkili bir yardım gelmediği için asiler yalnız kaldı.

Persler, Grekleri anakarada, Ephesos önünde yendiler (498). Daha sonra, savaşı denizde sürdürmek için, kendilerine bağımlı Mısır ve Fenike'den

gemiler istediler. Grekler, Miletos kıyılarındaki Lade adası[24] yakınlarında büyük bir bozguna uğradılar (494); bundan yararlanan Persler, ayaklanmanın merkezi olan Miletos'u hem karadan, hem denizden kuşatıp saldırıyla aldılar. Kent yerle bir edildi, halktan hayatta kalanlar tutsak edildiler ya da köle olarak satıldılar. Persler, Byzantion'u tekrar ele geçirdiler: Böylece, 494 yılında, Küçük Asya'daki en önemli ticaret ve deniz ulaşım yollarını ellerine geçirdiler ve İonya'da egemenlik kurdular.

2. Perslerin Hellas'a karşı ilk seferleri. İonya saflarında Atina ve Eretria savaş gemilerinin bulunmasını bahane eden Persler, Kıta Hellas'ına saldırdılar. I. Darius'un damadı Mardonios'un yönettiği ilk sefer, 492 yazında, Hellas için yola çıktı. Ordu, Hellespontos (Çanakkale), Trakya ve Makedonya'dan geçerek, kara ve denizden ilerliyordu.

Ama Pers filosu, şiddetli bir fırtına yüzünden Athos Burnu yakınlarında battı. Herodotos'a göre, 20.000 den fazla insan hayatını kaybetti. Kara ordusuna gelince, Perslerin geçmesini istemeyen, Trakya halklarından Bryglerin direnmesini kırarken büyük kayıplar verdi. Kendisi de yaralanan Mardonius sonunda harekâtı sürdürmekten vazgeçti. Bununla birlikte, sefer önemli bir sonucu ulaştı: Persler, Trakya'nın zengin kıyı bölgelerini ellerine geçirmişlerdi ve gelecekte Hellas'a yapacakları seferler için buralara sıçrama tahtaları kurabilirlerdi.

Mardonios'un uğradığı başarısızlık, Perslerin cesaretini kıracak kadar ağır değildi. Darius, bütün Grek kentlerine, "toprak ve su" istemekle görevli elçiler gönderdi. Aralarında Thessalia, Boiotia, Aigina, Argos olmak üzere, halk ayaklanmalarından korkan aristokrasinin egemen olduğu, oligarşik rejimle yönetilen bazı Grek devletleri, Perslerin üstünlüklerini kabul ettiler. Yalnızca Atina ve Sparta bunu kesinlikle reddettiler ve habercileri öldürmekten çekinmediler. V. yüzyılın başında Atina'da, halk kökenli Themistokles'in yönetiminde "Denizcilik Partisi" kurulmuştu. Themistokles'in partisi, ticaret yollarını ve pazarları ele geçirerek Atina'nın ekonomik temelini genişletmek istiyordu. Bu parti, Karadeniz kıyıları ve buğday karşılığı zanaat ürünlerinin ihraç edildiği Trakya ile yapılan ticaretle özel olarak ilgilendiğinden, başta boğazları ele geçirmek için, Perslere karşı

etkili bir mücadeleye girilmesini istiyordu. Çünkü boğazların kapalı olması, çıkarlarına büyük zararlar veriyordu.

Trakya Khersonesos'u (Gelibolu) eski tiranı olan ve Perslerin istilası dolayısıyla buradan ayrılmış bulunan, zengin ve soylu Miltiades'in önderliğini yaptığı bir başka toplumsal grup da istilacılara karşı savaşılmasından yanaydı. Ama toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil eden bu parti mülklerin korunmasını istediği için yalnızca savunma savaşından yanaydı.

Sonuç olarak, Atina'da Themistokles'in yönettiği tüccarlar ve zanaatçılar kitlesi ve Miltiades'in önderlik ettiği kırsal bölge mülk sahipleri, Sparta'da iktidardaki aristokrasi, karşı koymaya karar vermiş durumdaydılar. Aynı zamanda, Atina halkı Pers istilasını bir felaket ve demokrasinin ölümü olarak görüyordu. Demek ki, Atinalıların gözünde bu mücadele, ülkenin ve uygarlığın kurtuluşu için girişilen bir ulusal savaştı. Atina nüfusunun değişik katmanlarını ayağa kaldıran bu güzel yurtsever atılım buradan kaynaklanıyordu.

490 yılında, ilk Hellas seferinden aşağı yukarı on sekiz ay sonra, Persler ikincisine giriştiler. Kuzey Hellas hemen hemen ellerine geçmiş olduğu için, Darius'un planı bu kez denizi geçerek Orta Hellas'a ulaşmayı ve burayı fethetmeyi öngörüyordu. Çok deneyimli yaşlı komutan Datis güçlü filoyu yönetirken, kara ordusuna Darius'un yeğeni Artaphrenes komuta ediyordu. Atina'dan sürülmüş olan ve Perslerin yardımıyla, hala birçok yandaşının bulunduğu bu kente tekrar tiran olmayı uman Hippias bu seferde danışmanlık ve kılavuzluk yapıyordu.

Doğruca Kikladlara yelken açan Persler Naxos adasına çıkıp burayı ele geçirdiler. Hippias'ın tavsiyesi üzerine, deniz yönü açık ama başka tarafları tamamen dağlarla çevrili Marathon ovası yakınlarında, Doğu Attika'ya çıkartma yaptılar. Düşmanın bu beklenmedik çıkartması Atinalıları hazırlıksız yakalamıştı. Kleisthenes'in yönetimine düşman olan Spartalıların yardıma pek hevesli görünmemeleri durumu daha da kötüleştiriyordu. Gelenekleri gereği, savaşa ancak dolunay çıkınca girebileceklerini bildirdiler. Yalnızca, Boiotia'nın küçük kenti Plataia bin hafif piyade gönderdi. Atinalılar, köleler de aralarında olmak üzere bütün erkekleri bayrak altına çağırmak zorunda kaldılar. Başlangıçta kentin

surlarının arkasında mevzilenmek niyetindeydiler, ancak toprak sahiplerinin ve çiftçilerin diretmesi üzerine, Marathon'da düşmanın karşısına çıkmaya karar verdiler. Orduları on bin ağır piyade, bin Plataia piyadesi ve hafif müfrezelerden oluşuyordu. Tarım partisinin başkanı Miltiades aşağı yukarı bütün birliklere komuta ediyordu. Komutanlar arasında, bu partinin bir başka büyük şefi Aristeides de vardı. Atinalılar, Pentelikon dağının yakınlarında, Atina yolunu koruyan ve süvarilerin erişmesi olanaksız dar bir boğaza mevzilendiler.

Pers ordularının sayısına ilişkin hiçbir bilgimiz yok. Herodotos'a göre filoları 600 gemiden oluşuyordu, ama bu çok abartılmış bir sayı. Her ne olursa olsun, Persler sayıca düşmanlarından çok üstündüler ve mevcutlarının 40.000 dolaylarında olduğu kabul edilebilir. Ama piyadeleri, fethedilmiş değişik bölgelerden toplanmış, aralarında birlik ve beraberlik olmayan değişik birliklerden meydana geliyordu.

Miltiades, ordusunu, merkezi geri çekip kanatları güçlendirecek şekilde ve geniş cepheye yayılmış falanjlar halinde mevzilendirmişti. Miltiades, vadinin dar çıkış yollarını kapatarak, Perslerin gemilerle buluşmuş olan süvarilerini savaş düzenine sokmalarını önledi. Böylece üstün duruma geçen Atinalılar dağdan koşarak indiler ve ünlü Marathon Savaşına başladılar.

Çarpışma sırasında, merkezleri düşman tarafından delindi, ama aynı anda kanatlar savaşa girip, Atina saflarının gerilerine sarkmış olan Persleri sarmaya başladılar. Sonunda düşman gemilerine doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Grekler onları kıyıya kadar kovaladılar, ama ancak yedi gemiyi ele geçirmeyi başardılar. Herodotos durumu şöyle anlatıyor: "Bu Marathon gününde yaklaşık olarak altı bin dört yüz barbar ölmüştür; Atinalılar yüz doksan iki kişiyi kaybetmiştir." (VI, 117). Bununla birlikte, birliklerinin geri kalan büyük bölümünü gemilere aldıktan sonra, Persler hızla Atina'ya yöneldiler; kentteki yandaşlarını hesaba katarak, ani bir saldırıyla deniz tarafını ele geçirmeyi düşünüyorlardı. Ama, Marathon vadisini savunmuş olan ordu bir zorlu (cebri) yürüyüşle, kentle arasındaki 30 kilometrelik mesafeyi aştı. Pers filosu, Atina'nın belli başlı limanı Phaleron'a yanaşırken, Marathon galipleri çoktan surlara girmişti. Bunun

üzerine, yeni bir çarpışmadan çekinen Persler çıkartma yapmaktan vazgeçip Asya'ya döndüler.

Böylece, Perslerin ilk saldırısı, Atinalılar (Spartalılar iş işten geçtikten sonra geldiler) ve özellikle falanjın çekirdeğini oluşturan Attika köylüleri –zeugites– tarafından püskürtüldü. Başkomutan Miltiades günün kahramanıydı. Yurttaşları onun için Marathon'da ölen savaşçıların ortak gömütünün (bu tepe günümüze kadar korundu) yanına bir anıt diktiler. Büyük bir etkisi olan Miltiades, partisini saldırı savaşına itmeye çalıştı. 70 gemilik bir filo kurmayı ve Perslerle işbirliği yapmış olan adalara sefer yapmayı önerdi. Miltiades bir filonun başında Paros adasına saldırdı ve halktan 100 talent haraç istedi. Bununla birlikte kalenin kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı ve Miltiades elleri boş döndü. Yargılanarak 50 talent ceza ödemek zorunda kaldı ve kısa bir süre sonra, Paros kuşatması sırasında aldığı yaralar yüzünden öldü.

İşadamı ve becerikli politikacı Deniz Partisi'nin lideri Themistokles'e gelince, şimdi, soylu ailelerin siyasal etkilerini yıkmanın çarelerini arıyordu. Atina'nın deniz gücünü sağlamlaştırmak amacıyla geniş bir plan hazırladı. Attika gümüş madenlerinin büyük ölçüde işletilmesi tasarının uygulanmasını kolaylaştırdı; Themistokles'in girişimi üzerine madenin gelirleriyle büyük bir filo hazırlandı, limanlar onarılıp tahkim edildi. Tarım Partisi'nin direnci, lideri Aristeides'in sürgüne gönderilmesiyle kırıldı ve Themistokles'in çabaları sayesinde, Atinalılar iki yıl içinde 200 üç sıra kürekli kadırgayı denize indirdiler. Kısacası, Atina donanmasının gelişmesi bu kenti birinci sınıf bir deniz gücü haline getiriyordu. Bu güç Perslerle yapılacak savaşlarda geleceğin zaferlerini sağlayacaktı.

3. Kserkses'in seferi. Marathon muharebesinden on yıl sonra, 480 yılında, savaş doruk noktasına ulaştı. Darius 486 yılında ölmüş, yerine oğullarından biri, Kserkses geçmişti. Bu kral değişikliğini Doğu despotluklarına özgü iç karışıklıklar izledi. Mısır ve Babil'deki tehlikeli ayaklanmaları Kserkses bastırdı. Ayrıca, Avrupa Greklerinin inatçı ve yaban bir düşman olduklarını biliyor ve özenle yeni bir sefer hazırlıyordu. Filosuna hareket özgürlüğü kazandırmak ve Athos burnu yakınlarında batma tehlikesini önlemek amacıyla, Kserkses, yarımadayı anakaraya

bağlayan Akte kıstağında bir kanal açtırdı. Mısırlı ve Fenikeli uzmanlar tarafından hünerli bir şekilde açılan kanal öylesine genişti ki, iki büyük savaş gemisi karşılıklı geçebilirlerdi. Trakya'da yiyecek ve silah gereksinimleri için ambarlar yaptırıldı, buralara hayvan ve yem gönderildi. Trakya ırmakları, hatta Hellepontos boğazı üzerine dubalı köprüler yapıldı. Kserkses birkaç yıl ordu topladı, toplananlara bir kışla haline gelen Kapadokya'da özel eğitim uygulandı. "Geçmişin bütün seferleri bir araya getirilse, bu bir tek seferin yanında lafı bile edilmez," diye yazıyor Herodotos (VII, 21).

Perslerin yaptığı hazırlıklar, Grek kentlerini düşmana karşı ortak savunma yapmak konusunda anlaşmaya zorlamıştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasal birliğin bulunmaması Greklerin zayıf yanıydı. Her kentin kendi çıkarları vardı. Hepsi birbirinin yakın komşusu olan Sparta ve Argos, Atina ve Aigina, Boiotia'nın Thespiai, Plataia ve Thebai kentleri birbirlerine karşılıklı kin duyuyorlardı. Argos, Thesselia ve Thebai devletleri yansız kalmaya can atıyorlar ve ayakta kalabilmek için Persleri desteklemeye hazır gibi görünüyorlardı. Herodotos'a göre, "Pers kralına toprak ve su vermeye razı olanlar barbarlardan bir kötülük görmeyeceklerine güveniyorlardı; içleri rahattı; toprak ve su vermeye razı olmayanlar ise korku içindeydiler; Hellas'ta istilacının darbesini karşılayacak sayıda gemi yoktu, hepsi savaşa katılmak istemiyordu, ama Medlere boyun eğmeye hazırdılar." (VII, 138).

Themistokles'in yönettiği Atinalılar, birliğin en ateşli savunucusu oldular. Sparta'nın yönetici sınıfı, demokrat Atina'dan iğrenmesine karşın, birleşmenin gerekliliğinin bilincindeydi, çünkü Spartalılar deniz yönünden gelecek bir Pers istilasına karşı koyacak durumda değildiler. Öteki Grek devletleri de bir savunma ittifakı kurdular. 481 yılı güzünde, Atina, Sparta, Aigina, Euboia ve öteki devletlerin temsilcileri Kıstak'ta (Korinthos Kıstağı) Poseidon tapınağında toplandılar ve yeni Konfederasyon'a sadık kalacaklarına and içtiler. İlk panhellenik örgüt girişiminde bulunan otuz devlet bu Konfederasyon'a üye olmuştu. Müttefik kentdevletleri arasında evrensel barış ilan edildi, aynı zamanda politik suçlular için af çıkartıldı. Hepsinin kabul ettiği askerî üstünlüğü nedeniyle, kara ve deniz güçlerinin komutanlığı Sparta'ya verildi.

480 yılı güzünde, Mardonios’un yolunu izleyen Persler, bazıları Trakya kıyılarını izleyerek karadan, kimileri denizden, Hellas’a doğru harekete geçtiler: Herodotos, Kserkses’in asker sayısını düpedüz abartıyor. Ona inanacak olursak, sadece piyade sınıfının toplam sayısı 1.700.000’di, ordunun tüm gücüne gelince, tayfalarıyla hizmetkârlarıyla, kadınlarıyla, vb. birlikte toplam olarak 5.287.320 kişiydi. Filo 1.207 gemiden oluşuyordu. Oysa, birçok çağdaş tarihçi, Kserkses’in Asya’dan 260.000 savaşçıdan daha fazlasını gönderemeyeceğini ileri sürüyorlar. Ne olursa olsun, çağı için, hem düşünce hem de kapsamı bakımından olağanüstü bir girişimdi: Persler, Asurlular, Libyalılar, Araplar, Hintliler ve daha birçok ulus hep birlikte küçük Hellas’ın üzerine çullandılar.

Savaşın başlangıcı Grekler için bir felaket oldu. Her şeyden önce kendi devletlerinin derdine düştükleri için, ortak hareketi düzenlemeyi beceremediler ve düşmanı sıradağların oluşturduğu doğal engellerde durduramadılar. Müttefik birlikleri ilkin Persleri karşılamak için Thesselia’da ilerlemişler ve Olympos ve Ossa (bugünkü Kissavos) dağları arasında Tempe geçidini işgal etmişlerdi. Thesselia’da moral durumu iyi olmadığı için, Spartalı komutanlık bu durumu pek güvenilir bulmadı ve Grek ordusu doğrudan doğruya, Orta Hellas’ı Peloponnesos’tan ayıran Kıstak’ın oluşturduğu üçüncü engele çekildi. Thesselia verimli topraklarıyla düşmanın eline geçti. Orta Hellas’ın kapısı olan Thermopylai (Termopil) geçidini, çekirdeğini Kral Leonidas’ın komuta ettiği 300 Sparta askerînin oluşturduğu küçük bir müfreze savunuyordu. Söylenceye göre, yerli bir hain Persleri dağ patikalarından Grek hatlarının arkasına götürdü. Spartiat müfrezesi cesaretle savaştı ve başlarında Kral Leonidas olmak üzere hepsi öldü.

Kendi kaderleriyle baş başa bırakılmış olan Orta Hellas da Persler tarafından talan edildi. Kserkses, ordusunun başında Boiotia ve Attika’yı işgal etti, acımaksızın yakıp yıktı. Yalnızca, düşman tarafına geçmiş olan Makedonya Kralı Alexandros’un buyruğu üzerine Perslerden yana davranan Boiotia kentleri kurtuldular. Fatihler, Atina tapınaklarını yağma edip, Akropolis’e sığınmış olan insanları kılıçtan geçirdikten sonra kenti yaktılar. Attika’nın eli silah tutan bütün erkekleri kara ordusu ve donanmada askere

alınmış ve kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve köleler Salamin adasına gönderilmişti.

Bu kritik anda Hellas'ı donanma kurtardı. Thermopylai Savaşı sırasında, Leonidas'ın birliğini yandan koruyan Grek donanması, Pers donanmasını Artemision burnu yakınlarında bozguna uğratarak önemli bir başarı kazanmıştı. Donanma, Orta Hellas'ın boşaltılması üzerine Salamin adasına doğru çekildi.

Spartalılar donanmanın Salamin adasından ayrılıp, Peloponnesos'u savunmakla görevli müttefik kara ordularının bulunduğu Kıstak'a gelmesi için diretiyorlardı. Ayrıca, Pers ordusunun daha ileriye geçmemesi için Kıstak'a enlemesine alelacele sur yapımına başlandı. Ama Atinalılar için böyle bir geri çekilme ülkelerinin terk edilmesi anlamına geliyordu. Atina donanmasının (Grek donanmasının yarısından fazlası) başkomutanı Themistokles'in ısrarı üzerine Perslerle Salamin boğazında savaşa girmeye karar verildi. Themistokles işi müttefikleri tehdite kadar vardırdı: "Eğer burada kalırsan, yiğit bir adam olursun; kalmazsan Hellas'ı mahvetmiş olursun; çünkü savaşın düğümü bizim gemilerimizin üzerindedir. İnan bana. Eğer olmaz dersen, o zaman biz de, bir saniye bile gecikmeden çoluk çocuğumuzu yükler, İtalya'ya, Siris'e gideriz. Orası nice zamandır bizimdir ve tanrılar bize orada koloni kurmamızı bildirdiler; siz de o zaman bizim gibi müttefikten yoksun kalınca, bu sözlerimi anımsarsınız!" (Herodotos, VIII, 62). Hatta Grek donanmasının gidebileceği olasılığını Kserkses'e haber verdiği ve onun da Greklerin çıkışına engel olup boğazda sıkıştıracak şekilde Salamin adasını güneyden sardığı tahmin ediliyor.

Ertesi gün, Salamin yakınındaki deniz savaşı Med Savaşlarının yazgısına karar verdi. Avuçlarının içi gibi bildikleri boğazda canlarının istediği manevrayı yapabilen ve pek büyük olmayan gemilerden oluşan Grek donanması, düşmana durmadan darbeler indiriyordu. Buna karşılık, dar bir alana sıkışmış, ağır Pers gemileri kendi aralarında çarpışıp çarpışıp batıyorlardı. Savaş Pers donanması için tam bir yenilgi oldu. Donanmasının geri kalan bölümünü toparlayan Kserkses, Küçük Asya'ya dönmek üzere savaş yerinden ayrıldı; ayrıca, ordusunun, gemiler olmadan başının çaresine bakması olanaksız büyük bir bölümünü de birlikte götürmek zorunda kaldı.

Elli bine yakın asker, Mardonios’un komutasında Hellas’ta kaldı, ama bunlar da yaklaşan kışı göz önünde tutarak, verimli Thesselia’ya çekildiler.

Salamin Savaşına katılmış olan şair Aiskhylos, *Persler* adlı trajedisinde savaşın çarpıcı bir tablosunu çiziyor:

> *“…Her şey birbirine karıştı sonra. İlk hamleyi bizim donanma yaptı; dar boğaza sıkışmış olan sayısı çok gemilerimiz birbirine yardım edemiyordu; parçalandı çoğunun kürek takımları; manevra yapabilen Grek gemileri dört bir yandan saldırıp batırıyordu gemilerimizi; tekne parçalarından, cesetlerden deniz görünmüyordu; kıyı ve kayalıklar cesetlerle kaplandı. Düzensiz bir şekilde kaçmaya başladı bütün filo.”*
>
> (Aiskhylos, Persler, 411. dize ve sonrası)

4. Grekler saldırıya geçiyor. Delos deniz konfederasyonu. Salamin zaferi, Grekleri, kentdevletlerin birleştikleri zaman Persleri yalnızca topraklarından kovmakla kalmayıp, aynı zamanda, son zaferi kazanıncaya kadar savaşı sürdürebileceklerine inandırdı. Öte yandan, o sırada, Syracusa tiranı Gelon, Perslerin müttefikleri Kartacalıları Sicilya’da Himera yakınlarında bozguna uğratmıştı. Bu nedenle, Mardonios 479 yılında tekrar Attika’ya girdiği zaman, Grek ordusu korkusuzca saldırıya geçmek üzere Kıstak’taki mevzilerinden ayrıldı. Sparta kral naibi Pausanias’ın komuta ettiği 50.000 kişilik (Herodotos’a göre 110.000’e yakın) müttefik ordusu, Attika’da, Atina yoluna hâkim olan Kithairon dağının yamaçlarında yeni mevziler ele geçirdi. Mardonios, Boiotia’ya geri çekilmek zorunda kaldı, ama geri çekilmeden önce Attika’yı bir kez daha yakıp yıktı. Geniş Boiotia ovasında süvarilerini dilediği gibi kullanmak niyetiyle, Plataia yakınlarında ordugâh kurdu. Orada, Plataia önlerinde, bu savaşın en büyük muharebesi yapıldı. Marathon’da olduğu gibi, Grek ağır falanjlarının üstünlüğü burada da kendini hissettirdi. Atinalılar tahkim edilmiş ordugâhı ele geçirirken, düşmanın üzerine sarsılmaz bir duvar gibi yürüyen Spartalılar ünlerini kanıtlıyorlardı. Mardonios da çarpışmada öldü, bunun üzerine Pers ordusu kurtuluşu kaçmakta buldu. Bundan sonra sıra Mardonios’a destek vermiş olan Thebai’ye geldi; nihayet, müttefikler, düşmanın arkasından

Thesselia’ya girdiler. Söylenceye göre, sadece satrap Artabazos’un komuta ettiği küçük bir grup Makedonya ve Trakya’ya kaçmayı başardı. Böylece bütün anakara Hellas’ı kurtarılmış oldu.

Bu sırada, Grek donanması Persleri Ege Denizinden kovuyordu. Aynı 479 yılı yazında, düşman donanmasının toplanma noktası Mykale burnu (Kuşadası’nın güneyinde) yakınlarında bir deniz savaşı oldu. Greklerin karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Persler gemilerini kıyıya çekmişti. Sparta Kralı Leotykhidas ile Atinalı Ksanthippos’un (Perikles’in babası) komuta ettiği Grek donanması birliklerini karaya çıkardı, Pers mevzilerini kuşattı ve denize açılmayı göze alamayan gemilerini yaktı. Bu zafer, Samos, Lesbos ve Khios adalarını Perslerden ayrılıp Hellen Konfederasyonuna üye olmaya zorladı.

Böylece, Salamin, Mykale ve Plataia savaşları kesin bir dönüm noktasıyla sonuçlandı. Bu savaşlar, özgürlük aşkının, zor anlarda, bütün Grek halkının ortak özlemi adına, kentdevletleri içinde ya da bazı toplumsal katmanlar arasında çıkan anlaşmazlıkların üstesinden gelebilecek bir güç olduğunu kanıtladılar.

Med Savaşları, daha sonra, bu kez daha sınırlı ve Atina’nın himayesi altında, Grek devletleri birliğini doğurdu. Parlak Mykale zaferinden sonra, müttefik donanması Perslerin Avrupa’yla ilişkisini kesmek için Hellespontos’a doğru yelken açtı. Ama Sparta Kralı Leotykhidas’ın gemileri Hellas’a geri dönmek için Atinalıları yalnız bıraktı. Kendileri için en önemli şey Pontos buğdayının sürekli ve düzenli sağlanması olduğu için Atinalılar deniz harekâtını sürdürdüler. Ada gemilerinin de katıldığı Atina filosu Hellespontos’un (Çanakkale) en dar yerindeki Sestos kalesini (Akbaş limanı) sardı ve iki ay kuşatmadan sonra Pers garnizonunu teslim olmaya zorladı. 478 yılında, bir yanda Küçük Asya Grek kentleri ve adalar, bir yandan da Atina olmak üzere, Delos *symmakhia*’sı adıyla tanınan bir antlaşma yaptılar. Perslere karşı yapılacak savaşta belli sayıda insan ve gemi sağlamak zorunda olan deniz kentlerinin oluşturduğu bir birlikti bu. Kendi olanaklarıyla gemi yaptıracak durumda olmayan küçük topluluklar her yıl bir ödenti ödemek (bazı yazıtlarda listesi var) hakkına sahipti. Yıllık geliri 460 talent’i (bir milyon altın ruble’ye yakın) bulan ortak hazine Delos adasında Apollon tapınağının yanında bulunuyordu. Müttefik synodos

(meclis) burada toplanıyordu. Symmakhia'nın alanı çok genişti, 200'e yakın kentdevletini kapsıyordu.

Atinalılar şimdi Perslerle daha etkili savaşıyor ve büyük başarılar kazanıyorlardı. 470 yılında, Atinalı general Kimon, Persleri Trakya kıyılarından sürüp çıkardı. Perslere bağımlı olan bütün Grek kentleri Kimon'un yanında yer aldı. Grekler, Persleri Küçük Asya'nın güney kıyılarında, Pamphylia'da (Antalya ve çevresi), Eurymedon'un (Köprü ırmağı) ağzında, 468 yılında bozguna uğrattılar. Sonuç olarak, adaların ve Ege Denizi kıyılarının bütün ticaret yolları Grek tüccarlarına açılmış oldu. Atina 459 yılında, Perslere karşı ayaklanan Mısır'a yardım etmeye karar verdi ve filosunun en iyi gemilerini buraya gönderdi. Bununla birlikte Persler, Mısırlıların ayaklanmasını bastırmayı başardılar ve Atina'nın gönderdiği filo neredeyse tümüyle yok edildi (454). Beş yıl sonra, 449 yılında, Kimon'un komuta ettiği bir başka Atina filosu Perslere Kıbrıs yakınlarında Salamin kenti önlerinde rastladı. Savaş Atinalıların zaferi ve Perslerin Akdeniz'in doğu kesiminden kesinlikle kovulmalarıyla sonuçlandı.

Greklerin üstünlüğü kesindi ve Persler 449 yılında, tarihte *Kallias* (Pers krallarının başkenti Susa'da antlaşmayı imzalayan Atinalı elçinin adı) *barışı* adıyla bilinen bir barış yapmak zorunda kaldılar. Med Savaşlarının sonunda, Küçük Asya, Ege denizi ve Karadeniz'in zengin bölgeleri Greklere açıldı, onlar da buralara doğulu tüccarlar yerleştirdiler. Bunun sonucu olarak, Hellas'ın ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmesi, M.Ö. V. yüzyılın ikinci yarısında, doruk noktasına erişti.

24 Lade; Miletos önündeki küçük ada. Söke ovasında. Şimdi kara içinde küçük bir tepe olarak kalmıştır. (Ö.İ.)

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM

HELLAS'TA KÖLECİ EKONOMİNİN EN YÜKSEK AŞAMASI

1. M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda ekonomi. Hellas ekonomisi, V. yüzyılda en yüksek aşamasında bile bir bütünlük oluşturmuyordu. Bilindiği gibi, ülke, ekonomik düzenleri bakımından birbirlerinden belirgin bir şekilde farklı devletler ve özerk bölgelerden meydana geliyordu. Hellas'ın bir bölümünde ilkel yaşam biçimi yürürlükteydi. Epieros, Akarnia, Aitolia, çoban bölgelerdi. Thesselia, Boiotia, Lokris, Phokis ve Peloponnesos kentlerinde tarımcılık baskındı. En önemli tarım bölgesi, ürettiği buğdayın fazlasını ihraç edecek durumda olan Thesselia idi; burada hayvan, özellikle at yetiştiriliyordu. Orta Hellas'ta tarımda Boiotia önde geliyordu. Atina pazarının alışılmış satıcıları Boiotia köylüleriydi, tarlalarının ürünlerini, balık ve av hayvanı satıyorlardı. Ada Hellas'ında Euboia topraklarının verimliliğiyle ünlüydü.

Çoban ve tarımcı bölgeler, toplumsal ve siyasal bakımdan geri kalmışlardı. Thukydides'in tanıklığına göre, Akarnialılar ve Aitolialılar V. yüzyılda, Homeros dönemini yaşıyorlardı: Her zaman silah taşıyorlar, kadın kaçırıyorlar ve köle kullanmasını bilmiyorlardı. Bazı bölgelerde, kırsal nüfus toprak sahiplerine bağımlıydı, ama bu bağımlılık biçim olarak ilkeldi. Bilindiği gibi, Sparta'da, iktidardaki sınıfın –spartiatların– topraklarını, köleleşmiş ilotlar işliyordu. Köleleşmiş ilotların durumu, Thesselia'nın peneste'lerini, Girit'in mnoite'lerini, Argolis'in gymnete'lerini andırıyordu.

Tarımcı bölgelerin tersine, Atina, Korinthos, Aigina, Megara, Miletos, vb. birçok kentler daha Med Savaşlarından önce birer büyük ticaret ve sanayi merkezleri durumuna gelmişlerdi. Genel olarak toprakları tahıl için pek uygun değildi. Örneğin Attika'da, bağcılık, zeytincilik gibi büyük emek ve özen gerektiren işler yapılıyordu. Buğday yokluğu, sanayi ürününü ihraç etmek ve yiyecek maddeleri, ham madde ve köle ithal etmek gereksinimi duyan ve bu nedenle zanaat mesleklerine ve ticarete yönelen çok sayıda nüfus doğurdu.

Gelişmiş kentdevletlerinin meslek ve zanaatları, V. yüzyılda çoktan gelişmiş durumdaydı. Plutarkhos (*Perikles*, 12), dülgerlerin, heykelcilerin, bakırcıların, duvarcıların, kuyumcuların, fildişi işlemecilerinin, ressamların, çinicilerin, oymacıların, iplikçilerin, dokumacıların, debbağların, yol yapıcıların, vb. adlarını sayıyor. Bu listeye, fırıncıların, şekercilerin, ayakkabıcıların, saraçların ve öteki mesleklerin adlarını ekleyebiliriz. Atina'da aynı meslekten insanların oturduğu mahalleler vardı; örneğin, Melitai şekercilerin mahallesiydi, Kerameikos ise çömlekçilerin mahallesiydi. Bazı kentler bazı ticaret mallarıyla ünlüydüler. Örneğin, Atina ve Korinthos, metal işlerinde, özellikle silahçılıkta, mobilyacılık, dokumacılık ve çömlekçilikte uzmandı. VIII. yüzyıldan itibaren ihraç için üretilen Korinthos boyalı vazoları, Etruria'ya (İtalya) kadar ulaşmıştı. Korinthos ve Atina'da gemi yapımcılığı da gelişmişti.

M.Ö. V. yüzyılda, Atina'da, patronların ve ailelerinin bizzat çalıştığı birçok küçük atölye vardı; bir ya da iki, bazen daha çok köle yardımcı da kullanıyorlardı.

Zanaatçının günlük kazancı V. yüzyılda bir drahmiyi, IV. yüzyılda iki drahmiyi geçmiyordu. Yoksullar ev adı verilemeyecek kulübelerde yaşıyorlardı: Birkaç adım uzunluğunda, duvarları ağaçtan ya da kil karıştırılmış taşlardan yapılmış tek göz evler.

Eski Hellas'ta zanaat hiç de saygın bir uğraş sayılmıyordu. Ksenophon bu konuda şunları yazıyor: "Zanaat adı verilen meslekler kınanmaktadır ve kentlerde bunların hor görülmesi hiç kuşkusuz doğaldır." (*İktisadî*, IV, 2). sayıları az da olsa, üretime katılan ücretliler daha da aşağı görülüyordu.

Med Savaşlarından sonra, özellikle M.Ö. V. yüzyılda, küçük atölyelerin yanı sıra, köle çalıştıran büyük işletmeler ortaya çıktı. Bunların

kurucularının çoğu *metoikos*'lardı (metekler: Atina'ya yerleşmiş yabancılar). Bu işletmelerin ortaya çıkışı, Orta Hellas'ın çevreye yaptığı ihracatın arttığını göstermektedir. Demosthenes'e babasından, 32 silahçı kölenin çalıştığı bir atölye miras kalmıştı. Ayrıca, babasına rehin olarak verilmiş, içinde 20 işçinin çalıştığı bir yatak-yorgan atölyesinden söz eder. Hatip Lysias'ın, birkaç kölenin çalıştığı bir kalkan yapımevi vardı. Aynı türden büyük bir yapımevini zengin Pasion işletiyordu. Bu bağlamda uncuların (değirmenciler), fırıncıların, terzi atölyelerinin, debbağların adları anılmaktadır; bu tür işletmelerin bazıları lamba ve müzik aletleri üretiyordu, vb. Bu noktada işin teknik bölünüşü gözlemlenmektedir. Metalurji atölyelerinde bazıları demiri dövüyor, kimileri işliyor, kimileri de su veriyordu. Seramik atölyelerinde, çömlekçilerden başka, kaplara bezekler yapan ressamlar da çalışıyordu. Ama, V. ve IV. yüzyıl Grek sanatları makine kullanmıyordu. Ancak en ilkel aletler biliniyordu: Genel olarak insanın kol gücüne dayanan, kaldıraç, makara, değirmen taşı, vb.

Bütün Hellas ve başka yerlerde çok yaygın olarak çömlekleri gösterebiliriz. V. yüzyılda, çok dirençli siyah cila üzerine çizilmiş resimleri olan ünlü vazolar yapılıyordu, bunların güzelliği günümüzde de göz okşayıcıdır. Pişmiş topraktan yapılan kaplar üzerinde bazen ressamın adı, atölye patronunun damgası ve ürünün kalitesini garanti eden "çarşı ağası"nın damgası bulunuyordu. Bu "amphora"lardan birinin üzerinde şu yazıyı okuyoruz: "Euthymides bunu öylesine iyi yaptı ki, Euphronios asla yapamaz." (Euphronios bir rakibi olmalı).

Yapımevlerinde hem köle, hem de özgür işçi kullanılırken, maden çıkarma işlerinde yalnızca köle kol gücü kullanılıyordu. Buna tanık olarak, Atina devletinin malı olup bireylere kiraya verilen, Attika'nın güneyindeki ünlü Lavrion madenlerini gösterebiliriz. Bunlar 40 metre derinliğe kadar iniyorlardı. Bu kuyulardan, kayalara oyulmuş yatay galerilerle gümüş madenlerine gidiliyordu. Her galeriyi on iki saatte bir değiştirilen madenciler kazmayla açıyorlardı; böylece 24 saat çalışarak ayda ancak 10 metre ilerlenebiliyordu. Bel ve kürekle çıkartılan maden bir sepete konup, galerilerden kuyu ağzına sürükleniyordu; galerilerin yüksekliği bir metreyi geçmediği için bu işi çocuklar ve yeniyetmeler yapıyordu. Maden büyük sepetlerle, kölelerin çalıştırdığı vinçler yardımıyla yukarı çıkartılıyor;

değirmen taşları ve dibeklerde ufalanıyordu. Kadın ve çocuklar, gümüşü kurşundan ayırmak için, akar sulu mermer havuzlarda madeni yıkıyorlardı. Maden büyük fırınlarda eritiliyordu. Buradan ince uzun çıkan külçeleri, çocuk ve yaşlı köleler demet halinde bağlayıp katır sırtında Atina'ya gönderiyorlardı. Preslenerek levha haline getirilen kurşuna köle sahibinin damgası vuruluyordu. Kömür, ısınma odunu getirmek, lavrion madenini göndermek için yol döşenmişti.

Zanaatlar ve ticaret birlikte gelişiyorlardı. İç ticaret, özellikle anakarada, Balkan yarımadasındaki çeşitli Grek devletleri arasında, büyük boyutlu değildi. Yerel ticaret, perakende ve pazar ticaretiydi. Bu ticareti gezgin satıcılar, dükkancılar ve köylüler yapıyordu. Her kentin bir pazar alanı, agorası vardı; kentin merkezi olan bu alanın çevresinde kamu yapıları ve tapınaklar yer alıyordu. Her mal için ayrı bir bölüm vardı: Balık, peynir, şarap, çömlek, vb. Köle satışı için özel bir yer vardı. Büyük kentlerin pazarlarında, masalarını *(trapeza)*[25] kuran tefeciler *(trapezites)* ve sarraflar, her türlü mali işler yapıyorlardı: Havale para alıp istenen yere gönderiyorlar ve ödemeleri yapıyorlardı, vb. Faiz yüksekti: Genellikle % 18 ve kuşkulu durumlarda % 36'ya kadar yükseliyordu.

Eski Hellas'ın büyük tüccar ve zanaat merkezleri, buğday, inşaat ağacı ve el emeği (köle) gereksinimi dolayısıyla, deniz dış ticaretine katılıyordu. Persleri yendikten sonra, Grekler, Ege Denizi ve Karadeniz'e açılan boğazlarda tekrar üstün duruma geçmişlerdi. Pers deniz güçlerinin ezilmesi, Perslerin uyruğu ve Grek armatörlerin eski rakipleri Fenikelilerin durumunun sarsılması sonucunu doğurdu. Orta Hellas ile Küçük Asya'daki kolonileri ve aynı şekilde, Doğu, Mısır, Halkidikya, Trakya, Makedonya ve özellikle Karadeniz kıyısı kentleriyle karşılıklı ilişki yeniden kuruldu. Grek ticaret gemileri, Büyük-Hellas'a (Büyük-Yunaneli), Syracusa'ya doğru yol alıyor, Campania, Etruria ve batıda daha uzaklara Gallia, İberia kıyılarına ulaşıyordu.

Örneğin, Atina, Karadeniz kıyılarından, Mısır ve Sicilya'dan buğday, hayvan, balık (füme, tuzlu, kuru, salamura), deri, kürk, yün getiriyordu. Etruria'dan bronz, Mısır'dan papirüs ve ketenli kumaş. Doğu'dan halı, parfüm, Afrika'dan fildişi ithal ediyordu. Kitle halinde köleler

getirtiliyordu, öyle ki, M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda, demokratik Attika'nın başkenti, Hellas'ın belli başlı köle pazarlarından biri olmuştu.

İthal edilen mallara karşılık olarak Atina, zeytinyağı, bal, ballı peksimet, mermer, kurşun, gümüş, madeni eşya, dokuma, seramik kap ihraç ediyordu. Arkeolojik bulgular, Atina'nın ve öteki Grek ticaret ve zanaat merkezlerinin ticaretinin büyüklüğünü ortaya çıkarmaktadır. Khrakov, Voronej ve Smolenk'e kadar Grek eşyaları bulundu.

Küçük iç ticaretin tersine, toptan dış ticaret büyük kârlar (gemi seferi başına % 100) sağlıyordu. M.Ö. V. yüzyılda, Atina'nın ticareti, transit ticareti olacak kadar gelişmişti: Buğday gibi bazı mallar yabancı ülkelere satılmak üzere Pire'ye (Peiraieus) getiriliyordu. Bu nedenle, bir ticaret ve zanaat kentinin iyi bakımlı bir limana sahip olması zorunluydu. Atina'nın en ünlü limanı Pire'ydi (Atina'ya birkaç kilometre uzaklıkta). Pire yarımadasında bulunan üç koy vardı, bunların ikisine savaş gemileri demir atıyordu. Batıdaki üçüncü koy, yani Pire'de ticaret limanı (emporion) bulunuyordu. Birbirine bitişik ambar ve depoların arasında sergi yerlerinin ve borsanın bulunduğu *digma* (sergi) adı verilen bir bina vardı. Pire merkezi ve limanın çevresinde üç sur vardı ve "uzun duvarlar"la Atina'ya bağlanıyordu. Korintos, Ephesos, Delos, Rodos, Syracusa ve başka yerlerde de iyi limanlar vardı.

Üretimin çoğalması, zanaat ve ticaretle ilişkili nüfus katmanlarını büyüttü ve güçlendirdi: Zanaatçı, memur, gündelikçi, liman ve ambar işçileri, denizci, işletme patronları, tüccar, tefeci. Bunları birbirinden ayıran çelişkilere karşın, hepsinin ortak çıkarları vardı: Ticaret ve sanayinin gelişmesi. Özellikle, Atina'nın deniz gücünün büyümesi, öteki Grek kentlerine el konulmasına yardımcı oluyordu. Bu fetihler tüccarlara yeni pazarlar açıyor ve devletin mali saygınlığını yükseltiyordu; özgür halk için bu fetihler, fethedilen eyaletlerde toprak elde etmek, para ve ekmek dağıtılması, kamu hizmetlerinde iş ve özellikle donanmada artan insan gücü gereksinimi anlamına geliyordu. Nihayet, bütün özgür insanların, kölelerin sömürülmesinde ve dirençlerinin kırılmasında az çok çıkarları vardı.

Kentin sanatçı ve tüccar çevreleri yönetimin iç ve dış politikasına köylülerden daha çok bağımlıydılar ve meydana gelen değişiklikleri daha çok hissediyorlardı. Bu nedenle, Cumhuriyeti yönetmek, Atina gibi büyük

bir kentin halkı için büyük bir önem taşıyordu. Dağınık yaşayan köylülerin tersine, başkentin dar sınırları içinde toplanmış olan, çok etkin ve politika konularında uzmanlaşmış kentliler, birçok kentte kırsal nüfusun önüne geçtiler ve aşağı yukarı iktidarı ele geçirdiler.

2. M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda Hellas'ta kölelik. V. ve IV. yüzyılların öncü devletlerinin gelişmiş bir köleci ekonomileri vardı. M.Ö. III. yüzyıl yazarlarından Athenaios, günümüze ulaşmamış olan yapıtlardan, bazı kentdevletlerinin sahip olduğu köle sayılarına ilişkin bilgiler derlemiş: "Korinthos öylesine zengindi ki, 640.000 kölesi vardı… 117. Olimpiyatlarda (M.Ö. 312) yapılan nüfus sayımına göre, Attika nüfusu 21.000 Atina yurttaşı, 10.000 metek ve 400.000 köleden oluşuyordu... Aristoteles, *Aigina'nın Yönetim Biçimi'*nde bu Cumhuriyette 470.000 köle bulunduğunu bildirmektedir." (Athenaios, VI, 272 b). Günümüz bilginleri bu sayıları kuşkuyla karşılıyorlar. Yapılan karmaşık hesaplamalar, örneğin, metekler de dahil olmak üzere özgür insan sayısının aşağı yukarı köle sayısına yakın olduğunu ortaya çıkartıyor; bazı bilim adamları da kölelerin daha fazla olduğu kanısında. Özgür insanların yalnızca bir bölümünün üretici bir iş yaptığı ve bunların bütün kölelere sahip olmadıkları düşünülecek olursa, her özgür insanın bir köle sahibi olduğu varsayımı bile, M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda, Atina ekonomisinde kölelerin en önemli üreticiler olduğu düşüncesini doğrulamak için yeterlidir. Kölelerin çalışma alanlarının giderek genişlediğini de unutmamak gerek.

Bütün köleci toplumlarda olduğu gibi Hellas'ta da, kölenin çalışma gücü bir ticaret malı değildi ve bu güç, iş verme yoluyla değil, ekonomiyle ilgisi bulunmayan bir başka yöntemle sağlanıyordu: Yani zorla ve şiddetle. Köle, Greklerin deyimiyle, ancak bir "vücut" *(soma)*, bir nesne, robot türünden basit bir üretim aracıydı. Köle, aletler ve hayvanlar gibi, efendinin mutlak malıydı, efendi onu alıp satabilir, hatta öldürebilirdi.

Belli başlı köle sağlama kaynağı, esir yabancıların ithali, korsanlık ve savaştı. Suriye, Frigya, Lidya ve Asya'nın başka bölgelerinin, Pontos ülkelerinin (İskitler), Trakya ve Mısır'ın halkları Grek kölelerinin büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Tutsak ticareti, ticaretin en kârlı ve en önemli dallarından biriydi. Khios (Sakız adası), Samos (Sisam adası) ve Ephesos'ta

(Efes) büyük köle pazarları vardı, bu pazarlarda korsanlardan tümüyle tutsak kafileleri satın alınıp kıta Grek devletlerine satılabilirdi. Trakya’da köleler tuzla trampa ediliyordu: Durmadan birbiriyle çarpışan Trakya kentlerinde bu takas için her zaman tutsak bulunurdu. Trakya’da tek tek de köle satın alınabilirdi; Herodotos, Trakyalılar’ın “çocuklarını yabancı ülkelere satmak geleneği olduğu”nu söylüyor. Polybios, Pontos ülkeleriyle ilgili olarak, “gerekli şeyler arasında, hayvan ve üstün nitelikli kölelerin çoğunu sağlıyorlar” demektedir, (IV, 38, 4). Köle çocukları ve bulunan çocuklar da köle oluyorlardı. Bunun dışında, bütün Hellas’ta, ana-babaların kendi çocuklarını satmalarına izin veren bir görenek de vardı. Atina’da bu yola bir tek durumda başvuruluyordu: Bir baba baştan çıkmış kızını satabilirdi. Kölelik, borcunu ödeyemeyen borçluları da kapsıyordu: Atina’da borç için kölelik Solon döneminde kaldırılmıştı, ama Hellas’ın başka bölgelerinde devam ediyordu. Nihayet, kölelik mahkemelerce de ceza olarak verilebiliyordu: Lykia’da (Küçük Asya) hırsızlık için, Atina’da yurttaşlık hakkını yitirme durumlarında bu ceza uygulanıyordu.

Kölelerin fiyatı değişkendi. Ağır iş yapmayı beceremeyenler 2 ya da 2 buçuk mana (para birimi), herhangi bir meslek yapabilen köle 3-4 mana ediyordu. Lüks köleler ya da “zevk” hizmetkârlarının değeri 10, 15, 30 mana idi. Belgelerin aktardığına göre, bir kâhya köle 40 mana ediyordu.

Kölelerin emeğinden büyük ölçüde zanaat işyerlerinde, madenlerde ve taş ocaklarında yararlanılıyordu. Bazen efendileri bunları kendi hesaplarına atölye açmakla görevlendiriyordu. Ödenti ödeyen kölenin buyruğunda çalışan köleleri vardı, bunların yasal sahibi olmasa bile bunları buyruğunda çalıştırabiliyordu. Bazı durumlarda, ödenti ödeyen köle, başta özgür zanaatçılar olmak üzere özel kişilerin yanında işçi olarak çalışabiliyorlardı, bu durumda ücretlerinin bir bölümünü efendilerine veriyorlardı. Bazen mülk sahipleri 300-1000 kişilik köle topluluğunu satın alıp belli bir süre için başkalarına kiralıyorlardı. Lavrion madenlerinin kol gücü bu yöntemle sağlanıyordu.

Kölelerin tarımda kullanılması da yaygın bir olguydu. Büyük mülk sahipleri, hatta zengin köylüler çiftliklerinde çalıştırmak üzere köle satın alıyorlardı.

Köleler genel olarak hizmetçi ve uşak olarak kullanılıyorlardı. Hali vakti yerinde bir ailenin beş-altı kölesi vardı. Geliri daha düşük olanlar bir köleyle yetiniyorlardı. Kendi fırını, kendi değirmeni, kendi dokuma tezgâhı, kendi zanaatçıları olan bir zengin ailenin çalışma düzeni kapalı bir dünyaydı. Ödenti ödeyen zanaatçılar efendi çağırır çağırmaz eve gelip çalışmak zorundaydılar.

Devlet köleleri ayrı bir takım oluşturuyorlardı. Attika'da devlet örgütlerinde çalışan İskit köleler (1000 erkek) vardı. Haberciler, muhasebeciler, yazıcılar, darphane işçileri devlet kölesiydiler. Bunların büyük bir özgürlükleri ve bazen de belli bir saygınlıkları vardı.

Yasa köleyi bir "kişi" saymıyordu. Olur olmaz hırpalanmak bir yana, en küçük hata ya da efendinin tersliği yüzünden işkence görüyordu. Köleye katı davranmak bir kuraldı: "Köleye söylenen her söz bir buyruk sayılmalıdır", diyor Platon. "Özellikle, kadın ya da erkek, hiçbir köleyle şakalaşmamalı."

Kölelerin özellikle çok olduğu devletlerde, ayaklanma korkusu, "konuşan araç" sahiplerinin keyfî hareketlerini engelliyordu. Örneğin Atina'da bir kölenin öldürülmesi bir suç olarak ceza görüyordu. Efendisi tarafından hırpalanan bir köle "sığınma hakkı"ndan yararlanabilir, Theseus'un sunağının yanına ya da Eumenidler tapınağına sığınabilirdi. Böyle bir durumda, gelenek gereği başka birine satılıyordu. Köle zorla götürülemezdi, ama açlık ve ateş yoluyla sığındığı yerden çıkmaya zorlanabilirdi. Kölenin yazgısı şikâyetlerinin haklı olup olmadığına karar verecek olan rahibe bağlıydı.

3. Kölelerin mücadelesinin başka görünümleri. Bütün bunlar, doğal olarak, çetin bir sınıf mücadelesine yol açıyordu. "Özgür insan ile köle, soylu yurttaş (patrisyen) ile halk adamı (plebiyen), derebeyi (baron) ile toprak kölesi (serf), lonca üyesi usta ile lonca işçisi, tek sözcükle, ezen ile ezilen, sürekli karşıtlık durumunda, kimi zaman gizli, kimi zaman açık bir mücadele sürdürmüşlerdir…" diyor Marx ve Engels. Kölelerin efendilerine karşı yaygın kapalı mücadele biçimi, efendilerin "tembellik" olarak tanımladıkları yöntemdi. Homeros bu konuda düşüncesini şöyle açıklıyor:

> *“Uşakların huyudur, efendileri bir yere gidince ya da zayıf düşmüş, sözünü dinletemez olmuşsa, gevşerler; işlerini görmek akıllarına gelmez.”*
>
> (*Odysseia*, XVII. Bölüm, 320-321)

Ve İlkçağ yazarları, köleleri nasıl davranılması gerektiğine değindikleri zaman, tembelliklerine karşı alınacak önlemleri belirtirler.

Mücadelenin bir başka biçimi de kaçmaydı. Bu yöntemin ne denli yaygın olduğunu anlamak için, mesleği kaçak köleleri aramak olan uzmanların bulunduğunu bilmek yeter. Bunun bir başka tanığı da, kölelerin özgür insanlardan ayırt edilmelerini sağlayan ve kaçmalarını güçleştiren damgalar ve gerdanlıklardı. Kaçak kölelerin aranması ve bulunması yetkililerin işiydi; kaçak köleyi geri getirene bir ödül veriliyordu. Köleler tek tek ya da toplu olarak kaçıyorlardı. Savaş sırasında, devletin zayıflamasından yararlanıyor ve toplu halde kaçarak kendilerini ezenlerden öç alıyorlardı. Atinalılar 425 yılında, Messenia’daki Pylos’u alırlarken, “ilotları (Spartalı “helotlar”) kaçıyorlardı, diye aktarıyor Thukydides, ayaklanmanın bütün bölgeye yayılmasından korkuluyordu; bu nedenle çok kaygılıydılar.” (IV, 41, 3). 413 yılında, Attika’daki Dekeleia’nın Spartalılar tarafından alınışı sırasında, “çoğu zanaatçı olan yirmi binden fazla kölenin kaçtığını gördüler.” (Thukydides, VII, 27, 5).

Kölelerin zorbalara karşı en son mücadele biçimi ayaklanmaydı. M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda, kölelerin ayaklanmaları Hellas’ta kendiliğindenlik özelliği kazandı. Asiler, köleci düzeni ortadan kaldırıp yerine bir başka düzen getirmeyi düşünmeksizin, yalnızca kendilerini özgürleştirmeyi amaçlıyorlardı.

Hellas’ta köle ayaklanmalarından en eskilerinden biri ve söz konusu dönemin ilk ayaklanması 494 yılında Argos’ta oldu. Bu ayaklanmayı Herodotos’tan öğrenmekteyiz (VI, 83). Spartiatlar, Argosluların üzerine saldırıp çoğunu kılıçtan geçirdiler. “Argos kentine gelince, erkekler öylesine azalmıştı ki, köleler bütün devlet yönetimini ellerine geçirdiler, yargıçlıkları işgal ettiler ve kenti yönetmeye başladılar. Bu durum öldürülen yurttaşların oğullarının erkek yaşına gelmesine kadar sürdü. O zaman Argos yönetimini tekrar bunlar ellerine geçirdiler ve köleleri kovdular, bunun üzerine kovulan

köleler Tiryns’i silah gücüyle ele geçirdiler. İki taraf bir süre iyi geçindiler; ama bir gün kölelerin yanına Arkadia’nın Phigalia kentinden Kleandros adında bir kâhin geldi; bu adam köleleri efendilerine saldırmaları için kandırdı. Bunu uzun süren bir savaş izledi ve sonunda Argoslular epeyce uğraştıktan sonra başarıya ulaşabildiler.” Herodotos hiç kuşkusuz, konumları, bakımından Sparta helotlarına benzeyen Argos “gymnetes”lerinden söz etmektedir.

464 yılında, Sparta ve Messenia helotlarının büyük bir ayaklanması oldu. Plutarkhos’a göre, Sparta’da “Arkhidamos’un hükümdarlığının dördüncü yılında” bir yer sarsıntısı oldu. Kentte karışıklıklar çıktı. “İçinde bulundukları tehlikeli duruma bakıp olacakları önceden tahmin eden Arkhidamon, yurttaşların silahlanıp çevresinde toplanmalarını sağlamak amacıyla, sanki düşman gelip kentin kapılarına dayanmış gibi, silah başı işareti verdirdi… Helotlar, yer sarsıntısından kaçmış olan Spartiatları tepelemek için köylerinden harekete geçtiler; ama karşılarında savaş düzenine girmiş olan orduyu görünce, kendilerine kucak açan komşu kentlere çekildiler; Spartiatlara saldıran Messenia’lıların desteğinde Lakedaimon’a (Sparta) karşı açık savaşa başladılar.” (Plutarkhos, *Kimon* XXI). On yıl süren Messenia Savaşı böyle başladı.

Köleler çoğu zaman özgür nüfusun çeşitli katmanları arasındaki mücadeleye katılıyorlardı, bazen bu sayede azat olup özgürlüklerine kavuşabiliyorlardı. 427 yılında, Kerkyra adasında, oligarşi yandaşlarıyla demokratları karşı karşıya getiren savaş sırasında, “her iki taraf da özgürlük vaadi ile kölelere haber saldılar. Bunların çoğu halka katıldı.” (Thukydides, III, 73).

4. Grek ekonomisinin gelişmesinde köleciliğin etkisi. Burjuva bilimi İlkçağ’ın ekonomi hayatını değişik biçimlerde, ama her zaman yanlış bir biçimde tanımlar. Birbirine karşı iki görüşü, K. Bücher ile Ed. Meyer’in görüşlerini aktaralım.

Bücher’e göre, Avrupa uluslarının ekonomi yaşamı üç ardışık evreden geçmiştir. Birinci evre, üretilen ürünlerin üretildikleri yerde tüketildiği, doğal kapalı ekonomi ya da İlkçağ “ev” ekonomisidir; ticarete gereksinimi olmayan mübadelesiz bir ekonomidir bu. Bu evrede temel üreticiler

kölelerdir. İkinci evre, Ortaçağ’ın “kent” ekonomisidir; Bu evrede de ticaret yoktur; ürün doğrudan doğruya üreticiden tüketiciye, özgür zanaatçıdan müşteriye gider. Üçüncü evre, modern “ulusal” ekonomi evresidir; bu evrede, ürünler tüketiciye ulaşıncaya kadar çeşitli örgütlerden geçerler; “ürünlerin sürümü evresi” gelişmiş ticaret ve ücretli emeğe dayalı büyük üretim evresidir.

İlkçağ ekonomisinin bu basite indirgenen özelliği, Hellas’ın gelişmiş bölgelerinin sanayi ve ticaret hayatına ilişkin bilgilerimizle çelişmektedir. Bücher’in yöntemsel yanlışı, önemsiz bir etken (faktör) olan ticareti ölçüt (kriter) almasından kaynaklanmaktadır; oysa, değişik üretim biçimlerinden ve bunlara uygun düşen üretim ilişkilerinden yola çıkmak gerekir.

Meyer’in kuramı başkadır, ama o da yanlıştır. Meyer, İlkçağ ekonomisinin gelişim düzeyini abartır ve onu çağcıllaştırır. Ona göre, İlkçağ tarihinin başlangıç evresi, bir feodal dönemdir, bir “Antik Ortaçağ”dır. İkinci evre için, Bücher’in tersine Meyer, ekonomileri gelişmiş devletleri ön plana getirir, İlkçağ ekonomisinin doruk noktasını XVIII. yüzyıl Batı Avrupa’sının ücretli emek sistemine benzetir ve “İlkçağ kapitalizmi”nden söz eder. Meyer, kölelerin söz konusu dönemin üretimindeki rolünün genellikle sanıldığından çok daha küçük olduğunu, çünkü köle işçilerin yanı sıra özgür halktan büyük ölçüde işçi bulunduğunu kanıtlar.

Bu anlayış tamamen yanlıştır. Grek toplumunun gelişim sürecinin başlangıcında feodal ilişkiler bulunmadığını biliyoruz. İlkçağ’ın ekonomik doruğunda ise, kaynaktan yoksun köylüler ve zanaatçılar işçiye dönüşmemişlerdi, rastlantı kazançla, devlet paraziti olarak yaşayan yoksul durumuna gelmişlerdi. Bu nedenle, İlkçağ ekonomisinin doruk noktasında ücretlilerin önemli bir rolünün olması söz konusu olamaz. Egemen olan köle emeğiydi ve sayıları giderek artıyordu.

M.Ö. V. ve IV. yüzyılda, bazı Grek devletlerinin köleci ekonomileri oldukça yüksek bir düzeye erişmişti ve bu hiç kuşkusuz ilerici bir olguydu. Engels bu durumla ilgili olarak şunları yazıyor: “…ne kadar çelişkili, ne kadar aykırı görünürse görünsün, köleliğin ortaya çıkışı o zamanın koşullarında büyük bir ilerlemedir, demek zorundayız.” “İşin, tarım ile sanayi arasında, daha geniş ölçüde bölünmesini, böylelikle de eski

dünyanın, yani Hellenizmin en yüksek aşamasına erişmesi yalnızca kölelik sayesinde mümkün oldu."[26]

Bununla birlikte, zorunlu çalışmaya dayalı köleci düzen, teknik durgunluğa yargılıydı. Bu olgunun nedeni, Marx'ın dediği gibi, kölenin durumundan ileri gelmektedir: Köle "hayvanlara ve iş aletlerine onların kendisine eşit olmadıklarını, kendisinin bir insan olduğunu hissettirmek ister. Bu keyfi yaşamak için de onlara *con amore* kötü davranır. Bu nedenle, en sağlam ve en ağır iş aletlerini kullanmak zorunluluğu, bu üretim biçiminde kabul edilmiş bir ekonomik ilkedir, çünkü bu aletlerin kabalıkları ve ağırlıkları onların bozulmalarını daha güçleştirir"[27]. Tekniğin ilkel ve bunun sonucu olarak emeğin üretkenliğinin çok düşük olması nedeniyle, toplumun mamul ürüne olan artan gereksinimini karşılamak için, bir tek olanak vardır: Toplumun gereksinimleri oranında köle sayısını artırmak. İşçi ordusunun sürekli büyümesi, ekonomiyle ilgisi olmayan zorlayıcı önlemle, yani savaşla ve her türlü şiddet yöntemiyle, özgür insanların onur kırıcı bulduğu kol işinden kaçınması nedeniyle, İlkçağ üretiminin gelişmesinin vazgeçilmez bir koşuluydu. "*Köleliğin* üretimin egemen biçimi olduğu yerde, çalışma (iş) bir köle etkinliği, özgür insan için onur kırıcı bir şey durumuna gelir."[28] Bunun sonucu olarak, köleci üretim biçimi, üretim güçlerinin gelişimi sonunda tıkandı ve İlkçağ toplumu sürekli bir bunalıma girdi.

25 Modern Yunanca'da "Banka" (Ö.İ.)
26 F. Engels, *Anti-Dühring*. II. partie, chap. IV, p. 213.
27 K. Marx, *Le Capital*, livre I, tome I, p. 196.
28 F. Engels, *Naturdialektik*, 1925, p. 86.

OTUZUNCU BÖLÜM

PERSLER'E KARŞI KAZANILAN ZAFERDEN SONRA HELLAS'TA DEMOKRATİK HAREKETİN GELİŞMESİ

1. Muzaffer Hellas. Med Savaşları halk yığınlarında büyük bir coşkuya yol açmıştı. Bunun ilginç bir örneği şudur: Kserkses'in istilasından sonra, Atina tam bir yıkıntı yığınıydı. Kentin surlarını yeniden yapmak gerekiyordu. Yaşlı, genç bütün Atinalılar çalışmalara katıldılar ve bir ay içinde surları yaptılar. 9 kilometre uzunluğunda, 3,5 metre yüksekliğinde ve 6 metre kalınlığındaki surlar; çok kısa bir süre içinde eksiksiz yapıldılar. Yapı harcı kullanılmıyordu. Taşlar öylesine özenle, öylesine hesaplı yontulmuşlardı ki, birbirlerine yapışık izlenimi uyandırıyorlardı.

Kitlelerin artan etkinliğinden dolayı, Med savaşları dönemi, bazı kentlerde iç politik mücadele ile belirginlik kazandı; çünkü savaş, köleci sınıfın değişik katmanları arasındaki çelişkiyi yoğunlaştırdı. Attika'da, Boiotia'da, Sparta'da, Peloponnesos'un öteki devletlerinde, Syracusa, Olbia, Pontos Herakleia'sı (Zonguldak Ereğlisi) Grek kolonilerindeki politik mücadeleyi şiddetlendirdi.

Boiotia'da iktidar, doğuştan soylu sınıftan, soylu sınıftan olmayan toprak sahiplerinin ve zengin hayvancıların eline geçti. Plataia Savaşı galibi, Spartalı Pausanias komutasında Grek müttefik birliklerinin, Perslerin yandaşı Boiotia aristokratlarına karşı bir cezalandırma seferi açması, hükümet darbesini hızlandırdı. Thebai'yi kuşatan Pausanias hain aristokratların kendisine teslim edilmelerini istedi ve hepsini öldürttü.

Kral Pléistonax’ın küçüklüğü döneminde Sparta naibi olan Pausanias, ephoros’ların (devlet denetçileri) yönettiği tutucu kesime karşı, egemen sınıftaki muhalefetin başına geçti. Muhalefet, ephoros’ların üstünlüğüne son vermek, Hellas’ta Sparta egemenliği kurmak için daha saldırgan bir dış politika izlemek, periokikosların ve helotların bir bölümünü de katarak yurttaşlık haklarından yararlanan yurttaşların sayısını artırmak istiyordu. Bu tasarısını gerçekleştirmek için, Pausanias, Perslere güveniyordu; Thukydides’in tanıklığına göre, “onlara (helotlara), kendisiyle birlikte ayaklanırlarsa ve kendisini desteklerlerse özgürlük ve kentin yurttaşlığını sağlayacağına dair söz verdi.” (I. 132, 4). Ephoroslar bu girişime son verdiler. Pers severlikle suçlanan Pausanias idam edildi. Bir süre sonra, 464 yılına doğru, helotlar ayaklandılar (daha önce değinilen üçüncü Messenia Savaşı).

Lakonia’nın sınırdaşı Argos’ta, savaşlardan sonra meydana gelen gelişmeler demokratların zaferi ve demokratik yönetimin kurulmasıyla sonuçlandı. Eylem kolonilerdeki Grek kentlerine yayıldı. Syracusa’da M.Ö. 460 yılına doğru tiranlar düştü ve 50 yıl sürecek demokratik rejim kuruldu. Pontos Herakleai’sında (Zonguldak Ereğlisi) ve Karadeniz kıyısındaki öteki Grek kentlerinde aristokratların yönetiminin yerine demokratik bir hükümet geçti.

2. 470-460 yılları arasında Atina’da siyasal mücadele. Demokrasinin genişlediği ve üstün bir düzeye eriştiği Atina tarihi (M.Ö. V. yüzyıl) köleci demokrasi için yapılan başarılı mücadelenin en güzel örneğini sunar. Atina’da, köleci sınıfın içinde iki topluluk ya da iki parti mücadele etmekteydi: Tutucu tarım partisi ve demokratik parti ya da deniz partisi.

Köylülerin ve küçük toprak sahiplerinin çoğunluğunu oluşturduğu tutucu tarım partisinin önderleri, soylu kökenli büyük toprak sahipleriydi. Salamin Savaşından önce, denizde ve karada yeni bir savaşa hazırlanan Perslere karşı düzenlenecek savunmanın biçimine ilişkin olarak bu iki parti arasında amansız bir mücadele olduğunu biliyoruz. Tarım partisinin şefi Aristeides *ostrakismos*’a (sürgün) çarptırılmıştı. Önce Ksanthippos’un daha sonra Themistokles’in yönettiği denizcilik çevreleri, askerî bakımdan haklı çıkan kendi programlarını gerçekleştirmişlerdi. Ama Attika’nın kırsal bölgeleri

yakılıp yıkılmıştı. Bu nedenle, savaşta, demokratların politikaları halk yığınlarının hoşnutsuzluğuna neden oldu, eski zamanlara, “babaların gelenekleri”ne, yani buğdayın zenginliğin ölçütü olduğu Solon dönemine geri dönülmek isteniyordu. Lakonia severlik tarım partisinin ideologlarının belirgin niteliğiydi: Yurttaşları topraktan geçindiği için Sparta’yı örnek ülke olarak gösteriyorlardı. Sparta’nın siyasal düzeni kusursuz kabul ediliyordu; demokratik devletlerin tersine, iktidar, doğuşlarından itibaren devlet adamı olmak için yetiştirilmiş olan soyluların elindeydi.

Demokratik partiyi ya da Deniz partisini, tüccarlar, ihracatçılar, armatörler, tersane sahipleri, işyeri patronları yönetiyordu. Partinin yandaşlarının çoğunluğu, zanaatçılardan, yoksul kentlilerden, çoğunluğu Pire’de oturan ve denizcilikle uğraşan emekçilerden (tayfa, kürekçi, hamal, tersane işçileri, liman görevlileri ve politik rakiplerinin dedikleri gibi “liman serserileri”) oluşuyordu.

Demokratik partinin iki sloganı vardı. *İsonomia* ve *İsegoria.* İsonomia, yurttaşlık haklarında eşitlik (mülklerin yönetiminde ve mirasta eşit hak, vb.); İsegoria, politik haklarda eşitlik (aktif ve pasif oylamalarda eşit oy hakkı) anlamına geliyordu. Demokratların dış politikası saldırgandı; ticaret ve sanayinin gelişmesini, Grek gücünün artmasını, yabancı toprakların ve limanların ele geçirilmesini, kolonilerin ve güvenlik kolonilerinin kurulmasını gerektiriyordu. Sparta ile Atina arasındaki düşmanlık ve Hellas’a egemen olmak için yaptıkları hazırlıklar bu döneme damgasını vurdu. Demokratlar, Sparta’nın çevresinde toplanan aristokratlar koalisyonuna karşı olan devletleri birleştirmeye çalıştılar.

Tarımcı ve denizci partiler arasındaki mücadele, “elli yıl” adı verilen dönemde (Kserkses’in istilası –M.Ö. 480– ile Peloponnesos Savaşının başlangıcı –M.Ö. 431– arasındaki dönem) iyice şiddetlendi.

Demokratik partinin şefi Themistokles 490 yıllarının sonundan 470 yıllarının başına kadar Atina’da ağır basan bir rol oynadı. Kişiliği, yönettiği yeni işadamları için bile kendine özgüydü. Soylu bir aileden gelmemesine, iyi bir eğitim görmemiş olmasına karşın, yalnızca kendi yeteneğiyle yükselmişti. Thukydides, her duruma bir çıkar yol bulma yeteneğine işaret etmektedir. “Themistokles doğanın gücünü çok çarpıcı bir biçimde kanıtladı… düşüncesini hazırlamaksızın, kararını ne önce ne sonra

değiştirmeksizin, bir kavrayış gücü sayesinde, bir anlık düşünme, içinde bulunulan durumla ilgili kesin bir karara varmasına yetiyordu”, diye yazıyor Thukydides (I, 138).

Themistokles’in rakibi, politikaya Aristeides’in soktuğu Tarım partisinin şefi Kimon, Atina soylu sınıfındandı: Marathon galibi Miltiades’in oğlu, ana tarafından da Trakya Kralı Oloros’un torunuydu. Zengin aristokrat, demokrasi düşmanı ve Lakonia hayranı olarak, sadece eylemleriyle değil, çevirdiği dolaplarla da ün kazandı. “Evini bütün hemşerileri için Beşyüzler Meclisi binası haline getirmişti…” (Plutarkhos, *Kimon*, XII). Evinde herkese ziyafetler çekiyordu. Herkes dilediği meyveyi alabilsin diye evinin çevresindeki duvarları yıktırmıştı. Önemli bir politikacı ve kusursuz bir başkandı.

470 yılına doğru, Atina tutucu tarım partisi üstün geldi ve demokratların başkanı Themistokles, ostrakismos’a çarptırıldı (471). Düşmanları sürgünde de peşini bırakmadılar ve onu “medizm”le (Pers dostluğu) suçladılar. Atina mahkemesi onu yasadışı ilan etti. Themistokles, Pers kralının yanına gitti ve birkaç yıl sonra öldü.

Atina’nın yönetim biçiminde resmen hiçbir değişiklik olmamıştı ama Aerios Pagos’un (Yaşlılar Meclisi) önemi gerçekte önemli oranda artmıştı. Halk Meclisi’nin kararını yasalara aykırı sayması durumunda, bu eski kuruluşun, kararı veto etme hakkı vardı. Aerios Pagos ayrıca yurttaşların haklarına göz kulak oluyor ve hizmet kusurlarını yargılıyordu. 460 yıllarında Atina’nın başına Kimon geçti. Eurymedon (Köprü ırmağı) Savaşında, Greklere Kimon’un komuta ettiğini daha önce belirtmiştik. Bu zaferden sonra, askerî girişimlere yedi yıl ara verildi (461’e kadar).

60’lı yılların sonunda Demokratik parti öylesine etkin bir duruma geldi ki, Kimon’un yandaşları iktidarı ona bırakmak zorunda kaldı. Kimon’un düşüşünün doğrudan nedeni, 464 yılında, asi helotlara karşı Sparta’ya yardım gönderilmesini Ekklesia’ya (Halk Meclisi), önermesiydi. Halk Meclisi’nin karşı çıkmasına karşın, Messenia’ya cezalandırma birliği gönderildi. Spartalılar haberi güvensizlikle karşıladılar ve kendilerine yardım edecek yerde helotları desteklemelerinden korkarak Atinalı hoplitleri (ağır silahlı piyadeler) kovdular. Bu olay Atina’nın kızmasına neden oldu. Strategos Kimon görevinden alındı ve ostrakismos’a çarptırıldı.

3. Ephialtes'in reformları. 60'lı yılların sonuna doğru en köktenci demokratlar tekrar iktidara geçtiler. Başrolü "denizci serseriler"in lideri Ephialtes oynamaya başladı. Bu adamın çalışmaları, genellikle, gerçek değerleri verilerek değerlendirilmemiştir. Yüksek nitelikli bu "aşırı" demokrat insanın yaşamını hiçbir yurttaşı yazmadığı için, onunla ilgili olarak pek az şey biliyoruz. Göçmüş bir aristokrat aileden gelen ve Sophonides'in oğlu olan Ephialtes "devlete bağlı olduğu kadar namuslu" bir insandı. (Aristoteles, *Atina Anayasası*, 25, 1). Serveti bakımından toplumun alt katmanlarına yakın olan Ephialtes, kendisini bir savunucu ("demos'un prostates'i") olarak kabul eden yoksulların dostuydu. Onun gözünde, halk (yurttaşların aşağı katmanları) devletin gerçek efendisiydi. Demokrasi düşmanları ondan nefret ediyor ve "ağzına kadar dolu, saf özgürlük kadehini halk yığınına sunmak ve onu sarhoş etmek"le (Platon) suçluyorlardı. Halkın parasının har vurup harman savrulmasına, çalınmasına karşı amansızca mücadele etti. 462 yılında, ihtilas ve zimmetine para geçirmekten sanık memurlara karşı birçok davalar açtırdı. Kamuoyunu Areios Pagos'un yeniden düzenlenmesi düşüncesine hazırlayarak bu kuruluşun üyelerini bile bağışlamadı. Ephialtes'in yönettiği Halk Meclisi, Ekklesia'nın çıkardığı yasaları veto etmek hakkını Areios Pagos'un elinden aldı. Ayrıca, Areios Pagos'un rüşvet suçlularını cezalandırmak yetkisi kaldırıldı; bu işlerin tümü Beşyüzler Meclisi'ne ve Helieia'ya (jürili halk mahkemesi) verildi. Böylece her düzeyden memurların işlemleri halkın denetimine alındı. Sadece cinayet ve dinsel suçların yargılanması Areios Pagos'a bırakıldı.

Hiç kuşkusuz, bu dönemde, anayasanın korunmasıyla da Helieia görevlendirildi. Herkes, ant içerek, Halk Meclisi'nde incelenen önerinin yasaya aykırı olduğunu ileri sürebilirdi. Bundan sonra iş Helieia'ya geliyordu. Mahkeme, karşı çıkan kişiyi haklı bulursa, yasayı önerenler para cezasına ve olağanüstü durumlarda, ölüm cezasına çarptırılıyordu. Karşı çıkanın haklı çıkmaması durumunda kendisi para cezası ödüyordu. Bu kuruma "graphos paranomos" adı veriliyordu: Yasanın çiğnenmesine karşı şikâyet ya da yasayı çiğneyenleri suçlama.

Graphos paranomos, demokrasi düşmanlarının anayasayı değiştirmelerine engel oldu. Yasal koruma graphos paranomos'un

sürekliliğini sağladı.

Ephialtes’in reformları, demokratik hareketin gelişmesine katkıda bulundu. Halk Meclisi daha sık toplanıyordu, Beşyüzler Meclisi çalışmalarını iki katına çıkardı. Ephialtes hiç kuşkusuz büyük toplumsal reformlar tasarlıyordu, ama bunları gerçekleştirmeye zamanı olmadı. Soylular ondan nefret ediyorlardı. 461 yılında geceleyin alçakça öldürüldü. Katiller bulunamadı. Bunların onun politik kurbanları ya da onların kötülük ortakları olduklarını düşünmek gerekir.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM

PERİKLES'İN YÖNETİMİ

1. Atina'nın deniz imparatorluğu. Ephialtes'in öldürülmesinden sonra, demokratik parti onun tilmizi ve çalışma arkadaşı Perikles'in yönetiminde iktidarda kaldı. Parti on beş yıl boyunca temelde emperyalist bir politika izledi. Bu süre, Atina devletinin bir deniz imparatorluğu olmak ve Hellas'ın egemenliğini sağlamak için, öteki Grek devletleriyle (özellikle Peloponnesos Birliği) ve Perslerle sonu gelmez savaşlara giriştiği bir dönemdir. Ephialtes'in ölümünden sonra, Atina demokrasisinin belli başlı desteği artık aşağı halk katmanı değil, zengin ortası sınıf katmanlarının temsilcileriydi.

Atina ile Korinthos arasındaki ticari rekabet Peloponnesos Savaşının çıkmasına neden oldu. Atinalılar, Korinthos devletine batının deniz yollarını açan aynı isimli körfezin kıyılarına yerleştiler (Lokris'in Naupaktos kentinin alınması ve bu bölgeye Messenialıların yerleşmesi). Ayrıca, 460 yılında Peloponnesos Birliğinden ayrılıp Atina'nın yanına geçen Megara kentine bir garnizon yerleştirdiler. Atina garnizonu Korinthos'u kuzeyden tehdit etmeye başladı.

459-445 yılları arasında aralıklarla süren savaşı Korinthoslular başlattılar. Korinthoslular başarısızlığa uğradıkları için Sparta kavgaya karıştı. Spartalılar 457 yılında Atinalıları Tanagra (Boiotia) yakınlarında bozguna uğrattılar, ama Atinalılar'da Mironides komutasında Boiotialılara karşı zafer kazandılar ve Boiotia'nın yanı sıra Lokris ve Phokis'i işgal etiler. Atina donanmasına komuta eden Tolmides Poleponnesos'u dolaşıp kıyı bölgelerine saldırdı ve Sikyon'u kuşattı. Perikles'in yönettiği ikinci bir

deniz seferi az sonra Korinthos körfezine gönderildi. Sonuç olarak, körfez ve hemen hemen bütün Orta Hellas Atinalıların denetimine girdi. Thesselia fatihlere katıldı.

Aynı süre içinde (461-454), Atina, Pers boyunduruğuna başkaldıran Mısır'da savaştı. Asilerin başında bulunan Libyalı İnharos'un isteği üzerine buraya iki yüz kadırga (üç sıra kürekli) gönderildi. Atina filosu Delta'ya girdi ve asi Mısırlıların desteğinde Memphis'i kuşattı. Bununla birlikte girişim felaketle sonuçlandı: Bütün gemiler ve çoğu Atinalı olan 35 bin insan yok oldu. Bu bozgundan sonra Atinalılar, Peleponnesos Birliği ile beş yıl süreli ateşkes yapmak zorunda kaldılar.

Savaşlar 448 yılında tekrar başladı, ama bu kez Atinalıların yararına olmadı. Boiotialılara karşı Tolmides komutasında gönderilen bir Atina Birliği müthiş bir yenilgiye uğradı ve Koroniea'da (447) tamamen yok oldu; Tolmides savaş alanında öldü. Boiotia, sonra Lokris ve Phokis özgürlüklerine kavuştular. Atina Konfederasyonu'nun bir üyesi olan Euboia başkaldırdı. Spartalılar, Attika'ya yürüyüp burayı yakıp yıktılar.

Atinalılar, Peloponnesos Birliği'yle yeniden, bu kez 30 yıl süreli bir barış imzalamak zorunda kaldılar (445). Bu "Otuz Yıl Antlaşması" uyarınca, iki taraf da savaş öncesi topraklarını korudular ve başka birliklere girmemeye ve yönetici devlete karşı ayaklanmaları durumunda bu birliklerden birinin üyesi olan toplulukları desteklememeye söz verdiler. Atina, Peloponnesos ve Megara'daki fetihlerinden vazgeçti.

Hellas egemenliği için yapılan savaşın sonucu, böylece, Atina için bir yıkım oldu. Bunun nedeni, Mısır'da uğranılan felaket ve bunun yanı sıra, güçlerini abartan Atinalıların birçok düşmana karşı aynı anda savaşa girmeleriydi. Bununla birlikte, temsilcileri Kallas'ın gayretleriyle 449 yılında, Perslerle kendi yararlarına bir barış antlaşması yapmayı başardılar, bu antlaşmaya göre Persler Ege Denizinde donanma bulundurmamayı kabul ediyorlardı.

459-445 savaşları sırasında, Atina ile müttefikleri arasındaki ilişki artık Delos symmakhia'sının (birliğinin) başlangıcındaki ilişkiler gibi değildi. Symmakhia artık eşit devletler arasındaki bir konfederasyon değil, bağımlılarla egemen bir güç arasındaki ittifaktı. Bazı müttefiklerin (örneğin, Naksos ve Thasos) 460 yılına doğru birlikten ayrılma girişimleri, güç

kullanarak bastırıldı. Atina devleti, müttefiklerin ödentilerinin oluşturduğu kaynakların tümüne sahip bulunuyordu. Federal hazine, 454 yılında Delos'tan Atina'ya taşındı. Atina yönetimi, yalnızca Perslere değil öteki Grek devletlerine saldırmak için de müttefiklerinden kara ve deniz birlikleri desteği istiyordu. Üstelik, Atinalılar müttefiklerinin içişlerine de karışıyorlardı: Birliğin topraklarını kendi *episkopos*'ları (denetçi) tarafından yönetilen beş yönetim bölgesine ayırmışlardı. Müttefik ülkelerine Atina yurttaşları yerleştirildi. Yerleşmeleri hem tarımsal, hem de askerî amaçlıydı. Her kolon (kleruk kolonide yaşayan göçmen) askerlik hizmeti yapmakla yükümlüydü; her koleruhia (anakente bağımlı koloni kenti) genellikle, temel amacı müttefikleri itaat altında tutmak olan bir garnizondu. Görülüyor ki Delos symmakhia'sı özerk ve birbirine eşit ülkeler arasında kurulmuş olan iyi niyetli birlik niteliğini yitirmişti. Bir Atina imparatorluğuna dönüşmüştü ve birliğin üyeleri Atina'nın uyruğu durumuna gelmişti.

Demokratların başa geçmesiyle 462 yılında başlayan, tarım ve denizcilik (demokratik) grupları arasında 17 yıl süren politik mücadelenin ayrıntılarını bilmiyoruz. Ancak amansız bir mücadele olduğu ve demokratların lehine döndüğü kesinlikle söylenebilir. Başlangıçta muhalefetin başına geçen Kimon 445 yılında sürgünden geldikten pek az sonra öldü. Onun yerine, Milesias'ın oğlu Thukydides (tarihçi Thukydides'le aynı kişi değildir) geçti. Ama O da 444 ya da 443 yılında ostrakismos'a uğradı ve bu tarihten itibaren demokratik grup, kimseyle paylaşmaksızın 430 yılına kadar iktidarda kaldı. Her yıl yeniden strategos seçilen Perikles 14 yıl boyunca iktidarda kaldı; bu süre Perikles'in yönetim dönemi olarak tanımlanır.

2. Perikles'in yönetimi. Ksanthippos'un oğlu olan ve zengin bir aristokrat aileden gelen Perikles ana tarafından Kleisthenes'in küçük yeğeniydi. Dostları arasında bilginler, şairler, yetenekli sanatçılar vardı: Düşünceleri materyalizme yakın olan filozof Anaksagoras, Sokrates, trajedi şairi Sophokles, o sırada Atina'da yaşayan "Tarihin babası" Herodotos, heykeltraş Phidias ve başkaları. Perikles'in Halk Meclisi'nde büyük bir etkisi vardı. O sıralarda pek rağbette olan tartışma sanatında başka bir eşi bulunmayan büyük bir hatip olarak kabul ediliyordu. Savaşta, birleşik

birliklere komuta ediyordu. Kimon kadar olmasa da iyi bir komutan sayılıyordu.

Özel yaşamında, ilerici ve önyargısız davranıyordu. Miletos kökenli ve eski bir kibar fahişe olduğu söylenen Aspasia ile evlendi. Aspasia güzel, zeki ve bilgili bir kadındı. Politik yaşamın çalkantısı içinde, çevresine çağının en aydın kişilerini toplamıştı. Perikles'in dostları onunla konuşmaktan hoşlanırdı. Aspasia saygıdeğer bir eş, gerçek bir dost ve Perikles'in danışmanıydı.

Perikles, denizci partinin aşırı-solunu değil ortasını temsil ediyordu. Toplumun orta katmanlarının çıkarlarını savunuyordu: Yani, zengin tüccarların, dükkancıların, zanaatçıların, topraklarında yoğun tarım uygulayan öncü çiftçilerin, pazarın isteklerine uyum sağlamak için Perslerin yakıp yıktığı çiftliklerini onaran ve dış pazarlarla ilgilenen köylülerin savunucusuydu.

Thukydides, Perikles'i politikacı olarak şöyle tanımlıyor: "Perikles'in, karakterinin yüksekliği, görüşlerinin derinliği, çıkar gütmemesinin sınırsızlığı sayesinde, Atina üzerinde kuşku götürmez bir etki gücü vardı. Halkı yönetirken bağımsız kalmayı biliyordu.
Tek sözcükle, demokrasi onun adı sayesinde yaşıyordu; ama gerçekte birinci yurttaşın yönetimiydi." (Thukydides, II, 65).

Köleci sınıfın birliğini korumak için, Perikles ve çevresi, toplumun alt katmanlarının siyasal ve parasal isteklerini devlet kesesinden kısmen karşılamaya çalışıyorlardı. Seçimle gelinen görevle gündelik ücret ödenmesinin kurumlaşması Perikles'e mal edilir. Jüri üyeleri örneğin iki obolos, arkonlar dört obolos, Beşyüzler Meclisi üyeleri beş obolos alıyorlardı. Bunlar yüksek ücretler değildi, bazen bir zanaatçı daha fazlasını kazanıyordu: Örneğin, bir taş kırıcı günde bir drahmi yani altı obolos kazanıyordu. Günün fiyatlarına göre bu ücretler düşük sayılmazdı.

457 yılında bir zevgit (Solon anayasasına göre üçüncü sınıftan yurttaş) ilk kez arkont görevine seçildi, daha sonra tetler (Solon anayasasına göre belirli bir geliri olmayan dördüncü sınıftan yurttaş) birçok görevlere geldiler. Başka bir deyişle, varlıklı olmayan sınıflara seçilme hakkından yararlanmayı bu ücret kurumu sağladı.

Ücret sistemi askerlere, tayfalara ve subaylara uygulandı. Örneğin bir kürekçi günde bir drahmi alıyordu; subaylar bunun iki ya da üç katını. Doğrudan dağıtım sistemi geniş ölçüde uygulanıyordu. Yurttaşlar, tiyatroda (theorikon) yer satın almak için para (iki obolostan bir drahmiye kadar) kazanıyorlardı, ama bu parayı diledikleri gibi harcayabilirlerdi. Bazen bedava ekmek (Mısır ve Bosphorus'un "armağanları") dağıtılıyordu. Perikles döneminde, toprağı olmayan yurttaşlara, Attika dışında ve başta deniz imparatorluğuna bağlı devletlerde geniş ölçüde toprak payı dağıtılıyordu. Topraksız yurttaşların sayılarını azaltan kolonilerin stratejik ve ticari bir önemleri vardı. On binden fazla ailenin kleros (ad çekmeyle bölüşülen topraklar) aldığı biliniyor.

Perikles, aynı zamanda, işsizlere ve yoksullara (tek amacı bu olmasa da) iş sağlayan bayındırlık çalışmalarına girişti. Bu çalışmalar çok pahalıya patlıyordu: Yalnızca Parthenon yedi bin talanta çıktı. Paranın büyük bir bölümü sanatçılara, yapıcılara, zanaatçılara, taş kırıcılarına ve vasıfsız işçilere gitti. Bütün bu girişimler, yıkılmış köylülerin (özellikle Kleruhia köylülerinin), tetlerin (donanma hizmetinde) ve öteki yoksul insanların yararına hizmet ediyorlardı.

3. Atina'nın anayasası (yönetim biçimi). Atina köleci demokrasisinin anayasası bu dönemde kusursuz biçimini aldı. Yüce yetki, yetkisi geniş bir alanı kapsayan Halk Meclisi'ne aitti. Devletin yönetimiyle ilgili bütün sorunları inceliyor ve karara bağlıyordu.

Ekklesia el kaldırarak, özel görevleri olan (hoplitlerin komutanlığı, Attika sınırlarının savunulması, gemi yapımı, Pire'nin yönetimi, vb.) on strategos'u seçiyordu. Bu görevlerin dağıtımı da el kaldırma yöntemiyle yapılıyordu. Halk Meclisi stratogosların çalışmalarını denetliyordu. İçlerinden biri kınanacak bir şey yapacak olursa, "Ceza ya da para cezasının miktarını saptayan… mahkeme tarafından "yargılanıyordu." (Aristoteles, *Atina Anayasası,* 63, 3).

Ordu komutanlarının yanı sıra, gençlerin (yurttaşlık hakkından yararlanan yurttaşların 18-20 yaşındaki oğulları) öğretim ve askerî eğitimleriyle ilgilenen görevliler de el kaldırılarak seçiliyordu. Halk Meclisi, maliye memurlarını ve Su kemeri denetçisini, vb. görevi atıyordu.

Uzman ve işin ustası olmuş kişilere, kendi hataları yüzünden devletin uğradığı zararları ödeyebilecek serveti olanlara öncelik tanınıyordu. Ekklesia, iktidarın bütün temsilcilerini yorulmadan denetliyordu, çünkü üye sayısı çoktu ve üyelerinin suçlu sayılan kim olursa olsun hakkında dava açma yetkileri vardı.

Halk Meclisi yasa görevleri de yapıyordu. Her üye yasa önerisi yapabilirdi. Bütün Ekklesia bu tasarıların görüşülmelerine katılıyor, Meclis tarafından onaylanan tasarı daha sonra “Bule”ye (Beşyüzler Meclisi) gönderiliyordu. Bule’nin kararına “probulevma” adı veriliyordu. Bu görüşü dinledikten sonra, Halk Meclisi söz konusu tasarıyı Bule’nin görüşünü de dikkate alarak bir kez daha görüşüyordu. Görüşmeler sona erince, yasa tasarısı ikinci kez oylanıyor ve bir Halk Meclisi kararına dönüşüyordu. Ama yasa Helieia’nın (jürili halk mahkemesi) bir özel komisyonu tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe (*nomos*) giriyordu. *Graphos paranomos* gibi bu yöntem de demokrasi rejiminin güçlenmesine katkıda bulunuyordu.

Beşyüzler Meclisi daha az önemli bir devlet örgütü değildi. Üyeleri kura çekme yöntemiyle seçiliyordu. Her demos, file başına 50 temsilci olacak şekilde, kendi nüfusu oranında aday gösteriyordu. Meclis tam üye sayısıyla pek ender toplanıyordu. Meclis file sayısına göre on *pritaneia*’ya (encümen) bölünüyordu. Yıl içinde, pritaneia’lar sırayla toplanıyor ve bir aydan fazla (36-39 gün) görev yapıyordu. Pritanislerin (pritaneia üyeleri) ayrı bir binaları vardı, burada devlet hesabına karınlarını doyuruyorlardı. Her gün yeni bir başkan (epistates) seçiyorlardı. Epistate, V. yüzyılda, Beşyüzler Meclisi’nin ve Halk Meclisinin toplantılarına başkanlık ediyordu. Hazine’nin, arşiv’in ve devlet mührünün anahtarı onda bulunuyordu.

Beşyüzler Meclisi, devleti diplomatik ilişkilerde temsil ediyordu, elçileri o kabul ediyor ve Halk Meclisi’ne takdim ediyordu. Ağır suçluları tutuklamak ve davalarını mahkemeye ya da suçlarının karşılığı olan cezalar Helieia’nın yetkisini aşıyorsa, Halk Meclisi’ne yollamak konusunda sınırsız yetkileri vardı. Beşyüzler Meclisi, *dokimasia* hakkına, yani Bule üyelerinin ve arkontların yurttaşlık haklarını ve ahlak durumlarını denetleme yetkisine sahipti. Prytanisler, Halk Meclisi’nin kararlarının uygulanmasını denetliyor, devlet ekonomisini yönetiyor, bayındırlık çalışmalarını kontrol ediyor, gençlerin eğitimini gözetiyor, donanmanın ve gereçlerinin yönetiminin

sorumluluğunu yükleniyorlardı. Kentte, pyranisler kentin işlerini yürütüyorlardı. Beşyüzler ve Halk Meclislerini topluyor ve toplantı gündemlerini hazırlıyorlardı. Beşyüzler Meclisi, Halk Meclisi'nin yalnızca yürütme organı değil, aynı zamanda onun bürosuydu.

*Graphos paranomos'*un kurumlaşmasından ve Areios Pagos'ta yapılan reformlardan sonra, jürili mahkemeler (Helieia) Atina'da büyük bir önem kazandı. Demokrasinin en yüksek döneminde, "Helieia üyeleri", otuz yaşını geçmiş ve adaylığını koymuş erkekler arasından ad çekme yöntemiyle seçiliyorlardı. Helieia üyeleri toplam altı bin kişiydi (file başına altı yüz); bunların bini yedekte tutuluyor, beş bini gene ad çekme yöntemiyle hukuk komisyonlarına ayrılıyordu. Duruşma sırasında davacı ve davalı dinleniyor, bundan sonra Helieia üyeleri küçük taşlar kullanarak ve gizli oylamayla kararlarını bildiriyorlardı: Bütün bir taş aklama, ortası delik taş suçlama anlamına geliyordu.

Bu dönemde, Arkontlar kurulu ve Areios Pagos gibi eski kurumlar çalışmalarını sürdürüyorlardı; ama etkinliklerini yitirmişlerdi. Arkontların başlıca görevi adli davaları incelemek ve mahkemelere sevk etmekten ibaretti; ayrıca din işleriyle de (alayların düzenlenmesi, rahiplikle ilgili görevler vb.) ilgileniyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ephialtes'in reformlarından bu yana, Areios Pagos katilleri, kundakçı ve bozguncuları, kutsal şeylere saygısızlık yapanları yargılayan bir mahkeme görevi yapıyordu.

M.Ö. V. yüzyılda Atina'nın rejimi böyleydi. Atina, "….biçimi çok yetkin bir devlet: Demokratik cumhuriyet"[29] idi. Bu köleci demokrasi, Hellas'ın gerici aristokratik devletlerine ve doğunun despotluklarına oranla, ileri atılmış bir adımdı. Atina anayasası, dönemine göre, ilerici olan bir toplumsal düzeni yansıtıyordu.

Ama gerçekte bir köleci demokrasi olan İlkçağ demokrasisini abartmamak gerekir. Bu toplumda özgür yurttaşlar çalışan nüfusun önemsiz bir bölümünü oluşturuyordu, asıl üreticiler kölelerdi. Hiçbir siyasal haktan yararlanmayan köleler, kendilerinden gelecek her türlü direnmeyle savaşan devlet kuruluşları tarafından eziliyorlardı. Bu nedenle, hiç kuşkusuz Attika'da sayıca özgür insanlardan daha az olmayan köleler, bütün insan haklarından yoksun bulunuyorlardı. Özgür nüfusun yarısını oluşturan

kadınlar ve bunların yanı sıra metekler, politik bakımdan hiç de daha ayrıcalıklı değillerdi. Sonuç olarak, Attika nüfusunun ancak altıda ya da yedide biri haklarına sahipti.

Atina anayasası kırsal kesimin zararına, kentten yanaydı. Halk Meclisi her sabah Atina'da Pniks tepesinde toplanıyordu. Tüccarlar, dükkancılar, ücretliler, gündelikçiler ve öteki yurttaşlar Meclis'in toplantılarına katılabilirlerdi. Köylüler ise, ya orada hiç temsil edilmiyor ya da az sayıda delege gönderiyorlardı; çünkü Halk Meclisi'nin toplantısına katılmak en az iki-üç gün yitirmelerine neden oluyordu, bazen toplantılar tarım mevsimine rastlıyordu. Bu toplantılara katılanların sayısı, otuz beş bin özgür Attika vatandaşı üzerinden, iki ya da üç bini biraz geçiyordu. Grek demokrasisinin bir kusurunu daha belirtelim. Yasaya göre, kentdevletin her vatandaşı herhangi bir devlet görevine seçilebiliyordu; ama bu görevlerin çoğu ücretsiz olduğu için, buralarda ancak zenginler görev alabiliyordu. Perikles'in jüri üyeleri, Beşyüzler Meclisi üyeleri, arkontlar ve stratogoslar için ücret getirmiş olmasına karşın, bu ücretler ödenmediği için bu görevleri ancak zenginler alabiliyordu.

4. Atina köleci demokrasisinin yayılma politikası. Özgürleştirme amacı gütmekten uzak olan Grek demokrasisi, bunun tersine, yayılmak, yeni köleleri, yeni müttefikleri sömürmek istiyordu.

Atina gelirlerini, gümrük, liman, pazar, adalet, ticaret, köle ticareti haklarından, meteklerden alınan vergiden ve kamu mallarından sağlıyordu. Devletin bazı gereksinimleri, en zengin insanların zorunlu olduğu *liturgia* (toplumun yararıyla ilgili işler), yoluyla sağlanıyordu. Birkaç türlü liturgia vardı: Örneğin *trierarkhia,* bir savaş gemisini donatmak zorunluluğuydu; *khorogia*, dramatik temsiller için bir koro toplamak ve ücretini ödemek zorunluluğuydu, vb. Gerektiği zaman, Halk Meclisi, servetleri iki bin drahmiyi geçen yurttaşlardan özel bir vergi, *eisphora* alıyordu. Bununla birlikte, bütçe gelirleri (yılda 400 talant dolaylarında) cumhuriyetin artan masraflarını karşılamaya yetmiyordu. Dengeyi sağlamak için, federal hazine (yılda 600 talanta yakın) Atina hazinesiyle birleştiriliyor ve Atina hazinesi ortak kaynakları kendi halkı yararına dilediği gibi kullanıyordu.

Perikles döneminde, Atina'nın saldırgan dış politikası biraz duruldu; ama bununla birlikte yeni bir kanlı savaşa yol açan emperyalist politikasını sürdürdü. Perikles'in "barışçı saldırganlık"ının dört amacı vardı: 1) Diplomatik yolla (anlaşmalar, vb.) Atina'nın deniz gücünü sağlamlaştırmak ve yaymak; 2) İttifak antlaşmalarıyla, etkisini doğu ve batıda (Euxeinos Pontos, İtalya, Sicilya) güçlendirmek. Bu politikanın amacı yalnızca Atina'nın ticaret ve askerî varlığını güçlendirmek değildi, aynı zamanda Hellen dünyasındaki üstünlüğünü sağlamaktı.

Örneğin, Perslerle yapılan barış antlaşmasından sonra, Trakya Khersonesos'una, Lemnos ve İmroz'a Kleruhia kolonları yerleştirildi; bundan amaç, Euxeinos Pontos (Karadeniz) ve Trakya'daki doğal kaynaklarıyla ünlü Strimon pazarını ve bunların yanı sıra, ayaklanma girişimleri cezalandırma seferleriyle bastırılan birlik topluluklarının topraklarını denetim altında tutmaktı. Cezalandırma seferlerinin birine bizzat Perikles komuta etmişti. Samos adasını yöneten oligarşi, Miletos'la olan anlaşmazlığında Atina'nın arabuluculuğunu kabul etmemişti. Bunun üzerine, Perikles kırk kadırgayla gelip oligarşiyi devirdi ve Samos'ta demokratik bir düzen kurdu. Kaçmayı başaran oligarklar, eski rejimi kurmak üzere Perslerin yardımıyla Samos'a dönünce, Perikles bu adaya tekrar saldırdı ve dokuz ay süren kuşatmadan sonra asileri teslim olmaya zorladı. Demokrasi tekrar kuruldu. Samoslular surlarını yıkmak, filolarını teslim etmek ve bir haraç ödemek zorunda kaldılar (439).

437 yılında, büyük bir Atina filosu, Perikles'in komutasında Karadeniz'e doğru yola çıktı. Bu diplomatik seferin amacı Atina devletinin gücünü kanıtlamak ve Karadeniz havzası Grek kolonilerini Atina deniz birliğine bağlamaktı. Sefer oldukça başarılı oldu: Sinope (Sinop), Nymphodoros ve Karadeniz'in batı kıyısında bulunan birçok koloni birliğe katıldı. Bazı yeni üyelerin toprakları üzerine (özellikle Sinop) anakente bağlı kolonlar yerleştirildi. Böylece Atina İmparatorluğu Karadeniz kıyılarında kendisine dayanak noktaları sağlamış oldu.

Atina, uzun süredir ticaret yaptığı İtalya'da etkisini sağlamlaştırmak için, Perikles'in girişimiyle, Sybaris yakınlarında, Krotonluların yıktığı Thourici kolonisini kurdu (443). Bu koloni sadece Atina'nın değil bütün Hellen dünyasının kolonisi olacaktı. Buraya çeşitli Grek bölgelerinden kolonlar

gönderildi; gönderilen kolonların çoğu seçkin insanlardı: Filozof Empedokles (Sicilya'nın, Agrigente'sinden), Trakya'nın Abdera kentinden filozof Protogoras, Halikarnasoslu tarihçi Herodotos. Protogoras, yeni kentdevletlerinin yasasının hazırlanmasına katıldı. Ünlü mimar Hippodamos kentin planını yaptı: Birbirleriyle dik açı yaparak kesişen, düz çizgi halinde uzanan yolları, bütün yapıların aynı ölçüde ışık alacağı şekilde düzenlenmişti. Koloninin kurucuları örnek bir kentdevlet kurduklarına inanıyorlardı.

Daha sonra, Thourici, Atina'yla bozuştu ve onun düşmanlarının yanına geçti. Buna karşılık, Perikles, Zakynthos ve Kephalonia adalarıyla, Sicilya'da Segesta ve Leontinoi, İtalya'da Rhegion ve Napoli kentleriyle ve nihayet Kerkyra adasıyla anlaşmalar imzaladı (433). Böylece, Atina batının ticaret yolunu güvenlik altına aldı.

Perikles'in Atina'nın egemenliğini kurmak eğilimi ifadesini panhellenci bir politikada buldu. Bütün Grek ülkelerinin katılacağı ve aşağıdaki sorunların çözüme bağlanacağı bir kongre toplamayı denedi: 1) Med Savaşları sırasında yıkılan Grek tapınaklarının belli bir plana göre onarımını sağlamak için bir Hellas hazinesi kurulması; 2) Korsanlığa karşı mücadele ve 3) Grek devletleri arasında barışın korunması. Ama Sparta'nın karşı çıkması yüzünden kongre yapılamadı. Perikles biraz sonra, Eleusis kültünün evrensel olmasını ve bütün Hellen ülkelerinden hasatın ilk ürünlerinin Eleusis tanrıçaları Demeter ve Kora'ya (Kore) sunulmasını önerdi. Ama hiçbir ülke kabul etmedi bu öneriyi. Çünkü bunu kabul etmek Atina tanrılarının üstünlüğünü kabul etmek anlamına geliyordu. Atina'nın, Hellas'ın dinsel yaşamında üstünlük sağlayarak siyasal etkisini güçlendirmek girişimleri başarısızlığa uğradı.

Atina "Perikles Çağı"nda, Hellas'a politik üstünlüğünü kabul ettirmek gücünü bulamadı; ama ekonomik önemi doruk noktasına erişti. Denizin efendisi Atina, Hellas'ın ticaret merkezi ve Pire de en zengin limanı oldu.

5. Hellen dünyasının kültür merkezi Atina. Atina, V. yüzyılın ortasında, aynı zamanda, Hellen dünyasının kültür merkezi oldu. "Perikles dönemi Hellas'ın gelişmesinin doruk noktasıdır", der Karl Marx. Öteki Hellen devletlerinin bilgin, şair ve sanatçıları Atina'ya geliyorlardı:

Klazomenaili (Urla-İzmir) Anaksagoras, Trakya'nın Abdera kentinden sofist Protogoras, Sicilya'nın Leontinoi kentinden Gorgias. Bütün Grek topraklarını gezmiş olan, İlkçağ'ın büyük maddeci filozofu Demokritos da Atina'da yaşadı.

"Tarihin babası" Halikarnasoslu Herodotos, Atina yurttaşı haklarını kazandı. İkisi de Boiotialı olan şair Pindaros ile "diskobolos"un (disk atıcısı) yaratıcısı heykeltraş Miron uzun süre Attika'nın başkentinde yaşadılar; Hellen kültürünün ünlü temsilcileri Phidias, Sokrates, Aiskhylos, Sophokles, Euripides, Aristophanes, Oloros'un oğlu ünlü tarihçi Thukydides Atina'da doğdular. Atina sanatı gelişme döneminde yalnızca köle sahibi, zengin azınlığın tekelinde değildi. "Perikles Çağı"nda, yılda altmış kadar bayram (bunların en önemlileri Dionisios'lar, Panathenai'ler, Lenaia'lar idi) kutlanıyordu. Dinsel törenlerden başka, bayramlar sanatsal gösterilere ve bazen de atletik yarışmalara da yer veriyordu. Eupatrides döneminin yalnızca askerî özellikli yarışmaları *agonlar*'ın tersine, bunlar Pisistrates'den bu yana bir ulusal nitelik kazanmışlardı. Örneğin, Dionisios'lar sırasında üç-dört gün süren tiyatro temsilleri yapılıyordu. Bu bayramlar için, Sofokles, Aiskhylos ve Euripides trajediler, Kratinos, Aristophanes ve başkaları komediler yazıyorlardı. On üyesi bulunan bir jüri ödül dağıtıyordu. Temsillerin masraflarını zenginler bir tür vergi olan "liturgia" (toplum yararına işler) ile karşılıyorlardı. Bu durum dramatik yapıtların içeriğini etkiliyordu, çünkü masrafları ödeyen zenginler dolaylı da olsa sansür uygulayabiliyorlardı.

Büyük yapım çalışmaları Atina'yı Hellas'ın en güzel kentlerinden biri durumuna getirdi. Limanı Pire, surlarla, dalgakıranlar ve yeni rıhtımlarla donatıldı. Haller'e, büyük buğday ambarları yapıldı. 455 yılında tamamlanan "Uzun Duvarlar"ın arasına, Perikles'in buyruğu üzerine, kenti ve limanını daha da sağlamlaştıran bir üçüncü duvar yapıldı. Yeniden yapılan Akropolis dinsel ve kültürel merkez oldu.

Akropolis'e açılan ve savunma istihkâmları olarak yapılan *propylaion*'lar (Propliaia)[30], dorik tarzda görkemli bir sıra sütunlar oluşturdular; bu sıra sütunlar, duvarları Atina'nın şanlı geçmişini yansıtan resimlerle bezeli dehlizlerle yandan berkitilmişti; bu resimlerden biri Marathon Savaşını temsil ediyordu. Akropolis'in içinde, yapıların arasında, çimenlikler,

ağaçlar, mermer ve bronz heykeller vardı. Propylaionların solunda yüksek bir kaidenin üzerinde, Athena Promakhos (koruyucu) heykeli yükseliyordu. Athena silahlı temsil edilmişti, elinde tuttuğu mızrağın parlak temreni uzaklardan görünüyor ve Pire'ye giden denizcilere yol gösteriyordu. Atina'nın en görkemli anıtı, kutsallaşmış erdem ve mesleklerin koruyucusu Athena Parthenos'a (Kızoğlan kız Athena) adanmış bir tapınak olan Parthenon'du. İktinos ve Kallikrates adlı iki mimarın yapıtı olan Parthenon, görkemli Dorik üslubuyla yapılmış ve yurttaşların yeni beğenisini okşayan İonik ögelerle bezenmişti. Dorik yapıların görkemli görünüşü Atina Cumhuriyetinin sarsılmaz gücünü simgeliyordu. İonik geleneğe uygun olarak, alınlıklar ve efrizlerde heykeller ve alçak-kabartmalar yer alıyordu. Bunların bir bölümünü Phidias yapmıştı. Tapınağın içinde yükselen, tanrıçanın altın ve fildişinden yapılmış heykeli Phidias'ın yapıtıydı. Boyutlarıyla (14 metre) ilgili bir fikir edinmek için, sağ avucunun içinde, bir insan boyunda Nike[31] figürü tuttuğunu bilmek yeter. Bu Athena heykeli devlet hazinesinin kapsamına giriyordu (değeri 20 milyon altın ruble dolaylarında); giysilerindeki altın paraya çevirmek için çıkartılabiliyordu. Daha sonra Akropolis'in içinde Erekhteion[32] ve bundan daha küçük bir tapınak olan Nike (zafer) yükseltildi. Bunların ikisi de İonik tarzda yapılmış başyapıtlardı. Akropolis'in güneydoğu yamacına, ses yarışmaları için Odeon (şarkı tapınağı) yaptırıldı. Perikles döneminde yaptırılan anıtlarla ilgili olarak Plutarkhos'un yargısı şu: "Bu yapıtların her biri, daha bittiklerinde bile, güzellikleriyle bir antik niteliğe sahiptiler; bununla birlikte, bütün tazeliklerini, bütün gençlik parıltılarını sürdürüyorlar; kendilerini zaman etkilerinden koruyan bir yenilik çiçeği gibi parıldıyorlar!" Ama bütün bunlar çok pahalıya patlıyordu. Örneğin, Parthenon, devlet bütçesinin yedi katına eşit olan 7 bin talanta mal olmuştu. Bütün bu masrafların Atina'nın müttefikleri tarafından karşılanması gerekiyordu, bu da onların hoşnutsuzluklarını artırıyordu.

29 F. Engels, *L'Origine de la famille, de la propriété privée et de I'Etat,* p. 11.
30 Eski Grek yapılarında, tapınak avlusu giriş revakı. Atina Akropolis'inin anıtsal girişi. (Ö.İ.)
31 Zeus'un habercisi kanatlı kız… Zafer'i simgeler. Athena'nın ek adı. (Ö.İ.)
32 Mitolojik Attika Kralı Erekhteus'un Athena'yla birlikte kullandığı tapınak. (Ö.İ.)

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM

PELOPONNESOS SAVAŞI

1. Anlaşmazlığın nedenleri. Arkhidamos'un Savaşı. Bununla birlikte, Atina'nın gönenç ve gelişmesi geçici oldu: Atina Deniz İmparatorluğu ile Peloponnesos Birliği arasında çıkan yeni bir çetin savaş (431-404) buna son verdi. Peloponnesos Savaşı adı verilen bu savaş, hemen hemen bütün Hellas'ı ve dahası, bazı başka ülkeleri (Makedonya, Trakya, Pers) de içine aldı. Thukydides çok haklı olarak, bu savaşın, halkların çoğunluğunda büyük bir kargaşaya yol açtığına ve kendisinden öncekilerden daha belirleyici olduğuna işaret etmektedir. Grek devletlerinin toplumsal ve siyasal yaşamlarındaki zıtlıklar, bu yirmi yedi yıl süren iç savaş boyunca kesinlikle yoğunlaştılar ve Hellas'ı ağır bir bunalıma sürüklediler.

Peleponnesos Savaşının, Grek toplumunun tümünde olduğu gibi çeşitli devletler içinde de bir bunalımın habercisi olan çok derin siyasal ve ekonomik nedenleri vardı. İlkin, egemenlik mücadelelerinin sonucu olarak, Atina ile Sparta arasında bir savaş çıkmasının kaçınılmazlığı gösterilebilir. Atina devleti egemenliğini yalnızca denizde değil, aynı zamanda Kıta Hellas'ında da yaymaya kalkıştığı zaman, Sparta, Atina'nın başarılarını kıskandı. Orta Hellas'ın neden olduğu rekabet, daha önce, otuz yıllık barış ya da Perikles barışıyla sona eren ilk savaşa yol açmıştı. Perikles barışıyla, Atinalılar egemenliklerini kıtaya yaymaktan vazgeçiyorlar ve iki birlik karşılıklı olarak eski sınırlarını tanıyorlardı. Hiç kuşkusuz, bu uzlaşma, her yerde birbirine zıt siyasal düzenleri destekleyen devletler arasındaki bir ciddi anlaşmazlığı çözümleyemezdi. Atina demokratları desteklerken,

Sparta gerici bir aristokratik rejim kurmak istiyordu. Karşılıklı olarak temellerini yıkmaya çalışıyorlar ve siyasal zıtlıkları körüklüyorlardı.

Atina ile Sparta arasındaki mücadele, Atina ile Peloponnesos Birliği üyeleri olan Korinthos ve Megara arasındaki ticari rekabet yüzünden hızlandı. Atina etki alanını, İtalya ve Sicilya yolu üzerinde bulunan, Balkan yarımadasının batı kıyısındaki kentlere yaydıktan sonra, Atina'nın en amansız düşmanı Korinthos oldu. Batı ile ticaret Med Savaşlarından sonra büyük bir önem kazandığı için, batı pazarlarındaki mücadele yoğunlaştı. Atina'nın Peloponnesos Birliği'ne karşı savaşmasının belirleyici nedeni, tam olarak, bir yandan Atina, öte yandan Korinthos ve Megara arasındaki ticari rekabetti.

Savaşın ilk bahanesi, Kerkyra ile Korinthos'un Adriyatik'in zengin tüccar kenti Epidammos için yaptıkları savaşa Atina'nın müdahalesi oldu. Kerkyra'yı destekleyen Atina, Korinthoslular üzerine bir filo gönderdi. Bu desteğin başlıca sonucu, zenginliği ve filosuyla ünlü Kerkyra'nın Atina Deniz Konfederasyonuna girmesi oldu. Atina ile Korinthos arasındaki düşmanlık bu nedenle iyice çoğaldı. İkinci bahane de gene Korinthos'la ilgiliydi. Çatışmanın nedeni Halkidikya (Khalkidike) yarımadasındaki Poteidai kentiydi. Korinthos'un kolonisi olmasına karşın Poteidai Deniz Konfederasyonuna girmek zorunda kalmıştı, bu durum da Atina ile Korinthos arasındaki düşmanlığı körükledi. Bu kenti ellerinden kaçırmak korkusuyla, Korinthoslu görevlilerin kovulmasında ve kentin deniz tarafını koruyan surların yıkılmasında direnen Atinalıların istekleriyle başlayan iki taraflı bağımlılık Poteidaia'yı mücadele arenasına dönüştürdü.

Karşılık olarak, Korinthoslulardan cesaret alan Poteidaialılar, Konfederasyondan ayrıldılar. Atina'nın, bu kenti örnek alıp peşinden giden Halkidikya'daki müttefikleri ayaklandılar. Atinalılar büyük bir kara ve deniz gücü hazırladılar. Savaşın üçüncü bahanesi, Atina Halk Meclisi'nin, Korinthos'un müttefiki Megaralılara Konfederasyon limanlarında ticareti yasaklama kararı (432) oldu; bu karar Megara ticaretine onarılmaz bir darbe indiriyordu.

Spartalılar, müttefiklerinin şikâyetleri nedeniyle, Atinalıların kararlarından vazgeçmelerini istediler ve Peloponnesos Birliği devletlerinin temsilcilerini toplantıya çağırdılar. Korinthoslular bu toplantıda Atina'nın

en amansız düşmanı olarak sivrildiler. Atina “tiranlığı”nın bütün Hellas’ı tehdit ettiğini ileri sürdüler ve “Atinalıların köleleştirdiği Hellenlerin özgürlüklerine kavuşturulması için” savaş çağrısında bulundular. Birlik üyelerinin çoğunluğu savaştan yana çıktılar: Anlaşmazlığın gerekçesi, Atinalılar tarafından köleleştirilmiş Hellenlerin özerkliklerini sağlamaktı; bunun üzerine, müttefiklerinin savaşçı niyetlerinden yararlanan Sparta, Peloponnesos Birliği adına Atina’ya ültimatom gönderdi.

O sırada Atina’da baş strategos ve bir numaralı devlet adamı olan Perikles, yurttaşlarını Peloponnesoslulara boyun eğmemeye ve savaşa girmeye çağırdı. Kimileri Perikles’in kişisel nedenlerden dolayı böyle davrandığı kanısındaydı. O sırada, Perikles’in karşısındaki muhalefet güçlenmekteydi. Bir tabakhane sahibi olan Kleon’un yönettiği en radikal demokratlar, ücretlilerin ücretlerinin ve devletin dağıtımlarının artırılması ve bunun yanı sıra daha etkili bir fetih politikası izlenmesini istiyorlardı. Sparta’yla barış ve demos lehinde alınan önlemlerin azaltılmasını isteyen sağ da Perikles’e karşıydı. Perikles’in durumu sarsılınca, onu gözden düşürmek için yakınlarını suçladılar. Dostları, heykeltraş ve ustabaşı Phidias, filozof Anaksagoras ve hatta Perikles’in karısı Aspasia suçlanıp mahkemeye verildiler. Başka nedenler arasında kişisel nedenler dolayısıyla da böyle davranmış olabilir Perikles, ama asıl neden, çıkarlarını savunduğu, Atina demokrasisinin tüccar ve zanaatçı katmanlarının Korinthos ve Megara’nın rekabetini ortadan kaldırmaya ticaret ve sanayii geliştirmeye can atması ve bunun sonucu olarak da savaş istemesiydi. Bu nedenle Sparta’nın elçisinin dinlenilmesine gerek görülmedi ve adam “Bugün Hellenlere büyük bir musibetin başlangıcı olacaktır” diyerek Attika’dan ayrıldı (Thukydides, II, 12). Atina’nın yönetici çevreleri savaştan kaçınmaya çalışmak şöyle dursun, durumu daha da gerginleştirdiler.

Perikles’in savaş planı Atina’nın deniz üstünlüğünden yararlanmak için denizde savaşmaktı; Attika topraklarını savunmayı gerekli görmüyordu ve orduları kendi ordusundan sayıca daha fazla olan Peloponnesoslularla karada savaşa tutuşmayı aptalca buluyordu. Perikles, Thukydides’in (I, 140-144) aktardığı bir söylevinde “Evlerin ve toprakların yitirilmesine değil, insanların yitirilmesine acınmamız gerek.” diyordu. Yani, tarımcı katmanların çıkarlarını kesinlikle umursamıyor ve Konfederasyon’un deniz

gücüne büyük umutlar bağlıyordu. Ona göre, düşmanın güçsüz yanı, parasızlığı ve denizdeki yetersizliğiydi. Ama, olaylara beklenmedik bir biçim verecek olan iç ve dış karışıklıkları önceden tahmin edemezdi.

Savaşın ilk evresine (431-421), Sparta kralının adından esinlenerek Arkhidamos Savaşı adı verilir. Savaş, Boiotia konfederasyonunun Atina'nın müttefiki Platia'ya saldırmasıyla başladı. Düşman, kapıları aristokrasi tarafından açılan bu kenti işgal etti. Bu birinci evreden itibaren, savaşın gidişinin belirgin bir niteliği olan, askerî harekât ile şiddetli toplumsal mücadelenin birbirine karıştığı bütün açıklığıyla görüldü. Kral Arkhidamos'un komuta ettiği Peloponnesosluların müdahalesi Attika'da yakıp yıkıcı baskınlarla başladı. Yaz ortasıydı, buğdaylar olgunlaşıyordu. İstilacılar hasadı yok ediyor, zeytinlikleri bağları yerle bir ediyor, evleri yağmalıyordu. Kırsal bölge halkı, Perikles'in önerisi üzerine kente sığındı, hayvanlar adalara aktarıldı. Bu arada Atina donanması Peloponnesoslulara epeyce zarar veriyordu. Gemilerin bir bölümü (100 adet üç sıra kürekli kadırga) Peloponnesos kıyılarını dolaşıyor, kıyı bölgelerini yakıp yıkıyor ve bütün Korinthos ticaretini felce uğratıyordu; bir başka filo Halkidikya'da Poteidaia'yı kuşatıyordu. Hatta Atinalılar başarılı bile oldular.

Ama Atina'ya yığılan Atinalıların durumu günden güne kötüleşiyordu. Köylülerin çıkarlarını ihmal etmek yanlışı kendini hissettirmeye başlıyordu. Kentin nüfusu çoğalmıştı, göçmenler kulübelerde, alanlarda, surların kulelerinde ve tapınaklarda yaşıyorlardı.

Topraklarının yakılış yıkılışını Akropolis'ten gören halk (özellikle köylüler) savaş kışkırtıcılarına kızıyordu; ama planına bağlı olan Perikles, Atinalıların saldırıya geçmelerine engel oluyordu. Pire yoluyla Mısır'dan gelen veba salgını hemen kente yayılınca, durum ağırlaştı. Thukydides durumun korkunç tablosunu çiziyor (II. 47-54). İnsanlar sokaklarda ölüyordu; kent cesetlerle doluyor ama boşaltacak zaman bulamıyorlardı. Halkın hoşnutsuzluğu, bütün bu felaketlerden sorumlu tutulan Perikles'e yöneldi. Perikles, yurttaşlarını devletin selameti için kendi kişisel sıkıntılarını unutmaları gerektiğine inandırarak bu eğilimleri etkisiz hale getirmeye çalışıyordu. Bütünüyle güçlü bir devletin, yıkılmış bir devlette bazı bireylerin mutluluğundan, daha yararlı olduğunu söylüyordu (Thukydides, II, 60); ama hoşnutsuzluk büyüyor ve Perikles'in saygınlığı

azalıyordu. 445 yılından itibaren on beş yıl süreyle yaptığı baş strategos görevine 430 yılında tekrar seçilmedi. Hatta hakkında ihtilastan dava bile açıldı. 429 yılında yeniden strategos seçilen Perikles aynı yıl vebadan öldü. Perikles'in düşüşü, ılımlı politikasının, radikal kentli nüfus ile tutucu köylüler arasındaki karşıtlıkların giderek yoğunlaştığı bir dönemde, Atinalıları hoşnut edemediğini kanıtlamaktadır. Perikles'in ölümünden iki yıl sonra, Halk Meclisi'nde çoğunluğa sahip bulunan Atina demos'unun radikal kesimi başına Kleon'u geçirdi. Ilımlıların lideri, sayısız köleye sahip bulunan para babası Nikias'tı.

Eski yazarlar Kleon'un kişiliğini gülünçleştirerek yansıtmışlardır. Bunun nedeni, onu anlatan Thukydides, Aristoteles, Plutarkhos, Aristophanes'in ılımlı olmaları ve radikal demokratlardan hoşlanmamalarıydı. Thukydides, Kleon'un "yurttaşların en utanmazı" olarak tanımlar. Aristophanes, *Atlılar* adlı komedisinde, onun kusurlarını betimlerken çok eğlenir; Aristoteles, onun, "taşkınlığıyla, halkın ahlakını herkesten fazla bozduğu" kanısındadır. Oysa, Kleon, çıkarlarını dile getirdiği demokratik sol fraksiyonun doğru ve çok etkin bir lideriydi.

Rakibi Nikias'ı zenginler ve aristokratlar destekliyordu. Aristoteles gibi ılımlı tutucular onu Atina'nın en iyi yöneticileri arasında sayarlar. Plutarkhos'a gelince, Kleon'a ne kadar düşman olursa olsun, onu Nikias'la karşılaştırırken, Nikias'ın çekingen, kolayca cesareti kırılan, boş inançlı, özel yetenekleri olmayan biri olduğunu vurgular. Ününü, halk avcısı cömertliğine borçluydu.

Kleon'un yönettiği radikal kesim savaşı daha etkili bir şekilde ve cesaretle yürüttü. Atinalılar denizde olduğu kadar karada da savaşmaya başladılar.

Yetenekli bir komutan olan Demosthenes'in yönetiminde, Messenia helotlarını (ilotlarını) kendi taraflarına çekmek için, Messenia'nın deniz kasabası Pylos'u ele geçirdiler. Özellikle helotların yaşadığı bu bölgeye girerek, Atinalılar, Spartalıların en zayıf yerine darbe indirmiş oluyorlardı. Spartalılar, bu yüzden, Pylos'u hemen karadan sardılar, filolarını burada topladılar ve dört yüzden fazla hoplit göndererek Pylos'un karşısındaki Sphakteria adasını işgal ettiler. Atinalıların buraya gönderdiği filo Peloponnesosluları yenilgiye uğrattı. Komutanlığı üstlenen Kleon,

Demosthenes'in yardımıyla Sphekteria'yı sardı ve Spartalıları teslim olmak zorunda bıraktı. Adada bulunan savaşçılar rehine alındılar ve Peloponnesoslulara koşul olarak bir daha Attika topraklarına saldırmamaları öne sürüldü. Aksi halde rehineler kılıçtan geçirilecekti. Atina'ya dönüşünde büyük bir saygınlık kazanan Kleon, büyük boyutlu bir saldırı politikasına başladı: Megara'nın Nisaia limanını, Kythera adasını işgal ettirdi ve Sicilya'ya bir sefer yolladı.

Ama bu girişimler büyük kaynaklar gerektiriyordu. Konfederasyon üyelerinin vergilerini 600 talant'tan 1000 talant'a yükseltmek gerekti. Bu da Konfederasyon üyeleriyle ilişkilerin bozulmasına yol açtı ve Atina devleti bunun bedelini ağır ödedi. Daha 427 yılında, Spartalıların desteklediği Lesbos adası Konfederasyon'dan ayrılmıştı. Atina'ya karşı ayaklanmanın merkezi durumuna gelen Mytilene kenti uzun bir kuşatmadan sonra Atina birliklerine teslim oldu. Atinalılar, müttefiklerini ancak şiddet yoluyla dizginleyebiliyorlardı.

Aynı yıl (427), şiddetli bir mücadele Kerkyra adasında aristokratlarla demokratları karşı karşıya getirdi. Kerkyra'yı Atina'dan ayırma amacıyla mücadeleyi kışkırtan Korinthoslular, aristokrasiyi destekliyorlardı. Sokaklarda kadınların ve kölelerin de katıldığı kanlı savaşlar oluyordu. "İki taraf da köylere ulaklar gönderip kölelere özgürlük vaadinde bulundular. Kölelerin çoğu halka katıldı", diye anlatıyor Thukydides (III, 73). Konfederasyon üyesi devletlerde, Peloponnesoslular tarafından kışkırtılan sınıf mücadelesi son derece şiddetlendi.

Atinalıların Peloponnesos'a girmesi Sparta'da iç karışıklıklara yol açabilirdi. Sparta, düşmanının dikkatini başka tarafa çekmek için Atina'nın müttefiklerindeki isyanları destekliyordu. Spartalılar, bu amaçla, savaşı Ege Denizi'nin kuzey kıyısına taşıdılar. Konfederasyon'un burada birçok kentleri vardı, bu kentlerin en önemlileri Poteidaia, Olynthos ve Amhipolis'ti; Peloponnesoslular, egemenlerine düşman olan bu Atina müttefiklerinin ondan ayrılacaklarını umuyorlardı. Yanılmadılar. Trakya kıyılarındaki Atina kolonilerini ele geçirme tasarısını, Spartalı genç komutan Brasidas büyük bir beceriyle gerçekleştirdi. Bir gönüllüler birliğinin başında, Boiotia ve Thessalia'yı cesaretle geçip Halkidikya kentlerini Atina'ya karşı ayaklandırdı.

Bu seferin kesin sonuca götüren olayları, düşman tarafına geçen Atina kolonisi Amphipolis önünde meydana geldi. Brasidas kenti Amphipolislilerin yardımıyla ele geçirdi. O sırada (424), Trakya kıyıları yakınlarında bulunan Atina filosunun komutanı Thukydides'ti. Koloniyi korumayı beceremedi ve bunun bedelini Atina'dan sürülerek ödedi. Kleon durumu düzeltmek için büyük bir Atina ordusunun başına geçti. 422 yılında yapılan çetin Amphipolis Savaşı, Atinalıların ağır bozgunuyla sona erdi ve iki tarafın başkomutanları (Kleon ve Brasidas) savaş alanında can verdi. Konfederasyon üyelerinin isyanı yayıldı.

Askerî başarısızlıklar Atina halkoyunu savaş partisinin aleyhine çevirdi ve Nikias'ın yönettiği partinin etkisini artırdı. 421 yılında *statu quo ante bellum*'u (savaş öncesi durum) yeniden kuran Nikias barışı yapıldı. Aristophanes, aynı yıl yazdığı *Barış* adlı komedide, barışçıl yaşamın nimetlerine övgüler düzer; insanlar, bağ ve zeytin yetiştirmek için, "uğursuz" mızrak yerine ellerine kazmayı tekrar alabileceklerdi. Köylülerin ve müttefiklerin çıkarlarının umursanmaması, savaşın birinci evresinde Atina demokratlarının yenilgisine yol açtı.

2. Peloponnesos Savaşının İkinci evresi: Büyük Sicilya Seferi ve Dekeleia Savaşı. Nikias'ın barışı sağlam temellere oturmuyordu. Savaş öncesinin temel çelişkilerini çözümlememişti. Zaten antlaşmanın koşulları yerine getirilmemişti: İki taraf da boşaltmaları gereken işgal edilmiş toprakları ellerinde tutuyordu. Sonra, yalnızca tüccarlar ve sanayiciler değil, şimdi artık, Atina toplumunun yıkıma uğramış yığınları da savaşın yeniden başlamasını istiyordu. Birçok insan, başarılı bir denizötesi seferden sağlanacak ganimetle durumunu düzeltmeyi umuyordu.

Atina köleci demokrasisinin saldırgan çevrelerinin önderliğine geçen, Perikles'in akrabası *Alkibiades,* 420 yılından itibaren Atina politik yaşamında önemli bir rol oynadı. Alkibiades özellikle yetenekli ve bilgili bir gençti.

Zenginliği, inceliği, savurganlığı, halka karşı cömertliği ve büyük kişisel çekiciliği ona yaygın ün sağladı. Ama mutlak utanmazlığı, koşullara uyma ve olayların akışına göre davranışını değiştirme yeteneği kendisine "çerçi" lakabının takılmasına neden oldu. Alkibiades'in bütün politikası, son derece

geniş ve serüvene yaklaşan fetih tasarılarına dayanıyordu. Batı Akdeniz'in zengin buğday bölgelerini (Sicilya, İtalya, Kartaca) ele geçirmek gibi tehlikeli tasarıları vardı. Uzun süredir Sicilya'nın tahıl zenginliklerine göz dikmiş olan ve fetihler için sabırsızlanan Atinalılar bu tasarıyı onayladılar.

Sicilya kentlerinin kendilerini, aralarında en güçlü kent olan Dor kökenli Syracusa'ya karşı korunma istemeleri Sicilya seferi için bahane oldu. Alkibiades Atinalıları harekete geçirmek için bundan yararlandı. Her yerde, sokaklarda, beden eğitimi salonlarında sadece Sicilya'dan söz ediliyordu; bu adanın, Libya'nın, Kartaca'nın haritaları çiziliyordu. Aralarında Nikias da olmak üzere Alkibiades'in rakiplerinin karşı çıkmasına rağmen, demokratik parti 415 yılında, Alkibiades, Nikias ve Lamakhos komutasında Sicilya'ya sefer düzenlemesi kararını Halk Meclisi'nden çıkardı. Büyük bir filo ve ordu donatıldı (134 üç sıra kürekli kadırga, 40 yük gemisi ve 20 bine yakın asker).

Bununla birlikte, partiler arasındaki sert mücadele daha başından itibaren seferin gidişi üzerine fena halde yansıdı. Hareketin arefesinde, yolcuların koruyucusu, tanrı Hermes'in dörtyol ağızlarına konan resimleri sakatlandı. Eski Greklerin gözünde bu sadece kutsallığa saygısızlık değil, aynı zamanda bir kötü belirtiydi. Kimileri bu işte Alkibiades'in rakipleri olan oligarşi yandaşlarının parmağı olduğu düşüncesindeler. Seferi önlemek için, bu suçu "tanrıtanımaz filozoflar"ın tilmizi olan Alkibiades'in bizzat işlediği söylentisini yaydılar ve yargılanması için direndiler. Ama amaçlarına hemen erişemediler çünkü Alkibiades'e çok bağlı olan askerî birliklerden çekiniyorlardı.

Filo öngörülen günde Pire'den görkemli bir şekilde ayrıldı. Kendisini yargılanmak üzere Atina'ya götürmek buyruğunu getiren bir gemi geldiği zaman, Alkibiades Sicilya'da askerî harekâtı çoktan başlatmış bulunuyordu: Şimdi demokrasiye karşı fesat çevirmekle suçlanıyordu. Ama dönüş yolunda Sparta'ya kaçmayı başardı. Bunlar hiç kuşkusuz ordunun düzenini bozuyor ve savaşma gücünü tehlikeye düşürüyordu.

Alkibiades'in ayrılmasından sonra, başkomutanlığı Nikias aldı. Syracusa yakınlarına başarılı bir çıkartma yapan Nikias, kişiliğine aykırı düşen bir etkinlikle ilkin kenti kuşattı ve kısa bir süre içinde kentin surlarını sarma girişimini başlattı. Spartalı Gylippos, öteki Sicilya kentlerinin birlikleriyle

birlikte kentin savunmasını üstlenmek üzere Syracusa'ya gelinceye kadar şans Atinalılara güldü. Korinthos da Syracusalıların yardımına koştu. 413 yılında, Atina donanması, Pylos'ta ünlenmiş olan Demosthenes'in komutasında 75 kadırgalık bir yardım aldı. Bununla birlikte, İtalya ve Peloponnesos'tan gelen birlikler Syracusa'nın direnme gücünü artırdığı ve Atinalıların durumunu ağırlaştırdığı için, strategoslar Atina'ya dönme kararı aldılar. Syracusa limanında abluka altına alınan Atina ordusunun uğradığı felaketi Thukydides dramatik bir şekilde anlatmaktadır. Düşman hatlarını yarmak için umutsuzca yapılan bir girişimden ve Atinalıların kendi gemilerini kendi elleriyle yakmasından sonra, ordu adanın içerlerine çekilmek istedi. Düşmanın sayıca üstünlüğü ve açlık onları teslim olmaya zorladı. Sicilya Seferi korkunç bir yıkımla sona erdi: Donanma ve ordu yok edildi, hayatta kalanlar köle yapıldı ve taş ocaklarına gönderildi; strategoslar da idam edildiler (413).

Bu arada, Atinalılar Attika'da bir başka felaket yaşadılar: Spartalılar Atina'nın kuzeydoğusunda bulunan ve çok önemli bir stratejik nokta olan Dekeleia'yı işgal etmişlerdi. Böylece, Attika'nın bu kesimi ve kendisine yiyecek sağlayan Euboia'yla kentin ilişkisi kesilmiş bulunuyordu. Sparta'ya sığınmış olan ve öç almak için vatanını yakan Alkibiades'in isteği üzerine böyle davranıyordu düşman. O zamana kadar Peloponnesosların işgali kısa süreli oluyordu. Oysa bu kez, Dekeleia'ya yerleşmişler, Attika'dan ayrılmıyorlar, burayı yakıp yıkıp ekonomisini felce uğratıyorlardı. Çoğu meslek öğrenmiş bulunan yirmi binden fazla Atinalı köle, düşman tarafına geçti. Köleci Atina'nın sanayi ve bütün ekonomisi üzerinde bunun etkisi hissedildi.

Atina'nın içinde bulunduğu kötü durum Sparta'yı, Atinalıların deniz üstünlüğünü sona erdirmek için girişimlerini iki katına çıkarmaya kışkırtıyordu. Filolarını kurabilmek için, Spartalılar Hellas'ın çıkarlarını bir yana bıraktılar ve para yardımı almak amacıyla Perslerle ittifak yaptılar. Alkibiades Küçük Asya'ya gitti, burada satrap Tsissaphermes'le dostluk ilişkileri kurdu. Bütün İonya'yı Atina'dan ayırmayı başardı, ama ona güvenmeyen Spartalılar yerine filo komutanı Lysandros'u gönderdiler. Lysandros yetenekli bir insan ve kurnaz bir diplomattı; "körler ülkesinde şaşılar baş olur" diyordu. Lysandros, Alkibiades'in yöntemlerini

kullanıyordu. Dalkavukça davranışı Perslerin kralının küçük oğlu Kyros'un hoşuna gitti ve ona istediğini vereceğine söz verdi. Lysandros, Sparta'nın verdiği para yardımının artırılması ve Ege Denizine egemen olacak güçlü bir filo kurmak için, genç prens üzerindeki etkisinden yararlandı.

Bütün bunlar, Atina devletinin askerî başarısızlıklarının yol açtığı moral bozukluğunu hızlandırdı. İlkin, Küçük Asya kentlerinin ve hemen hemen bütün adaların ayrıldığı Atina Konfederasyonu çöktü. Khios, Lesbos ve Miletos gibi müttefiklerin yitirilişi özellikle etkili oldu. Ödenti akımı önemli ölçüde azaldı ve mali kriz tehdit edici boyutlara ulaştı.

Atina'nın uğradığı felaketler demokrasiyi zayıf düşürüyor ve karşı cepheyi güçlendiriyordu. Görülmemiş şiddette bir politik mücadele başladı. Üyeleri demokrasi düzenini yıkmaya yemin etmiş olan *hetaireia*'lar (gizli dernekler) bu mücadelenin en önemli kaynakları durumuna geldiler. 411 yılında, ordu ve donanma subaylarının yardımıyla oligarşik bir hükümet darbesi yapmayı başardılar. File başına bir adet ve 40 yaşından aşağı olmamak üzere 10 probuloi seçtiler. Bu arada, oligarkların dediği gibi bir "babalar düzeni" kuruldu: Özellikle aşırı gericilerden oluşan Dörtyüzler Meclisi devletin en yüksek örgütü oldu. Thukydides'e göre, bu meclis, demokratları acımaksızın ezerek ülkeyi "tiranik bir biçimde yönetiyordu". Demokrasinin temellerini savunan *graphos paranomos* kaldırıldı ve aylıklı görevler iptal edildi. Ama bu aşırı oligarşi kısa ömürlü oldu. Dört ay sonra en ateşli oligarşi yandaşları (Phrynikos, Antiphos ve başkaları) idam edildiler ve Dörtyüzler Meclisi devrildi.

On probuloi'nin hazırladığı anayasa, iktidarı 5.000 "ağır silah sahibi"ne, yani nüfusun orta katmanlarına veriyordu. Oligarşinin devrilmesinde ve Beşbinler yönetiminin kuruluşunda en önemli rolü Theramenes oynadı. Devletin, "vatanı bir drahmiye satmaya hazır köleler ve yoksul yurttaşlar" tarafından yönetildiği demokrasiden nefret ediyordu. Ama Theramenes oligarşiyi de sevmiyordu. Kararsız, uzlaşmalara yatkın bir adamdı, hali vakti yerinde katmanların tipik bir temsilcisiydi, kendisine *"kothornos"* (iki ayağa da giyilen ayakkabı) lakabı takılmıştı. (Ksenophon, *Hellenika*, II, 3, 30).

Beşbinler'in ılımlı yönetimi, geniş demokratik katmanlarda da şiddetli bir hoşnutsuzluğa yol açıyordu. O sırada Samos adası yakınlarında bulunan

filonun tayfa ve kürekçileri bunların en örgütlü kesimini oluşturuyordu. Filonun başında tayfaların güvenini kazanabilecek bir komutan bulunmadığı için Alkibiades'i Küçük Asya'dan çağırmaya karar verildi. Yurduna geri dönmeyi istediği için Alkibiades yapılan öneriyi kabul etti. Bir kez daha yön değiştirdi.

Alkibiades'in başlattığı savaşın bu evresinde Atinalıların başlıca amacı Hellespontos'u (Çanakkale) Peloponnesoslulardan kurtarmak ve Karadeniz yolunu açmaktı. Alkibiades'in Abydos (Çanakkale boğazında bir kent) ve Kyzikos (Bandırma körfezinde bir kent) yakınlarında kazandığı parlak zaferler Atina'nın denizdeki saygınlığını tekrar yükseltti ve daha önce Atina İmparatorluğundan ayrılmış olan bazı kentler birliğe dönmek zorunda kaldılar. Alkibiades'in askerî başarıları, Beşbinler yönetiminin düşmesine (410) ve demokrasi düzeninin yeniden kurulmasına yol açtı. Bu dönemde, Alkibiades devlet yönetiminde önemli bir rol oynadı ama Atina'nın başarıları ve zaferi uzun ömürlü olmadı. Sparta, Perslerden sağladığı yardımla güçlenmesini sürdürüyordu. Kyros, Sparta birliklerini paraca büyük ölçüde destekliyordu; ayrıca, Lysandros gizli oligarşi derneklerinin yönetimini elinde toplamış ve bunların aracılığıyla demokrasiye zarar veriyordu. Alkibiades'in durumu sallantıdaydı, çünkü yönetici çevreler bütün olanaklarını kullanarak kendisine engel oluyorlar, ama o bunlara karşı hiçbir önlem alamıyordu. Önemsiz bir yenilgiden sonra, kendisini alkışlayan çevrelerde bile otoritesi kalmadı. Atina'dan ayrılmak zorunda kaldı ve Hellespontos kıyısında bir süre gönüllü sürgün hayatı yaşadı. Daha sonra, kralın desteğini sağlamak umuduyla Pers ülkesine gitti. Oysa, kral, hiç kuşkusuz Lysandros'un isteği üzerine, daha yoldayken öldürülmesini buyurdu.

Atina'da partilerin amansız mücadelesi iç ve dış politikada dalgalanmalara yol açtı. Lesbos'un yakınlarındaki Arginussai (Midilli'nin güneyindeki Acar adaları) muharebesine bağlı olaylar (406) bu bakımdan belirleyici niteliktedir. Atina filosu Mytilene limanında ablukaya alınmıştı. Son kaynaklarını bir araya getiren Atinalılar 100 gemi donattılar ve köleler de dahil olmak üzere silah altına alınabilecek bütün erkekleri tayfa olarak topladılar. Lesbos'u Küçük Asya'dan ayıran boğazda yapılan savaş Atinalıların zaferiyle sonuçlandı. Ama bir fırtına yüzünden Atina

strategosları yaralı gemilere yardım edemediler ve ölülerini gömemediler. Bu olay, strategosların düşmanları olan gericileri galipler aleyhine dava açmak ve ölüme mahkûm edilmelerini sağlamak olanağı verdi (kurbanlar arasında Perikles'in oğlu da vardı). Bu karar uygulanınca, Atinalılar (Ksenophon'a göre) yaptıklarına pişman oldular ve halkı yanıltmış olanları yargılamaya karar verdiler. Doğal olarak, bu tür bunalımlar Atina devletinin sarsılmış olan durumunu daha da zayıflatıyordu.

405 yılında Ageos-Potamos (Çanakkale Boğazı'nda Cumalıdere) yakınlarında yapılan savaşın sonu kesin oldu ve zaferi Peloponnesos Birliği kazandı. Atinalılar hemen hemen bütün filolarını yitirdiler. Daha sonra, Lysandros'un komuta ettiği Peloponnesos filosu Pira yakınlarında göründü ve Atina'yı kara ve denizden abluka altına almaya başladı. Tutucular barış imzalanması için baskı yapıyorlardı, demokratlar bu tür önerilere ölüm cezası veren bir yasa çıkardılar. Ama açlık ve hastalıklar, kuşatılmış kentin durumunu daha da kötüleştirdiği için, Atina 404 yılında teslim oldu. Atinalılar için barış koşulları çok ağırdı: 1)12 muhafız gemisi dışında bütün filolarını teslim etmek; 2) Surları ("Uzun Duvarlar") yıkmak; 3) Deniz Konfederasyonu'nu dağıtmak; 4) Demokrasiye son vermek zorundaydılar.

Atina'nın askerî gücü yok edildi; Atina Deniz İmparatorluğu sona erdi; Grek demokrasisi ağır bir yara aldı. İlkçağ köleci düzenine özgü temel çelişkiler, bu düzenin yüksek bir olgunluğa eriştiği Atina'da ortaya çıktı. Bu düzeni desteklemekte bir çıkarı olmayan kölelerin sömürülmesi; "uyruk" durumuna indirgenen müttefiklerin ezilmesi; kırsal halkın aşağı katmanlarının çıkarlarının umursanmaması ve bunun sonucu olarak bu kesimin kent demokrasisine düşman olup, düzenin yeminli düşmanlarının (gerici oligarşi yandaşları) yanında yer alması, bu temel çelişkilerden kaynaklanmaktadır.

Ama Peloponnesos Savaşının sonucu ne kadar yıkımlı olursa olsun, Atina devletinin demokratik rejimini ortadan kaldıramadı. Evet, 404 yılında, Lysandros'un buyruğu üzerine, Atina'da iktidar bir oligarşi komitesinin eline geçti. Bu komitenin "Otuz tiran" adı verilen otuz üyesinin başında, sert bir aristokrat olan Kritias ile Theramenes bulunuyordu. Devleti, yasalara aldırmadan, zorbalıkla yönetiyorlardı. Gerçek bir demokrasi yandaşı avı yürütüyorlardı ve mallarına el koymak için, bu

bahaneyle, zenginleri öldürüyorlardı. Kimse hayatından emin değildi. Yurttaş sayısı 3 bine indi; tiranların getirdiği bir yasa, bu takımdan olmayan herhangi bir yurttaşa ölüm cezası uygulamak olanağı veriyordu. Ama bir süre sonra rekabet tiranları karşı karşıya getirdi. Daha ılımlı olan Theramenes, Kritias tarafından 3.000 yurttaş listesinden çıkartıldı ve idam edildi. Ksenophon'un anlattığı Theramenes'in duruşması, Otuzlar döneminde egemen olan şiddet ve keyfi yönetim için çarpıcı bir örnek sunmaktadır (*Hellenika*, II, 3; Bk: Lysias, *Söylevler*, XII, XIII).

Bununla birlikte, oligarşi rejimi ancak sekiz ay sürdü. Başlarında Thrasybulos olmak üzere güçlerini Thebai'de toplamış olan demokrat sürgünler, buradan Attika'ya saldırdılar. Sırayla Pire, Atina ve Atina'dan kaçmış olan son oligarşi yandaşlarının sığınmaya çalıştıkları Eleusis'i ele geçirdiler. Sparta'yı parçalayan iç savaşlar, Otuzlar tiranlığının yıkılmasını kolaylaştırdı. Şimdi Atina'nın kaderini elinde tutan Lysandros'un yükselişi, Sparta yönetim çevrelerini tasalandırıyordu. Sparta Kralı Pausanias, Lysandros'un haberi olmadan, demokrat Atinalılarla ılımlı oligarşi yandaşlarını barıştırmaya çalıştı. Böylece, Atina demokrasisi 401 yılında eski yapılarına uygun olarak yeniden kuruldu; ama egemen politik güç Hellas'ın birleşmesinin temel etkeni olmak için gerekli olan bütün neden ve olanaklarını artık yitirmişti.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

M.Ö. V. VE IV. YÜZYILLARDA GREK UYGARLIĞI

1. Okul, tiyatro, plastik sanatlar. "…İnsanlığın gelişme tarihinde başka hiçbir ulusun erişemediği bir yeri, evrensel yetenek ve etkinliğiyle kazanmış olan bu küçük ulusun yaratılarına, başka birçok alanda olduğu gibi, felsefede de başvurmak zorundayız."[33] diye yazıyordu Engels. Gerçekten de, şimdiye kadar, Hellen yaratılarından bazı bakımlardan yararlanmayı sürdürdük: Heykeltraşlarımız, mimarlarımız eski Greklerin yapıtlarını örnek alıyorlar. Grek filozof, diyalektikçi ve materyalistlerinin yapıtlarıyla çok yakından ilgilenen Marksizmin kurucuları, "düşüncenin eski devleri"ni sık sık burjuva filozoflarının karşısına çıkardılar.

Köleci demokrasi, onlara kendi belirleyici özelliklerini vererek Hellen uygarlığının zenginlikleri doğuran toprak oldu. Atina'nın kapalı bir seçkinler çevresinin tekelinde olmayan kültürel ve siyasal yaşamı, nüfusun en geniş katmanlarını ilgilendiriyordu. Bununla birlikte, özgür insanların çoğunluğu temelde kölelerin emeğiyle geçiniyordu. Kültürün gelişmesinin maddi temelini yaratan köle yığınları kendi yarattığı nimetlerden yoksundu. Köleci demokrasinin yaratıcı güçleri, bilimsel bulgulara, yeni üretim araç ve aletleri bulmaya yönelmemişlerdi: Onların tek amacı sanatlarda ve soyut düşüncede ilerlemekti.

Gençlerin eğitim ve öğretimi Greklerin kültürel yaşamında büyük bir rol oynuyordu. Atina ve öteki demokratik kentdevletlerde çocuklar 7 yaşına kadar evlerde yetiştiriliyordu; 7-14 yaşlar arasındaki çocukları için, küçük

bir para karşılığında ilköğrenim gördükleri birçok özel okul vardı: Çocuklar bu okullarda okuma, yazma, hesap öğreniyor, çoğu zaman Homeros'tan alınmış edebiyat parçalarını ezbere öğreniyor ve müzik çalışıyorlardı. İlköğretim çok yaygındı. O dönemin el kitapları, okuma alıştırmalarında kullanılan heceleme tabloları günümüze kadar ulaşmıştır. M.Ö. V. yüzyılda Atina yurttaşlarının hemen hemen tümü okuma yazma biliyordu.

15-18 yaşları arasındaki gençler, özel kişilerin ve devletin paraca desteklediği okullarda, *gymnasium'*larda (spor okulu) öğrenim görüyorlardı. Spor(lar) ve jimnastik yapıyorlardı. Gymnasiumlarda gençler (ephebos), çoğunun yurttaş-hoplitler arasında yer alması için, askerî eğitim görüyorlardı. Ama eğitimlerinde ağır basan, özellikle Perikles döneminde, askerliğe hazırlık değildi. Okulların ve beden eğitimi okullarının çocuklarının ruhsal, yazınsal ve sanatsal gelişmeleriyle uğraşmalarının dışında, Atina yurttaşlarının bütün yaşamı, gerektiği gibi düzenlenmiş eğitsel etkinliklerin etkisi altındaydı. Yalnızca Atina yurttaşları değil, ama hemen hemen bütün özgür insanlar boş zamanlarını, filozof ve hatiplerin sık sık konuşmalar yaptıkları, ateşli tartışmalara giriştikleri kemeraltlarında ve koklarda, önemli kişilerin söylev verdikleri Halk Meclisi gibi genel yerlerde geçiriyorlardı. On binlerce seyirci, aynı zamanda büyük bir sanat ve politika okulu olan tiyatroda bir araya geliyordu.

Eski Hellas halkı kültürel gelişiminin daha başlangıcında, Homeros'un destanlarını yaratarak yeteneğini kanıtladı. VIII. yüzyılın sonuna doğru ya da VII. yüzyılın başında, adı ve yapıtı günümüze kadar ulaşan ilk şair olan Hesiodos, Boiotia'da ortaya çıktı. Hesiodos'un halk destanı biçimini koruyan *Günler ve İşler* ile *Theogonia* adlı yapıtları, yazarın kişiliğini ve bir çiftçiye özgü toplumsal ve siyasal görüşlerini yansıtmaktadır. Aynı zamanda, kendisine yabancı olan başka esin ve düşüncelerin Hellas'ı istila ettiğini açıklamaktadır: Bu düşünceler, uzak deniz yolculuklarında mutluluk ve zenginlik arayışları, fırtınalı denizle ilişki kurma çabalarıdır.

VII. yüzyılın başlarında, hemen hemen Hesiodos'la aynı dönemde, Hellas'ta kişisel duyguları dile getiren lirik şiir doğdu ve gelişti. VII. ve VI. yüzyıllarda, Megara, Lesbos adasının Mytilene'si, Khios, Atina gibi gelişmiş kentdevletler, hatta Thebai ve Sparta gibi geri kalmış olanları, onlarca yetenekli şair yetiştirdiler. Güzel-yazınların bu hızlı gelişimi,

Hellas'ın toplumsal, siyasal ve ekonomik bakımdan geliştiği bir döneme, köleci kentdevletlerinin oluşum dönemine denk düşüyordu. Arkhilokhos, Solon, Theognis, Terpandros, Tyrtaios, vb, bazı lirik şairlerin şiirleri siyasal ve toplumsal mücadelenin yankısı oldu; Sappho ve Anakreon gibi şairler daha çok aşk ve yaşamın güzelliklerini dile getiriyorlardı. Lirik şairler, koşuklamayı (versification) geliştirdiler ve dünyanın bütün şairlerinin yararlanmayı sürdürdükleri çeşitli ölçüleri yarattılar. Grek lirik şairleri, halk şiirinden ve halk şarkılarından yararlanıyorlardı.

Halkın yaşamı folklor, aynı zamanda, Hellen kültürünün başka ürünleri olan tiyatro ve dramatik yapıtları yarattı. M.Ö. VI. yüzyılda Atina'da doğan tiyatro, şarap tanrısı Dionysos'un onuruna yapılan ve tekelerin (*tragos*) ortasında gösterilen bu tanrının gelişini ve yaşamını dile getiren şarkı ve dansların yer aldığı kırsal bayramlardan kaynaklanmaktadır. Bu olguda, totemciliğin, başka Grek dinsel törenlerine rastladığımız bir yansımasını görüyoruz.

Teke postu giyen şarkıcılar "trajediler" söylüyorlardı, yani Dionysos'un tutkularının söz konusu edildiği "teke şarkıları" söylüyorladı; şarkıya mimikler ve danslar eşlik ediyordu. Bu "trajediler", yavaş yavaş, ünlü şair ve şarkıcı Arion'un "dithyrambus" adı altında kesinlik kazandırdığı belli bir biçim aldı. "Dithyrambus'ü söyleyen bir *koryphaios* (birinci şarkıcı) ve onu yanıtlayan bir koro vardı. Bu dialoglu olay, tiyatro temsilinin bir ilk örneğiydi (prototipiydi). Daha sonra, 530 yılına doğru, ilk drama yazarı Thespis aktör (Grekçesi "yanıtlayan kişi" anlamına gelen *Hypokrita*) kullandı. Birçok kişi tarafından seyircilerin önünde gerçekleştirilen ve trajedi adını miras olarak alan yeni bir yazınsal tür böyle doğdu. Koro devam etti ve tiyatroya "kişi" olarak geçti.

Tiyatro kırsal bayramlarda doğdu; daha sonra daha sürekli ve daha örgütlenmiş topluluklar, seyirciler için bir tahta sekinin kurulduğu kentlerde temsiller verdiler; bu sekiler giderek bugünkü görkemli yapılara dönüştü. M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren tiyatrolar taştan yapılıyordu. Çoğu zaman, on binlerce seyirciyi alacak kadar geniş, anıtsal yapılardı bunlar. Bir tepenin yamacında yarım çevre biçiminde düzenlenen amfiyi, merkezden uzaklaştıkça aralıkları genişleyen yollar bölüyordu.

Önemli kişilere ayrılan aşağı sıralar özel olarak hazırlanmıştı. En aşağıda, koronun gösterileri için yuvarlak bir mekân, *orkhestra* vardı, orkhestranın arkasında, kulisler, dekorlar ve doğaüstü olayların (kişilerin uçması, tanrıların görünmesi, vb.) temsilinde kullanılan makinelerle donanmış bir seki, yani sahne *(skene)* yer alıyordu.

Temsiller yılda birkaç kez, halk bayramlarında yapılıyor ve birkaç gün, ara verilmeden sürüyordu. Her sefer on kadar piyes oynanıyordu. Temsil güneşin doğuşuyla batışı arasında sürüyordu. Bir tür yarışmaydı. Her oyun dizisi için bir jüri seçiliyor, jüri de galip gelene şampiyonluk ünvanı ve bir ödül (taç) veriyordu.

İlk trajedi şairleri bir aktör için monolog ve koro için replikler (karşı söz) yazıyorlardı. Daha sonra bir başka biçim bulundu: Tek oyuncunun seslendirdiği diyalog. Oyunun, herhangi bir konuyla ilgili, geniş kapsamlı yazınsal içeriği oluyordu. M.Ö. V. ve IV. yüzyıllarda, büyük ölçüde özgürlük ve insan yaşamının alınyazısı sorunlarını işleyen binlerce trajedi ve komedi yazıldı; devlet ve yurttaşlık hakları, aşk, aile sorumluluğu, kişisel mutluluk hakkı, vb.

Aiskhylos (M.Ö. 525-456 dolayları) ancak yedisi günümüze kalan 90’a yakın trajedi yazdı. Bunlardan biri olan *Persler*, Kserkses’in Hellas’a yaptığı seferi ve özellikle Salamin Savaşını yansıtır; bir başkası, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, insanlara vermek amacıyla Zeus’tan ateşi çalan ve bu yüzden de Kafkaslar’da bir kayaya zincirlenen gözü pek Titan, Prometheus’un mitosunu işler. *Oresteia* (Orestesnâme) üçlemesi Homeros’un destanının kişilerini tekrar yaşatır; bu kişilerin giriştikleri kanlı savaşımda, Aiskhylos, insanlara egemen olan ve karşısında tanrıların bile güçsüz kaldığı alın yazısı (“Moira”’ pay) sergiler; Moria toplumsal gelişmenin karşı konulmaz gücü düşüncesini belli belirsiz dile getirir.

Aiskhylos’un oyunlarında, ilk kez, bütün erkek ve kadın rollerini oynayan iki oyuncu sahneye çıkar. Aiskhylos döneminde aktörlerin oyunu oldukça saymacaydı (itibari). Daha sonra, Sophokles ve Euripides üçüncü oyuncuyu getirdiler ve sahne oyunlarını daha gerçekçi yaptılar. Atina uygarlığının bütün dallarının gelişmesi ve toplumsal ve siyasal yaşamın ilerlemesiyle belirginleşen “Perikles Çağı”nda yaşadılar. *Sophokles* (M.Ö. 496-406 dolaylarında), günümüze kadar yalnızca yedisi eksiksiz ulaşan

100’den fazla trajedi yazdı. Bunların en ünlüleri *Kral Oidipus* ve *Antigone’*dir. Trajedilerinin egemen teması, birey ve toplum arasındaki çatışma, toplumsal yasayı çiğneyen kişinin kaçınılmaz yenilgisidir. Sophokles’i ilgilendiren artık tanrılar değil, kişilikleriyle, tutkularıyla insanlardır: “Dünyada birçok etkili güç var, ama doğada insandan daha güçlüsü yoktur”, der *Antigone’*nin korosu. Etiyle, kemiğiyle tam bir insan olarak ortaya çıkan kişileri on binlerce seyircinin sevgisini kazanıyordu.

Sophokles’in çağdaşı olan Euripides (480-406 dolayları), çok değişik, çok çarpıcı gerçek yaşamdan esinlenir. O da, Sophokles gibi, konularını eski Grek destanlarından alır. Ama onun çok özgürce yorumlanmış kahramanları Perikles dönemi Atina yaşamının içinde yer alırlar. Örneğin, *Yakaran Kadınlar* adlı oyununda, Atina’nın efsanevi kralı Theseus, demokrasinin yararlarına ilişkin bir söylev verir; *Medeia’*da şair, kadının insan haklarını ortaya atar. Euripides’in günümüze kalan 18 trajesinde tiyatro sahnesine hep yaşayan gerçek getirilir.

Bir başka sahne sanatı türü olan komedi de Atina kaynaklıdır. Komedi de trajedi gibi tanrı Dionysos adına yapılan gizemsel tapımlarda doğdu; komedi (Kômos) sözcüğü aşağı yukarı “çakırkeyf köylülerin türküsü” anlamındadır. Neşeli korolar yüksek görevlilere hitaben açık saçık ve taşlamalı şarkılar söylüyorlardı. Yazarlar ilk trajedilerin biçimini kullanıyorlardı, ama komik ve yergili içerik, yeni türde bir temsil ve yazınsal yapıt gerektiriyordu. V. ve IV. yüzyıllarda Attika’da, aralarında birçok gerçek usta bulunan onlarca “güldürü” şairi yaşıyordu. Günümüze bunların yapıtlarından ancak parçalar kaldı, bunların bir bölümü oldukça uzundur; ama Aristophanes’in (V. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başı) olağanüstü komedilerinin bir bölümü (44’ten II’i) günümüze eksiksiz ulaşmışlardır. Aristophanes’in oyunları, Atina’nın kırk yıla yakın süresinin toplumsal ve siyasal yaşamını gerçekçi ama karikatürsü bir biçimde yansıtırlar. Ünlü politikacıları ve komutanları (*Atlılar’*da Kleon), şairleri (*Kurbağalar’*da Euripides), filozofları (*Bulutlar’*da Sokrates), partileri, siyasal programları amansızca alaya alırlar; hatta Atina’nın efendisi demos (halk), bu oyunlarda kafadan çatlak ve gülünç bir ihtiyar kimliğinde gösterilir. Aristophanes’in oyunları, kaynaklandıkları folklorla yakınlıklarını korurlar ve bu arada, savaştan amansızca etkilenen köylü

sınıfının hayat biçimi ve çıkarlarını yansıtırlar. Bu nedenle oyunlarının bazıları (*Akharnes-"Akarnialılar"*, *Barış-Atlılar*) kentlilerin açtığı savaşa duyulan hayranlığa karşı bir protestodurlar; halk dilinin tadını çıkara çıkara yazılmış olan bu oyunlarda açık saçık söz eksik değildir ve son derece gülünçtürler. Temsiller sırasında tiyatro kahkahadan yıkılıyor olmalıydı, ama bunlar halk için bir eğlenceden, bir sanat yapıtının sağladığı hazdan öte bir şeydir: Oyunlar, acı yerginin altında, büyük kültürel ve toplumsal ve siyasal sorunlara değiniyorlardı.

Hellas'ın plastik sanatları, aynı "klasik" dönemde (V. ve IV. yy) benzersiz bir düzeye erişmişti. Bu dönemde yaratılan eşsiz heykeller gelecek kuşaklara örnek oldular. VI. yüzyılın sonuna doğru Atina'da *Tyrannoktones* heykel grubu yapıldı; Kserkses'in istilasında Pers ülkesine götürülen grup, V. yüzyılda Kritias ve Nesiotes tarafından tekrar yapıldı. Harmodios ve Aristogeiton'un kahramanlıklarının anısına yaptırılan bu heykel, yurttaş özgürlüğü düşüncesini dile getirmektedir. Myron'un dahice yapıtı yaşamı bütün çeşitliliğiyle yansıtır: Birçok bronz heykelleri kırsal yaşamı (örneğin böğüren inek), en ince duyguları *(Athena ve Marsia)* eşsiz bir gerçekçilikle aktarır; *Discobolos*'u (disk atıcısı), her kası belirgin, canlı ve esnek, güçlü bir hamle hareketli içinde bir genç atleti canlandırmaktadır. Buna karşın, Peloponnesoslu heykeltraş Polykteitos'un zafer simgesi alın bağını takan *Diadumenos*'u ya da *Amazon*'u hareketsizdir: Perikles'in dostu Phidias (Pheidias) çok önemli yapıtlar yarattı: Olympos'taki devsel *Zeus*, Atina'daki *Athena Promakhos ve Athena Parthenos* heykelleri. Phidias okul açtı; yetenekli birer sanatçı olan öğrencileri onun yönetiminde, Parthenon tapınağının 276 metre uzunluğundaki efrizlerinin alçak-kabartmalarını yaptılar.

Hellas ve özellikle Attika, mimarisinin kusursuzluğuyla ün kazanmıştır, bunların arasında büyük kamu yapıları dikkati çeker. Dinsel amaçtan çok siyasal amaçla yapılan tapınaklar, Hellas'ın en görkemli yapılarıydı. Perikles döneminde bir dahi sanatçılar topluluğu tarafından yaratılan Akropolis topluluğu, Hellen mimarisinin en önemli anıtıdır. Perslere karşı kazanılan zaferin onuruna Aigina adasında yaptırılan tapınak, Olympos'taki Zeus tapınağı, Poseidonia (Paestum) tapınağı, günümüzde, hala Grek mimarisinin şaşırtıcı düzeyini kanıtlamaktadır. Bu sanatın daha sonra

tamamlayıcı parçası olan, kendine özgü üslupları oldu Grek mimarisinin. Bunların arasında en eski ve en önemlisi olan Dorik tarzın en belirgin özelliği, kendini sütunların boyut ve bezeklerinde olduğu kadar yapının genel boyutlarında da hissettiren yalınlık ve görkemli büyüklüğündedir. Daha sonra, VI. ve V. yüzyıllarda, İonya'nın tüccar kentlerinde, daha narin sütunları, kıvrımlı sütun başlıklarıyla taçlanmış olan İonik tarz ortaya çıktı. Parthenon Dorik ve İonik tarzlarının karışımının ürünüdür. IV. yüzyılda, bezeklerinin bolluğu ve zenginleriyle kendini gösteren, daha özentili Korinthos üslubu doğdu. Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında bu üç tarza göre yapılmış birçok mermer tapınak kalıntıları vardır.

2. Felsefe ve bilim. Eski Grekler felsefe ve bilimde de önemli bir rol oynamışlardır. Felsefe *(sevgi* anlamına gelen *philia* deyimiyle *bilgi* anlamına gelen *sophia'*dan meydana gelmiştir, bilgi sevgisi demektir) bu sözcük bugün yüklediğimiz anlamda, Hellas'ta doğmuştur. İonya'nın gelişmiş kentdevletlerinin yurttaşları Doğu'nun kültürel mirasını çok erken özümlemişlerdir. Bu miras, doğa olaylarını açıklamaya çalışan bilimsel düşünceyi içeriyordu; Doğu'da, toplumun yönetici katmanı (rahipler ve soylu sınıf) tarafından kafalara sokulan inançlara karşı eleştirel bir tavrın koşullarını sınıf mücadelesi yaratmış bulunuyordu. Ticari ilişkileri kolonizasyon sayesinde sağlamlaşmış bulunan girişken tüccarlar, İonya'da doğuştan soylu sınıfın yerine iktidara geçtiği zaman, düşüncenin gözü pek gelişmesi desteklendi. İonya'nın en önemli kenti Miletos, kendiliğinden maddeciliğin (spontane materyalizmin) babası olan ilk Hellen filozofu *Thales'*in (600'e doğru) yurduydu. Uyanık bir tüccar ailesinde dünyaya gelen Thales, doğanın ve hayatın bütün çeşitliliğini kendiliğinden bir bütün olarak kavrıyordu; var olan hiçbir şey tanrının yapıtı değildi, ama bir ilk öğeden (sudan) kaynaklanıyordu. Meteoroloji ve astronomiyle ilgilendi ve 28 Mayıs 585 güneş tutulmasını önceden haber vererek ünlendi Thales. Demek ki Thales doğal felsefenin kurucusudur.

Miletos Okulu'na mensup öğrencileri ve sürdürücüleri onun bilimsel ve felsefi öğretimini geliştirip derinleştirdiler. Anaksimenes, canlı ve cansız doğanın, yoğunlaşarak katı ve sıvı cisimleri oluşturan havadan kaynaklandığını, ateşin ise havanın yoğunluğunun azalması sonucu ortaya

çıktığını ileri sürer. Anaksimondros “sonsuz” deyimiyle tanımladığı maddenin, dünyanın temeli olduğunu savunur: Canlı varlıkları bu maddenin yarattığı kanısındadır. “İlk insanın başka insanlardan türediği”ni savunarak, bir ölçüde, Darwin’in evrim öğretisini önceler.

Ama köleci kentdevletin devrimci yapısından kaynaklanan Miletos Okulu’nun maddeci ilkelerinin parlak gelişimi, iktidardan düşmüş yenik soylu sınıfın karşı koymasıyla karşılaştı. Bu karşı koyma, halkın etkinliğine ve gelişen demokrasi rejimine karşı savaşım veren gerici soylu sınıfın gizli derneklerinde doğan idealist felsefeyle ortaya çıktı.

Pythagoras (M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı) idealist felsefenin babasıdır. Tiran Polykrates’i iktidara getiren halkın zaferinden sonra Samos adasından kaçan Pythagoras, Güney İtalya’daki Kroton kolonisini yöneten soylu sınıfa sığındı. Ama halk Kroton’da da ayaklanıp aristokratik rejimin yerine demokrasiyi kurunca, Pythagoras öğrencileri ve izleyicileriyle birlikte, bütün Hellas’a yayılan ve demokrasiye karşı acımasızca savaşmayı ilke olarak amaçlayan gizli bir dernek kurdu.

Pythagoras’ın yapıtları günümüze kadar ulaşmadı. Ancak, matematiğin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Ama kendisi ve özellikle Pythagorascı ardılları idealist bir dünya anlayışı oluşturdular. Her şeyin ölçülebileceği ve sayı olarak ifade edilebileceği savından yola çıkarak, sayıyı evrenin kutsal özü kabul ettiler. Birlik, iki, üç, yedi, on; onlara göre, dünyayı düzenleyen gizemli ve doğaüstü güçlerdi.

Pythagorascılar öğretilerini ancak soylu sınıfın anlayabileceğine ve onun halk kitlesi üzerinde egemenlik kurmasına yardımcı olması gerektiğine inanıyorlardı.

Bu maddeci ve idealist anlayışlar arasındaki çatışma, Ephesoslu dahi Herakleitos’un (M.Ö. VI. yüzyılın sonu ve V. yüzyılın başı) felsefe dizgesinde de yansır. Herakleitos diyalektik dünya görüşünün temellerini attı. Bazı kısa parçaların ve tek tek yargılarının dışında çalışmaları günümüze ulaşamadı. Bununla birlikte, bize ulaşan metinler, Herakleitos’a göre, var olan her şeyin hareket ve oluşum halinde olduğunu açıklamaktadır; bu bağlamdaki düşüncelerinden bazılarını aktarıyoruz: “Her şey geçip gitmektedir” (“Her şey akmaktadır”); “Aynı ırmakta iki kez yıkanılmaz”; “Bilmek gerekir ki savaşım adalettir (haktır) ve her şey

zorunluluğun zaman aşımına uğramayan yasasına uygun olarak savaşım içinde doğar.” Marksizmin kurucuları Herakleitos’un öğretisine büyük bir değer verirler. Lenin, onun, “Her şeyin bütünü olan dünya ne bir tanrı ne de bir insan tarafından yaratıldı, ama yasalara uygun olarak yanan ve sönen sonsuz bir ateş vardı, var ve var olacak”, savını yorumlarken, “Diyalektik materyalizm ilkelerinin çok güzel açıklaması” demektedir.

Bununla birlikte, Grek bilimsel ve felsefi düşüncesi doruk noktasına, köleci demokrasinin gelişim döneminde, Demokritos’un (460-370’e doğru) elimizde ancak bazı parçaları bulunan yapıtlarında ulaştı. Demokritos, döneminin bütün bilgi dallarına katkıda bulundu. Astronomi *(göksel olayların nedenleri),* fizik *(hava olaylarının nedenleri, yeryüzü olaylarının nedenleri, vb.)* biyoloji, matematik *(dairenin ve kürenin tanjantı üzerine, irrasyonel biçimler ve cisimler üzerine, vb.),* coğrafya, sanat *(ritimler ve armoni üzerine; şiir üzerine, vb.)* konularında denemeler yazdı; ayrıca tarih, tarım ve askerlik sanatı konularında da yapıtları vardır. Felsefe öğretisini çok geniş bir bilgi tabanına oturtmuştu: Var olan her şey dayanıklı ve görünmez taneciklerden (Grekçesi “atom”) oluşmuştur. Atomların nitelikleri gibi biçimleri de evrenin çeşitliliğini zorunlu kılar, “ruh”u olan insan da dahil olmak üzere canlı varlıklar atomlardan oluşuyorlar. Ama sayısı sınırsız atomların yanında, atomlara, evrenin bütün devinim ve değişmelerin temel yasası olan sürekli bir hareketle devinmelerine olanak veren sınırsız bir boşluk, hiçlik vardır. Bütün doğa, duygular, duyumlar, insanın düşünceleri de atomların devininimin sonucudur. Demokritos tutarlı materyalist öğretisini böyle geliştirdi; ama olayların tümünü mekânik eylemlerle açıklamaya çalıştığı için, onunki henüz ancak bir mekanikçi materyalizmdi.

Ayrıca, Demokritos, yapıtlarının adlarının da kanıtladığı gibi toplumsal ve siyasal yaşamla da ilgileniyordu. Tarihle ilgili kitaplarında, çağının uygar toplumunun kaynağını gösterdi. Sözde “Altın Çağ”ı şiddetle reddetti. Uzak geçmişte, insanlar korkunç bir hayvan yaşamı sürüyorlardı; yoksulluk onlara birlikte yaşamayı öğretti ve giderek yavaş yavaş daha elverişli yaşama koşulları yarattılar; öğretmenleri, gündelik yaşamlarına aktararak taklit etmeye çalıştıkları doğaydı. Demokritos, ayrıca devletin yaşamı ve yapısına ilişkin sorunları da işliyordu kitaplarında.

Etkinliğinin bu görünümü, onu, V. yüzyılın ikincisi yarısı Hellas'ının, öncelikli toplumsal ve siyasal yaşamını inceleyen geniş bir bilimsel ve felsefi akıma yaklaştırmaktadır. Bu akımın temsilcileri *Sofist* (bilgiciler) adını aldılar; ama siyasal ve bilimsel düşmanları bu adı alaylı bir şekilde "safsatacı"ya (sophisterei) çevirmişlerdir. Materyalist filozoflar, doğanın yaşamını ve doğa ile insanın karşılıklı etkileşimini açıklamaya çalışırlarken, sofistikler toplumsal bilimlerin temellerini atıyorlardı. Hellas'ın değişik kentdevletlerinden akın akın geldikleri, V. yüzyılın ikinci yarısının Atinası onların en önemli çalışma alanı durumuna geldi. Abderalı Protagoras, *Politik Düzenin Mayası Üzerine; Eski Dönemde (Toplumsal) Yaşamın Yapısı Üzerine* yapıtlar yazdı. *Thurioi'nın Yasaları* adlı yapıtı, köleci demokrasinin bakış açısından, ideal bir toplumsal ve siyasal düzenin ilk örneğidir. Protagoras'a göre, herkes için aynı olan bir yasaya dayanmaktadır insan toplumu; çünkü bütün insanlar doğaları gereği birbirlerine eşittirler. Köleliğin yasallığı ve tanrıların varlığı onda kuşku uyandırmıştı. "Varlar (tanrılar) mı yoksa yoklar mı? Bu konuda bir şey söyleyecek durumda değilim", diyordu ihtiyatlı bir şekilde.

Birçok sofist, Protagoras'ın düşüncelerini geliştirip tamamladılar. Özellikle devlet sorununu inceliyorlardı. Kimileri (örneğin Prodikos) devleti büyük bir olumlu güç sayarken, başkaları (Antiphon) onu insan yaşamının bütün kötülük ve felaketlerinin kaynağı olduğunu ilan ediyordu. Antiphon, toplumsal yaşamın devlet baskısıyla değil, ama halkın ahlaksal ve siyasal eğiliminin birliği tarafından koşullandırılması gerektiğini savunuyordu. Bu nedenle, bazı sofistler, ilk devletin kurucuları arasındaki bir anlaşmaya dayalı olarak devletin ortaya çıktığı kuramını ileri sürdüler. Daha sonra, özellikle XVIII. yüzyılda (Rousseau), bu kuram geniş bir boyut kazandı.

Sofistlerin çalışmalarının Atina köleci toplumunun yükselişinin doruk noktasıyla karşılaşması hiç kuşkusuz bir rastlantı değildir. Sofistler, söylemek gerekirse, evlerinin sakin bir köşesinde yapıtlarını yazmakla yetinmiyorlardı; temel görüşlerinin yaygınlaştırıcı konferansçıları, propagandacıları gibi davranıyorlardı. Bu yeni öğreti Hellas'ın kültür yaşamına bütün alanlarda girdi. Dönemin iki önemli tarihçisi, Herodotos ile Thukydides, yapıtlarında sofistlerin kuramlarını parlak bir şekilde

yansıtırlar; Euripides'in trajedileri, tiyatro aracılığıyla halk yığınlarına ulaşan sofistçe düşüncelerle doludur. Konuşma sanatının yaratılmasında ve kendi savlarının kanıtlanmasını ve karşı savların çürütülmesini sağlayan tartışma sanatının yöntemlerinin ortaya çıkmasında sofistlerin önemli katkıları vardır. Mantığın, belli bir savdan yola çıkarak doğru düşünmeyi öğreten bilimin temelleri böyle atıldı.

Bazı sofistler, zaman içinde kabul edilmiş saygınlık kazanmış şeyleri eleştirirken, işi tam bir kuşkuculuğa ve bütün aktöre ölçütlerini yadsımaya ve aşırı bireyciliği aklamaya vardırıyorlardı, bu da özellikle antidemokratik ve oligarşik çevrelerin nefretlerini kazanmalarına yol açıyordu. Bu çevrelerin kuramcıları, sofistleri kendi silahlarıyla yenmek için sofistçe yöntemler kullanıyorlardı. Sofistlerin en korkunç düşmanlarından biri, yazılı hiçbir yapıt bırakmamış olan ve tilmizi Platon tarafından aşırı ölçüde göklere çıkartılan Sokrates'ti.

Sokrates sofistleri içi boş biçimcilik, siyasal ve bilimsel inanç yoksunluğu, tartışma yaptıkları kişi karşısında sözsel (laf) zafer kazanmak ve *"logomakhia"*dan (kof söz) başka amaçları olmamakla suçluyordu. Bunlar bilge değil diyordu, bunlar öğrencilerini kuşkuculukla baştan çıkaran bilgi madrabazından başka bir şey değiller. Kendisi de, zaten dış dünyayı tanımak olanağından kuşku duyuyordu ("Bir şey bildiğim varsa, o da bir şey bilmediğim"), ama insanın kendi özünü tanıyabileceğini savunuyordu ("kendini tanı"). Sokrates, devleti yönetmek için gerekli olan yüksek yurttaşlık niteliklerinin eğitim ve öğretim sayesinde kazanılabileceğini ileri sürüyordu: Öyleyse her yurttaş devlet yönetimine katılamaz, bunu yalnız gereken hazırlığı yapmış olanlar becerebilir. Şu halde, bu özelliklere sahip olan aristokrasi Atina demokrasisinde kesinlikle arka plana itilmiş olduğu için, "seçkin sınıf" –aristokratlar–, büyük bir gayretle kendini yetkinleştirmek, birleşmek ve toplumdaki yerini sağlamlaştırmak zorundaydı. 399 yılında, ülkedeki toplumsal ve siyasal mücadele uç noktasına vardığı sırada, Sokrates demokrasinin en kötü düşmanı olarak ölüme mahkûm edildi: Ayrıca, gençleri siyasal bakımdan baştan çıkarmakla suçlanıyordu ki bu da pek haksız değildi.

Sokrates'in felsefesi Atina köleci demokrasisinin bir bunalımına tanıklık etmektedir. Bu bunalım, askerî başarısızlıklar ve Peloponnesos Savaşının

sonunda Atina'nın deniz gücünün sona ermesiyle iyice şiddetlendi. Ülkenin toplumsal, siyasal ve kültürel yaşamı üzerinde önemli bir etkisi bulunan zengin köle sahipleri katmanı, halk kitlesinden koptu. Materyalist bilim ve felsefeye karşı bir denge kurmak isteyen idealist felsefe bu dönemde gelişti. Materyalizm ve idealizm arasındaki mücadele yeni bir evreye girdi. Zengin ve soylu bir Atinalı olan Platon (427-347), bugün hala gerici idealist filozoflara bir temel ve örnek oluşturan tutarlı bir idealist felsefe dizgesi kurdu. "İdea" (değişmez öz, nesnelerin ilkörneği –Ö.İ–) deyim ve kavramını felsefeye Platon getirdi. Platon yaşadığımız dünyanın gerçekdışı (irréel) olduğunu ileri sürüyordu: Ona göre, yaşadığımız dünya insanın hakkında ancak yaklaşık bir bilgi edinebileceği gerçek dünyanın, yani "idealar dünyası"nın, gölgesinden, soluk bir yansımasından başka bir şey değildi. İdealar dünyası maddi bir dünya değildir: Burada evler, masalar, insan gövdeleri, dağlar, denizler, hiçbir maddi nesne yoktur, yalnızca "idealar", yani bütün maddi nesnelerin özdeksel (maddi) olmayan özleri vardır. Platon, insanlığı, zincire vurulmuş olduğu bir zindanda, güneşin aydınlattığı dış dünyanın gölgelerinin geçtiği bir duvara yüzünü çevirmiş olan bir mahkûma benzetir.

Platon'a göre, yalnızca yetkin insanlar gerçeğe yaklaşabilirler. Bu nedenle, seçimi (ayıklamayı) en iyilerin, yani bilginlerin, öğretim ve eğitimlerini güvence altına alacak bir toplum yaratmak gerekmektedir. Bilginler sınırsız bir yetkiye sahip olmalı ("ya bilginler kral olmalı, ya da krallar bilgin olmalı") ve Platon'un "savaşçılar" adını verdiği, isteklerinin özel uygulayıcıları aracılığıyla da yurttaşların bütün toplumsal ve özel yaşamlarını yönetmelidirler, özenli bir askerî eğitimden geçen savaşçılar, tasarımsal (ideal) bir topluluk düzeninde yaşamak zorundadırlar. Bilginler ve savaşçılar her türlü maddi tasanın dışında olmalıdırlar. Devletin bütün maddi kaynaklarının yaratıcısı; yüzlerce yıllık tasa ve uğraşlarla bunalmış olan şu emekçi kitleye gelince, yönetimden uzaklaştırılmalıydı.

Platon'un bu "ideal" devleti, Hellen demokrasisinin bütün fetihlerine taban tabana zıttır; Spartalıların yönetici sınıfını anımsatan aristokratik bir askerî azınlığın egemenliğine dayanmaktadır. Doğal olarak, Atina demokrasisinin düşmanı olan Platon'un siyasal duygudaşlığı Sparta'ya

yönelmektedir. İdealist felsefe ortaya çıktığı andan itibaren, halka ve bilime karşı gerici ideolojiye bağlanmıştı.

Platon'un öğrencisi olan Aristoteles (384-322) tıpkı Demokritos gibi bilginin bütün alanlarını özümsemişti. Ama, Demokritos'un tersine, idealizmi benimsemişti, bu nedenle, köleci uygarlığın yukarıda sözünü ettiğimiz bunalımını yansıtıyordu. Aristoteles'in önemi, bilimsel bilgiyi dizgeleştirmesinden (sistematize etmesinden) ileri gelmektedir. Şaşılası derinlikteki bilgiyle, değişik alanlardaki verilerin bir dökümünü yaptı ve değişik bilim dalları kurdu. Günümüze kadar adını koruyan bilime "fizik" adını verdi; bitki bilimi (*botane:* Ot) *Botanik*'i ilkin o yazdı; düşüncenin yasalarıyla ilgili ilk kitapları gene o yazdı *(Analitik, Ulamlar –Kategoriler– vb.)* ve sofistlerin deneyimlerinden yararlanarak mantık gibi önemli bir bilimi kurdu; devletin yapısını incelediği *Politika*'yı (Siyaset konuları) ve onun değişik biçimleri olan *Ethika, Poetika* ve *Rhetorika*'yı ve daha başka birçok yapıtı Aristoteles'e borçluyuz. Aristoteles'in çalışmaları, böylece, günümüzde de gelişmelerini sürdüren birçok bilim dalını kurdular ya da daha doğrusu, örgütlediler.

Aristoteles, *Politika*'da kendi devlet öğretisini ayrıntılarıyla açıklar ve kendisinden öncekilerin, hiç kuşkusuz, sofistlerin araştırmalarını özetler. Aristoteles çok belirli bir köleci ideolojinin sözcüsüdür. Ona göre, devlet, kasabalardan *(kômai)* oluşur, kasaba aileleri ve aile de koca, karı, çocuklar ve köleleri kapsar.

Uygar bir toplum kölesiz var olamaz. "Köle, mülkün en iyi biçimi ve aletlerin en mükemmelidir", diyor Aristoteles. Bununla birlikte köleliğe karşı olanların iyi kanıtlanmış karşı yanıtlarını dikkate almak zorunda kalmıştır ve onlarla yapılan tartışmalar yapıtlarında önemli bir yer tutar. Aristoteles, her ne olursa olsun, kimi insanların doğaları gereği özgür, kimilerininse köle olduğunu düşünüyor. Ona göre bütün barbarlar köle doğmuştur.

Aristoteles olabilir saydığı bütün devlet düzeni biçimlerini inceler: Bunların arasında üç doğru biçimi; monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet ve üç "yozlaşmış" biçimi; tiranlık, oligarşi ve demokrasi belirler. Hükümet darbesi kuramlarına özel bir önem verir ve bunları önleme yollarını titizlikle inceler. Nihayet, temelde tarıma dayalı küçük bir kentdevlet olması

gereken bir devlet tasarlar. Çalışan kitlenin bu devlette yurttaşlık hakkı yoktur. Aristoteles, düzenini ideale yakın saydığı Sparta'ya karşı yakınlık duyar.

Sonuç olarak, Aristoteles de Atina köleci demokrasisinin bunalımından son derece etkilendi; büyük devlet birliklerine (ortaklıklarına), gelişmiş bir ticarete ve mesleklere, nüfusu girişken ve politik bakımdan etkin büyük kentlere karşıdır.

Dünya uygarlığının gelişmesi üzerinde Aristoteles'in büyük bir etkisi oldu. Bilimsel ilkeleri XV. yüzyılın sonuna kadar yadsınmaz bir saygı gördü. *Politikası'*nın temel savına gelince, buna göre aile toplumun çekirdeğidir, bu sav burjuva kuramcılarının hala gözdesidir.

Kaynakları incelediğimiz bölümde, Grek tarih biliminin yüksek düzeyinden söz etmiştik.

F. Engels, Grek bilim ve felsefesinin ve özellikle Herakleitos ve Demokritos gibi temsilcilerinin önemli rolünü açıklar: "Böylece, Grek felsefesinin büyük kurucularının görüş biçimine, en küçükten en büyüğe, kum taneciklerinden güneşlere, tek hücreli canlıdan insana kadar, doğanın tümünün varlığının sonsuz bir doğuş ve ölüm, kesintisiz bir akım, bitimsiz bir hareket ve değişime bağlı olduğu görüşüne, bir kez daha dönmüş oluyoruz. Bununla birlikte temel bir fark var: Greklerde parlak bir sezgi olan şey, bizim için son derece bilimsel ve deneysel araştırmaların sonucudur ve dolayısıyla çok daha kesin ve açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır."[34]

33 F. Engels, *Dialectique de la nature*, p. 52.
34 F. Engels, *Dialectique de la Nature*, p. 38.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

M.Ö. IV. YÜZYILIN BİRİNCİ YARISINDA HELLAS

1. Hellas'ta bunalım. Sparta'nın egemenliği. Peloponnesos Savaşının Hellas'a büyük zararı dokundu. Thukydides bu savaşla ilgili olarak "Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı"nda (I, 23) şunları yazıyor: "Savaş uzun sürdü ve Hellas'ın aynı süre içinde asla yaşamamış olduğu kadar kötülük ve acılara yol açtı. Hiçbir zaman bu kadar kent ele geçirilip yerle bir edilmedi, hiçbir zaman bu kadar sürgün olmadı; ister savaşlarda olsun, ister ayaklanmalarda olsun hiçbir zaman bu kadar kan dökülmedi… Aynı anda dünyanın büyük bir bölümünü sarsan deprem, bazı yerlerde büyük kuraklıklar ve bunun sonucu olarak da açlık; Greklerin bir bölümünü yok eden daha da amansız bir bela: Veba; hepsi birden savaşın kötülükleriyle birleşen felaketler."

Atina ve Deniz İmparatorluğuna katılan öteki gelişmiş devletler savaştan özellikle etkilendiler. Savaşın galibi Sparta bile, yaşamın gerekliliklerini karşılamayan geleneksel siyasal ve toplumsal düzenin çökmesi yüzünden savaştan zayıflamış çıktı. Spartiat yönetici sınıf giderek azalıyordu; bunun nedeni, savaştan çok, kleroslarını yitiren ailelerin yıkımıydı. Yıkıma uğrayan ve *hypomeiones* (aşağılar) sınıfına düşen bir spartiat savaşçı niteliğini yitiriyordu. Hypomeionelerin etkin katılımıyla, mevcut düzene karşı komplolar düzenlemek amacıyla düşman topluluklar oluşuyordu. 399 yılında, bir hypomeione olan Kinadon'ün yönettiği bir fesat tehlikeli boyutlara ulaştı. Bütün helotları (ilotları), perioikosları ve hypomeioneleri,

kendilerine her türlü silah, hatta balta, şiş ve tırpan vererek ayaklandırmayı, toprak sahiplerini öldürmeyi ve Sparta rejimini değiştirmeyi tasarlıyorlardı. Komplo başarısızlığa uğradı ve acımasızca bastırıldı. (Bkz. Ksenophon, *Hellenika*, III, 3, 4-II).

Bununla birlikte, o dönemde, Sparta yeryüzündeki tek güçlü Grek devletiydi; Hellas'ın geri kalan bölümünde, toplumsal mücadelenin doruk noktasına ulaştığı birçok kentdevleti ve özerk küçük devletler vardı. Peloponnesos Savaşından sonra kölelerin sömürülmesi yoğunlaştı. Bir azadlı katmanı ticaret ve sanayi tekelini elinde bulunduruyordu; köylülerden daha çok, büyük ölçüde köle kullanılıyordu.

Sömürünün güçlenmesi, nüfus içinde kesin bir servet farklılaşmasına neden oldu; Atina, Argos ve başka kentdevletlerde, silah müteahhitleri, buğday tüccarları ve tefeciler arasında, zengin köle sahipleri ortaya çıktı; bunlar kendilerine topraklar satın alıyor, şatafatlı konaklar (mimaride Korinthos üslubu dönemiydi) yaptırıyorlardı. Bu sonradan görme yeni zenginler, devleti yönetmek istiyorlardı. Öte yandan, çoğu yıkıma uğramış eski küçük toprak sahipleri olan yoksulların sayısı giderek artıyordu. İsokrates bu konuda şunları yazıyor: "Eskiden muhtaç durumda, kentin onurunu kıracak şekilde sokaklarda dilenen yurttaş yoktu; şimdi varlıklılardan daha çok yoksul insan var. O günü nasıl geçirip yaşayabileceklerini düşünüyorlar sadece." Bu satırların yazarı İsokrates, dönemin tanınmış bir siyaset adamıydı.

Aşırı zıtlıklar, kentdevletlerin içinde siyasal ve toplumsal mücadeleyi şiddetlendirdi. Toplumun aşağı katmanları zenginlere karşı direnişe geçtiler ve bir devrim hazırladılar; ortaya bir parola atıldı: "Topraklar yeniden dağıtılsın, borçlar iptal edilsin." 392 yılında, Korinthos'un yoksulları çok sayıda aristokrat ve "seçkin" yurttaş öldürdüler. 370 yılında buna benzer bir ayaklanma Argos'ta patlak verdi: Yoksullar *scytale* (sopa) darbeleriyle 1.500 zengini öldürüp mallarını paylaştılar. "Sopacılık" bütün Peloponnesos kentlerine yayıldı; İsokrates, "Yoksulların zenginleri soymaktan başka bir şey düşünmediklerini" yazıyor.

Aynı dönemde, maddi yaşamı devletin denetimine vererek, toplumsal ilişkileri kökten değiştirmek isteyen bir ütopik eğilim ortaya çıktı. Ksenophon *Gelirler* adlı kitabında bunu öğütlemektedir. Bu sorun,

Aristophanes'in 392 yılında Atina tiyatrosunda oynanan *Kadınlar Kurulu*'nda özellikle ele alınır. Atina'da iktidara geldikleri varsayılan kadınların elebaşı olan oyunun baş kişisi Praksagoras, kadınlar yönetiminin çalışma programını açıklar: "Toprak ve ürünleri hepimizin olacak… Sonra biz kadınlar, bu varlığa dayanarak, sizi besleyeceğiz ve tutumlu bir şekilde yöneteceğiz ve herkesi düşünerek, herkese bol bol ekmek, taç, üzüm, sakallı, yumurtalı çörek, tahta at, gömlek, kestane vereceğiz…" Praksagoras'ın bu güzel yaşamı, kendisine göre, herkesin "ortak" malı olması gereken köleliğin emeği üzerine kurduğunu belirtmemiz gerek.

Ama yönetici sınıftaki karışıklıklar buradan kaynaklanıyordu. Bu durumda, toplumsal mücadele olsa olsa, taşınır ve taşınmaz malların ve kölelerin yeniden paylaşımıyla sonuçlanabilirdi. Düşkünler bir başka yol buldular: Savaş ganimeti sayesinde zenginleşmelerine olanak veren askerlik mesleği. Her Hellen yurttaşı bir askerlik eğitiminden geçiyordu; savaş sanatının en yetkin olduğu yer Hellas'tı. Yoksul Grekler, kendilerine gereksinim duyan devletlerin ordularına giriyorlardı. En büyük ücretli asker pazarı Lakonia'nın güneyindeki Tainaron'daydı.

Hellas, bunun sonucu olarak, Persler ve satraplıklarından bazılarıyla ilişkiler kurdu. Örneğin, M.Ö. 401 yılında, Kral Artakserkses'in kardeşi, Küçük Asya satrapı Kyros, içinde on bin Grek ücretli askerînin bulunduğu büyük bir ordunun başında iktidarı ele geçirmeye çalıştı. Grek ordusu, Babil yakınlarındaki Kunaksa'da Pers ordusunu yendi, ama tahtı ele geçirmek isteyen Kyros savaş alanında öldü. Grekler ağır koşullarda Kafkasötesi'nden geçerek Trapezonte'a (Trabzon) kadar geri çekildiler. Ücretli askerlerin komutanı olan Ksenophon bu ünlü yürüyüş ve geçilen ülkeler üzerine ilginç anılar bıraktı *(Anabasis)*.

Hellas'ın siyasal yaşamı da aynı şekilde bir sarsıntı ve iç savaşlar dönemi geçirdi. Kyros'un Grek ücretli askerlerinin seferi Sparta ile Persler arasında bir çatışmaya yol açtı. Sparta, Hellas'taki egemen konumunu sağlamlaştırmak için, Küçük Asya kentdevletlerinin bağımsızlığını savunmak bahanesiyle, Hellas'ın bütün askerî birliklerini seferber etti. 387 yılında, Sparta Kralı Agesilaos'un komutası altında girişilen bu panhellenik sefer sonuçsuz kaldı. Sparta'nın bütün Grek düşmanları bundan yararlandılar. Atina, Argos ve Korinthos tarafından desteklenen Thebai,

Sparta'nın en büyük düşmanı durumuna geldi. Persler, Sparta düşmanlarının koalisyonuyla ilişki kurdu ve Grek devletleri eski düşmanlarının cömert para yardımlarını kabul ettiler. Perslerin para yardımı, Atina'nın kenti Pire'ye bağlayan surları, ("Uzun Duvarlar") yeniden yapmalarına olanak sağladı. Atina filosunun başkomutanı Konon, kendisine gemilerini veren Pers kralının açıkça hizmetine girdi.

"Korinthos Savaşı" (395-387) Sparta'nın güçsüzlüğünü ortaya çıkardı. Lysandros ile Pausanias'ın komuta ettikleri Peloponnesos birlikleri Boiotia'ya yürüdüler. Ama komutanlar arasındaki uyuşmazlık Haliartos yenilgisiyle (395) sonuçlandı. Lysandros savaşta öldü. Daha sonra, ağır davranarak yenilgi ve Lysandros'un ölümüne sebep olduğu suçlamasıyla Pausanias idam edildi. Yakınlaşan tehlike karşısında, ephoroslar (Sparta devlet denetçileri), Küçük Asya'da bulunan Agesilaos'a hemen Hellas'a dönmesi buyruğunu gönderdiler.

Agesilaos kara yoluyla geri dönerken, Attika-Pers filolarının başında bulunan Konon, 394 yılında, Sparta ve müttefiklerinin filolarını Knidos'ta (güneybatı Küçük Asya'da) bozguna uğrattı. Atina, Thebai, Argos ve Korinthos koalisyonu, Spartalıların saldırısını Korinthos kıstağında ve Agesilaos'un birliklerinin girdiği Boiotia'da durdurdular. İki cephede, Nemea ve Koroneia'da (394 yılı ilkbahar ve sonbaharı) Spartalılar galip geldiler. Bununla birlikte, başarılarından yararlanamadılar: Korinthos kıstağı Atina, Argos ve Korinthos birleşik demokrasilerinin elinde kaldı.

Kıstağı savunmada büyük bir başarı gösteren Atinalı General İphikrates, ağır silahlı hoplitleri, hızlı manevralara alışkın "peltacı" (Pelta: Hilal şeklinde küçük kalkan) hafif piyadelerle destekleyerek yeni bir savaş düzeni getirdi. Bu askerî reformu, ağır silah sağlayamayan yurttaşların yoksulluğu zorunlu kılmıştı. Sparta, Peloponnesos'ta hemen hemen tek başına kaldı.

Persler, burunlarını Greklerin işlerine cesaretle sokmak için bundan yararlandılar. Kötü durumunu gören Sparta, yardım istemek üzere amirali Antalkidas'ı Perslere gönderdi (392). Daha sonra (387), Susa'da, Sparta delegeleri, başlarında Konon'un bulunduğu Atina delegelerine rastladılar. Spartalılar, Pers kralının egemenliğini kendi ülkelerinde ve bütün Hellas'ta kabul ettiler, özellikle de bütün Küçük Asya Grek kolonilerinin Pers İmparatorluğuna bağlanmasını kabul ettiler. Konon, Hellas'ın ve Küçük

Asya kolonilerinin bağımsızlığında direndiği için, görüşmelere başkanlık eden satrap, krala ihanet ettiği suçlamasıyla onu zindana attırdı. Konon kısa bir süre sonra öldü.

Nihayet, satrap Tiribasoz, Hellas'ın temsilcilerine kendi hükümdarının iradesini bildirdi: "Kral Artakserkses, Asya kentlerinin ve bunların yanı sıra Klazomenai (Urla) ve Kypros'un (Kıbrıs) kendisine ait olduğunu kabul etmektedir; geçmişte olduğu gibi Atina'ya bağlı olan Lemnos (Limni), İmbros (İmroz) ve Skyros dışında kalan büyüklü küçüklü bütün Grek kentleri özerk olacaktır. Bu barışı kabul etmeyen devlet olursa, kabul edenlerle birlikte, karada ve denizde, gemilerim ve hazinemle ona savaş açacağım." Sparta'nın yardımıyla, Persler duruma egemen oldular ve boyunduruklarını Greklere zorla kabul ettirdiler. Bu koşullarda, ne Atina ve Thebai ne de herhangi bir Grek kenti, Sparta'nın ve Hellas'ın geri kalan kesiminin müttefiği olan Perslerle savaşabilirdi. 387 yılında görüşülen Antalkidas Barışı, ya da kralın barışı, ne Darius'un ne de Kserkses'in silahla elde edemediği sonucu sağlıyor ve Hellas'ı aşağı yukarı Perslerin protektorası (koruma altına alınan devlet) altına alıyordu. Plutarkhos, *Agesilaos*'ta (23) şöyle yazıyor: "Bu bir barış değildi, bir ihanet ve Hellas'a bir hakaretti."

Sparta, bütün Hellas'a ihaneti pahasına, egemenlik ve hatta "Kralın barışı"nın maddelerini uygulamak hakkını elde etti. İşe, Sparta'ya düşman Peloponnesos kentdevletlerine boyun eğdirmekle başlandı; en önemli düşman olan Mantineia, hemen ortadan kaldırıldı. Sparta, düşmanları olan Atina ve Thebai'nin yanı sıra, Halkidikya yarımadasında son zamanlarda gelişmiş ve birçok komşu kentdevleti çevresinde toplanmış bulunan Olynthos'a özel bir dikkat gösteriyordu. Sparta, 382 yılında, Olynthos'a karşı bir sefer düzenledi, yolda, Thebai'nin kalesi Kedmeai'yi kalleşçe ele geçirip buraya sürekli bir garnizon yerleştirdi. Spartalılar, Thebai'de bir şiddet rejimi kurdular, Thebai demokrasisinin ünlü temsilcisi İsmenias bu şiddet rejiminin kurbanı oldu. Birçok Thebaili demokrat, köleleşmiş ülkelerinin özgürlüğünü hazırlamak için Atina'ya göç etti. 379 yılında, Pelopidas'ın yönettiği ve dansöz kılığına girmiş olan bu vatanseverler, Spartalılar ve dostlarının verdiği bir şölene gizlice girerek hepsini kılıçtan geçirdiler. Thebaili asiler Sparta garnizonunu kovdular ve Atina'yla bir

ittifak yaptılar. Sparta boş yere isyanı bastırmaya çalıştı ve aşırı askerî despotizmiyle herkesin kinini kazandı.

2. İkinci Atina Deniz Konfederasyonu. Thebai'nin yükselişi ve düşüşü. Bu arada, Atina demokrasisi çevresinde denizci kentdevletleri tekrar toplanmaya başladı. 378 yılında, ikinci Atina Deniz Konfederasyonu bir antlaşmayla onaylandı; Atina'da bir mermer levha üzerine kazınmış olan antlaşma metni günümüze ulaştı. Bu birlik eşitlik ilkelerine göre kurulmuştu.

"Kıta ve krala (Pers kralına) ait bulunmayan adalarda oturan Grekler ve Barbarlar", konfederasyona üye olabiliyordu. Bütün Konfederasyon üyeleri özerkliklerini koruyorlar ve merkezi Atina'da bulunan ve Atina demokrasisi devletinin kurumlarına bağlı olmayan bir sürekli delegeler kurulu, "synedrion", tarafından yönetiliyorlardı. Synedrion aynı zamanda bir yüksek hukuk kuruluşuydu. Kararlarını Halk Meclisi onaylıyordu. Atina Deniz İmparatorluğunun zorla aldığı ve müttefiklerinin hoşnutsuzluğuna neden olan haraç *(phoros)* yerine, Konfederasyon üyeleri Hazine'ye miktarı synedrion tarafından saptanan vergi *(syntakseis)* ödüyorlardı.

İkinci Atina birliği, 200'den fazla üyesi bulunan V. yüzyıl Atina İmparatorluğundan daha az kentdevleti (70 dolayında) kapsıyordu. İkincisi, birincisinden, üyelerinin özerklikleri ve eşitlikleri bakımından farklıydı. Bununla birlikte, Atina, müttefiklerine, şiddetli siyasal karışıklıklara yol açan ve konfederasyonun sağlamlığını sarsan zorlayıcı önlemler uyguluyordu.

Oysa, egemenliğini yitirmeye razı olmak istemeyen Sparta, Atina Konfederasyonu'na karşı karada ve denizde savaşa girişti. Atina Konfederasyonu her yerde zafer kazandı; yetenekli komutanları Timoteos ve Khabrias, Sparta'yı görüşmelere başlamak zorunda bıraktılar (374); görüşmelerin sonunda, Atina Konfederasyonu'nun varlığının ve Sparta'nın Peloponnesos'taki egemenliğinin kabul edilmesi gerekiyordu. Ama Sparta görüşmeleri kesti ve Atina Konfederasyonu'nu bir kez daha ezmeyi denedi. Stratejik ve ticari bakımdan önemli bir ada olan Kerkyra'yı topraklarına kattı. Pers kralı, 371 yılında, Hellas'a barışı sağlamak için bir "arabulucu" heyeti gönderdi. Sparta'da yapılan görüşmeler (371) sonunda, Atina'nın

Konfederasyon'daki egemenliği ve Ege Denizinin kuzey kıyısındaki hakları onaylandı. Buna karşılık, Sparta, sınırlarının dışına gönderdiği garnizonlarını geri çekmeyi kabul ediyordu. Böylece, Sparta'nın Hellas egemenliği iddiaları hiçe inmiş oldu.

Bu dönemde, bir demokratik hükümet darbesinden sonra, Boiotia'daki egemenliğinin kabul edilmesinde direnen Thebai, bir üçüncü güç olarak mücadeleye girdi. Sparta bu istekleri geri çevirdi. İnançlı demokrat ve ateşli yurtsever Thebaili delege Epamimondas açıkça kongreden ayrıldı. Her zaman egemenlik özlemi çeken Spartalılar güçlerinin büyük bir bölümünü hemen Boiotia'ya gönderdiler. Ama, Thebai'nin özellikle kırsal kesimde Sparta'dan daha fazla yurttaşı bulunduğu için, Epaminondas Boiotia ordusunu yeniden örgütlemeyi başardı. Vurucu birlikler ("kutsal taburlar") kurdu ve yeni bir savaş tarzı buldu: Hoplitlerin eğik düzende saldırısı. Leuktra Savaşında (371), Thebai ordusu "pruva mahmuzu önde bir kadırga gibi" (Ksenophon) düşman hatlarına gömüldü. Yenilmez kabul edilen Sparta birlikleri bozguna uğradı ve komutanları, Kral Kleombrotos öldü. Bu olay Hellas'daki güçler ilişkisini değiştirdi. Atina'nın yanında önde gelen güç, birçok kentdevletle birlikte Boiotia'yı çevresinde toplayan Thebai oldu. Üstelik, Peloponnesos'ta, Arkadia, Sparta'ya karşı ayaklandı. Atina, Boiotia'nın korkusuyla Spartalılara yaklaştı.

Epaminondas, Sparta'ya bu kez daha ağır bir darbe indirdi: Körfeze kadar Lakonia'yı işgal etti; perioikoslar ve helotlar, özellikle Epaminondas Messenia'yı geçip özgürlüklerini ilan ettikten sonra, egemenlerinden korkmayı bıraktılar. Artık önemli bir rol oynayacak olan devletlerini örgütlemelerine Epaminondas yardım etti. Sparta, kentdevletlerinin, sömürülen uyruklarının çoğunu yitirdi. Peloponnesos Birliği dağıldı. Arkadia bağımsız bir devlet oldu, başkenti bu amaçla kurulan Megalopolis ("büyük kent") idi.

Böylece, IV. yüzyılın 60'lı yıllarında, Hellas'ta iki politik topluluk oluştu: Thebai'ninki ve Atina'nınki. Sparta üstünlüğünü yitirdi. Ama, Thebai ile Atina arasındaki egemenlik rekabeti yüzünden bu topluluklar uzun ömürlü olamadılar. Thebai, Hellen kentlerinin bir bölümünü birleştirdi, ötekiler Atina ve Sparta'yla birleştiler. Savaş Arkadia'da meydana gelen bir iç savaş yüzünden çıktı. İki birliğin orduları arasında Mantineia'da 362 yılında bir

savaş oldu. Zaferi Thebai kazandı ama Epaminondas öldü. Orta Hellas'ın eski müttefikleri Thebai'ye karşı ayaklandılar ve zayıflayan Thebai Birliği önemli rol oynamaktan uzaklaştı.

Bu dönemde, şiddetli karşıtlıklar Atina Deniz Konfederasyonu'nun dağılmasıyla sonuçlandı.

Atina, önemli kaynaklar ve sağlam bir iktidar gerektiren etkin bir deniz politikası uygulamak zorunda kaldı. Bu nedenle, Konfederasyon içindeki üstünlüğü bir egemenlik niteliği kazandı. Khios (Sakız), Rodos, Kos (İstanköy), Erythrai, vb. büyük kentler Atina'ya karşı çıktılar ve kısa süre sonra Konfederasyon'dan ayrıldılar. Atina'nın eski müttefiklerine karşı giriştiği askerî harekât ("Müttefikler Savaşı") başarılı olmadı ve 355 yılında, artık otuzdan fazla kentdevleti kapsamayan ikinci Atina Konfederasyonu dağıldı.

355 yılında Hellas, birçok sağlamlaşma girişimlerine karşın, parçalanmış ve dağılmış durumdaydı: Kuzeydeki Thessalia giderek daha çok Makedonia (Makedonya) egemenliğine giriyordu; Orta Hellas'ın birçok bölgesi bağımsız bir politika uyguluyordu; Peloponnesos'da özerkliğini kazanmış kentdevletleri arasında kanlı savaşlar oluyordu, kıyı ve ada kentdevletleri politik bakımdan yalıtılmış durumdaydılar. Demokratik güçlerin Hellas'ı birleştirme istekleri, bir yandan düşman büyük merkezlerin (Atina, Thebai, Olynthos), bir yandan da Sparta'nın merkezi olduğu, V. yüzyıldan daha etkin oligarşik güçlerin muhalefetiyle karşılaşıyordu.

Bu nedenle, IV. yüzyılın ortalarına doğru, çaresiz görünen büyük bir siyasal bunalım yaşıyordu bütün Hellas. Parçalanmış Hellas'ta geniş el koyma olasılıkları Persleri benimsemeye hazırdı.

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM

MAKEDONYA'NIN BÜYÜYEN GÜCÜ BÜYÜK İSKENDER'İN SAVAŞLARI

1. Hellas'ta Makedonya üstünlüğünün başlangıç dönemi. Peloponnesos Savaşı'nın sonuna doğru, Makedonya (Makedonia), Epeiros, Arkadia gibi eskiden geri kalmış olan, yeni bölgeler önemli bir rol oynamaya başladılar.

Makedonya, Balkan yarımadasının kuzeybatısında bulunan geniş ve dağlık bir ülkeydi; güney ve güneybatıda, Epeiros, Thessalia ve Halkidikya yarımadasına sınırdaştı; doğuda, IV. yüzyılda birleşmiş olan Trakya ülkeleriyle komşuydu; batıda, savaşçı İllirya boyları yaşıyordu. Makedonyalılar, Hellenlerin anlamadıkları bir Grekçe lehçesi konuşuyorlardı.

Ormanlı dağların ve ülkenin ortasındaki ovaların denize doğru çıkakları yoktu, bu durum tarihsel evrimini geciktirmişti. Klan düzenine bağlı toplum, bu düzenini V. ve IV. yüzyıla kadar korudu. Nüfusun başlıca uğraşı hayvancılık (özellikle atçılık) ve tarımdı; dağları kaplayan ormanlarda avcılık, Makedonyalılar için eşsiz bir savaş okuluydu. Ticaret ve meslekler tamamen Halkidikya'daki Grek kentlerine bağımlıydı. Kölelik genel olarak ataerkil nitelikteydi. Her boy (tribü) bölgesinin, yönetici rol oynayan az çok geniş topraklara sahip bulunan kendi doğuştan soylu sınıfı vardı.

Siyasal düzen, askerî demokrasi niteliklerini uzun süre korudu. Makedonya hükümdarları sülale ilkesine uygun olarak egemenlik sürüyorlardı; en önemli görev, askerî ve toprak aristokrasisinin

temsilcilerinden oluşan “hetairos” (kralın yakınları; arkadaş ünvanı taşıyan soylular) kuruluna aitti. Bütün savaşçıları bir araya getiren eski tip halk meclisi de vardı.

V. yüzyılın son çeyreğine doğru, özellikle Peloponnesos Savaşıyla ilişkili olarak, Makedonya ekonomik yalnızlığından çıkmaya, Hellas ile tecim malı mübadelesine başladı. Bu da onun giderek daha çok Hellen ekonomi ve kültürünün etkisinde kalmasına yol açtı. Herakles’in soyundan geldiğini ileri süren ve arabalarını olimpiyat oyunlarına gönderen Makedonya Kralı Arkhelaos, Euripides’i sarayına davet etti. Trakların saldırılarına engel olmak için Grek mühendislere kaleler yaptırdı; ordusunu Grek komutanlar eğitiyordu.

Makedonya’nın askerî ve siyasal birleşmesi, özellikle IV. yüzyılın ortasında, Makedonya devletinin kurucusu kabul edilen II. Philippos (M.Ö. 359-336) döneminde gelişme gösterdi.

II. Philippos iyi bir Grek eğitimi gördü (Thebai’de, Epaminondas’ın evinde uzun süre rehine kaldı). Çıkarlarına uygun olacak şekilde, gerektiği zaman askerî gücü, diplomasiyi ve rüşveti kullanmasını bilen büyük bir siyaset adamıydı. Onun yönetimi döneminde, Makedonya uluslararası arenaya girdi, sınırlarını önemli ölçüde genişletti ve Balkan yarımadasının en güçlü devleti oldu.

Eskiden her bölgenin kendi halk milisi varken, Philippos ilkin tek bir ordu kurdu; birlikleri ve komutanları krallığın başkentinde (Pella), kralın yüce iktidarı altında toplamayı başardı. Greklerin hoplit (ağır silahlı piyade) kuruluşunu örnek alarak, 16 sıkışık asker safından oluşan ünlü Makedonya falanjını yarattı. Askerleri iki ağzı keskin bir kılıç ve beş metre uzunluğunda bir mızrak ya da “sarissa” taşıyorlardı. Öndeki askerlerin omuzlarına konulan sarissalar gerçek bir demirden dikenli engel oluşturuyorlardı. Tam zamanında ve yerinde yapılan manevralar, falanjı bir yekpare vücut haline getiriyordu. Philippos, soylu atlı muhafızlardan olağanüstü bir ağır süvari kurdu. Yanlardan süvarilerin koruduğu falanjlar engebesiz arazide büyük bir güçtü.

Maliyenin örgütlenmesi, Makedonya devletinin kuruluşunda Philippos’un bir başka önemli önlemi oldu. Trakya’nın altını bol bölgelerinin ve zengin kentlerinin ele geçirilmesiyle çoğalan değerli maden

rezervlerinden yararlandı; para bastı; altın Philipposlar, gümüş Helen parasının yanında, Grek pazarlarında geçiyordu.

Philippos'un askerî ve mali reformları ilkel devlet örgütünün temelini oluşturdular; bu devletin politikası, Makedonya'daki emekçi yığınlarının ezilmesinden ve sömürülmesinden çok yağmacı bir emperyalist politikaya yönelikti.

Philippos, Grek devletlerini zayıf düşüren ağır siyasal ve toplumsal bunalımdan ve bu devletlerin kendi aralarındaki rekabetten yararlanıyordu. Hellas'ta Makedonya hâkimiyetinden başka çıkar yol görmeyen birçok yandaş elde etmişti. Toplumsal kargaşalıktan, ağır vergilerden (liturgia), zoralımdan (müsadere) zarar görenler ve halk yığınlarını baskı altına alacak güçlü bir iktidar özlemini çekenler en çok zenginlerdi. Pers ülkesini ele geçirmek için Makedonya'nın himayesinde birleşmiş bir Hellas isteyenler de vardı. Philippos yandaşlarını bol parayla besliyordu. Atina ve öteki kentdevletlerinde halkın ezici çoğunluğu Philippos'a karşı uzlaşmaz görünüyor ve Philippos'a karşı amansızca mücadeleye çağıran ve demokrasi temeli üzerinde Hellas'ın siyasal birliği için bir program öneren demokratik önderleri (Demosthenes, Hyperides ve başkaları) destekliyordu.

Bu Makedonyacı ve Karşı-Makedonyacı taraflar arasındaki mücadele özellikle Atina'da yoğunlaşmıştı.

Makedonyacıların sözcü ve savunucuları hatip Aiskhines, yazar İsokrates, hatip ve politikacı Eubulos'tu. Hepsi de ayrı amaçlar güdüyorlardı. Hitabet hocası olan İsokrates, Perslerle savaşmak için Atina'nın himayesi altında Greklerin birleşmesini istiyordu. Atina'yı yücelttiği *Panegrikos* adlı ünlü söylevinin teması bu konudur. Yabancı yardımı olmaksızın, Greklerin birleştirilmesinden umudu kesen İsokrates, Makedonyalı Philippos'un kişiliğinde Hellas'ın olası birleştiricisi ve kurtarıcısını görmeye başladı. Philippos'a bir bildirisinde ona "Barbarlar'ı yenmek için birleşmiş Greklerin başına geçmesini öğütlüyordu. Philippos onun gözünde Perslerle yapılacak savaşta bir araçtan başka bir şey değildi. Makedonya kralının Greklerin üzerinde bir zorba olduğunu anlayınca, özgürlük savunucularının saflarına katıldı ve Khaironeia yenilgisinden sonra intihar etti. Aiskhines ve Eubulos'u Philippos satın almıştı ve Atina politikasını onun lehine etkiliyorlardı.

Karşı-Makedonyacıların başında Demosthenes bulunuyordu. Bir kalkancının oğlu ve Atina demokratik partisinin lideri olan Demosthenes, bütün ömrünü “barbar Makedonyalı ve sinsi amaçları”na karşı mücadeleye verdi. Philippos’a karşı verdiği coşku ve öfke dolu ünlü söylevleri “philippiques” adını aldılar.

Olynthos’un yanı sıra Halkidikya ve Trakya kıyılarının bağımlı kentdevletlerindeki siyasal mücadele Philippos’a bunları egemenliği altına alma olanağı sağladı. Atina’nın Karadeniz kıyısıyla yaptığı ticarete zarar veren bu durum, Atina’yı işe müdahaleye zorladı. *Kutsal Savaş* (356-346), Makedonyalıların Greklerin işlerine burunlarını sokmaları için çok uygun bir bahane oldu. Phokisliler, Delphoi Apollon’una adanmış toprakları işgal ettiler. Thessalialılar ve Boiotialılar, tapınağın çıkarlarını korumak bahanesiyle Phokisililere karşı koydular. İlkin yenilen Thessalialılar, Philippos’tan yardım istediler. Taraflardan birinin üstünlük sağlayamadığı savaşlar uzayıp gitti. 346 yılında, Philippos’un Atina’daki yandaşları olan Aiskhines, Eubulos ve Philokrates’in etkisiyle, Makedonya’nın Hellas ve Trakya’da yaptığı bütün fetihleri onaylayan (Philokrates Barışı adı verilen) bir barış yapıldı.

Bu olaylar Atina’da Karşı-Makedonyacıların çalışmalarını yoğunlaştırdı. Demosthenes’in girişimi üzerine, Atina ve Thebai’nin yönettiği Orta Hellas devletleri, bağımsızlık ve özgürlüklerini savunmak amacıyla bir koalisyon yaptılar. Atinalılar, donanma ve çıkartma birliklerini Trakya kıyılarına gönderdiler; Philippos’un bu saldırıya karşı yaptığı savaş birkaç yıl sonuçsuz kaldı. Bunun üzerine, Makedonya yandaşı toplulukları arkasına alan Philippos, güçlerini Orta Hellas’a gönderdi. Kesin savaş 338 yılında, Khaironeia’da (Boiotia’da) oldu. Grek ordusunun başında Atinalılar vardı. Makedonyalılar asıl güçlerini kanatlarda topladılar, sol kanadın komutanlığını Philippos’un on sekiz yaşındaki oğlu Aleksandros (İskender) yapıyordu. Savaş uzun ve çetin oldu, yalnızca İskender’in yönettiği süvari saldırısı Grekleri geri çekilmeye zorladı. “Savaş uzun ve çetin oldu, diye yazıyor Diodoros, çünkü Grek yurtseverleri umutsuzluğun verdiği cesaretle savaşıyorlardı.” Daha sonra savaş alanına büyük bir aslan heykeli dikildi. II. yüzyıl yazar ve gezgini Pausanias, bu mermer aslan heykelinin, Hellas’ın

özgürlüğünü korumak uğruna can verenlerin kahramanlıklarını simgelemek için Thebaililer tarafından savaş alanına dikildiğini söylüyor.

Bu zafer ve bunun yanı sıra Hellenlerarası Korinthos Kongresi, Hellas'ta uzun Makedonya hâkimiyetinin başlangıcı oldu. Bütün Grek devletleri delegeleri (Kongre'ye katılmayan Sparta'nın dışında) Makedonya hâkimiyetini tanımak ve onun himayesinde bir konfederasyon kurulmasını onaylamak zorunda kaldılar. Buna karşılık, Philippos zengin köle sahiplerinin çıkarlarını korumayı sağlıyordu: Özel mülkiyet kutsal ilan edildi; toprakların yeniden dağıtımı, borçların iptali, hükümet darbesi yapmak amacıyla kölelerin azat edilmesi yasaklandı. Nihayet, Kongre, Philippos'un girişimi üzerine, "Hellen tapınaklarına yapılan saygısızlığın öcünü almak için" Perslere savaş açtı. Philippos, panhellenizmin yani Grek birliğinin sözcüsü olmak istiyordu; ama gerçekte oligarkların yararına demokratik devletleri birbirinden ayırmaktan başka bir şey yapmıyordu.

Philippos, Perslere kaşı seferini gerçekleştiremedi. 336 yılında, savaş hazırlığının ortasında, kızının düğün töreninde öldürüldü. Kendi haklarına zarar veren merkezîleştirme politikasından hoşnut olmayan Yukarı-Makedonya temsilcileri olaya karıştılar. Savaşı önlemek isteyen Perslerin de bu işte suç ortağı oldukları yadsınmaz bir gerçek. Phillippos'un yakınları, karısı Olympias ve tahtın varisi oğlu İskender'in de komploya karışmış olmaları söz konusu.

2. Makedonyalı İskender'in imparatorluğu. Makedonyalı İskender (M.Ö. 336-323) İlkçağ'ın en ünlü kişilerinden biridir. Ege Denizinden İndus Vadisi'ne, Libya Çölünden Hazar Denizi'ne yayılan imparatorluğunun büyüklüğü ve bunun yanı sıra bütün fetihlerini gerçekleştirdiği çok kısa zaman kesiti (on yıl kadar) çağdaşlarının belleğinde silinmez bir iz bıraktı ve onu birçok efsanenin kahramanı yaptı.

İskender'in tarihinin belli başlı kaynakları arasında, Grek yazarları Plutarkhos ve Arrhianos ile Latin yazarı Ouintus Curtius Rufus'un (M.Ö. I. yüzyıl) yapıtlarını anabiliriz. İlkçağ tarih yazımcılığında İskender'in kişiliğinin ülküselleştirilmesinin yanında düşmanca değerlendirmelere de rastlıyoruz. Örneğin, Arrihinos, yapıtını İskender'e karşı hayranlık duyan silah arkadaşlarının anılarına dayandırır, buna karşın, Ouintus Curtuis Rufus

Makedonyalı fatihin kişiliğinin abartılmasına karşı çıkar. Birbirine taban tabana zıt yargılara çağdaş tarih yazarlarında da rastlıyoruz: Örneğin, Broysen onu ülküseleştirir; oysa Beloch karalamaya çalışır.

İskender tahta yirmi yaşında çıktı. Philippos'un özeniyle aldığı Grek eğitimi onu kültürlü bir insan yaptı. 343 yılından 340 yılına kadar öğretmeni olan Aristoteles ona geniş bir bilgi vermekle yetinmedi; ona Hellen uygarlığı sevgisi de aşıladı. İskender daha çocukluğundan itibaren otoriter ve tutkulu kişiliğiyle dikkati çekiyordu. Makedonya'nın Hellas'ta üstünlük elde ettiği ve Philippos'un bütün çevresinin emperyalist iştahlarının kabardığı dönemde büyüdü. Bu da İskender'in aşırı tutkularının gelişmesinde etkili oldu.

Saltanatının ilk yılları çok zor oldu, genç kralın cesur ve katı olması gerekti. Makedonya soylu sınıfının komplocuları ve iktidarda hak iddia edebilecek bütün akrabalarıyla hesaplaşmakla işe başladı. Sonra Trakya ve İllirya boylarının isyanlarını bastırdı. Philippos'un ölümüyle ilgili olarak yayılan yalan haber Grek devletlerinin ayaklanmasına yol açtı. Ayaklanma Thebai'de ciddi boyutlara ulaştı. İskender yıldırım hızıyla Boiotia'ya indi, kuşatmadan sonra alınan Thebai yerle bir edildi ve halkı köle olarak satıldı.

İskender, Hellas'taki düşmanlarının defterini dürdükten sonra, babasının tasarladığı Pers seferinin hazırlığını yaptı. 334 yılında, İskender'in Asya'ya götürdüğü ordu büyük bir ordu değildi (30.000 piyade, 5.000 süvari ve 160 gemi). Ama son Akhaimenidlerin Pers devleti görünüşte güçlü, gerçekte çürük bir devletti. Vergilerden, türlü türlü yükümlülüklerden (askerlik hizmeti dahil) bunalmış, satrapların ezdiği halklar, Pers boyunduruğuna karşı ayaklanıyorlardı. Özgürlük hareketi özellikle Mısır'da güçlüydü. Sayısı ne kadar fazla olursa olsun Pers ordusu savaşma yeteneğinden yoksundu. Temel olarak, satrapların topladığı ve istemeyerek savaşan birliklerden oluşuyordu. Sayısı yirmi bine ulaşan Grek ücretli askerleri kuşkusuz bir güçtü. Ama kendi yurttaşlarına karşı yapılacak bir savaşta bunlara fazla güvenilemezdi. Nihayet, bizzat satraplar isyana ve yönetimdeki sülaleyi tahttan uzaklaştırmaya kalkışıyorlardı. Gerçekte, son Akhaimenidler değersiz kişilerdi. Kraliçeler ve bunların gözdeleri sarayda önemli bir rol oynuyorlardı. Bunların sonuncularından biri, harem ağası

Bagoas üç kralı peş peşe tahta çıkartıp öldürtmesiyle ünlüdür; ama kendisi de dördüncüsü, III. Darius (Dareios) Kodomannos tarafından öldürüldü.

334 yılında, bütün güçlerini Amphipolis’te (Trakya kıyısında) topladıktan sonra, İskender, Hellespontos’a (Çanakkale boğazı) yöneldi. Makedonya ordusunda Hellen askerleri de (yedi bine yakın) vardı. Makedonyalılar, Hellespontos’u geçince, Pers öncülerini Granikos (Biga çayı) yakınlarında bozguna uğrattılar. Bu yengiden sonra, İskender, büyük bir çoğunluğu savaşmadan, kendisini bir kurtarıcı gibi kabul edip teslim olan Küçük Asya Grek kentlerini kolayca ele geçirdi. Yalnızca Miletos ve Halikarnasos direndiler ve çetin savaşlardan sonra düştüler. İskender ele geçirdiği kentleri değişik biçimlerde kendine bağlıyordu: Kimilerinde nüfusun demokratik katmanlarını kendi davasına çekiyor, kimilerinde rahip sınıfına (örneğin Ephesos’ta ünlü Artemis tapınağı vardı) dayanıyordu. Bazı durumlarda da, eski hükümdarlarla akrabalık bağları kuruyordu. Örneğin kendini Karia’ya Prenses Ada aracılığıyla kabul ettirdi.

İskender’in ordusu, ertesi yıl, Akdeniz kıyı bölgesinin fethine çıktı. Toroslar’ın boğazlarına (“Suriye’nin Kapıları”) giren orduyu, Kral III. Darius’un komuta ettiği büyük bir ordu karşıladı. İssos kasabası (İskenderun körfezinde) yakınlarında, falanjını ve ağır süvarilerini ani bir saldırıya geçiren İskender, düşmanın sıkışık saflarını bozmayı ve onu ezici bir bozguna uğratmayı başardı. Karargahını, kalkan ve arabası da aralarında olmak üzere bütün gereçlerini bırakan Darius kaçtı. Bu ağır yenilgi Darius’u barış istemek zorunda bıraktı. İskender, kayıtsız şartsız teslim istediği ve “Asya’nın efendisi” sıfatını kullandığı mağrur bir mektup yazdı.

Daha sonra, Makedonya ordusu Byblos, Sidon ve altı ay kuşatmadan sonra surları güçlü Tiros’u (Try) aldı. Bu savaş sonunda bütün Fenike İskender’in eline geçti. Akdeniz’in kıyı kesiminde üstünlük sağladıktan sonra, halkın kendisini kurtarıcı gibi karşıladığı Mısır’a girdi. Yukarı ve Aşağı Mısır’ın kutsal firavunu İskender, ilkin rahiplerin desteğini sağlamaya çalıştı. Mısır tanrılarına büyük bir saygı gösterdi ve büyük tanrının onayını almak amacıyla, Libya çölüne, Amon tapınağına hac yolculuğu yaptı. Tapınağın rahipleri onu Amon’un oğlu (yani Mısır kralı) gibi karşıladılar ve ona dünya imparatorluğu muştuladılar.

İskender, fethini sağlamlaştırmak için ele geçirdiği ülkeleri Hellenleştirmeye koyuldu. Örneğin Memphis'te, bu amaçla getirtilen Greklerin de katıldığı jimnastik ve müzik yarışmaları düzenledi. Gene aynı amaçla, Delta'nın batısında İskenderiye (Aleksandreia) (330) kenti kuruldu. Yerleşme yerini İskender'in kendisi seçti. İktidarı bir tek hükümdara vermemek için Mısır'ın yönetimini birkaç kişi arasında paylaştırdı.

İskender, üç yıl içinde, Akdeniz kıyı bölgesini ele geçirerek Grek-Makedonya soylu sınıfının düşlerini gerçekleştirdi. Atina Konfederasyonu bu düşü Perikles döneminde yaşıyordu; Demosthenes söylevlerinde birleşik Hellas'ın dünya hegemonyasından söz ediyordu.

Bununla birlikte, fethedilen geniş topraklar üzerinde iktidarını sağlamlaştırması gerekiyordu, bu da çok zaman alıyordu. Philippos'un eski silah arkadaşı, yetenekli komutan Parmenion'un, İssos Savaşından sonra Darius'un önerdiği barış koşullarını öğrenince, İskender'e "Ben İskender olsaydım, kabul ederdim", demesi nedensiz değildir. Bunu İskender şöyle yanıtladı: "Parmenion olsaydım, ben de öyle yapardım."

Mısır'ın zenginliklerinden, Hellas ve Makedonya ile özgür ulaşımdan yararlanan İskender, 331 yılında, Suriye'den geçerek Mezopotamya üzerine yürüdü. Burada, Dicle kıyısındaki Asur kasabası Gaugemela yakınlarında, belki de bütün seferin en kanlı savaşı oldu. Persler, küçük görünen Grek-Makedonya ordusuna oranla çok büyük bir ordu toplamışlardı. Ama, Pers birlikleri arasında birlik bulunmaması, askerlerini savaşın ortasında terk eden Darius'un şaşkınlık ve korkaklığı İskender'in zaferini kolaylaştırdılar. Persler ordularının büyük bir bölümünü yitirdiler ve imparatorluklarının gücü kesinlikle yok oldu. İskender, Babil'e girdi, halk kendisini bir kurtarıcı gibi karşıladı. Pers İmparatorluğunun başkentlerinin (Susa, Persepolis, Ekbatana) birbiri ardınca ele geçirilmesi, imparatorluk hazinelerinin efsanevi zenginliklerini (150.000 talant) onun ellerine teslim etti. Bazı kaynaklara göre, eski başkent Persepolis'te krallık sarayını yaktırdı.

Darius'un ölümü (Hazar Denizi kıyısına sığınmıştı, Baktrian satrapı Bessos tarafından Parthia'da öldürüldü) Akhaimenid Sülalesinin sonu oldu ve İskender'e kendini Büyük Kral'ın ardılı olarak ilan etmesine olanak sağladı. Bunun üzerine Perslere karşı politikasını değiştirdi: Aristokrasiyi

destekledi, Doğu giysileri giydi, Asya tören kurallarına öykündü ve önünde el pençe divan durulmasını istedi.

Özellikle Baktrian ve Sogdian'da yerli halkın inatçı direnmesi İskender'in doğuya doğru ilerlemesini frenledi. İskender, 329 yılında bu bölgeye Darius'un öldürülmesinin öcünü almak bahanesiyle gitti. Bessos'un silah arkadaşı Spitamene'nin yönettiği Baktrianlılar ve Sogdianlılar Marakanda'ya (Semerkant) saldırdılar ve Makedonya garnizonunu (2.000 asker) kılıçtan geçirdiler. Massagetlerin ve Sakaların komşuları olan boylar da isyancılara katıldı. İskender, silahtan çok diplomasi ile isyanı bastırdı: Baktrian hükümdarının kızı Roksane ile evlendi ve düğünü gerçek bir siyasal gösteriye dönüştürdü. Birçok önemli stratejik noktalarda müstahkem mevkiler kurdu ve hepsine Aleksandreia adını verdi. Bunların hepsi çabucak geliştiler. Bunlardan biri Aleksandreia-Eskhatte (Leninabad) İmparatorluğunun en kuzeyinde bulunmaktadır.

Sogdian ve Baktrian boyun eğince, İskender Hindistan'a yöneldi. Büyük bir ordunun (Makedonyalılar, Grekler ve Asyalılar) başında derbentlerden geçip Pencap'a (İndus vadisi) indi. Seferin güçlükleri binlerce askerin hayatına ve yük hayvanına mal oldu. İskender yol üzerinde müstahkem mevkiler kurmayı sürdürdü. Hintli hükümdarlar arasındaki sürekli mücadele, bundan yararlanmasını bilen İskender'in işini kolaylaştırdı. İndus ve Hydaspes'i (Jhelam) geçtikten sonra Batı Hindistan Kralı Pôros'u (Porava) yendi (Makedonyalılar ilk kez savaş fillerini gördüler). İskender burada son iki koloniyi, Nikaia ve Bukephalia'yı (İskender'in bir savaşta ölen gözde atı Bukephale'ın anısına) kurdu. Daha sonra, Ganj vadisini ele geçirmek amacıyla daha uzaklara Hyphase'a kadar ilerledi. Ama ordusu bu uzun ve zorlu seferde yorulmuştu. Doğu politikasını ve "yeryüzünün sınırlarını imparatorluğunun sınırları yapmak" (Arrhianos) tasarısını onaylamayan üst rütbeli subaylar arasında bile hoşnutsuzluk büyüyordu. 330 yılından başlayarak yaşlı askerler ve "paidion"lar (Genç Makedonyalılar) arasında gizli komplolar hazırlanıyordu. İskender sert önlemlerle bunlara karşılık veriyor ve en yakınlarını ortadan kaldırmakta duraksamıyordu; vekili Parmenion ve oğlu, süvari komutanı Philotas bu şekilde hayatlarını yitirdiler. Bir içki meclisinde Doğu politikasını ve

Perslere gösterilen itibarı eleştiren yakın arkadaşı Kleitos’u bir mızrak darbesiyle kendisi öldürdü.

Hyphase ordugâhında, subaylar da aralarında olmak üzere bütün birlikleri seferi sürdürmeyi reddettiler. Çadırda, üç gün süren kesin bir yalnızlıktan sonra İskender, İndus nehrinden okyanusa inmek için Hydaspes kıyısında bir filo hazırlanmasını buyurdu. 326 yılında başlayan geri çekilme çok güç oldu. İndus deltasına gelince Nearhos’u Basra körfezine kadar deniz yolunu (o zamana kadar çok az denenmiş bir şey) izlemekle görevlendirdi; kendisi, ordusunun kalan bölümüyle kavurucu Gedrosia (Bülücistan) çöllerini geçerek geri dönüyordu. Sefer Babil’de tamamlandı (325).

Savaş sırasında olduğu gibi savaştan sonra da, İskender, Greklerle Perslerin kaynaşmalarını bazen oldukça ilkel yöntemlerle gerçekleştirmeye çalıştı. Karışık evlenmeleri destekliyordu: Bir günde 10.000 Grek askeri Pers kızlarıyla evlendi. İskender’in kendisi de, Büyük Kralların geleneğine uyarak iki Pers prensesi daha aldı. Doğu soylu sınıfının etkisi, saray erkânında ve orduda, yönetimde giderek büyüyordu. Bu arada İskender, Persleri Helenleştiriyordu; 30.000 Pers erkek çocuğu Makedonyalıların savaş sanatlarını, geleneklerini ve Grek dilini öğreniyordu.

Ama İskender’in bu politikası giderek artan bir muhalefetle karşılaşıyordu. 324 yılında, Dicle kıyısındaki Opis’te gerçek bir asker isyanı patlak verdi. Ayaklanmanın 13 önderini idam ettirerek ayaklanmayı acımadan bastırdı ve Perslerin ağır bastığı yeni bir ordu kurmaya başladı. Bununla birlikte, kendilerine Perslere göre ayrıcalıklı bir konum sözü vererek Makedonyalılara ödün vermek zorunda kaldı. Uçsuz bucaksız imparatorluğunun başkenti Babil’de ordunun örgütlenmesini gerçekleştirdi ve batı yönünde yeni bir sefere hazırlanırken, 323 yılında, sıtmadan öldü.

Batı ile Doğu’nun ekonomik ve kültürel yakınlaşmasını sağladığı için Pers İmparatorluğunun fethi çok önemliydi. Onlarca yeni kentin (“Aleksandreia”) kurulması bu yaklaşmada çok önemli rol oynadı; çünkü yerli halkların ve kültürel kazanımların mübadelesiyle, Grek-Makedonya kaynaşmasının merkezleri oluyorlardı.

Bununla birlikte, Doğu’nun fethinin yalnızca Pers İmparatorluğunun yıkılmasını sağlamadığını, aynı zamanda yerli halkın Grek-Makedonyalılar tarafından acımasızca köleleştirilmesine yol açtığını unutmamak gerekir;

Pers devletinin yıkılışının tedrici sonuçları, halk yığınlarının yaşama koşulunu iyileştirmiyordu. Pers İmparatorluğunun eski boyunduruğunu, istilacıların daha ustaca ve daha ağır sömürüsü izledi. Aynı zamanda, uçsuz bucaksız İskender İmparatorluğu ile Pers İmparatorluğu, değişik toplumsal, ekonomik ve kültürel düzeyde bulunan birçok devletin fethine dayanmaları bakımından da benzeşiyorlardı.

Bununla birlikte, Makedonyalı İskender'in imparatorluğunun sallantılı ve geçici niteliği, köleci toplumun evriminde yeni bir evreyi temsil eden yeni toplumsal ve siyasal ilişkilerin ortaya çıkmasına kesinlikle engel olmadı. Bu imparatorluğun kalıntıları üzerinde yeni bir Hellen dünyası kuruldu.

OTUZ ALTINCI BÖLÜM

HELLENİSTİK DEVLETLER

1. İskender İmparatorluğu'nun parçalanması. İskender'in Doğu seferi, Romalıların Küçük Asya ve Mısır'ı fethetmelerine kadar sürecek olan ve *Hellenistik* adı verilen dönemin başlangıcını belirler.

Hellenizm, Doğu'nun birçok bölgelerine yayılan Grek köleci toplumunun daha gelişmiş biçimlerini sunar; Akdeniz ekonomi ve kültür çevresine bağlı olan Doğu ülkeleri bunların gelişmesine katkıda bulunmuştur. İskender İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde, Doğu ve Grek temel ilkelerinin tuhaf bir karışımını sunan büyük, bağımsız devletler kuruldu. Bunlar, yönetici katmanı Grekler, Makedonyalılar ve Hellenleşmiş yerli aristokrasiden oluşan Doğu tipi merkezî monarşilerdi; Hellenleşmiş yerli aristokrasi, ayrıcalıklı konumuyla, yabancı istilacının ezdiği yerli halk yığınlarının karşıtıydılar. Ulusların sömürülmesi ve vurgun savaşı, Hellenistik hükümdarların, ekonomik ve kültürel hayatta giriştikleri büyük çalışmaların maddi temelini yaratmalarına izin veriyordu. Küçük Asya, Orta Asya, Arabistan, Hindistan, Çin, Akdeniz ülkeleriyle ticaret yapıyordu. Maddi hayatın büyük bir gelişme gösterdiği bazı Hellenistik devletlerde, Grek bilimi büyük ölçüde ilerledi ve teknik düzey üzerinde büyük etki yaptı.

Doğu ülkeleri ve Grek devletlerinin ekonomik ilişkileri, kültürlerinin karşılıklı etkileşimini sağladı.

Hellenistik ülkelerin tarihinin temel kaynakları, çağımızda yapılan kazılarla elde edilen zengin veriler, Hellenistik hükümdarların üzerinde portreleri bulunan paralar ve çeşitli metinlerdir. Mısır'da çok sayıda papirüs

bulundu, bunların incelenmesi yeni bir bilim dalını, paryrologie'yi oluşturmuştur.

Polybios *(Genel Tarih),* Sicilyalı Diodoros *(Tarih Kitaplığı),* Strabon (*Coğrafya*), Plutarkhos, *(Prokion'un Hayatı, Eumenes'in Hayatı, Demetrios Poliorketes'in Hayatı),* Appianos *(Suriye Savaşları)* gibi eski yazarların yapıtlarında Hellenistik çağla ilgili bilgiler buluyoruz.

İskender'in ölümünden sonra, generalleri arasında iktidar için çetin bir mücadele başladı. Yasal bir kalıtçılı olmadığı için, İskender'in doğrudan ardılı yoktu. Hükümdarın ilanında ordu önemli bir rol oynadı. Silahlı çarpışmaya dönüşme tehlikeleri taşıyan şiddetli tartışmalardan sonra, İskender'in kardeşi, aklı kıt III. Philippos Arhidaios kral ilan edildi. Ama gerçekte iktidar, kral naibi atanan, İskender'in bir yakını Perdikkas'a geçti. Kısa bir süre sonra, İskender'in dul karısı Roksane bir erkek çocuk dünyaya getirince, bu çocuk da kral ilan edildi. İskender'in büyük generalleri, değişik satraplıklara vali olarak atandılar: Lagos'un oğlu Ptolemaios Mısır'ı; Antigonos, Küçük Asya'daki Büyük Frigya'yı; Lysimakhos Trakya'yı aldı. Ama bunlar ne devletin bütünlüğünü, ne de kral naibinin yüce ikdarını tanımak istiyorlardı. İskender'in ölümünü izleyen dönem, ilkin İskender'in kalıtçıları "diadokhos"ların (İskender'in ölümünden sonra devleti paylaşan generaller), sonra da bunların ardılları "epigonos"ların (epigonoi) arasında, valilerin savaşlarıyla kana bulandı.

İlk çatışma Perdikkas ile Ptolemaios'u karşı karşıya getirdi. Ptolemaios, saygınlığını yükseltmek için, Makedonya krallık mezarlığında toprağa verilmek istenen İskender'in cesedine el koydu. Cenaze alayına Suriye'de saldırdı ve kendi başkenti İskenderiye'ye gömmek amacıyla hükümdarın gövdesini Mısır'a götürdü. Bu eylem ve Ptolemaios'un Perdikkas'a karşı çevirdiği dolaplar, Perdikkas'ı Mısır'a bir sefer yapmaya zorladı. Ama birlikleri Nil'in bataklıklı kollarında yollarını kaybettiler, birçok asker öldü; gururu ve gaddarlığı yüzünden kendisinden nefret eden subayları bir komplo hazırlayıp onu öldürdüler.

Perdikkas'ın ölümünden sonra naiplik Antipatros'a geçti. Naiplik birleşik bir imparatorluğun varlığını gerektiriyordu, ama gerçekte bu büyük devlet giderek daha çok parçalanıyordu. Babil satrapı olan Ptolemaios, diadokhosların arasına girdi ve aralarındaki sonu gelmez mücadeleye

katıldı. Bir süre sona, Antigonos ve oğlu Demetrios Poliorketes, Küçük Asya, Suriye, Fenike ve Hellas'ta durumlarını sağlamlaştırdılar. Büyük bir komutan ve askerî mühendis olan Demetrios eşsiz bir donanma kurdu ve yaptığı kuşatma araçlarıyla ünlendi, *helepolis* (kentalan) adı verilen, yüksekliği 50 metreyi bulan bu birkaç katlı yürüyen kuleler herkesin hayranlığını kazanıyordu. Demetrios'a Poliorketes (kent alıcı) lakabı takıldı.

Nihayet, İskender'in ölümünden yirmi yıl sonra, İmparatorluğu kesin olarak dağıldı. Ptolemaios, Selevkos, Lysimakhos ve Kassandros, yüce iktidar savında olan Antigonas'a karşı birleştiler. Kesin savaş 301 yılında, Büyük Frigya'da (Phrygia), İpsos'ta (Şuhut yakınlarında) oldu. Hindistan'daki topraklarından vazgeçen, bu nedenle de Hint Kralı Çandragupta'dan bir şükran simgesi olarak aldığı 400 kadar fili savaşa sokan Selevkos ortak zafere en büyük katkıyı yaptı. Antigonos bu savaşta öldü, oğlu Demetrios donanmasının bulunduğu Ephesos'a kaçtı. Hellenizm tarihinin dönüm noktası olarak kabul edilen İpsos muharebesi, üç Hellenistik büyük devletin kurulmasıyla sonuçlandı: Ptolemaiosların yönettiği Mısır, Selevkosların yönettiği Suriye ve Antigonosların yönettiği Makedonya. Ama Antigonoslar Makedonya'daki durumlarını Hellas'ta yeni bir kanlı savaştan sonra sağlamlaştırabildiler. Bundan sonra, Makedonyalı İskender'in imparatorluğunun toprakları üzerinde doğan Hellenistik devletler oluşum ve yapılarından ileri gelen özellikler gösterdiler.

2. Ptolemaioslar Krallığı. Lagos'un oğlu Ptolemaios'un ardılları, Roma fethine kadar (M.Ö. 30) Mısır'ı ellerinde tuttular. Hellenistik Mısır yönetimi, bir yandan, eski zamanların kalıtı olan temel ilkelere (kralın despotik iktidarı, yaşamın bütün alanlarında katı bir merkezcilik, gelişmiş bir bürokratik aygıt) dayanıyordu. Yönetimsel bölünme eskiden olduğu gibi kalmıştı: Nomlarıyla, topluluk örgütlenmesiyle Yukarı ve Aşağı-Mısır devam ediyordu. Öte yandan, ortaya yeni nitelikler, özellikler de çıktı. Örneğin, devlet örgütü özellikle Greklerden ve Makedonyalılardan oluşuyordu; bu durum ise yerli halkı aşağı bir düzeye indirgiyordu. Yönetim sistemi yerli halkı ezilen ve sömürülen bir katman durumuna getirmişti.

Ptolemaioslar Mısır'ı kendi özel mülkleri gibi kabul ediyorlardı. Kral, büyük bir bölümü kendi mülkü olan toprakların hükümdar sahibiydi: Kendi mülkü olan toprakları, "krallık toprakları"nı, kalıtsal küçük çiftçiler, "krallık çiftçileri" işliyordu. "Krallık çiftçileri", Hellenistik Mısır'da ekonomik etkinlikleri bakımından bağımsız değillerdi. Yetiştirebilecekleri bitkinin türü ve miktarı belirlenerek, etkinlikleri titizlikle saptanıyordu. Çiftçi, saptanan kuralları değiştiremezdi, aykırı davrananlar ağır para cezalarına çarptırılıyorlardı.

Çiftçilerin kendilerine ait üretim araçları yoktu, alet takımını buğday ve hayvanları kendilerine yerel yöneticiler sağlıyordu. Bunların hepsini malla ödüyorlar, ayrıca ürünün bir bölümünü faiz ve çeşitli vergi olarak veriyorlardı. Ödeme çoğu zaman ürünün yarısını buluyordu. Bu "çiftçiler"in ekonomileri memurların denetimi altındaydı. Buğday tarlalarına ve hasata dikkatle değer biçiliyordu. Krallık çiftçilerinin topraklarından ayrılmalarına izin verilmiyordu.

"Krallık" topraklarının dışında, geri alınabilen, vergi yükümlüsü ve denetim altında tutulan "bağışlanmış" topraklar da vardı. Bunların bir bölümü kral tarafından tapınaklara ve senyörlere bağışlanmıştı. Örneğin, yüksek memur Apollonios'un kâhyası Zenon'un papirüs arşivleri bulundu; belgeler, bu 3.000 hektarlık mülkün II. Ptolemaios Philadelphos tarafından Apollonios'a armağan olarak verildiğini gösteriyor. Toprağın önemli bir bölümü "krallık çiftçileri"nin ekonomilerini kapsıyordu; bunlar ürünün büyük bir bölümünü çiftlik kirası olarak Apolonios'a veriyorlardı. Mülkün bir başka bölümü köleler ve ücretliler tarafından işleniyordu. Efendi burada bulunan sarayında, çeşitli hizmetlerin sağlandığı şatafatlı bir yaşam sürüyordu.

Bağışlanmış toprakların önemli bir bölümü, askerlere, tayfalara ve subaylara verilen "kleruhialar"dı. Başlangıçta bu toprak payları geçici olarak veriliyordu, ama yavaş yavaş kalıtsallaştılar.

Bütün doğal zenginlikler, maden kömürü, maden, kaya tuzu, taş ocakları, vb., bunların tümü krala aitti. Aynı merkezîleşme sanayi için de söz konusuydu; örneğin yağ, dokuma üretimi krallık tekelindeydi. Büyük çiftçiler ham maddeleri, saptanmış fiyatlarla devletten satın almak zorundaydılar. Bunların başkasına satışı sert bir şekilde cezalandırılıyordu.

Devlet ambarlarında stok edilen ham maddeler daha sonra krallık işletmelerine gidiyordu. Tapınakların işletmelerinde de yağ üretiliyordu. Ama bunlar yılda ancak iki ay ve memurların gözetimi altında çalışabiliyorlardı. Yılın geri kalan bölümünde mühürleniyorlardı. Bütün yağ cendereleri kayıtlıydı. Dokumacılık, daha az kısıtlı olsa bile, gene aynı şekilde örgütlenmişti. Lüks dokumalarıyla ünlü tapınak işletmeleri bu alanda önemli bir yer tutuyordu. Tuz, bira, cam, papirüs gibi öteki önemli sanayi dalları da kısmen tekelleşmişti. Emek ve ücretin oranı titizlikle saptanmıştı. İşçilerin büyük bir bölümü, kötü koşullara sahip özgür insanlardı: Kendi nomlarına bağımlıydılar, izin almadan başka bir noma geçmeleri olanaksızdı; izinsiz ayrılanlar zor kullanılarak geri gönderiliyordu. Saklanmaları ağır para cezasıyla cezalandırılıyordu.

Ticaret de tekel altındaydı. Ürünlerin tümü krallık ticaretinin örgütleyicileri olan büyük çiftçi ve memurlara gidiyordu. Yabancı rekabetini ortadan kaldırmak için, ithal mallarının alımını önleyen gümrük vergileri konulmuştu.

Hellenistik Mısır'da dış ticaret önemli bir yer tutuyordu. Ülke, Akdeniz devletlerine dokuma, papirüs, cam ve özellikle buğday ihraç ediyordu. Mısır, III. yüzyılın başından itibaren, buğday alanında, Trakya ve Pontos bölgeleri gibi rakiplerini geride bırakmıştı. Yönetici sınıfların kullandığı lüks eşyalar ithal ediliyordu. Arabistan'dan parfümler, altın ve değerli taşlar; Hind'ten fildişi, boya malzemesi, baharat ve pirinç; Çin'den ipekli getirtiliyordu.

Kara ticaret yolu Arabistan'dan ve Suriye'nin güneyinden; deniz yolu Kızıldeniz'den geçiyordu. Ptolemaioslar, bu nedenle, Firavun Nekhao'nun buyruğuyla açılmış olan ve Nil'i Kızıldeniz'e bağlayan kanalı onarttılar. Yük gemileri üç yüz tonilatoya kadar yük alabiliyorlardı; Ptolemaioslar dönemin en büyük ticaret filosuna sahiptiler. Kervan yolları önemli ölçüde canlanmıştı. Bütün toptan ticaret kralın tekelindeydi, bütün ulaşım araçları (gemiler ve yük hayvanları) kayıtlıydı ve krallık ticareti için kullanılıyordu.

Birçok kent önemli ölçüde gelişti. Dünya çapında önemli bir kent olan İskenderiye, başa geçti. Strabon, *"Coğrafya"* adlı yapıtında İskenderiye'yi anlatır. İki Grek mimarının, Rodoslu Dinokrates ile Knidoslu Sostrates'in hazırladığı plana göre yapılmış büyük bir kentti. İki anayolla kesilen geniş

ve düz caddeleri vardı (en önemlisi 6 kilometre uzunluğundaydı). Sokaklar, kanalizasyon, sokak aydınlanması, parklar, revaklar, tiyatrolar, hipodromlar, stadyumlar, zengin ve iyi düzenlenmiş bir hellenistik kentin özel niteliklerini oluşturuyordu. Krallık saraylarının bulunduğu mahalle özel görkemiyle kendini belli ediyordu; kentin üçte bire yakın bölümünü kapsıyordu. Her kral yeni bir saray yaptırıp, şatafat bakımından kendisinden öncekilerle yarışıyordu. Bahçeler, ender hayvanların bulunduğu hayvan kolleksiyonları, görkemli hamamlar, hizmetçi kalabalığının konutları, hükümdarın sarayının yanında bulunuyordu. Aralarında İskender'inki de olmak üzere kral mezarları da buradaydı. Müze ve ünlü kütüphane de bu mahalledeydi. İskenderiye Müzesi büyük bir sanat ve bilim merkeziydi. Kraldan maaş alan bilginler, tıpkı Atina'da olduğu gibi, revakların altında ve gölge sokaklarda ders veriyorlardı. Kütüphanede yüz binlerce el yazması vardı. Büyük sayıda görevli bunları kopya ediyor ve inceliyordu. Ptolemaioslar, bilgilerini ve bilim ve sanat koruyuculuklarını sergilemeyi seviyorlardı. Bu alanda da, ekonomik hayattaki merkezîleşme ve denetim söz konusuydu. Eski bir yazar, müzeyi, bilginlerin kuşlar gibi beslendiği kafese benzetiyor (*Athenaios*, I, 4).

İskenderiye'nin ekonomik önemi çok iyi düzenlenmiş iki limanından kaynaklanıyordu. Pharos adasında bir kayanın üzerine yapılmış olan fener, İlkçağ harikalarından biriydi. Yüz metreden daha yüksek, mermerle kaplı bir kuleydi fener. Geceleyin tepesinde yakılan odun ateşinin aydınlığı, madenî aynalarla uzaklara kadar yayılıyordu. 800 talant gibi büyük bir harcamayla yaptırılan bu yapı, Ptolemaiosların efsanevi zenginliklerine ve deniz güçlerine tanıklık ediyordu.

İskenderiye halkı karışıktı. Greko-Makedonyalılar ve Mısırlıların dışında Persler, Suriyeliler, Yahudiler, vb. vardı; bu da kentin dünya çapındaki önemini bir kez daha kanıtlıyordu. Kent ulusal kökenler göz önünde tutularak özerk mahallelere ayrılmıştı.

Toplumsal ve siyasal bakımdan, yerli halk ile yeni gelen Greko-Makedonyalılar arasındaki fark çok çarpıcıydı. Yerli halkın oturduğu ülke (khora), Greklerin, Makedonyalıların ve öteki kolonların en önemli konuma sahip oldukları kentin (polis) karşıtıydı. Kral, fetih hakkıyla kendisine ait bulunan ülkenin mutlak efendisiydi. Hükümdarlar tıpkı eski Mısır'da

olduğu gibi kutsallaştırılmışlardı ve yönetim biçimleri Doğu tipi despotizme yakındı. Çoğunluğu Makedonyalı ve Grek olan memurlar yardımıyla ülkeyi yönetiyorlardı. Merkez bakanlıklarının başında, devletin mali yönetiminin iplerini elinde bulunduran hazine bakanı, *“Dioiketes”*, yer alıyordu. Memurlar armağan olarak toprak alıyorlar ve her türlü ayrıcalıktan yararlanıyorlardı.

Greko-Makedonyalı ücretli askerlerden oluşan ordu kralın desteğiydi. Bu birliklere karşı bağımlılıklarını hisseden Ptolemaioslar, bunları çok kayırıyorlardı. Büyük bir ekonomik güce sahip olan Mısır rahip sınıfını da koruyorlardı. Tapınakların birçok toprakları, sanayi kuruluşları ve köleleri vardı. Rahipler gibi askerler ve bürokratlar da vergi ödemiyorlardı. Üyeleri daha sonra hükümet tarafından *yerel yönetici* (örneğin, nom yöneticisi) olarak atanan yerli halkın hali vakti yerinde katmanları ve büyük çiftçiler de ayrıcalıklardan yararlanıyor, hızla zenginleşiyor ve Hellenistik uygarlığı seve seve benimsiyorlardı.

“Krallık çiftçileri” halk yığınını oluşturuyordu. Vergiler, yükümlülükler altında bunalmış, çalışma hayatları katı kurallarla felce uğramış olan “krallık çiftçileri”, büyük çiftçilere, denetçilere ve her türden memurlara tamamen bağımlıydılar. Kölelerin emeğinden tarım ve sanayide yararlanılıyordu. Köle ticareti çok gelişmişti: Köleler büyük ölçüde özellikle Nübya’dan sağlanıyordu.

Hellenistik Mısır’ın devlet aygıtı bütün ağırlığıyla emekçi yığınların omuzlarına çökmüştü. Devlet örgütü, Greko-Makedonyalı fatihlerin, rahip sınıfı ile soylu sınıfın iktidarını güçlendirmek, Ptolemaiosların sarayına ve yüksek görevlilerine şatafatlı bir yaşam sağlamak için, yerli halkın aşağı katmanlarının sömürülmesine indirgenmişti. Teknik ve ticaretin gelişmelerinden, kültürün bütün nimetlerinden yalnızca toplumun yüksek katmanları yararlanıyordu.

Ptolemaiosların dış politikası, başta Ege havzası olmak üzere imparatorluklarının sınırlarını Akdeniz’in doğusunda sağlamlaştırmayı, sonra kara ve deniz ticaretiyle doğuya bağlı bölgeler olan Fenike ve Suriye’yi içine alacak şekilde egemenliğini yaymayı amaçlıyordu. İlk Ptolemaioslar döneminde, Mısır, Kyrene ve Ege Denizindeki bazı adaların (Girit, Kikladlar, Kıbrıs, Lesbos, Samos, Samothrahe) yanı sıra Fenike,

Filistin ve Suriye'nin güneyine sahip bulunuyordu. III. Ptolemaios Evergetes (246-221), özellikle, savaş yanlısı politikasıyla dikkati çekti. Küçük Asya'yı fethe çıktı. Sardes ve Babil'i aldı.

Ege Denizi havzası ve Suriye üzerindeki hak iddiaları, Ptolemaiosları, Antigonoslar ve Seleukoslarla karşı karşıya getiriyordu. Küçük Asya'daki çıkarlarını III. yüzyılın sonuna kadar başarıyla savundular. 217 yılında, IV. Ptolemaios'un orduları, Filistin'de Raphia yakınlarında Suriye Kralı III. Antiokhos Megas'ı (Büyük Antiokhos) bozguna uğrattı.

Ama M.Ö. II. yüzyıldan itibaren, Mısır zayıf düştü ve Hellenistik dünyadaki üstünlüğünü yitirdi. Yaptığı sürekli savaşlar için yabancı ücretli askerlerinin sayısı çok azdı; bunun dışında, hükümdarlar sürekli olarak ezilen halk katmanlarının artan direnciyle karşılaşıyorlardı. Halkın köleleştirilmesine dayalı iç politikalarının zararlı etkileri ülkeyi zayıf düşürüyordu. Çetin sınıf mücadeleleri sürekli ayaklanmalara ve özellikle köylülerin göçüne *(anakhorisis)* yol açıyordu; bütün bunlar Mısır'ın yaşamının düzenini bozuyordu. Üstelik kanlı hükümet darbeleriyle sonuçlanan hanedan geçimsizlikleri, imparatorluğu temelinden yıkıyordu. Toplumsal ve siyasal mücadelenin şiddetlenmesi ülkeyi yıkıma götürüyordu.

Ptolemaios hanedanının son kraliçesi Kleopatra'nın Aktium yenilgisinden sonra intihar etmesi ve Mısır'ı ülkelerine katan Romalıların İskenderiye'yi almalarıyla Hellenistik Mısır'ın tarihi M.Ö. 30 yılında sona erdi.

3. Selevkosların (Selevkidai) devleti. Selevkosların imparatorluğu, İskender'in devletinin Asya bölümünü oluşturan bir ayrışık (heterojen) uluslar ve ülkeler yığışımı idi. Bu bölgelerin coğrafya durumu çok değişikti: Büyük ırmakların verimli vadileri, dağlar, çöller ve deniz kıyısı. Buralarda yaşayan uluslar ve boylar, ilkel çoban yaşamından büyük kentdevletlerin uygar yaşamına kadar çok değişik ekonomik ve kültürel düzeyde bulunuyordu. Bu nedenle, Selevkosların yapmaları gereken çok güç bir görevleri vardı: Bu ülke ve ulusları tutarlı bir bütün haline getirmek. Selevkosların devleti, etnik ve coğrafi bakımdan birleşik olan Ptolemaiosların krallığından ayrılıyordu.

Doğu’yu (Hindistan, Orta Asya, Arabistan) Batı’ya (Akdeniz) bağlayan ticaret yolları Selevkoslar krallığından geçiyordu: Fırat ve Basra körfezi gibi ırmak ve deniz yolları ve kervan yolları ağının... Selevkoslar kalıt olarak eski ticaret kentlerini (Babil, Şam ve ötekiler) ve Perslerin açtıkları yolları almışlardı; daha önceki evrimlerin tümü, uluslararasında etkin bir mübadelenin koşullarını yaratmıştı. Sanayi ve mübadelelerin gelişiminin kentlere büyük bir önem verdiği Selevkoslar İmparatorluğunun ekonomik tabanının başlangıcını bu durum belirliyordu.

İskender’in politikasını sürdüren Selevkoslar, devletlerine bir savunma aracı yaratmak amacıyla 400’e yakın yeni kent kurdular. Dicle üzerindeki Selevkeia, özellikle Orontes (Asi) kıyısındaki, imparatorluğun başkenti Antiokheia (Antakya) gibi bazı kentler dünya çapında önemli ticaret ve sanayi merkezleri oldular. Bu kentlerin dışında, Fırat kıyısındaki Dura-Evropos gibi, çoğu zaman kentlere dönüşen ve *katoika* adı verilen birçok askerî yerleşim yerleri vardı. Grek uygarlığının bu merkezleri, Greko-Makedonya oligarşisinin politik etkisini güçlendiriyor ve yerli halklar okyanusu içinde Helenizmin adalarını oluşturuyordu.

Selevkoslar devletine özelliğini veren ekonomi biçimlerinin çeşitliliği ve Grek kentdevletlerinin özerkliğinin hükümdarın yüce iktidarının yanı sıra varlığını sürdürdüğü kentlerin çokluğu yüzünden, Ptolemaiosların yaptığı benzeri, hükümdarların yönetimlerini merkezîleştirmeleri çok zordu. Ayrıca Ptolemaioslar İmparatorluğunda, greko-makedon halk ayrıcalıklı bir durumdan yararlanıyor ve Perslerin yerine yerli halk üzerinde egemenlik sürüyordu. Gene orada, krallık iktidarı kutsallaşmıştı, resmî bir kral kültü vardı. Kendi kültünü uygulatmak için rahipleri bizzat kral seçiyordu. Selevkoslar, Grek tanrısı Apollon’dan geldiklerini ileri sürüyorlardı, ama aynı zamanda Babil tanrısı Bel-Marduk’un gücüne sahip olduklarını da söylüyorlardı. Bu durum, Selevkosların iktidarının ikili, Grek-Doğu, karakterini açıklamaktadır. Kral, bir *dioiketes* (hazine nazırı) tarafından yönetilen büyük bir vergi toplama memurları aygıtından yararlanıyordu; halkın iliğini emmek amacıyla kurulmuş oldukça karmaşık ve akılcı bir sistem söz konusuydu.

Bununla birlikte, merkezîleşme Mısır’daki kadar güçlü olmadı. Toprakların çoğuna kral sahip bulunuyordu, ama büyük bir bölüm de

tapınaklara, kentlere ve kişilere bırakılmıştı. Sanayi ve ticaret alanında, kral tekellerinin yanı sıra özel girişimler de gelişiyordu.

En önemli kentler, İskenderiye'den sonraki sırayı alan, doğu ile batı arasında aracı durumunda bulunan Antiokheia ile Selevkeia idi. Kentlerin büyük bir çoğunluğu Grek usulü özerklikten yararlanıyordu. Halk meclisleri, kurulları, seçimle gelen görevlileri, delikanlı liseleri, gymnasiumları, beden eğitimi salonları vardı.

Selevkoslar, tapınaklara büyük bir saygı gösteriyorlar ve halk üzerindeki etkilerini güçlendirmek için din politikasından yararlanmaya çalışıyorlardı. Öte yandan, tek bir askerî örgüt ve yönetim sistemi kurarak imparatorluklarını güçlendirmek istiyorlardı. Devlet, strategoslar tarafından yönetilen 72 satraplığa bölünmüştü; tek para ve takvim sistemi getirildi, ve 312 yılından itibaren "Selevkoslar takvim başı" başladı. Her şeye karşın, imparatorlukları son derece sallantıdaydı. İmparatorluk içinde bulunan uluslar özgürlüklerini istiyorlardı. Vergi boyunduruğu ve memurların yolsuzlukları ayrılıkçı eğilimlerin gelişmesine katkıda bulunuyordu. Selevkoslar İmparatorluğu genişlemesinin doruk noktasına, sınırlarını Küçük Asya'dan Hind'e götüren ve Suriye ile Filistin'i egemenliği altına alan I. Selevkos Nikator (Muzaffer, 312-280) döneminde ulaştı. Ama hemen onun ardıllarından sonra dağılma başladı. II. Antiokhos (261-247) Baktrian ve Parthia'yı yitirdi. III. Antiokhos Megas (223-187) parçalanmak üzere olan devleti büyük bir güçlükle toparladı.

Bu hükümdar Mısır'a karşı sonu gelmez mücadeleye girişti. Geçici olarak Fenike ve Filistin'i işgal etmeyi başardı. Ama Romalılar'ın müdahalesi Selevkosların gücünü sona erdirdi. Antiokhos'un Magnesia'da (Manisa) Romalılara yenilmesinden (M.Ö. 190) sonra, Suriye aşağı yukarı Roma'nın koruması altına girdi; nihayet, 64 yılında, imparatorluğun geri kalan bölümleri Roma eyaletine dönüştüler.

Antiokhos Epiphanes (175-164) döneminde, Filistin'in bağımsızlık için verdiği uzun mücadele, ezilen ulusların direnmesinin bir örneğidir.

Antiokhos Epiphanes'in İbrani dinini yasaklaması ve zorla Hellenleştirme girişimi, bu hareketin başlamasına neden oldu. Makkabaios (Makkabe; büyük bir olasılıkla "çekiç" anlamına gelen İbranice *makkabet* sözcüğünden gelmektedir) lakabıyla anılan, Mathathias'ın oğlu Yahuda

(Judas), zorba yabancılarla birleşen soylu sınıf temsilcilerine karşı girişilen şiddetli bir mücadeleyle yoğunlaşan halk hareketinin başına geçti. Kudüs mücadelenin merkezi oldu. Başlangıçta, isyancılar büyük bir yenilgiye uğradılar ve kral korkunç bir kırım yaptı: Erkekler öldürüldüler, kadınlar ve çocuklar köle olarak satıldılar, Kudüs'ün surları yıkıldı. Ama Yahudilerin direnci kırılamadı: Hareket büyüdü ve Yahuda'nın tüccar ve zanaatçı katmanlarına ulaştı. 142 yılında, Simon Makkabaios (Yahuda'nın kardeşi) Kudüs'ü geri aldı ve bağımsızlığı yeniden kazandırdı. Savaş devam etti, çünkü Selevkoslar Filistin'in yitirilmesine razı olamazlardı. Ama burayı yeniden fethetmeyi başaramadılar.

3. Antigonosların (Antigonides) İmparatorluğu. Antiparos'un ölümünden sonra (319) Makedonya'nın başına oğlu Kassandros geçti ve Grek devletlerinin hepsinin yönetimine kendi yandaşlarını getirdi. Böylece, Atina'nın yönetimi de, burayı Makedonya garnizonuna dayanarak yönetecek olan Phaleronlu Demetrios'a düştü. Aristoteles'in ilkelerini uygulayan Demetrios, Atina demokrasisine son verdi, ekin vergisini getirdi ve zengin sınıfların iktidarını kurdu. Atinalılar onu bir tiran olarak kabul ettiler.

Antigonos'un oğlu Demetrios Polierketes, Atinalıların ve öteki Grek devletlerinin "kurtarıcısı" oldu. 307 yılında, filosuyla Pire'ye geldi ve bir haberci aracılığıyla, babasının kendisini Atinalıları özgürleştirmek ve eski yasaları tekrar yürürlüğe koymakla görevlendirdiğini ilan etti. Phaleronlu Demetrios'u Atina'dan kovdu ve demokrasiyi yeniden kurdu. Atinalılar onu aşırı onurlandırdılar. Antigonos ve Demetrios'a kral ünvanı verdiler, anıtlarını diktiler, iki yeni filo kurup onlara ikisinin adını verdiler, vb. Ama o dönemde, Demetrios bütün Hellas'ı ele geçirmeyi başaramadı. Babası onu birleşik diadokoslara karşı savaşmak üzere Küçük Asya'ya çağırdı. Ancak, Antigonos ile Demetrios'un İpsos'ta yenilgiye uğramalarından sonra, Asya'daki topraklarını yitirmiş ama filosunu korumuş olan Demetrios, 297 yılında geri döndüğü Hellas'ı düzenli bir şekilde ele geçirerek işe koyuldu. Grek devletlerini ele geçirip Makedonya kralı oldu (293).

Demetrios, Hellas'ı hayasızlığı Grekleri sık sık yaralayan aşırı bir tiranlıkla yönetti (293-288). Örneğin, Atina'da olduğu zaman, hükümdar

Parthenon'da oturuyordu; halktan vergi adı altında aldığı parayı bir yosmaya verdiriyordu, vb. Demetrios'un Balkan yarımadasına yerleşmesi, öteki Hellenistik hükümdarların direnmesiyle karşılaştı. Epieros Kralı Pyrrhos'la savaş başladı; Ptolemaios, Selevkos ve Lysimakhos'a gelince, yeniden Demetrios'a karşı birleştiler. 288 yılında, Lysimakhos ve Pyrrhos iki karşı yönden Makedonya'ya girdiler ve Ptolemaios Atina'yı aldı. Oğlu Antigonos Gonatas'ı Hellas'ta bırakan Demetrios filosuyla Küçük Asya'ya gitti ve burada Selevkos karşısında yenilgiye uğradı ve 286 yılında, teslim olmak zorunda kaldı. Babasının ölümünden (283) sonra kral olan Antigonos Gonates, ülkeyi istila edip Delphoi'ye kadar ilerleyen Galatlara karşı amansız bir mücadele vermek zorunda kaldı (279). Antigonos Gonatas (283-239) Makedonyalı Antigonoslar (Antigonides) hanedanını kurdu. Pire, Munikhia, Korinthos, Demetrias, vb. belli başlı stratejik noktalara Makedonya garnizonu yerleştirerek, Kuzey ve Orta Hellas'ta Makedonya egemenliğini sağladı.

Grek felsefesinin anlayışına uygun olarak öğretim gören Antigonos Gonatas stoacılarının öğrencisiydi; çevresine Grek şair ve bilginlerini topladı. Büyük ölçüde hellenik etki taşıdığı ve despotizmle ilişkisi bulunmadığı için Antigonosların yönetimi monarşi değildi. Ege havzasında üstünlük mücadelelerinde Ptolemaioslar ve Selevkoslarla çatıştılar. Ayrıca, Makedonya kralları, durmadan isyan çıkartan doğu ve kuzey boylarıyla uğraşmak zorunda kaldılar. Makedonya Balkanların kalkanı görevini yapıyordu.

III. yüzyıldan itibaren, Roma, Balkanlara sızmaya başladı. Uzun süren bir savaştan sonra Makedonya, 148 yılında Roma'nın eyaleti oldu.

5. Pergamon (Bergama) Krallığı. Bu devlet, İskender'in ardıllarından biri olan Lysimakhos tarafından kurulan ve uygun bir siyasal ortam sayesinde, 293 yılında bağımsızlığına kavuşan eski Küçük Asya kenti Pergamon bölgesinde doğdu. Kral Attalos'un (241-197) Galatlar karşısında kazandığı parlak zafer, bunların Küçük Asya'ya yayılmalarını durdurdu ve Pergamon Krallığının güçlenmesini sağladı. Attaloslar (Attalides) hanedanının kralları Ptolemaioslar ve Selevkoslar arasındaki sonu gelmez mücadeleden çok ustaca yararlanıyor ve Roma'ya karşı bilinçli bir politika

uyguluyorlardı. Pergamon Krallığı gelişiminin doruk noktasına II. yüzyılın ilk yarısında ulaştı. Roma'nın bir Akdeniz gücüne dönüştüğü, Makedonya ve Suriye'nin Antiokhos'u ile savaştığı dönemdi. Roma, doğuda desteklenmeye gereksinimi olduğu için, Küçük Asya'nın büyük bir bölümünü kendisine vererek, yardımından dolayı Pergamon Kralı II. Eumenes'i cömertçe ödüllendirdi. Verimli topraklar, iyi otlaklar, ormanlar, madenler, birçok elverişli liman, Pergamon'un ekonomik gelişmesi için çok elverişli etkenlerdi. Bazı sanayi dalları dünya çapında önem kazandı. Dibaları ve yünlüleri Akdeniz havzasında ünlüydüler; dana ve koyun derisinden üretilen yazı malzemesi, yapıldığı yer olan Pergamon'dan dolayı "parşömen" (pergamene) adını aldı. Güçlü bir filo, Rodos, Atina ve Delos'la ilişkilerini sağlıyordu.

Çok sayıda kentten oluşan Pergamon Krallığı, Hellenistik devletlerin ortak özelliğine sahipti. Bu ülkenin kralları da ekonominin belli başlı kollarını tekel altına almak istiyorlardı. Ama ülkenin ayrışıklığı (yerli nüfus ve gelişmiş Grek kentleri) tasarılarının gerçekleşmesine engel oluyordu. Toprak mülkiyeti, sanayi ve ticaret bağlamında, kralın mülkünün yanı sıra tapınakların ve özel kişilerin mülkleri de vardı. Krallığa ve özel kişilere ait atölyelerde çalıştırılan köle, köylü ve özgür insanların acımasızca sömürülmesi, Pergamon'daki sınıf mücadelesini kızıştırdı ve 133-130 yıllarında şiddetli Aristonikos ayaklanmasına yol açtı.

Hellenistik krallıklarının en küçüklerinden biri olan Pergamon uygarlık bakımından çok önemli bir rol oynadı. Hükümdarları, sanatları ve bilimleri koruyarak ünlenmek istiyorlardı. Grek kültürünün hayranı olan krallar saraylarına bilginleri, sanatçıları davet ediyorlardı ve birçok bakımdan İskenderiye kitaplığını geride bırakan görkemli bir kitaplık yarattılar. Gençlerin eğitim merkezi olan Pergamon gymnasiumunu krallar destekliyor ve doğrudan denetimini krallar yapıyorlardı. Hükümdarlar Grek dinini savunuyorlardı. Tam bir Hellenistik özellik: Krallar büyük rahipleri göreve atıyorlar ve kral kültüyle birleştirerek, iktidarlarını güçlendirmek için dinden yararlanıyorlardı.

Pergamon, Hellenistik kentler arasında, güzelliği ve düzenlenmesiyle ünlüydü. Akropol'de Zeus'un onuruna dikilen devsel sunak Pergamon'un yapılarının en değerlilerinden biriydi (Bk. XXXIX. bölüm).

Attaloslar, II. yüzyılın ortasında, Romalıların bağımlılığına girdiler, böylece “koruyucuları” ülkenin gerçek efendileri oldular. Karşı koymanın yararsızlığını gören ve sınıf mücadelesinin şiddetlenmesinden ürken III. Attalos Krallığını Romalılara bıraktı. 133 yılında, Pergamon bir Roma eyaleti oldu ve “Asya Eyaleti” adını aldı.

6. Rodos. Hellenistik dünyada Rodos’un ayrı bir yeri vardır. Küçük Asya, Suriye, Mısır, ada ve kıta Grek devletleri arasında bulunan Rodos, Helenistik merkezler arasında çok önemli bir aracı oldu. Ticaret yollarının Ege Denizi’nin güneyine kayması, Fenike kıyı bölgesinin eski ticaret merkezi Tiros (Tyr) karşısında İskender’in kazandığı zafer, III. yüzyılın başında, Rodos’u büyük bir liman ve çok önemli bir transit noktası haline getirdi. Limandan en çok buğday, şarap ve esir ihraç ediliyordu. Gidiş geliş Grek limanlarının doruk noktalarındaki düzeylerini geri bırakmıştı. Rodos tefecilik işlemleriyle de ünlüydü. Borç alanlar arasında yabancı krallar bile vardı.

Yüzölçümü kısıtlı ve doğal kaynakları yetersiz olduğu için, ticaretle yaşıyordu Rodos. Bu nedenle, deniz güvenliğini sağlamak için korsanlara karşı durmadan ve yılmadan savaştı. Rodos’un bu savaşımı sayesinde Hellenistik devletler arasındaki deniz ilişkileri daha da güçlendi. Savaş gemilerini zengin yurttaşlar yaptırmak zorundaydılar *(trierarkhia)*. Rodos denizcileri deneyimleriyle ünlüydü.

Uluslararası ilişkilerin gelişmesi için Hellenistik devletlerin birliğinin güçlenmesiyle ilgilenen Rodos halkı, deniz ticaretini düzenleyen bir dizi yasa kabul etti; bu yasalar daha sonra deniz hukukunun temellerini oluşturdular. Kent dış görünüşüyle devletin zenginliğine tanıklık ediyordu. “Rodosluların kenti, limanları, caddeleri, surları ve öteki kamusal yapılarıyla diğer kentleri geride bırakır.” diye yazıyordu Strabon. Ama asıl övünç kaynakları, donanmalarının gizini saklamak için, yabancıların girmesine izin vermedikleri tersaneleriydi.

Rodos, politik bakımdan, iktidarın kapalı ticaret aristokrasisine ait bulunduğu bir tüccar cumhuriyetti. Tam bir oligarşik kentdevletiydi. Halk meclisi, konsey, yargıçlar iktidarın organlarıydı. En önemli görev, konsey üyeleri arasından altı aylığına seçilen altı “pritanis”e (encümen üyesi)

düşüyordu. Askerî yetki *“navarkhus”*un (donanma komutanı) elinde bulunuyordu. Yüksek memurların hepsi aristokrat kökenliydi.

M. Ö. II. yüzyılın ortasında, Akdeniz’in efendileri durumuna gelen Romalılar, karşı denge sağlamak amacıyla, özgür ticaret hakkı ve gümrük vergisi bağışıklığı tanıyarak Delos adasını destekleyince Rodos’un düşüşü başladı.

7. Baktrian, Sogdian, Harzem. Başta S. Tolstov’unkiler olmak üzere, Sovyet arkeologlarının çalışmaları, Orta Asya’nın ve özellikle Harzem’in insanlık uygarlığının en eski bölgelerinden biri olduğunu göstermektedir. Makedonyalı İskender, Orta Asya’yı fethi sırasında birçok tarımcı ve çoban boylarla çarpıştı. Selevkoslar İmparatorluğunda, Orta Asya toprakları ve halkları, en önemli rollerden birini oynadılar. 255 yılında, satrap Diodotos kendini Sogdian ve Baktrian hükümdarı ilan etti. Bu dönemde, İaksartes ve Oksus (Siri Derya, Amu Derya) nehirlerinin orta kesiminde bulunan bu ülkelerin ekonomik ve kültürel evrimi yüksek bir düzeye ulaşmış bulunuyordu: Romalı yazar Justin (Marcus Justianus Justinus) burayı “bin kentler ülkesi” olarak adlandırıyordu. Modern arkeolojinin verilerine göre, bu bölgede gerçekten birçok kent vardı. Bu kentlerden bazıları büyüktü: Baktres’in (bugünkü Balkh) yüzölçümü 16 kilometre kareydi. Diodotos para basıyordu; Bu greko-baktriyen ülkenin bize ulaşan paraları, büyük teknik ilerlemelere tanıklık etmektedir.

Dodotos ve doğrudan ardılları döneminde, ülke, Selevkos İmparatorluğunun Mezopotamya-Suriye merkeziyle ekonomik ve kültürel ilişkileri sürdürdü. Ama Selevkos devleti siyasal çöküş belirtileri gösterirken, yeni Orta Asya devleti hızla gelişiyordu. 227 yılında, Grek kökenli, güçlü komutan Euthydemes, yerli boyların desteğiyle iktidarı ele geçirdi ve Selevkos III. Antiokhos’la savaştı. Devleti, Hazar Denizi’nden Çin sınırına bütün Orta Asya’yı hemen hemen bütün İran’ı ve Hint’le sınırdaş toprakları kapsıyordu. Kültürü yüksek, ekonomisi gelişmiş bir ülkeydi. Amu Derya’nın orta ve aşağı kesimlerindeki sulanan topraklar, steplerin ve yarı-çöl bölgelerin sınırını aşıyordu. Tarımcı nüfus, mimari bakımından yetkin, tahkim edilmiş büyük kasabalarda yaşıyordu. Bu kasabaların kalıntıları, Orta Asya tarihinin bu dönemine “Kangui uygarlığı”

adını veren S. Tolstov tarafından Harzem'de bulundu ve incelendi. Bu büyük krallığın merkezi, eyaleti nüfusca daha yoğun ve geniş bir kanal ağıyla donanmış olan Semerkant'tı. Burası sanki uçsuz bucaksız bir bahçeydi, yazar Apollodoros'un da dediği gibi "İran'ın incisi"ydi. Euthydemes'in devletinin bir parçası olan Fergana vadisi de zengindi. Yönetim bölgelerine (satraplık) bölünmüş olan krallık, ayrıca bazı yarı-özerk bölgeleri de kapsıyordu. Amu Derya'da bir savaş donanması vardı. Greko-baktriyen devlet, bir yandan Çin ve Hint'le, bir yandan da Mezopotamya ve Suriye ile ekonomik ilişkiler sürdürüyordu. Altın bakımından zengin, uzak Sibirya'ya seferler düzenleniyordu.

Yeni kazılar, son zamanlarda ortaya çıkartılan Orta Asya Hellenistik kültürünün bu güçlü ve ilginç merkezinin toplumsal ilişkilerini ve siyasal yaşamının birçok önemli olgularını büyük bir olasılıkla bize tanıtacaktır.

Sözü edilen Hellenistik devletlerin dışında başkaları da vardır. Bunların en ilginçleri, tarihleri bakımından özellikle Roma'ya bağlı olan Parthia ve Pontos'tur.

OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM

HELLENİSTİK HELLAS

Makedonyalı İskender'in ölümüyle, bütün Grek devletlerinde, Makedonya boyunduruğundan kurtulmak umutları yeniden doğdu. Bu genel hareketin başına Atina geçti. Ayaklanma Lamia Savaşına dönüştü (323-322). Makedonya valisi Antipatros, Thessalia'da Lamia kentinde kuşatıldı. Ama Grekler için çok mutlu başlayan savaş Makedonya'nın zaferi ve asilerin kılıçtan geçirilmesiyle sonuçlandı. Makedonya egemenliği tekrar kuruldu. Atina'dan ayrılmak zorunda kalan ve gıyabında ölüme mahkûm edilen Demosthenes umutsuzluktan kendini zehirledi.

Bununla birlikte Atina'nın inatçı direnmesi kırılmadı. III. yüzyılın ortasında yeni bir savaş, Khremonides (Atinalı elebaşının adı) Savaşı patladı. Bu savaş da Greklerin bozgunuyla sonuçlandı. Atina demokrasisi susturuldu, Atina artık bütün Hellas'ın bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinde başrol oynamaz oldu. Atina'nın yıkımından sonra, Hellas tarihindeki üstünlük başka devletlere geçti.

Köleci ekonominin bunalımı, Atina kadar gelişmiş devletlerle özellikle şiddetli oldu. Yakın Doğu'nun artan önemi nedeniyle ticaret yollarının güneydoğuya kayması; uluslararası yolları ele geçiren yeni merkezlerin (İskenderiye, Rodos, vb.) ortaya çıkışı; yoksullaşmış halk yığınları ile zengin katmanlar arasındaki toplumsal mücadelenin yoğunlaşması, eskiden çok gönençli (müreffeh) olan Kıta Hellas'ı devletlerini ikinci plana itiyordu. Buna karşılık, iç karşıtlıkların daha az belirgin olduğu geri kalmış devletler, girişilen mücadelede daha sağlam, daha dirençli oldular.

M.Ö. III. yüzyıl Grek yaşamında kentler federasyonları, özellikle de Akha Birliği ile Aitolia Birliği üstün durumdaydı. Zanaat ve ticaretin gelişmesi sayesinde güçlenmiş olan Aitolia Birliği (314'e doğru), Galatların istilasını 279 yılında geri püskürtmeyi başardı. Bu birlik, Aitolia'yı başta Delphoi olmak üzere Orta Hellas'ın bazı bölgelerini, Thessalia ve daha başka kentleri kapsıyordu. Akhaia dışında Sikyon, Korinthos, Megara gibi çok önemli Grek kentlerini içine alan Akha Birliği, sonunda, Peloponnesos'un önemli bir bölümünü ele geçirmeyi başardı.

Daha önceki birliklerden farklı olarak, bu birliklerin üyeleri eşit haklara ve kendi içişlerinde özerkliğe sahipti. İki birlikte de genel yönetim örgütleri vardı: 1) Birliklerin bütün üyelerinin katılabildiği ve yılda iki kez toplanan genel kurul; 2) Seçimle saptanan ve sürekli organ olan bir kurul; 3) Seçimle saptanan ve askerî ve sivil yönetimin başkanı olan bir strategos.

İki birlik arasında kuruluş bakımından farklılıklar vardı. Akha Birliği'nin Korinthos ya da Megara gibi büyük ticaret kentdevletlerini bir araya getirmesine karşın, Aitolia Birliği, savaşçı halkı sık sık komşularını tehdit eden, tarıma dayalı, daha geri kalmış bölgeleri kapsıyordu. Aitolia Birliği, oligarşi ilkelerinin egemen olduğu Akha Birliği'ne oranla daha demokratik görünümdeydi.

Akha Birliği, Plutarkhos'a göre birliği "birleşik bir politik topluluğa" dönüştüren Strategos Aratos'un (245-213) döneminde özel bir önem kazandı. Aratos, strategos görevinde 33 yıl kaldı ve oligarkların desteğiyle, Korinthos, Megara ve Megalapolis gibi büyük kentleri topluluğa katarak birliğin sınırlarını genişletmeyi başardı. Ekonomik gücünün dışında, çok önemli bir stratejik nokta olması nedeniyle Korinthos'un birliğe üye olması çok önemli bir olaydı. Aratos, Mısır ve Makedonya ile dostluk ilişkileri kurdu. Akha Birliği, etkinliği sayesinde uluslararası arenada ağırlık kazandı ve Peloponnesos devletlerinin işlerine burnunu sokmaya başladı. Doğal olarak, bu oligarşik egemenlik eğilimi başka devletlerin, özellikle de demokratik devletlerin karşı çıkmalarına yol açtı. Hellas'ta egemenlik için çekişen iki topluluğun arasında düşmanca ilişkiler kuruldu.

Üstün durumunu yalnızca Sparta korudu. Parasal ilişkiler ve özel mülkiyetin gelişmesi, IV. yüzyılda, geri kalmış ekonomisini önemli ölçüde değiştirdi. Ephoros (devlet denetçisi) Eptadeus yasası (400'e doğru)

topluluk düzenine son darbeyi indirdi. Bu yasaya göre, kleroslar (ad çekmeyle bölüşülen topraklar) vasiyetle özgürce bırakılabiliyor ve hatta satılabiliyordu. Bir yandan, toprak mülklerinin sınırlı sayıda spartiat ailelerin (100 aile dolaylarında) elinde toplandığı ve bir yandan da, Sparta geniş halk yığınlarının mülksüzleştiği, yoksullaştığı, borçlandığı görüldü. Gelenekler birden değişti: Plutarkhos'un da değindiği gibi, Sparta soylu sınıfı para ve altın için yanıp tutuşuyordu; eskinin sert yaşamının yerini lüks ve zerafet alıyordu. Sparta'nın düzeni, elinde en önemli silah olarak "ephorosluk" makamını bulunduran çok zengin birkaç ailenin oligarşisine dönüştü. Yeni kişilerin kavgaya karışması ve eski ailelerin çöküşü krallık iktidarını durmadan zayıflatıyordu.

İç karşıtlıkların şiddetlenmesi, genç Kral IV. Agis'in (245-241) reformlarının hızlandırdığı bir patlamayla sonuçlanan çok gergin bir siyasal durum yarattı.

On dokuz yaşındaki bu reformcu, hayatın maddi mutluluklarını yadsıyan stoacılık felsefesinin anlayışına göre yetiştirilmişti. Genç kral, Sparta'nın eski geleneklerini toplumsal yaşamın ideali olarak kabul ediyor ve efsanevi Lykurgos'un yüzyıllar önce kurduğu düzeni tekrar getirerek ülkesine yeni bir ruh verebileceğine inanıyordu. M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda, birçok politik ve felsefi yapıt bu konuyu işlemişlerdi. Agis, bu yapıtlara dayanarak, yoksul ve bütün haklardan yararlanmayan spartiatlara toprak ifraz etmekle başlayarak eski düzeni tekrar kurmayı önerdi. Agis'e göre, toprak sağlamak için, Lykurgos yasasına aykırı olarak edinilmiş bütün mülklerin oligarşiden müsadere edilmesi ve daha sonra bunların 4.500 klerosa pay edilmesi gerekiyordu. Yeterli sayıda spartiat olmadığından, eksikler "iyi eğitim" görmüş perioikoslarla tamamlanacaktı. Ayrıca sadece bunlar için 15.000 toprak payı ayırmayı tasarlıyorlardı. Böylece, ücretli askerlere değil, yurttaş savaşçıya dayanan Sparta'nın askerî gücü yeniden dirilecekti. Agis, ayrıca başta birlikler (syssities) ve devlet eliyle eğitim ve katı töreler olmak üzere Sparta'nın eski kuruluş ve geleneklerini canlandırmak istiyordu. Ama, o mevcut düzene dokunmaksızın, bu programı yukardan zorla getirmeyi tasarlıyordu. Girişimi başlangıçta başarılı oldu. Alacak senetleri yakıldı. Ama halk toprakların dağıtımında dayatınca, Agis'in mücadele arkadaşları, uçan kuşa borcu olan büyük toprak sahibi Agesilas gibi, buna kesinlikle

karşı çıktılar ve kralı uzaklaştırmayı denediler. Agesilas kralı Aitolia Birliği'ne karşı savaşan Akha Birliği'ni yardım etmeye inandırdı. Agis'in yokluğu, şeflerin karşı çıkması ve ikiyüzlülükleri, tekrar toprak dağıtımını başaramayan reform için kötü sonuçlar doğurdu. Halk ihanete uğradığını sandı. Hareketin öncüleri saygınlıklarını yitirdiler. Kral, Sparta'ya geri dönünce, düşmanlarına karşı mücadele edemedi. Her yandan tehdit edilen kral, bir tapınağa sığınmak zorunda kaldı, ama bu ephorosların kendisini yakalamalarına ve öldürmelerine engel olamadı.

Ama tasarıları, 235 yılında kral olan Kleomenes tarafından yeniden ele alındı. Kleomenes'in tasarıları çok daha geniş ve yöntemleri daha etkiliydi. Toplumsal ve ekonomik önlemlerin dışında, siyasal reformlar da yapmak niyetindeydi: Oligarşiyi kaldırmak, Sparta'nın dış gücünü pekiştirmek, egemenliğini bütün Hellas'a yaymak. Güçlü bir ücretli askerler ordusu kurduktan sonra Akha Birliği karşısında zafer kazandı. Durumunu böylece güçlendirdikten sonra, Sparta'ya geldi ve ordusuna dayanarak hükümet darbesi yaptı. Ephoroslar (devlet denetçileri) öldürüldüler ve devlet denetçiliği görevinin kaldırıldığının belirtisi olarak da koltukları dışarı atıldı. Gerusia (Yaşlılar meclisi) kaldırıldı ve oligarşi yandaşları sürgüne gönderildi. Perioikosların ve helotların (heilotlar, ilotlar) saflarına katılmasıyla yurttaşların sayısı önemli oranda çoğaldı. Kamulaştırılan topraklar, topluluk toprakları olarak paylaşıldı. Tıpkı Agis gibi, Kleomenes de eski töreleri yeniden kurmaya çalıştı ve eski gelenekleri izledi. Bir devrim merkezi durumuna gelen krallığı, başta Akha Birliği olmak üzere bütün komşu devletlerin varlıklı sınıfları için bir tehlike oluşturuyordu. Arkadia'da, Korinthos'ta, her yerde halktan insanlar Kleomenes'e sevgi duyuyorlar ve varlıklı sınıflardan kurtulmak istiyorlardı.

Sparta'daki toplumsal harekete karşı savaşı Aratos yönetti. Hellas'ın bağımsızlığını feda etmek pahasına, Greklerin büyük düşmanı Makedonya kralını yardıma çağırdı. Plutarkhos bu davranışı, "Bir Grekin alçakça girişimi" olarak nitelendirmektedir. Makedonya Kralı Antigonos Doson'un yardımıyla, Sellasia Muharebesinde (221) yenilgiye uğratılan Kleomenes Mısır'a kaçtı. Sparta'da, reformları kaldırıldı ve oligarşi yeniden kuruldu.

Bu hareketin başarısızlığa uğraması, özellikle, kölelerin azat edilmesi ve helotların durumlarının iyileştirilmesinin, reformcuların doğrudan amaçları

olmamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Kleomenes, güç durumda kalınca, Akha Birliği'yle savaştığı sırada, ordusunu güçlendirmek için helotların bir bölümünü özgürleştirmişti.

Sparta'daki toplumsal bunalım durmadan şiddetlendi ve özellikle, sınıflarından düşenler helotlara katıldığı zaman, zengin köle sahipleri için korkunç bir tehdit oluşturmaya başladı. 207 yılında tiran olan Nabis ezilenlerin başına geçti. Onun döneminde, toplumsal mücadeleler doruk noktasına ulaştı. Perioikoslara ve helotlara yurttaşlık hakkı verdi, zenginleri sürüp mallarını yoksullara dağıttı. Devletin silahlı güçlerini sağlamlaştırmaya koyuldu, çok sayıda ücretli asker topladı ve Giritli korsanlarla denizlerde korsanlık etmek üzere Girit'te ittifak yaptı.

Polybus, Plutarkhos ya da Titus Livius gibi varlıklı sınıfın sözcüleri olan İlkçağ yazarları, Nabis'i belli bir amaç güderek, yan tutarak tanıtırlar: İnanacak olursak, Polybus'e göre "çevresinde haydut ve katilleri toplamış olan acımasız ve açgözlü bir tirandır." Kesin olan şu ki, Nabis cesurca reformlar yaptı ve Sparta'yı Makedonya ve Roma'nın saygı duyduğu güçlü bir devlet haline getirdi.

Nabis on beş yıl yönetimde kaldıktan sonra, 192 yılında, Romalılar tarafından kışkırtılan Akha Birliği'ne karşı yapılan savaşta öldü. Kendisini yardıma çağıran Aitolialılar tarafından haince öldürüldü. Ölümünden sonra, Sparta'da halk hareketi kesinlikle boğuldu ve Sparta, Akha Birliği'ne girerek bağımsızlığından vazgeçti.

O dönemde, öteki önemli devletler ve Hellas birliklerininki gibi Makedonya'nın dış politikası da Romalılarla olan ilişkilerine bağlıydı. Romalılar Balkan yarımadasını M.Ö. III. yüzyılın sonunda işgal ettiler. Genel durum istilacıların oyunları için çok elverişliydi. Grek dünyasının bölünmüşlüğü, yıkıcı iç savaşlar, devletlerin içinde toplumsal mücadelelerin yoğunlaşması, Romalıların müdahalesini kolaylaştırdı. Grek devletleri arasındaki düşmanlık öylesine şiddetliydi ki, düşmanlarının hakkından gelebilmek için yabancı boyunduruğunu kabul ediyorlardı. Roma anlaşmazlıkları körüklemek ve egemenliğini pekiştirmek için bunlardan yararlanmak siyaseti güdüyordu. Ayrıca, Roma, yandaşı toplulukları yüreklendirerek, Grek aristokrasisinin desteğini sağlıyordu.

Roma, Balkan yarımadasını fethedebilmek için Makedonya ile üç kez savaşmak zorunda kaldı, savaşlar 215’ten 168’e kadar aralıklarla devam etti. Balkanlar’da Roma egemenliğinin kurulmasına en çok ikinci Makedonya Savaşı (200-197) katkıda bulundu. Romalı general ve usta diplomat Titus Ouinctius Flaminius, Roma istilasını Makedonya boyunduruğundan “Greklerin kurtarılması” olarak sunmaya çalıştı. Akha ve Aitolia Birlikleri, Atina ve Sparta ile ittifak halinde, V. Philippos’a karşı yaptığı başarılı seferler, Kynoskephalai (197) zaferiyle sonuçlandı. Makedonya’nın artık gücü tükenmişti, bütün Hellas Roma’nın eline geçti. 146 yılında, başarısız bir ayaklanmadan sonra, Hellas bağımsızlığını kesinlikle yitirdi. Tarihi artık, sıradan bir eyaleti durumuna geldiği Roma’nın tarihine sıkı sıkıya bağlıydı.

OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM

KARADENİZ'İN KUZEY KIYI BÖLGESİ

1. Grekler ve İskitler (Skythai-Skythler). Son zamanlarda geniş boyutlara ulaşan, Karadeniz'in kuzey kıyılarında yapılan kazılar, yeni bulgularla bilimi her yıl zenginleştirmektedir. Yerli halkların yaşamının özgün nitelikleri ortaya çıkartılmaya ve bunların kültürleri ile Grek kolonlarının kültürleri arasındaki karşılıklı etkileşimler gösterilmeye çalışılmaktadır.

Grekler, M.Ö. VII. yüzyılda, Karadeniz'in kuzey kıyısını değerlendirmeye başladılar. Başlangıçta İonya tüccarları buğday, balık, köle almaya ve Grek malları satmaya geliyorlardı. İlk ticaret acentaları, örneğin Bierezan adasındaki (Dniepr ağzında) acentaları bu dönemde ortaya çıktı. Daha sonra VI. yüzyılda, kentdevletlerinin düzenlediği ve yeni toprakların nüfuslandırılmasıyla sonuçlanan kolonizasyon başladı.

Kolonizasyon, deniz havzasının kuzeyindeki yerli halkla Greklerin çok yakın ilişkiler kurmalarına yol açtı. Bu halkların en önemlileri Don ve Tuna nehirleri arasında kalan geniş topraklara VIII. yüzyıldan itibaren yerleşmiş olan İskitlerdi. Bu boyların çoğu, klanlar düzeninin yıkılışı ve sınıflara bölünmüş topluma geçiş döneminde bulunuyordu. Karadeniz kıyılarındaki steplerde hayvan yetiştiriciler yaşıyordu. İskitlerde, ataerkil biçimde kölelik vardı ve toplumsal farklılaşma artık ortaya çıkmıştı. Zanaatın (dericilik, yüncülük, çömlekçilik) ve Eukseinos Pontos kolonileriyle yapılan ticaretin (özelikle buğday, hayvan, balık ve köle ticareti) gelişmesi, İskit toplumunun doruğunun özellikle doğuştan soylu asker sınıfının ve boy başkanlarının zenginleşmesini sağlıyordu. Bunların mezarları, şatafatlı bir şekilde

bezenmiş silahlar, gösterişli koşum takımlarıyla, altın ve gümüş vazolarla ve çeşitli takılarla (şafak pandantifleri, büyük nişanlar, yüzükler, vb.) tıka basa doluydular. Kerç yakınlarındaki Kul-Oba, Çertomlik ve Nikopol yakınlarındaki “Solokha” kurganları, buralarda bulunan altın ve gümüş görkemli eşyalarla ünlüdürler. Eşyaları, ısmarlama ve İskit aristokrasisinin beğenilerine göre yapan Grek sanatçılar bunları savaş ve iskit törenlerinden sahnelerle beziyorlardı

Kurganlar, yükseklikleri 15-20 metreyi bulan tepeciklerdir, görkemli gömüt eşyalarıyla dolu yeraltı odalarına, ölüyle birlikte karısı, savaşçıları ve atları gömülüyordu. Yüksek İskit soyluları, öteki dünyaya, kendisi hayattayken yanında bulunan maiyetiyle birlikte girmek istiyordu. Ama şatafatlı mezarların yanı sıra basit insanların da mezarları var. Gösterişsiz eşyaları –demir kılıçlar, kaba saba kil kaplar– çeşitli toplumsal katmanlar arasındaki servet ve konum farkını açıklıkla göstermektedir.

İskit toplumu, sınıflara bölünmeye ve köleci olmaya başladığı için, devletin zorunlu olarak örgütlenmesi gerekiyordu, ama bu devlet henüz ilkel bir nitelik taşıyordu. IV. yüzyılın ortasından itibaren, bütün İskit ülkesi bir tek hükümdarın yönetimi altında bulunuyordu, ama bu büyük bir tribüler (boylar) birliğiydi gerçekte. Merkezi, büyük bir olasılıkla, bugünkü Nikopol yakınlarındaki ve Sovyet arkeologlarının bir süre önce ortaya çıkardıkları büyük Kamenka köyüydü. İskitler III. yüzyılda, Don’un doğusunda yaşayan Sarmatların baskısını daha çok hissetmeye başladılar. Bu baskı karşısında, İskitlerin başkenti Kırım’a aktarıldı. II. yüzyılda, burada, Kral Skilur’un yönettiği bir devlet doğdu, daha sonra bu kralın yerine oğlu Palak geçti. Başkentleri Simferopol yakınlarındaki Yenikent oldu. Son yıllarda burada yapılan kazılar zengin bir uygarlığı ortaya çıkardı. Yenikent, surları deniz kıyısı kentlerinin tahkimatlarını geride bırakan görkemli bir kaleydi. Kil kullanılarak blok taşlardan yapılan duvarlar İskit yapı sanatının özelliklerini göstermektedir. Konut mahallelerinde, gelişmiş bir tarıma tanıklık eden değirmen taşları ve içlerinde buğday, arpa, darı artıkları bulunan tahıl çukurları ortaya çıkartıldı; bulunan evcil hayvan kemikleri de hayvancılığı kanıtlamaktadır. Bulunan bir çömlek pişirme fırını da ilginç bir tanıktır. Atina, Rodos, Pergamon, Sinop, Mısır ve deniz kentlerinden ithal edilen

çeşitli eşyalar, İskitlerin M.Ö. II. yüzyılda yoğun bir ticaret hayatları olduğunu kanıtlamaktadır.

Yenikent'te bulgulanan anıt-kurgan, İskitlerin II. yüzyıl uygarlığının incelenmesi için büyük bir önem taşımaktadır. Anıt-kurganda 70'den fazla insan ve birçok at iskeleti bulunmaktadır. Altın bezeklerin zenginlik ve bolluğu (toplam olarak 1.300 parçadan fazla), dönemin İskit krallarının debdebesini ortaya çıkarmaktadır. Mimarinin, yapı işçiliğinin, iç freskoların ve dekoratif motiflerin birçok ulusal nitelik gösterdiğini belirtmemiz gerek.

Kırım İskit Krallığında, mübadele önemli bir rol oynadı. Bu durum, hükümdarları ve soylu sınıfı, kıyı şeridini ve dört başı bayındır kıyı kentlerini ele geçirmeye kışkırtıyordu. İskitler, Karadeniz'in Grek kolonileri için bir tehdit oluşturuyordu.

2. Olbia ve Khersonesos. Karadeniz'in kuzey kıyısındaki en önemli Grek kolonileri Olbia, Khersonesos ve Pantikapaion idi. En eski deniz kolonilerinden biri olan Albia'yı M.Ö. VI. yüzyılda Miletos kurmuştu. Kendisini İskit ülkesinin iç bölgelerine bağlayan Hypanis (Bug) ve Borysthenes (Dniepr) nehirlerinin ağzına yakın bir yerde kurulmuş olan Olbia, kıyının kuzeybatısında ticaret üstünlüğünü elde etti. Burayı gezmiş olan Herodotos, "Karadeniz İskityası'nın en merkez noktası" olduğunu bildirmektedir. Ayrıca, kuzey doğuda, Volga ve Ural dağlarına doğru giden bir yolun başlangıç noktasıydı. Herodotos zamanında (M.Ö. V. yüzyıl), Hellas ve Barbar topraklarından birçok göçmenin akın ettiği, çok iyi tahkim edilmiş bir tüccar kentiydi. Nüfusu Grek ve İskitlerden oluşuyordu. Mezarlığında, VI. yüzyıldan itibaren, Grek mezarları gibi İskit mezarları vardı.

Ama Grekler daha ileri bir gelişim evresinde bulundukları için, onların etkisi baskındı. Kentin planı, evlerin görünüşü, bütün iç örgütlenme Hellenistikti. Olbia, Halk Meclisiyle, seçilen memurlarıyla bir köleci demokrasiydi. Bu kolonide yaşamın sakıncası, step yönünü savunacak bir şey olmadığı için, göçebelerin sürekli saldırı tehditiydi. Kentin III. yüzyıl tarihi için çok önemli olan bir belge, kentin durumu tehlikeye düştüğü zaman, zengin ve ünlü Olbia yurttaşı Protegenes'e yaptıkları için duyulan minneti bildiren hükümet kararnamesidir.

Belge kente yaptığı iyilikleri saymaktadır: Masraflarını kendi cebinden ödeyerek hisarlar ve surların bir bölümünü yaptırmak; yiyecek sağlayan bölgeler düşman tarafından yakılıp yıkılınca ortaya çıkan sıkıntıyı gidermek için yardımda bulunmak. Bu metin, Olbipolitlerin korkulu yaşamları hakkında bir fikir vermektedir.

Kent, II. yüzyılda, İskit krallarının egemenliğini tanımak zorunda kaldı. Eskiden bağımsız olan kentin paralarının üzerinde İskit krallarının adı vardır. Daha sonra, I. yüzyılın ortasında, İskit Krallığının zayıflamasının sonucu olarak, kent, Tuna’nın aşağı kesiminden gelen Getaeler tarafından alınıp yıkıldı. Bu felaketten sonra kısmen yeniden yapılan kent bir daha eski gelişmişliğine ulaşamadı.

Khersonesos, V. yüzyılın son çeyreğinde (422) ortaya çıkan, daha yeni bir kolonidir. Kurucuları, kendisi bir Megara kolonisi olan Herakleia (Zonguldak Ereğlisi) kökenliydiler. Aristokratlar ve demokratların uzun süren bir mücadelesinden sonra, bunlar Herakleia’dan göçmek zorunda kalmışlardı. Korsanlıklarıyla ve bir bakire tanrıçaya insan kurban etmeleriyle tanınan, geri kalmış Tauroi boylarının yaşadığı bir bölgeye Khersonesos’u kurdular. Euripides’e *İphigenia Tauris’te* trajedisini ilham eden İphigenia mitosunda, bu acımasız tanrıçanın rahibesi olan kahraman, bu dolaylarda ortaya çıkan yabancıları kurban etmek zorundadır. Tauroslar, üretim güçlerinin az gelişmişliği nedeniyle, henüz klanlar düzeninde yaşıyorlar ve köleliği bilmiyorlardı.

Arkeologlar, Khersenesos’un eski bir Tauros kentinin yerine yapılmış olduğunu tahmin ediyorlar. Mezarlıklarında, içine kaba saba kap kacak bulunan birçok mezar buldular. Denize doğru alabildiğine uzanan ve çok elverişli koyları olan Herakleia yarımadasında (“Khersonesos” sözcüğü yarımada anlamına gelmektedir) bulunan Khersonesos kenti, Karadeniz’in kuzey kıyısının Hellas ve Küçük Asya ile yaptığı ticarette bir aracı durumundadır.

Khersonesos, aynı zamanda, bir stratejik noktaydı: Kıta yönünden kenti koruyan dağlar ve dik vadiler doğal bir savunma hattı oluşturuyorlardı. IV. yüzyılın ortasına kadar kentin pek az surları vardı. Ama, daha sonra, toprakları genişlediği ve düşman baskısı giderek arttığı için, son zamanlarda yapılan kazılarla ortaya çıkartılan dört metre kalınlığında surlar, devsel

hisarlar ve sağlam kapılar yapıldı. Khersonesos'un ekonomik gelişmesi M.Ö. IV. yüzyıldan II. yüzyılın sonuna kadar sürdü. Khersonesos eyaletinde tarımcılık ve hayvancılık yapılıyordu; bağcılık yüksek bir düzeye ulaşmıştı. En gelişmiş meslek çömlekçilikti. Birçok amphora, çeşitli kap ve kilden lamba kalıntıları üretimin çeşitliliğine tanıklık etmektedir. Pişmiş topraktan eşyalar üzerine yazılmış isimler, bazı atölyelerin sahiplerinin nüfusun bir bölümünü oluşturan İskitlerden olduğunu varsaymamıza olanak sağlamaktadır. Bölge verimli olmadığı için, Khersonesos, Kırım'ın doğu kıyılarının bazı kentleri gibi büyük bir buğday ihraç merkezi olamadı; ama yaptığı, tuz, balık, şarap, yağ aracı ticareti büyük boyutlara ulaşmıştı.

Khersonesos'un siyasal düzeni köleci demokrasiydi. Yurttaşların yemin metninde şöyle diyordu: "Demokrasiyi çiğnemeyeceğim, herhangi bir kimsenin ona ihanet etmesine ve çiğnemesine engel olacağım…. Hakka hizmet edeceğim ve ona, devlet ve yurttaşlar için en iyi ve en doğru olanı öğütleyeceğim." Yönetimin üst örgütleri konsey ve halk meclisiydi; seçimle atanan strategoslar halk milislerine komuta ediyorlardı.

Khersonesos tarihinde, yerli boylara, özellikle İskitlere karşı verilen mücadele önemli bir yer tutar. M.Ö. II. yüzyılda, daha önce de belirtildiği gibi, Kırım'da hükümdarları ve soylu sınıfı kıyı kentlerini ele geçirmek isteyen bir İskit Krallığı kurulmuştu. Özgürlüklerini kendi olanaklarıyla savunabilecek durumda olmayan Khersonesoslular, Pontos Kralı VI. Mithridates'ten yardım istediler. Kralın gönderdiği general Diophantos, İskitleri yenip başkentleri Yenikent'i elegeçirdi, ama Pontos kralı bu yardımın bedelini Khersonesos'a buğday, para ve askerle ödetti. Bu bağımlılık, Mithridates'in 63 yılında ölmesine kadar sürdü, bundan sonra kent Roma'nın etki alanına girdi. Khersonesos, Roma İmparatorluğu zamanında da yaşadı; Kiev Rusyası'nın sürekli ilişkiler içinde olduğu Byzantion'un büyük bir ekonomi ve kültür merkezi oldu.

3. Bosphoros Krallığı. Kırım'da Grek kolonilerinin dışında büyük bir Grek-Barbar Krallığı kuruldu: Bosphoros.

Krallık, daha sonra başkenti olan Miletos kolonisi Pantikapaion'dan (bugünkü Kerç) çıktı. Bosphoros Krallığı, V. yüzyılın sonunda ve IV. yüzyılın başında, Kırım'ın doğusundaki, Taman yarımadasındaki ve Kuban

(Hypanis) nehrinin aşağı kesimindeki Grek kolonilerinin ve yerli kasabalarının büyük bir bölümünü sınırlarına kattı. Nüfusu karışıktı, İskitler, Sindler, Meotlardan, vb. oluşuyordu. Grekler, buğday, balık, hayvan gibi, zenginlikleriyle kendilerini çeken bu topraklara çok eski zamanlardan beri sızıyorlardı; ama Greklerle ilişiler ancak VI. yüzyıldan itibaren düzenlilik kazandı ve bunun sonucu olarak, Pantikapaion, Theodosia, Phanagoria, Nymphaion, vb. birçok koloni kuruldu. Krallığın ekonomisi doruk noktasına IV. yüzyılın başında ulaştı. Grek ve İskit dünyalarının sınırında bulunan Bosphoros bunlara ticaret aracılığı yapıyordu. Buğday, hayvan, balık bolluğu onu Hellenik devletlerin mal satın aldığı en önemli tüccar haline getirdi. IV. yüzyılın ortalarına doğru, buğdayı üzerinde tekel kurmuş olan Atina ile yakın ilişkiler kurdu. Atina'nın satın aldığı yıllık buğdayın yarısı Bosphoros'tan geliyordu. Bu alandaki önemi, Sicilya buğdayının ithaline son veren Sicilya bozgunundan (413) sonra özellikle çoğaldı. Bosphoros, ayrıca, Grek pazarlarına bol miktarda köle sağlıyordu.

Bosphoros Krallığı, V. yüzyıldan itibaren, Kerç boğazının iki yakasında bulunan Grek kentlerini kapsayan birleşik bir devlet haline geldi. 480 yılında yönetim, "Kimmer Bosphoros'unda Asya'ya egemen olan" (Diodoros) soylu Grek ailesi Arkheanaktides'e geçti. Büyük bir olasılıkla o zaman başkent boğazın sol kıyısında bulunan Phanagoria idi. Krallık gücünü Spartokides (438'den itibaren) sülalesine borçludur; hanedanın ilk kralı I. Spartakos, belki de, yerel İskit-Trak soylu sınıfının bir üyesiydi. Spartakoslar, Özellikle I. Leukon (389-349) ve onun oğlu I. Parisades (349-310) döneminde geniş bir imparatorluk kurdular; baba ve oğlunun ücretli askerler ordusuna dayanarak kurdukları bu devlet, Parisades'in bir yazıtında (Theodosia yakınlarında, bugünkü Novorossiisk'te) dediği gibi "Tauroslardan Kafkas ülkesine kadar" uzanıyordu. Kuzeyde toprakları, büyük tüccar kenti Tanais'in bulunduğu Don ağzına kadar ulaşıyordu. IV. yüzyılda, "Bosphoros ve Theodosia'nın arkhondları, Sindlerin ve bütün Meotların kralları" ünvanını taşıyorlardı; gerçekte yalnızca uyruklaşmış yerli boylara değil, ama Bosphoros'un Grek nüfusuna da hükmediyorlardı. İktidarları babadan oğula geçiyordu ve kendilerini dünyanın efendisi sayıyorlardı. Başkenti Pantikapaion olan Bosphoros güçlü bir Greko-Barbar devleti olmuştu.

Yönetici, sınıf, ülkenin soylu sınıfının yanı sıra, kralın Grek yakınlarından, zengin toprak sahipleri, armatörler, tüccarlar ve atölye sahiplerinden oluşuyordu. Kentler özerktiler, kendi belediyelerini kendileri seçiyordu; ama gerçekte krala bağlıydılar. Toplumun üst katmanı ve hükümdarlar son derece Hellenleşmiştiler. Adları Grek adıydı, Grekçe okuyup yazıyorlardı, Grek tanrılarına tapınaklar dikiyorlardı ve Grek ürünü eşyaların ortasında yaşıyorlardı. Ama, Bosphoros Hellenizminin özgün niteliklerine sahip olan bölgenin uygarlığı yaşamasını sürdürüyordu. Bosphoros'un maddi kültürünün belirleyici kalıntıları kurganlardır; kurganların en önemlisi, hiç kuşkusuz, Kerç dolaylarında bulunan "Krallık Kurganı"dır. Taş ve topraktan yapılmış, on yedi metre yüksekliğinde bir tepe, kubbesi basamaklı bir yeraltı gömütlüğünün üzerinde yükselmektedir. Gömütlüğe mihraplı kubbesi kendisini daha da uzun gösteren 36 metre uzunluğunda bir dehlizden *(dromos)* geçerek ulaşılmaktadır. Bütün olarak görkemli bir görünümü vardır. Bu tür gömütler İskitlere özgüdür, ama gömütlük eşyaları arasında Grek üslubuyla yapılmış olanlar da bulunmaktadır.

IV. yüzyılın sonunda, Grek buğday pazarında Bosphoros'un karşısına Mısır ciddi bir rakip olarak çıktı. Buğday ihracında kısıntı yapmak zorunluluğu devlet hazinesine fena halde yansıdı. III. yüzyıl başının kralları (III. Spartakos, II. Parisades) temel gelir kaynaklarını korumak için her türlü önlemi aldılar. Atina'ya armağan olarak buğday gönderiyorlar, buğday ticareti sorununu çözümlemek üzere Mısır'a Ptolemaios Philadelphos'un sarayına elçiler yolluyorlardı. Kaynak yoksunluğu Spartakosları ücretli asker masraflarında kısıntı yapmak zorunda bıraktı, bu da doğal olarak askerî güçlerini zayıflattı. III. yüzyılın başında, İskitler ve Sarmatlar Kırım'a girince, İskitlerin yaptığı sürekli baskınlar ve ağır haraç istemeleri yüzünden, Bosphoros'un durumu iyice karmaşıklaştı. İskitlerin artan saldırıları karşısında direnmenin olanaksızlığını gören son Bosphoros Kralı V. Parisades, yönetimi M.Ö. 109 yılında, Pontos Kralı VI. Mithridates Eupator'a bıraktı. Pontos kralı, işleri düzeltmek için Khersonesos'a olduğu gibi buraya da generali Diophantes'i yolladı.

Bosphoros tarihinin bu evresi, büyük bir toplumsal harekete, Bosphoros'un Avrupa bölümündeki İskit kölelerin, krallık kölesi

Somakos'un yönetiminde ayaklanmasına bağlıdır. İsyancılar V. Parisades'i öldürdüler ve aynı şeyi Diophantes'e de yapmaya kalkıştılar. Diophantes ellerinden kurtuldu ve Pontos'a kaçtı. Bosphoros kralı olan Somakos üzerinde kendi adı ve portresi olan para bastırdı. Bir yıla yakın egemenlik sürdü. Diophantes, Pontos'ta topladığı kara ve deniz kuvvetlerini Khersonesos'ta tamamlayıp Bosphoros'a geri döndü. Asilerin elinde bulunan kentleri geri aldı, Somakos'u tutsak edip Pontos'a gönderdi ve Somakos hiç kuşkusuz burada idam edildi. Asileri acımaksızın cezalandıran general ülkeyi Mithridates Eupator'un yönetimine bağladı ve halka 200 talantlık para ve 180.000 medimnosluk buğday haracı koydu. Bosphoros, Mithridates'in valileri tarafından yönetildi. Ne yazık ki, bu olayların tarihinin temel kaynağı –Diophantes'in onuruna Khersonesos kararnamesi– pek az bilgi veriyor. Bununla birlikte ayaklanmanın önemi açıkça ortadadır. Köleci dünyanın birçok merkezlerinde bu dönemde ortaya çıkan en büyük köle ayaklanmalarından biridir.

OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM

HELLENİSTİK UYGARLIK

Hellenistik dünya, Eski Dünya'nın uygar insanlığının büyük bir bölümünü kapsıyordu. Bu dünya, çoğu Akdeniz'in doğu havzasında yaşayan ve V. yüzyıldan itibaren aralarındaki ilişkiyi giderek sıkılaştıran birçok uluslardan oluşuyordu. Makedonyalı İskender'in fetihleri bu ulusların kültür değiş-tokuşlarını önleyen siyasal engelleri yok etti ve Grek uygarlığı Hellas'tan gelen yüz binlerce kolonla doğuya iyice yerleşti. Bu kolonlar, Hellenistik kültürün fideliği durumuna gelen yüzlerce kentin nüfusunu oluşturuyordu.

Hellenistik devletlerin en önemli merkezleri yeni kentlerdi; Babil ve Memphis gibi Doğu'nun eski kentleri ikinci plana düşmüştü; Antiokheia (Antakya) ve Aleksandreia (İskenderiye), sözcüğün bütün anlamıyla, dünya çapında merkezler oldular.

Bu kentlerin uluslararası niteliği, kent sakinlerinin siyasal örgütlenmesinin uluslara göre yapılmasında ortaya çıkıyordu: Her biri kendi konseyini ve yüksek yöneticilerle doğrudan ilişkiye giren şeflerini seçen Grek, Yahudi, vb. mahalleleri vardı.

Gündelik ve kültürel yaşam kaynıyordu; belgeler (yazıtlar, papirüsler), dinsel "thiasos"lar[35] da aralarında olmak üzere, mesleki, kültürel, ahlaki dernekler gibi birçok yurttaş topluluklarının yoğun etkinliği buna tanıklık etmektedir. Bu dernekler, kentli kitlelerin uygarlıklarının incelenmesinde özellikle ilginçtir.

Hellenistik kentlerin dış görünüşü, yüksek bir kentçilik düzeyinin belirtisidir. Birçok eski Grek kenti, çoğu zaman bütün bir büyük kentdevlet olarak kurulmuştu, merkez alanların ve kamu yapılarının bulunduğu mahalleler yeniden düzenlenmiş, akarsu, çeşme, havuz vb. ile donatılmıştı. Tiyatroların, gymnasiumların boyutları klasik döneme oranla daha büyüktü; tiyatrolar, on binlerce seyirci alan kocaman taş yapılardı; gymnasiumların kalıntıları planlarının uyumluluğuyla bizleri şaşırtmaktadır. Nihayet, birçok kentte yeni bir kamusal yapı tipi ortaya çıktı: Kütüphane. Büyük İskenderiye kitaplığını daha önce anmıştık; Bergama kitaplığı onun kadar olmasa bile çok önemli bir kitaplıktı; Hellenistik dünyanın başka merkezlerinde daha az gösterişli kitaplıklar vardı.

Hellenistik uygarlığının bu yayılışına niteliksel değişimler de eşlik ediyordu: Doğu'nun kültürel mirasını özümlüyordu. Klasik Grek uygarlığı zamanında ikinci sırada gelen şeyler çok büyük bir önem kazandılar: Teknikler, matematik bilimi, doğa bilimleri, tıp, cerrahi, tarımbilim görülmemiş bir düzeye ulaştı. Buna karşılık, toplumsal bilimler, felsefe, edebiyat ve kısmen de sanatlar düşüş belirtisi gösterdiler. Bu durum, yığınların toplumsal ve siyasal etkinliğinde bir düşüş olduğunu göstermektedir.

Geniş boyutlu kentlerin kurulması deniz ticaretinin gelişmesi, büyük kara ve deniz devletlerinin arasındaki büyük kapsamlı savaşlar, tekniklerin gelişmesini zorunlu kılıyordu. Hellenistik teknik şaşırtıcı sonuçlara ulaştı. Gemiler binlerce insanı taşıyabiliyordu. Üst güverte önemli yolculara konfor ve eğlence sunuyordu.

Askerlik sanatında en önemli yeri saldırı ve kuşatma aygıtları tutuyordu: "Mancınıklar" ve "fırlatma rampaları", uzak mesafelere mızraklar ve ağır taş gülleler fırlatıyorlardı; bu fırlatıcı aygıtlar soğuk topçuya benziyorlardı. Bütün bu makineler, ancak, uzman mühendisler tarafından hazırlanan plan ve ayrıntılı çizimlere göre gerçekleştirilebilirdi; zaten İlkçağ yazarlarının metinleri, o çağda bu uzmanların bulunduğunu doğrulamaktadır.

Tekniğin bu evrimi bilimdeki önemli gelişmelerin sonucudur. Eukleides (M.Ö. III. yüzyılın birinci yarısı) düzlem geometrisinin temelini attı. Ama onun yapıtları ile bir başka büyük matematikçi ve fizikçi olan

Arkhimedes'in (Arşimed) yapıtları, yüksek matematiğin birçok ilkesini içermektedir.

Arkhimedes birçok kitabın yazarıdır: *Denge Üzerine; Parabolün Dördüllemesi Üzerine; Yüzen Maddeler; Katoptrikos* (Aynalar Kuramı) ve başta kaldıraç kuramı olmak üzere, mekaniğin temel ilkelerini koyup geliştirdiği daha başka kitaplar. Şu gözü pek önerme Arkhimedes'e mal edilir: "Bana bir dayanak noktası verin, dünyayı yerinden oynatayım." Düzlem ve küresel aynalardan yararlanarak ışık ışınlarının yansıması kuramını tasarladı ve söylenceye inanacak olursak, Syracusa savunması sırasında (M.Ö. 212) Romalıların saldırı aygıtlarını ve gemilerini yakarak bu kuramını uygulama alanına soktu. Çağdaşı Apollonios matematiğin en güç dallarından biri olan sayılar kuramını inceledi.

Astronomi alanında da göz kamaştırıcı ilerlemeler oldu. Eratosthenes, yer yuvarlağının boyutlarını ölçmeye girişti ve bu amaçla, bugün de kullanılan nirengi noktası yönteminden yararlandı. Elde ettiği sayı aşağı yukarı doğrudur. *Ay ve Güneş'in Boyutları ve Yeryüzüne Uzaklıkları* adlı yapıtın yazarı Samoslu Aristarkhos, Güneş ve Ay'ın yaklaşık büyüklüklerini oldukça doğru saptamıştır. Ama, Güneşin bir gezegen sisteminin ortasında bulunduğunu ve gezegenlerin onun çevresinde döndüğünü kabul edecek olursak, gökkürenin hareketlerinin anlaşılabileceğini söylemek istediği çalışmaları yapıtlarının en ilgincidir. Aristarkhos'un bu büyük bulgusu unutuldu ve ancak 1.800 yıl sonra Kopernik ve Galileo bilime yeniden kazandırdılar onu. Bir başka gökbilimci, Hipparkhos, değeri ancak son zamanlarda anlaşılabilen gözlemler yaptı.

Hellenistik tıp da önemli başarılar elde etti, özellikle cerrahi alanında. Herophilos, yazılarında, kadavraların incelenmesinin ürünü olan derin anatomi bilgisini ortaya koymaktadır. Cerrah Tarantolu Herakleides ameliyatlarında uyuşturuculara başvuruyordu; daha sonra tümüyle unutulan bu büyük buluş, aradan iki binden fazla yıl geçtikten sonra 1860 yılına doğru tekrar kullanılmaya başlandı.

Matematik bilimleri, doğa bilimleri ve özellikle askerlik sanatı alanlarında, son derece hızlı bir evrim gerçekleşti. Aynı şeyleri felsefe için söylememiz olanaksız. Hellenistik dünyanın kentlerinde onlarca felsefeci düşüncelerini sözlü ya da yazılı olarak açıklıyorlardı; ama bunların çoğu,

özellikle bireysel ethikanın sorunlarında durarak, kendilerinden öncekilerin öğretilerini izliyor ve geliştiriyorlardı. Bunların en tanınmışlarından biri, materyalist filozof Demokritos'un atomlarla ilgili düşüncelerini tamamlayan öğrencisi Epikuros (371-270'e doğru) idi; ama Epikuros özellikle kişinin yaşamını inceliyor, insan mutluluğunun kaynağına ve mutluluğa ulaşma yöntemine büyük önem veriyordu. Epikuroscular toplumsal yaşama etkin bir biçimde katılmaktan sakınıyorlar ve iç huzurlarını ("sarsılmazlık" ilkesi) bozmamak için "göze çarpmadan yaşama"ya çalışıyorlardı. Maddeci öğretileri, insanları tanrılar ve ölüm korkusundan kurtarmayı amaçlıyordu. Marx ve Engels bu durumla ilgili olarak şunları söylerler: "Epikuros, İlkçağ'da insanları aydınlatmak isteyen tek kişiydi… İşte bu nedenle, bütün kilise babalarında, Plutarkhos'tan Luther'e, tam bir zındık filozof olma ününü korumuştur…"[36]

Aynı bireyci akım, bu dönemin bir başka felsefe okulu olan *stoacılar*'da da görülür.

Stoacılık'ın kurucusu Kıbrıslı Zenon MÖ. IV. ve III. yüzyılların sınırlarında yaşadı; öğrencilerinin çoğu da Hellenistik Doğu'nun kentlerinden geliyordu. Stoacılar felsefeyi üçe ayırıyorlardı: Ethika, fizik, mantık. Fizikte, temelinde dinamik ateş ögesi bulunan dünyanın maddi birliğini savunuyorlardı. Hayat, kesin yasalarla düzenlenmiş ve önceden saptanmıştır. Stoacıların Herakleitos ve Aristoteles'in öğretilerinden çıkmış olan fiziklerinin başlangıç evresi belli bir noktaya kadar maddecidir. Ama Stoacılar en büyük önemi ethikaya veriyorlardı: İnsan, doğru ve mutlu bir yaşam sürmek için, bilinçli olarak yaşamını ona uydurmak zorundadır.

Düzenli hareketinde dünyasal bütüne bu sağduyulu ve etkin katkıyı yapmak insanın ilk görevidir. Gerçekleşmesi, gerçek mutluluğa götüren erdemdir. Buna karşılık, bireysel çıkar uğruna, arzularını ve tutkularını tatmin etmek için, bu görevin çiğnenmesi, kötülüktür. Ama, ancak gerçeği anlayan ve uygun şekilde yaşayan bilge gerçekten mutlu olabilir: Mutlak ruhsal huzura erişir; bu dünyanın acılarının onun üzerinde hiçbir etkisi yoktur, çünkü o bunların önemsiz olduğu kanısındadır. Yoksullukta zengin, tutsakken özgür, hastayken mutludur.

Stoacıların toplumsal ve siyasal görüşleri, çoğu zaman, bir önceki dönemin Sparta oligarşisini göklere çıkaran ve Atina demokrasisinden

nefret eden Spartaseverlerin antidemokratik kuramlarının yansımasıdır. Ama stoacı öğreti aynı zamanda doğal hukuk öğelerini de içeriyordu; bu düşünce daha sonra tilmizlerini, insanın her şeyden önce dünya yurttaşı (“kozmopolit”) olduğunu ileri sürmeye götürdü; köleci devlet döneminde, insan soyunun birliğini öğütlüyorlardı.

Köleci toplumun çöküşü özellikle Kynikler (Kynismos) Okulu’nun öğretisine yansıdı; Kynikler Okulu’nun kurucusu Antisthenes bir “piç”ti. Onun ve öğrencilerinin (bunların arasında en önemlileri olan Diogenes ve onun öğrencisi Krates, Makedonyalı İskender’in çağdaşıydılar) öğretileri, özgür ve köle olsun, halk yığınları arasında çok tutuldu. Doğal hukuk kuramının aşırı temsilcileri olan kynikler, yalınlığı, doğaya yakın bir yaşamı salık veriyorlardı; şatafat ve zenginlik düşkünlüğünü alaya alıyor, insan kişiliği üzerinde devlet ve toplumun gücünü kabul etmiyorlardı. Diogenes, gelenek ve görenekleri umursamadığını göstermek için, bir fıçının içinde çırılçıplak yaşadı ve vazgeçebileceğini anlayınca tek çanağını da kırdı. Bütün bu yaptıkları, “yüksek tabaka” tarafından kendisine *kyon* (köpek) lakabının takılmasına neden oldu. Antisthenes’in ardından giden bütün okullara verilen *kynismos* (kynikler) adı buradan yani “köpek” sözcüğünden gelmektedir. Ama, kynikler öğretilerine meseller ve eğlendirici olaylarla ilginç ve anlaşılır bir biçim kazandırdıkça, köleler ve yoksullar öğretilerini sevip beğeniyorlardı. Ama bu öğretinin parolası yoktu ve sonuç olarak anarşi ve aşırı bireyciliğin barışçı propagandasına indirgeniyordu.

Hellenistik dönemin güzel-yazını bol ürün vermişti, ama birkaç istisnanın dışında aralarında nitelik bakımından parlak olanına rastlanmıyordu. Daha önceki dönemin edebiyatını yönlendiren toplumsal ve siyasal ilgilere yabancıydılar, Menandros’un parçalarını tanıdığımız komedileri (*Kardeşler, Kahraman*, vb.) ve tümü bulunan *Hödük*’ü *(Diskalos)*, IV. yüzyıl sonu Grek toplumunun törelerini aslına sadık bir biçimde aktarmaktadırlar. Gelişen lirik şiirin gözde konuları, kişisel coşkular, ince zevklerin araştırılması ve kentin yorgunluklarından kaçıp doğaya sığınmaktı. Lirik şairlerin merkezi, Mısır’ın İskenderiye kentiydi. M.Ö. III. yüzyılın en iyi şairlerinden biri olan Sicilya doğumlu Theokritos yaşamının büyük bir bölümünü bu kentte geçirdi. İdiller, yani kırın güzelliklerini ve bu güzelliklerin yorgun bir kentliye esinlendirdiklerini dile getiren şiirler yazıyordu. Dönemin öteki

şairleri gibi Theokritos da şiirsel biçime çok önem veriyordu. Koşuklama sanatına süs öğesini Theokritos getirdi.

Aynı, biraz süslü üslup plastik sanatlarda da görüldü. Özerk heykelcilik merkezleri, İskenderiye, Rodos adası, Bergama ve daha başka yerlerde kurulmuştu. Rodoslu üç heykelci, Agesandros, Athenodoros ve Polydoros, devsel yılanların boğduğu insanların can çekişmelerini temsil eden *Laokoon* adlı, devsel boyutlu bir heykel topluluğu yaptılar: Yüzlerin acılı ifadesi, kasların gerginliği yapıtlarına gerçekçiden çok doğalcı bir hava verecek kadar vurgulanmıştır. Gene Rodos'ta, otuz metre yüksekliğinde, bronz bir güneş tanrı heykeli döküldü. *Rodos Kolossos*'u dünyanın yedi harikasından biriydi. Bergama heykel okulu ustalığıyla dikkati çekiyordu. XIX. yüzyılın sonunda, bu kentin bulunduğu yerde, bir tanrılar ve devlet savaşını betimleyen 120 metrelik alçak-kabartmalarla bezeli olağanüstü bir Zeus sunağı toprağın altından çıkartıldı. Bergama sunağı, Grek sanatının iyi korunmuş ender örneklerinden biridir. Hellenistik dönemin heykelciliği kuşkusuz önemlidir, ama kendisinden önceki Hellenik çağla karşılaştırıldığı zaman, çöküşün belirtilerini simgeliyordu: Hareketlerin abartılması, büyüklük eğilimi ve doğalcılık.

Hellenistik uygarlık, M.Ö. III. ve II. yüzyıllarda, Akdeniz havzasının gelişmiş toplumlarının büyük bir bölümüne yayılmıştı. Siyasal yaşamın merkezi batıya, Roma'ya taşındığı zaman, yüz yıl daha devam etti. Yavaş yavaş değişerek, insanlık tarihinin bundan sonraki evresinde, Ortaçağ'da, Yakın Doğu'da durumunu korudu. Başta Araplar olmak üzere Doğu ulusları bundan yararlandılar. Bu da onlara Avrasya dünyasında uzun süre kültürel üstünlük kurmalarına olanak sağladı.

35 Bir tanrıyla birlikte bulunanların (maiyyet) alayı... Tanrı anlamına gelen Grekçe "theos" sözcüğünden türetilmiştir, *tanri maiyyeti* demektir. (Ö.İ.)

36 K. Marx, Oeuvres completes, t. VII. *Idelogie allemande*, Paris 1938, pp. 86-87.

KRONOLOJİ

3000-2100'e doğru Helladik ve eski Minoen. I. Troya (Neolitik dönemin sonu) ve 2. Troya (Kalkolitik dönem).
2100-1400'e doğru Girit uygarlığının gelişmesi (Minos uygarlığı).
1700-1100'e doğru Mykenai (Myken) surları, Tirnys ve 6. Troya.
1184 6. Troya'nın düşüşü. Dorlar'ın istilası.
1100'e doğru Demir Çağı'nın başlangıcı ve Hellas'ta tarım.
IX. yüzyıl Homerik şiirler.
700'e doğru Hesiodos: *İşler ve Günler* (Erga Kai Hemerai) ve *Theogonia* (Tanrıların Doğuşu).
776 İlk Olimpiyad (Grek kronolojik sisteminin ve daha kesin tarihlemenin başlangıcı).
683 Attika'da oligarşi, eupadridler arasından yıllık arkont seçimi
VIII-VI. yüzyıl Güney İtalya ve Pontos'un Grekler tarafından kolonileştirilmesi.
VII. yüzyıl Hellas'ta paranın çıkışı.
650'ye doğru İlk lirik şairler (Kallinos, Arkhilokhos).
650'ye doğru Demos'un ilk eylemleri ve gelişmiş topluluklarda tiranlık: Korinthos'ta Kyselos, Sikyon'da Orthagoraslar.
630'a doğru Atina'da Kylon'a komplo.
621 Drakon yasaları.
600'e doğru Grek lirik şiirinin gelişmesi (Alkaios ve Sapho); bilimin başlangıçları (Miletoslu Thales).
594 Solon reformları
560-527 Atina'da Peisistratos'un tiranlığı (aralıklarla).
540-500'e doğru Pythagoras ve Ksenophanes'in felsefe okulları.
530'a doğru Peloponnesos Birliği'nin kuruluşu.
513 Darius'un İskitlere seferi.
510 Peisistratos'un düşüşü ve Atina'da gericilik.
508-506 Atina demos'unun oligarklara karşı ayaklanması ve Sparta istilası; Kleisthenes'in demokratik anayasası.
500-449 Med Savaşları.
499-494 Argos'ta kölelerin isyanı.
492 Mardonios Savaşı. Trakya'nın Persler tarafından alınması.
490 Perslerin ikinci Hellas Seferi; Marathon Muharebesi.
483 Atina savaş donanmasının kuruluşu.
480 Kserkses'in Seferi (Thermopylai ve Salamin).
479 Grekler, Perslere karşı saldırıya geçiyor; Plataia ve Mykale savaşları.
478 Atina Konfederasyonu'nun doğuşu.
480-460 Aiskhylos'un yapıtının gelişmesi (525-456).
471 Themistokles'in sürgünü (Tutucu partinin zaferi; Kimon).
468 Kimon'un Pamphylia'da Perslere karşı zaferi (Eurymedon ağzında).
464-455 Sparta'da helotların ayaklanması. Üçüncü Messenia Savaşı.

462 Atina’da radikal partinin zaferi. Ephialtes’in reformları.
457 Atina’nın Sparta’ya karşı açık mücadelesinin başlangıcı; Atina “Uzun Duvarları”nın yapımı.
454 Atina filosunun Mısır’da yok edilmesi. Atina deniz gücünün kesin olarak kuruluşu; federal hazinenin Delos’tan Atina’ya getirilmesi.
449 Perslerin Salamin’de (Kıbrıs) yenilgisi, Kallias Barışı.
445 Sparta’yla otuz yıllık barış (Perikles Barışı). “Perikles yönetimi”nin başlangıcı.
440-400 Sophokles (495-406) ve Euripides’in yapıtlarının gelişmesi; Herodotos’un (484-425’e doğru) *Tarih*’i; Anaksagoras (500-428) ve Demokritos’un (460-370) Felsefe sistemleri; sophist Protagoras (480-410) ve sophist Gorgias (480-370).
438 Bosphoros’ta Spartokides hanedanının yönetime gelişi (438-109).
437 Perikles’in Pontos Seferi.
432 Parthenon’un yapımının tamamlanması. Phidias.
431 Peloponnesos Savaşının başlaması.
429 Perikles’in ölümü.
428-427 Lesbos (Mytilene) adasında ayaklanma, Kerkyra’da iç savaş.
427-422 Kleon’un strategos atanması. Aristophanes’in ilk komedileri (444-380’e doğru).
425 Pylos ve Sphakteria’nın Atinalılar tarafından alınması
422 Atinalıların Amphipolis bozgunu.
421 Nikias Barışı.
415-413 Atinalıların Syracusa Seferi (Alkibiades).
411 Atina’da oligarşik hükümet darbesi.
405 Aegos-Potamos yakınlarında muharebe.
404 Atina’nın teslimi: Atina Konfederasyonu’nun dağılması.
404-403 Atina’da Otuz Tiran’ın yönetimi (Kritias ve ötekiler).
403 Atina’da demokrasinin yeniden kurulması.
401-400 On-Binler’in Seferi (Ksenophon).
399 Sokrates’in yargılanması (470-399). Knadon’un komplosu.
395 Birleşik Persia, Atina, Thebai, Argos ve Korinthos, Sparta’ya karşı. “Korinthos Savaşı”.
394-380 Platon’un en önemli yapıtlarının yayınlanması (427-347): *Gorgias*, *Şölen*, *Phedon*, *Cumhuriyet*.
387 Antakidas Barışı (Kralın barışı): Hellas, Perslerin protektorası.
379 Thebai’nin Sparta’ya karşı ayaklanması. Pelopidas ve Epaminondas. Boiotia Birliği’nin demokratikleşmesi.
378-355 İkinci Atina Deniz Konfederasyonu.
371 Spartiatların Leuktra bozgunu ve Messenia’nın özgürlüğüne kavuşması.
362 Mantinela Muharebesi ve Sparta egemenliğinin sonu.
359-336 Makedonyalı İskender.
384-322 Demosthenes.
338 Khaironei Muharebesi; Hellas’ta Makedonya egemenliğinin başlaması.
337 Korinthos Antlaşması.
336-323 Büyük İskender.
336 Aristoteles’in Iykaios’u (lise kurması).
334-325 Büyük İskender’in doğu seferi.
334 Granikos Muharebesi.
333 İssos Muharebesi.

332 Mısır’da İskenderiye’nin kuruluşu.
331 Gogamela Muharebesi. Akhaimenides İmparatorluğu’nun sonu.
237-325 İskender’in Hint Seferi.
323 İskender’in ölümü; Hellas’ta ayaklanma (Lamia Savaşı ve İskender’in kalıtı için diadokosların mücadelesinin başlaması).
314’e doğru Aitolia Birliği.
301 İpsos Muharebesi. İskender İmparatorluğu’nun parçalanması
323-30 Ptolemaioslar.
312-64 Selevkoslar
283-168 Antigonoslar.
283-133 Attaloslar.
300’e doğru Epikuros (341-270) ve Zenon’un (334-262) öğretilerinin yayılması.
280-146 Akha Birliği.
245-221 Agis’in ve Kleomenes’in Sparta’daki reformları.
221 Sellesia Muharebesi. Kleomenes’in Mısır’a kaçışı.
217 Raphia Muharebesi.
207-192 Nabis’in Sparta tiranlığı.
197 Kynoskephalai Muharebesi.
190 Magnesia Muharebesi.
168 Pydna Muharebesi; Makedonya Krallığının Romalılar tarafından ortadan kaldırılması.
146 Korinthos’un yıkılması, Orta ve Güney Hellas’ta Roma egemenliğinin kurulması.